J. VALGMA N. REMMEL

EESTI KEELE GRAMMATIKA

A-28981

J. VALGMA N. REMMEL

EESTI KEELE GRAMMATIKA

Käsiraamat

KIRJASTUS „VALGUS" · TALLINN 1968

4E
V11

Kunstiliselt kujundanud *D. Paalamäe*

Käesolevas keeleõpetuse käsiraamatus leiavad laiaulatuslikku käsitlemist foneetika ja ortoeepia, morfoloogia, süntaksi, leksikoloogia ning ortograafia küsimused. Suuremat tähelepanu on pööratud eesti keeles esinevatele kitsaskohtadele.

Õpetajaile ja teistele keelehuvilistele mõeldud käsiraamatu paremaks käsitsemiseks on teos varustatud indeksiga, valikharjutustega ning tähtsamate eesti keeleõpetuse terminite rahvusvaheliste, vene-, saksa- ja ingliskeelsete vastetega.

N. Remmeli kirjutatud on paragrahvid 272—403.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATU KOGU

7—1—5.
207—67

EESSÕNA.

Kolmkümmend aastat pole ilmunud eesti keele õpikut, mille sisu ja maht ulatuks üle keskkooligrammatika piiride. See käsiraamat püüab mainitud lünga täita ja pakkuda keeletarvitajaile mõneski osas pisut rohkem materjali. Ta ei taotle muidugi kõigi eesti kirjakeeles üleskerkivate küsimuste lahendamist (kas need tänapäeval lahendatavad ongi?), vaid (autorite tähelepaneku järgi) ainult kõige olulisematele probleemidele vastuse andmist või neile tähelepanu juhtimist. Seejuures on kõigepealt silmas peetud kooli ja eesti keele õpetajate vajadusi. On antud seletusi keelenähtuste kohta ja andmeid, mis võiksid laialdasemat huvi pakkuda ning keele kasutamist hõlbustada. Sellepärast ei ole üksikud osad ja peatükid ranges proportsioonis. Juhtudel, kui kirjakeeles esineb kõikumisi või normid on muutunud, püütakse ära näidata selle põhjused ja juhtida lugejat kirjakeele arenemistendentside mõistmisele.

Seni ilmunud ja ilmuvate eesti keele teadusliku grammatika osadega võrreldes on käsitlus kahtlemata pealiskaudsem, kuid autorid ei püüagi taotleda niivõrd teaduslikku sügavust kui terviklikuks ülevaateks vajalike keeleõpetuse osade süstemaatilist käsitlust.

Töös on kasutatud tähtsamaid viimase aja uurimusi eesti keele kohta, mis on avaldatud ajakirjas „Keel ja Kirjandus", Emakeele Seltsi Aastaraamatus, Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimustes, samuti TRÜ ja KKI grammatilistes väljaannetes. Allikaile, mis on esitatud töö lõpus, viidatakse tekstis numbritega, millest esimene tähistab teose järjekorranumbrit kirjanduse nimestikus, teine — leheküljenumbrit. Käsikirja läbivaatamise ja hulga asjalike märkuste eest suurim tänu sm. P. Alvrele.

Autorid.

SISSEJUHATUS.

KEELE OLEMUS.

Keel on tähtsaim suhtlemisvahend, mis võimaldab inimestel 1
organiseerida ühist tööd, tootmist ja võitlust loodusjõudude vastu. Ta on niisama vana kui ühiskond; ilma keeleta pole mõeldav ühiskonna tekkimine, püsimine ega arenemine.

Keel ja mõtlemine on tihedasti seotud; kuigi elemendid, mis igas keeles on erinevad, ei kattu loogiliste elementidega, mis kõigil inimestel on ühised, on keel ometi mõtlemise aluseks, sest mõtlemine toimub keelelise materjali baasil.

Keel on üldrahvalik nähtus. Keele loob rahvas, mitte aga üksikisikud, kuigi need võivad keele arenemisele kaasa aidata eeskätt sõnavara soetamisel, aga ka grammatilise ehituse korraldamisel. Sellisena peab keel olema üldiselt mõistetav. Rahvast ei saa sundida tarvitama keele olemusele võõraid sõnu ja vorme mingi põhimõtte või taotluse pärast.

Keel on pidevas arenemises nagu tootmine, ühiskondlikud suhted, kultuur, üldse kõik inimeste eluavaldused. Kõige kiiremini areneb keele sõnavara; grammatiline ehitus muutub aeglasemalt. Valmis elavat keelt ei saa olla; sellised võivad olla ainult vanad, surnud keeled.

Iga nõukogude inimene peab oma emakeelt kalliks kui suurimat kultuuriaaret, kui kõige tarvilikumat suhtlemisabinõu, kui mõtlemise vahendit.

MURDE-, KIRJA- JA ÜHISKEEL.

Eesti keelel on põhiliselt kolm avaldusviisi: murde-, kirja- ja 2
ühiskeel.

Murdekeelt tarvitatakse piiratud alal kõnekeelena ja sel on teistest murretest erinevad grammatilised, foneetilised ja sõnavaralised jooned, mis ulatuvad kaugesse minevikku. Eesti keeles on kolm

põhilist murderühma: 1) kirde-eesti rannikumurre, mida kõneldakse piki Soome lahe rannikut Narvast kuni Jõelähtme rannaküladeni; 2) põhjaeesti murded, kuhu kuuluvad saarte murre, läänemurre (end. Lääne- ja Pärnumaal), põhjaeesti keskmurre (end. Harju- ja Järvamaal, Virumaa edelaosas, Viljandimaa põhjaosas ning Põhja-Tartumaa lääneosas) ja idamurre (Peipsi põhjaosa piirkonnas); 3) lõunaeesti murderühm, kuhu kuuluvad mulgi (end. Viljandimaa lõunaosas), tartu (end. Tartumaa lõunaosas) ja võru murre (end. Võru- ja Setumaal). (13, 15) Igale murdealale kuulub omakorda vähem või rohkem murrakuid, mis esinevad veelgi piiratumal maa-alal kui murded.

Murrete algmed on nähtavasti esinenud juba ürgkogukondlikul ajastul, kuid need on arenenud ja süvenenud feodalismiperioodil. Tänapäeval, sotsialismilt kommunismile ülemineku ajajärgul areneb edasi kapitalismi ajal alanud protsess — murrete väljasuremine. See on tingitud koolihariduse levikust, suhtlemise intensiivsemaks muutumisest kaasaegsete side- ja liiklusvahendite (ajakirjandus, raadio, televisioon; raudteed, autod, lennukid, laevad) arengu tõttu. Seni kogutud ja veel kogutavad murdematerjalid on tähtsaks abinõuks kirjakeele edasisel arendamisel.

3 Eesti **kirjakeel** tekkis murrete alusel XVI sajandil. XVIII sajandil sai valitsevaks põhjaeesti murdeil põhinev kirjakeel. Selle baasil arenes XIX sajandi teisel poolel koos rahvuse tekkimisega välja rahvuslik kirjakeel. See on tänapäeval sõnaraamatuis ja grammatikaõpikuis fikseeritud, normitud keel, mis on endasse võtnud kõige paremad elemendid murdekeelest. Kirjakeel on sõnavaralt kõige rikkam keele avaldusvorm, mida kasutatakse nii kirjas kui ka kõnes (koolis, ettekannetes, raadios, televisioonis, teatrilaval jne.).

4 **Ühiskeele** all mõistame kogu keelealal laiade hulkade poolt tarvitatavat või vähemalt aktsepteeritavat ühist kõnekeelt, millele on iseloomulik murdejoonte taandumine ja assimileerumine ning mis areneb oma seaduspärasuste järgi. Ühiskeel on kirjakeelele lähedane selle poolest, et tal on tung universaalsuse ja ühtsuse poole. Ta erineb kirjakeelest selle poolest, et temas esineb keelendeid ja arenemisjooni, mis pole kirjakeeles sanktsioneeritud. Samal ajal on sellised kirjakeelest erinevad keelendid ja jooned kõnekeeles üldrahvalikult aktsepteeritud — erinevalt otsestest dialektismidest. (60)

Näiteks on kaheldamatult murdekeelendid: *kõllane*, *vanger*, *kerves*, *korstan*, *kõba kibi*, *tüömies*, *külges*, *jalgas*, *nurkas*, *ää võtk* (ära võta), *väsünü*, *masma*, *katski*, *nagel* (nael), *kambride* (tuppa), *kõnõlõ* (kõnelen), *kohtuhe* (kohtusse), *prilla* ~ *prõlla* ~ *paergalt* ~ *praegust* ~ *paergult* (praegu) jt.

Üldisemalt kui ühe murde piirides kasutatakse selliseid keelendeid nagu: *päivik*, *järgimööda* (= ***päevik***, ***järgemööda***), *kopik*, *kadak* (= ***kopikas***, ***kadakas***), *palit*, *alas*, *osut*, *oherd* (= ***palitu***, ***alasi***, ***osuti***, ***oherdi***), *angiinas* (= ***angiinis***), *mõlemil* (= ***mõlemal***), *korstent*, *tragidat*, *mõrudat* (= ***korstnat***, ***tragi***, ***mõru***), *peenete*, *peeneid* (= ***peente***, ***peeni***), *paljuid* (= ***paljusid***), *põhjuseid*, *endiseid*, *kinniseid*, *lahtiseid*, *aastaseid* (= ***põhjusi***, ***endisi***, ***kinnisi***, ***lahtisi***, ***aastasi***), läks *voodi*, *söökla*, *keldri*, *vaksali*, *finiši* (= ***voodisse***, ***sööklasse***, ***keldrisse***, ***vaksalisse***, ***finišisse***), *hetkete*, *retkete* (= ***hetkede***, ***retkede***), *tuhat üheksasada kümnendamal* (= ***tuhande üheksasaja kümnendal***), *kellegil*, *millegil*, *kumbagist* (= ***kellelgi***, ***millelgi***, ***kummastki***), *tekkib*, *sattub*, *sulgevad* (= ***tekib***, ***satub***, ***sulevad***), *käsen*, *haudub*, *kujub* (= ***käsin***, ***haub***, ***koob***), *annud*, *tunnud*, *kannud* (= ***andnud***, ***tundnud***, ***kandnud***), *laastada*, *rüüstada* (= ***laastata***, ***rüüstata***), *kõnelenud*, *tegelenud*, *viljelenud* (= ***kõnelnud***, ***tegelnud***, ***viljelnud***), meie *teaks*, *jätaks* (= ***teaksime***, ***jätaksime***), *joosnud*, *lasin* (= ***jooksnud***, ***lasksin***), *ülesse* (= ***üles***), *eelpool* (= ***eespool***), tööd *tulevad* homseks lõpetada (= ... ***tuleb*** ...); *teenendama*, *säiluma*, *kostuma*, *põrkuma* (= ***teenindama***, ***säilima***, ***kostma***, ***põrkama***), *igalühel* (= ***igaühel***), võttis *omale* (= ... ***endale***) jt.

Peale selle on üldiselt tarvitusel veel hulgaliselt keelendeid, mis kalduvad kirjakeele normidest kõrvale oma vältelt, tuletusviisilt, süntaktiliselt laadilt jne.

Näitena esitatud ja teised nendetaolised keelendid on kõnekeeles laialt tarvitusel kõikjal, kust murre on taganenud: linnades, asulates, ametiasutustes jne. Sageli lipsavad nad ka kirjalikku väljendusse, eriti õpilaste kirjatöödes. Keelt, milles sellised keelendid esinevad, nimetamegi ühiskeeleks, mis on nagu teatud vahelüliks murde ja kirjakeele vahel.

Ühiskeelt kasutatakse kogu meie keelealal enam-vähem ühtse suhtlemisvahendina ja ta elab väljaspool normeeritud kirjakeelt, sellega suures ulatuses ühtides, aga ka sellest erinedes. (96, 452)

Teatav lõhe on siin paratamatu, kuid see näitab vähenemise tendentsi ühelt poolt kirjakeele normide levikuga, teiselt poolt nende kohanemisega ühiskeelele. (115)

Peale selle on tarvitatud veel rahvakeele mõistet. Selle all mõeldakse kodanlikus keeleteaduses lihtrahva keeletarvitust vastandina koolitatud, õpetatud inimeste „kultuursemale" kirjakeelsele väljendusele. Nõukogude keeleteadus kasutab seda mõistet kas murdekeele, rahvuskeele arenemise ühe põhietapi (hõimukeeled → rahvakeel → rahvuskeel) või siis kirjakeelest erineva nähtuse, s. o. murde- või ühiskeele tähistamiseks, kui viimaseid pole tarvis diferentseerida. (61, 491) Vene nõukogude lingvistikas mõeldakse termini народный язык all seda ühist, mis rahvaks ja hiljem rahvuseks kujunenud kollektiivi keeleliselt on sidunud. (74, 166 jj.)

KIRJAKEELE NORMIDEST.

5 Kirjakeel on normeeritud keel. Keeleline norm tunnistab ainuõigeks ühe keelendi või lubab tarvitada mitut paralleelvormi (näit. *tunde*, aga *põlde* e. *põldusid*; *kompvekkide*, aga *õnnelikkude* e. *õnnelike*; *süttitakse*, aga *julgetakse* e. *juletakse* jpt.). Kirjakeele normid esitatakse õigekeelsuse sõnaraamatus ja grammatikaõpikuis. Mis võtta normi aluseks? Millisel määral lubada paralleelvorme? Nende küsimuste suhtes on eesti kirjakeele arenemiskäigus suuresti erinevaid arvamusi. (131, 231 jj.) Marksistliku keeleteaduse põhimõtteist lähtudes peab kirjakeel olema küllaldaselt normitud, et see võiks olla täpseks suhtlemisvahendiks kõigile keeletarvitajaile.

Juba käesoleva sajandi algul toimunud keelekonverentsidel otsustati juhtnööriks võtta seisukoht: „Keele ajalugu ja rahva kõnelemisviisi peab silmas pidama, lõplikuks otsustajaks olgu tungiva tarviduse kõrval aga nimelt otstarbekohasus..." (143, 23) Tänapäeva keele normimisel on jätkatud üldrahvalikkuse ja otstarbekuse printsiibi rakendamist, kuid on rõhutatud ka kirjakeele traditsioonist kinnipidamise vajadust. (153, 8) Üldrahvalikkuse printsiibi olemus seisneb selles, et normiks tunnistatakse keelend, mis on murdeis ja ühiskeeles laiemalt tarvitusel. Näiteks „Eesti õigekeelsuse sõnaraamatus" (EÕS) ja E. Muugi „Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus" (VÕS) fikseeriti

normiks sõnadest *ehtne*, *lihtne*, *täpne* ainult „puhtad" tüübid: J. Aaviku ettepanekul *ehtne* : *ehtse* ja J. V. Veski ettepanekul *ehtis* : *ehtsa*, kuid tegelikkuses need omaseks ei saanud. 1940. a. alates tunnistatakse lubatavaks ka üldisemalt esinev segatüüp *ehtne* : *ehtsa*, mis 1953. a. saab ainukehtivaks. (154, 580)

VÕS-is (1933) on normidena antud *maine*, *maise*, *maisi* (nagu *teine*), samuti *öine*, *puine*, *luine*, *jäine* jts.; *omnibus*, *omnibuse*, *omnibusi* (nagu *kirjutus*); *kõrb*, *kõrve*, *kõrbede* (nagu *jalg*), samuti *küps*, *pärl* ja *mõis*; *pale*, *palete* (nagu *mõte*) jne. Et selline käänamisviis on ilmses vastuolus ühiskeelega, on neist jts. keelendeist hiljem taganetud ja praegu esinevad ÕS-is normidena ***`maine***, ***`maiseid*** (nagu *paene*), samuti ***öiseid***, ***puiseid***, ***luiseid***, ***jäiseid*** jts.; ***omnibuss***, ***omnibussi*** (nagu *jalg*); ***kõrb***, ***kõrbe***, ***kõrbet*** (nagu *aus*), samuti ***küps***, ***pärl*** ja ***mõis***; ***pale***, om. ***pale*** (*kõne*) e. ***palge*** (*mõtte*) jne.

Lubatavad on nüüd ka paralleelkujud sõnadest ***kolhoosnik***, ***ümbrik***, ***kirju*** ja ***tervis***, mida võib hääldada II ja III vältes ja käänata kahe tüüpsõna järgi: ***kolhoosnik*** ja ***ümbrik*** nagu *lugemik* ja *õpik*; ***kirju*** nagu *tubli* ja *aasta*; ***tervis*** nagu *otsus* ja *raskus*. Kahte paralleelvormi tohib tarvitada ka sõnast ***žanr*** — *žanrit* e. *žanri*, *žanrite* e. *žanride*, *žanreid* e. *žanre* (nagu *aus* ja *jalg*).

ÕS-i koostamisel on arvestatud tegelikus keeletarvituses ilmnevaid arenemissuundi; vormide fikseerimisel pole enamasti takerdutud teoreetilistesse spekulatsioonidesse, vaid on jälgitud keele arenemist ja keelendite tarvitamise ulatust; on kõrvaldatud vähe tarvitatavad sõnad ja antud uusi, äsja tarvitusele võetud sõnu. (154, 588)

Tegeliku keeletarvituse ja normitud keele vahel oli sügav lõhe nominatiivse ja genitiivse liitumise valdkonnas. EÕS-is soovitati ja VÕS-is (1933) esitati ainukehtivana teatud nominatiivse liitumise rühmad (*seemekartul*, *tõkeabinõu*, *katevili*, *talvkorter*, *suvipalitu* jts.), mis 1953. a. on rahvakeele alusele viidud (***seemnevili***, ***tõkkepuu***, ***kattevili***, ***talvekorter***, ***talvepalitu*** jts.). (154, 580) Eriti suuri kõikumisi on tekkinud abinõu ja vahendit märkiva täiendsõna puhul (***elektrikell***, ***gaasimootor***, aga ***õhkjahuti***, ***seentõbi*** jts.). (154, 584—585)

Palju raskusi on valmistanud võõrsõnalise täiendsõnaga liitsõnad, mis rahvakeeles kipuvad üldkehtivaist reegleist väljuma ja igal juhul nominatiivselt liituma. Võimaluse piirides on neid püütud üldreegliga sobitada, kuid alati pole see võimalikuks osutunud (vrd. ***tree-***

ningdress, ***dessantlaev***, ***dieetõde***, ***tualettpeegel***, ***kontsertklaver***, aga ***transpordilaev***, ***tekstiilikäitis***, ***kontrolliakt*** jt.). (154, 586) Kõikumisi on asukohta märkiva täiendsõna puhul, mis on antud kord nominatiivsena, kord genitiivsena (***nurmkana***, ***nurmnelk***, ***jõgiväst-rik***, aga: ***nurmenaksur***, ***nurmenukk***, ***jõekarp***). (154, 586)

1953. a. jäeti kõrvale ülearused paralleelvormid: mõned ainsuse sisseütleva lühemad kujud (*tädi* : *tätti* jne.), *i*-mitmuse tarvitamiskõlbmatud juhud (*männesse*, *lehisse* /lehkadesse/, *mahesse* /mahtudesse/ jne.), hulk varem lubatud *i*-superlatiivi võimalusi (*tühim*, *arim* jts.). (154, 581)

Süsteemi püüti viia (1930-ndail aastail) ka *tis*- ja *tus*-tuletised (*-tis* tarvitada ainult tegevuse tulemuse ja vahendi edasiandmiseks). VÕS (1953) ja ÕS on vabastanud *tus*- ~ *dus*-sufiksi kahe tähenduse väljendamisest mõnedes oskussõnades: on fikseeritud *avaldis*, *tuletis*, *korrutis*, *jagatis*, *tarretis*, *väetis*, *sillutis*, *sihitis*, kuid *asutus*, *ehitus*, *luuletus*, *jutustus*. (154, 580)

ÕS-is esitatud normid ei tähenda, et uksed keele arenemisele oleksid suletud, et ei võiks fikseeringuid revideerida, väljenduslikku külge üle sõnaraamatu piiride täpsustada ja rikastada. ÕS on normikogu, mis pole tehtud pimesi täitmiseks. Keel areneb pidevalt ja ÕS fikseerib selle arenemise üht etappi. Keel pole sellega sugugi lõplikult „valmis". (154, 589)

6 Kes määrab keelelised normid? Seda võib teha ainult kollektiiv; üksik keelemees ei ole tänapäeval suuteline õigesti otsustama kõigi normeeritavate keeleliste küsimuste üle. VÕS-is (1953) ja ÕS-is antud normid on fikseeritud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektori poolt.

Eriteadlaste ulatuslikumaks rakendamiseks eesti kirjakeele kujundamisel loodi 1960. a. Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega ENSV Teaduste Akadeemia juurde vabariiklik õigekeelsuse komisjon. Komisjoni ülesandeks on lahendada kõige üldisemaid ja põhimõttelisemaid küsimusi, mis on seotud eesti keele korraldamisega. Komisjoni otsused õigekeelsuse küsimustes on üldkehtivaiks normideks kõigile Eesti NSV asutustele ja ametkondadele. (72, 448) Hakatakse üha rohkem teaduslikku huvi tundma ühiskeele vastu. See annab meile juba kindlama pideme kirjakeele normide vaagimisel. (96, 452)

Elav kirjakeel ei saa iialgi valmis. Alatasa ilmub keelde uusi keelendeid, mida on tarvis normeerida, selle kõrval aga tuleb kohendada seni kehtivaid norme. See on kõikide elavate keelte, sealhulgas ka eesti keele loomuliku arenemise protsess.

ERI STIILIDEST.

Keelelises väljenduses oleneb sõnavalik, sõnade tähendus, sõnade 7
järjekord, lausestehitus, aga ka sõnavormid jm. sellest, millisesse liiki väljendus kuulub.

Üldiste eesmärkide poolest võib igasugused keelelised väljendused jagada kahte liiki: ühed, mis kasutavad informatsioonikeelt, ja teised — suhtumiskeelt.

Informatsioonikeele abil teatatakse midagi, ilma et kõneleja oma suhtumist avaldaks. Informatsioonikeelt iseloomustab enam või vähem piiritletud mõistelisus, s. t. sõnu on tarvitatud võimalikult nende otseses, selgesti arusaadavas tähenduses ja laused on ilma tundelise varjundita.

Näit. *Kartulisaagid majandeis on viimaseil aastail järjest suurenenud. Käesoleval aastal rajooni pooltes majandites saadi keskmiseks kartulisaagiks üle 150 tsentneri hektarilt. Saagitõus on tingitud eeskätt kõrgesaagiliste sortide levimisest ja kõrgemate mahapanekunormide kasutamisest. 1966. aasta kevadkülviks salvestati keskmiselt 5 tonni külvipinna hektari kohta, kusjuures 70 protsenti salvestatud kartulitest kuulub kõrgesaagiliste sortide „Sulev", „Olev" jt. hulka.*

Suhtumiskeele peamiseks eesmärgiks on mõjutada kuulaja või lugeja tundeelu. Informatsioon on sel juhul vahendiks, mille kaudu kõneleja oma suhtumist väljendab. Suhtumiskeeles on sõnadel sageli peale nende otsese tähenduse veel teine, kaudne tähendus (***külm*** *pilk,* ***avar*** *mõistus,* ***valab*** *pisaraid*) ja lausete konstruktsioonis leidub tundmuste väljendust (küsi- ja hüüdlauseid, otsest kõnet ja erilist sõnade järjekorda). (150, 3)

Näit. *Noored otsivad kõikjalt romantikat. Võib-olla leiavadki! On ju see igavene eksamieelne ärevuski romantiline tunne!*

„Ma armastan sind, kõrgem matemaatika (teoreetiline mehhaanika, peenmehhaanika, füüsika, metallide tehnoloogia jne.)!"

„Tõesta!" vastab õppejõud, sest armastus ilma tõestuseta jääb ainult ilusaks sõnaks.

Tõesta! Sõnadega? Tegudega? Tööga?

8 Peale selle on igal väljendusel veel oma konkreetne eesmärk. Sel puhul kõneldakse eri **sõnastusstiilidest**. Tähtsamad neist on tarbe-, teaduslik, publitsistlik, ilukirjanduslik ja kõnestiil.

Tarbestiili kasutatakse ametlike kirjade ja dokumentide koostamisel. Siin peetakse silmas väljendusvahendite ranget asjalikkust ja pruugitakse ainult informatsioonikeelt.

Teaduslikku stiili tarvitatakse teaduse ja tehnika valdkonnas, seepärast on siin tarvilik kõigepealt täpsus, mida saavutatakse sõnade valikuga. Teadusekeeles esineb rohkesti termineid, s. t. täpselt piiritletud tähendusega sõnu.

Teaduslik stiil väldib harilikult nagu tarbestiilgi tunderõhulist sõnastust ja selle aluseks on informatsioonikeel.

Teaduse ja tehnika probleemide üldarusaadav, lihtne ja huvitav esitamine toimub populaarteaduslikus stiilis. Teadusliku stiiliga on siin ühine terminite ja mõistete kasutamine; sageli tuleb neidki vältida ja tarvitada nende asemel kaudseid selgitusi. Väljenduslaad on vaba ja värvikas, järelikult on suhtumiskeelel siin suurem osatähtsus.

9 Ilukirjanduslikku stiili (kitsamas mõttes) kasutatakse eeskätt ilukirjanduslikes teostes, kus mõtteid ja tundeid antakse edasi peamiselt suhtumiskeeles. Ilukirjandusliku teose peaeesmärgiks on inimeste ja sündmuste kujutamine, et lugeja kaasa elaks, et temas peale mõtete ärkaksid ka tundmused. Selleks peab ilukirjanduslik väljenduslaad pakkuma toitu lugeja kujutluselule. (150, 26) Ilukirjanduslikus stiilis on lubatavad mõningad kõrvalepõiked kirjakeele reeglitest. Ilmset õigekeelsusest kõrvalekaldumist võime täheldada eeskätt luules. Seesuguse olukorra kujunemise põhjustest kõige käegakatsutavam (ja kahtlemata ka peamine) on seotud kõnest tingitud vormisundus, vajadus öeldavat ära öelda valitud värsivormi — meetrumit ja riimi — rikkumata. Rahvusvahelises ulatuses tähistatakse ilukirjanduses kasutatavat ja lubatavat keelevabadust ladinakeelse

terminiga *licentia poetica.* (108, 284). Poeesia vastuhakk normidele ilmneb niihästi süntaksis kui ka morfoloogias ja derivatsioonis (mõnel juhul isegi ortograafias).

Luuleteose lausestuses kõige silmatorkavamaks nähtuseks on sõnajärjestuse suhteliselt suur vabadus. Teatavad inversioonitüübid on iseloomulikud esijoones või ainuüksi poeesiale (*läbi luha läikiva, kivina kuumana, võind ei õnnel hõisata*). Õige laialdaselt on eesti luules levinud verbivormi *on* väljajätt (*süda sel kui kivi*; *nii armas, armas mulle ta*; *iga heli tuttav meil*). Rõhumäärsõna *ju* tarvitatakse ajamäärsõnana *juba* (***ju** puutus ruutu hangeturi*; ***ju** kostab tuttav: huu-huu-huu*).

Alaleütleva käände lõpult jäetakse *e* ära, mis asendatakse apostroofiga (*südamel'*, *mull'*, *inimesel'*).

Kõnekeele toetusel on poeesias üsna endastmõistetavaks saanud *nud*-partitsiibi lühendamine (*saand*, *pakkund*, *kirjutand* jne.). Vähem kasutatakse *tud*-kesksõna lühendamise võimalust (*jäet*, *kist*, *trükit* jne.).

Tihti on *da*-infinitiivi lõpp ära jäetud (*tasa kannelt helista*; *karjast ja koera võib igaüks sundi*).

Tingiva kõneviisi oleviku pöördelõppude ärajätmine on luules tavaline (*ma lillesideme võtaks, sind köidaks sellega*; *kui sa teaks, kui sa, kallis, vaid teaks*).

Endastmõistetavaks on kujunenud paljude *kas*-lõpuliste nimisõnade lühendamine (*kadak*, *pedak*, *purjek*, *allik* jt.).

Spetsiifiliseks luulekeele sõnaks on muutunud *eal* (= iial).

Mõnikord sunnib värsimõõt sõnu pikendama (*põhjatumas sajus, määratumaid lambakarju, rahutumaid tuuli*).

Palju võimalusi luulekeele värsipaindlikkuse suurendamiseks pakub *e*-mitmus (*hõljub **latve** hiigellend, liidu **riike** pere, **samme** kajast*).

Eesti poeesia kasutab rohkesti keelelist vabadust, kuid avaldub tendents selle piiramise poole: mõnedki varem kasutatud võtted on aja jooksul hüljatud. Eesti nõukogude luule pruugib mainitud eesõigusi märksa suurema mõõdutundega kui varasem poeesia. (108, 285—293)

Publitsistlikku stiili kasutatakse kirjutistes, mis on koostatud 10
kaasaegsetel teemadel; need aga esinevad esmajoones ajakirjanduses. Publitsistikal on ühisjooni nii teadusliku kui ka ilukirjandusliku stiiliga: esimesega ühendab teda arutlev ja tõestav esituslaad, teisega —

mõjumine lugeja tundeelule. Seega kasutatakse publitsistikas niihästi informatsiooni- kui ka suhtumiskeelt. Tuleb tähele panna, et ajakirjanduses ei esine ainult publitsistlikku laadi kirjutusi; seal on materjale, mis kasutavad tarbestiili (kuulutused), teaduslikku (teaduslikud artiklid) ja ilukirjanduslikku stiili (jutustused, romaanid, luuletused). Nii võib ajakirjandusest leida näiteid kõigi stiilide kohta.

11 Kõnestiil on omane suulisele väljendusviisile. Iseloomulik on siin väljenduse ebatäpsus, mõnikord liialdav ja hoolimatu sõnastus; sageli esineb kordamist ja mitmesuguseid kõnelisandeid, mis kirjastiili (tarbe-, teaduslikku jne. stiili) ei sobi; laused pole küllaldaselt viimistletud, tihti leidub väljajätteid või lõpetamata lauseid. Kõnelejast arusaamine osutub võimalikuks seepärast, et kuulaja on temaga vahetus kontaktis, mille tõttu selgusetuks jäänut on võimalik uuesti sõnastada. Pealegi aitavad mõtetest aru saada kõneleja näoilme, kõnetoon, žestid, hääletoon jms.

Kõnestiili kasutatakse kirjandusteoseis vaid otseses kõnes tegelaste iseloomustamiseks. (150, 31) Selles võib pruukida nii kirja-, ühiskui ka murdekeelt.

EESTI KEELE KOHT SOOME-UGRI KEELTE HULGAS.

12 Nõukogude keeleteadlaste, arheoloogide ja antropoloogide arvates moodustasid III ja II aastatuhandel suure osa Ida-Euroopa metsavööndi küttidest ja kalapüüdjatest soome-ugri hõimud, praeguste soome-ugri rahvaste eelkäijad.

Soome-ugri keeltepere moodustavad tänapäeval peale eesti ja teiste läänemeresoome keelte (liivi, soome, karjala, vepsa jt.) ning saami (lapi) keele veel nn. volga (mordva ja mari), permi (udmurdi, komi) ja ugri keeled (handi, mansi, ungari). Kõigi nende rahvaste ühised eelkäijad peaksid olema kauges minevikus asunud kitsamal maa-alal, kuskil Volga ja Kaama jõgikonna või sellest ida pool oleva Uraali ümbruskonnas. Asudes sealt järk-järgult laiali, levisid soome-ugri hõimud oletuse kohaselt III aastatuhandeks peajoontes sellele laiale alale, kus me neid kohtame hiljem, esimeste kirjalike allikate ilmumisel, ja jõudsid ka Baltimaile. Algne, väga hõre kohalik rahvastik sulas aegamööda sisserändajate hulka.

Erinevais ajaloolistes tingimustes moodustusid soome-ugri hõimude ja hõimurühmade algsest mõneti diferentseerunud keelekujust nüüdsed erinevad soome-ugri keeled. Läänemerest kuni Oneega ja Ilmeni järveni ulatuval maa-alal kujunes rühm sugulaskeeli, mida nimetatakse **läänemeresoome keelteks.** (17, 8—9)

Parema ülevaate soome-ugri hõimude keeltest annab skeem.

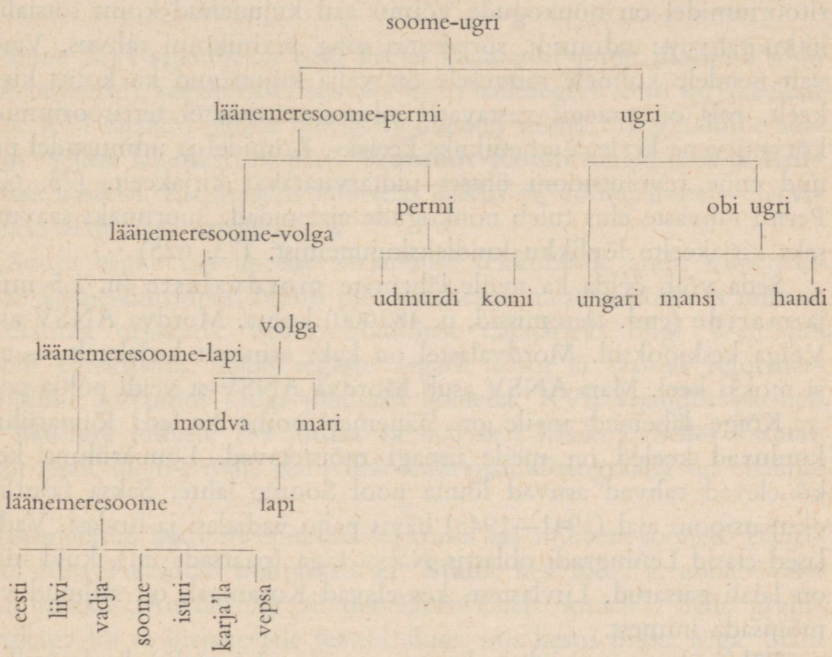

Ungarlased e. madjarid on Kesk-Euroopas elunev suur rahvas (u. 10 milj.). Praegusesse asukohta on nad rännanud Volga keskjooksult VIII—IX sajandini m. a. j. **13**

Handid (end. ostjakid, u. 22000) ja mansid (end. vogulid, u. 6500) asuvad Lääne-Siberis Tjumeni oblasti Handi-Mansi rahvusringkonnas. Nad tegelevad küttimise ja karjapidamisega. Nõukogude korra ajal on need rahvad teinud suuri kultuurilisi edusamme (neil on nüüd oma koole ja kultuuriasutusi). Ugri keeled on kõige kaugemad sugulaskeeled, millega meie keelel on väheseid sõnavaralisi ja grammatilisi ühisjooni.

14 Soome-ugri keelkonna permi harusse kuuluvad kaks keelt — komi (end. sürja, u. 250000) ja udmurdi (end. votjaki, u. 625000) keel. Permi keeled on teineteisele väga lähedased. Tänapäeval erinevad nad omavahel umbes niisama palju kui vene keel ukraina keelest. Neid keeli kõneleva rahvastiku enamik asub kolmel administratiivsel territooriumil: Udmurdi ANSV-s, Komi ANSV-s ja Permi oblasti Komi-Permi rahvusringkonnas. Nendel administratiivsetel territooriumidel on nõukogude võimu ajal kujunenud kolm sotsialistlikku rahvust: udmurdi, sürjakomi ning permikomi rahvus. Vastavalt nendele kolmele rahvusele on välja kujunenud ka kolm kirjakeelt, mis on praegu vastavatel administratiivsetel territooriumidel kõrvuti vene keelega ametlikuks keeleks. Komidel ja udmurtidel polnud enne revolutsiooni ühtset üldtarvitatavat kirjakeelt. (73, 628) Permi rahvaste elus tuleb nõukogude ajal pidada suurimaks saavutuseks kirjakeelte lõplikku kindlakskujunemist. (73, 625)

Seda võib öelda ka meile lähemate mordvalaste (u. 1,5 milj.) ja mariide (end. tšeremissid, u. 482000) kohta. Mordva ANSV asub Volga keskjooksul. Mordvalastel on kaks erinevat kirjakeelt — ersa ja mokša keel. Mari ANSV asub Mordva ANSV-st veidi põhja pool.

15 Kõige lähemad meile on läänemeresoome keeled; lõunarühma kuuluvad keeled on meile üsnagi mõistetavad. Lõunarühma keeli kõnelevad rahvad asuvad lõuna pool Soome lahte. Saksa fašistliku okupatsiooni ajal (1941—1945) hävis palju vadjalasi ja liivlasi. Vadjalased elasid Leningradi oblastis Narva taga (paarsada in.), kuid nüüd on laiali paisatud. Liivlastest, kes elavad Kuramaal, on säilinud veel mõnisada inimest.

Põhjarühmas on juhtivaks soome (u. 4,4 milj.) keel, millega lähedases suguluses on karjala (u. 250000) keel. Vepslased ja isurid, kes elasid Leningradi oblastis, on samuti Saksa okupatsiooni ajal laiali kantud; osa neist elab ka Eesti NSV-s.

Laplased e. saamid (u. 32600) elavad Põhja-Euroopas Norra, Rootsi, Soome ja NSV Liidu territooriumil.

Kõige vastuvõtlikum mitmesugustele välismõjudele on keele sõnavara. Uue tööriista ilmumine, tootmisviisi muutumine ning koos sellega inimeste eluviisi muutumine peegelduvad sõnavaras. Sellepärast võimaldab tänapäeva soome-ugri keelte ühise sõnavara uurimine teatud määral luua pilti muistsete soomeugrilaste elust, annab

mõnesuguse ettekujutuse nende tööriistadest, eluviisist, ehitusaladest ning koguni nende poolt asustatud territooriumist. (126, 14)

NSV Liitu kuuluvate soome-ugri rahvaste keeled on nüüd sotsialismi tingimustes õitsele puhkenud.

EESTI KIRJAKEELE ARENEMISEST.

Enne XVI sajandit on eesti keeles kirjutatud ainult üksikuid sõnu **16**
(kohanimesid), seepärast ei saa olla juttu tolleaegsest eesti kirjakeelest. Alles XVI sajandil näikse olevat kujunenud mingi ortograafiline süsteem. Sellest sajandist on pärit **Wanradt-Koelli** katekismus ja **Kullamaa** käsikiri. Kirjutusviis mõlemas ürikus on võõrapärane — tarvitatakse alamsaksa ortograafiat.

Suure tõuke rahvakeelse kirjanduse tekkimisele andis reformatsioon Lääne-Euroopas. Nõuti rahvakeelset jumalateenistust, et rahvast kindlamalt orjastada. Sellise nõudmise tagajärjeks ongi Wanradt-Koelli katekismus. Kuid segaste aegade tõttu ei saanud reformatsiooniline kirjandus kuigi jõudsasti areneda. XVII sajandist pärineb **G. Mülleri** jutluste (39 jutlust ca 400 lk.) käsikiri. Selles kasutab autor osalt ülem-, osalt alamsaksa kirjaviisi. Ortograafia on ebaühtlane.

Nimetatud autoreil esinevad segamini eri murrete jooned. Põhja- **17**
eesti murret kasutab puhtamalt **H. Stahl**, kes 1637. a. annab välja grammatika „Anführung zu der Ehstnischen Sprach". Selle grammatikaga lõi ta kirjakeelele teatud aluse, mis kestis pikka aega. Stahl kasutab kirjas võõrtähti *c*, *f*, *x*, *z*. ***h*** esineb pikendusmärgina. Puuduvad *õ* ja *ä*. Stahlilt ilmub rida käsiraamatuid. Tema poolt loodud kirjaviis on järjekindlam kui ta eelkäijate oma, kuigi keel on vigane ja saksapärane (saksa keel eesti sõnadega ning saksa ja ladina keele grammatika reeglitega).

Lõunaeesti keelt tarvitavaist autoreist on kõige silmapaistvam **Adrian Virginius**, kes toimetas trükki Vastse Testamendi < „Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastse Testamendi" (1686). Tema ortograafia on Stahli mõju all.

XVII sajandi lõpul annab **B. G. Forselius** välja aabitsa, milles **18**
võõrtähed on ära jäetud, konsonandiga lõppevas silbis pikad vokaa-

lid märgitud kahekordse tähega (*ööl*, *hüüdvad*) ja lühikesele silbile järgnev konsonant kahe tähega (*temma*, *minna*, *Jürri* jne.). Seda kirjaviisi nimetatakse vanaks kirjaviisiks. Selle levitamisele aitas kaasa **J. Hornung**, kes lapsepõlvest peale tundis eesti keelt ja fikseeris Forseliuse seisukohad oma ladinakeelses teoses „Grammatica Esthonica" (1693). Tema raamatutega pääseb vana kirjaviis maksvusele („Ma kele Koddo ning Kirgo Ramat" jt.).

1739. a. ilmub eesti keeles piibel, mille toimetas trükki **A. Thor Helle**. Eesti keele grammatika autorina jätkab ta Forseliuse ja Hornungi suunda, ehkki näeb, et vana kirjaviis ei võimalda eraldada mõningaid sõnu (*mure — murre*, *lina — linna* jt.). Piibli (muutus peamiseks lugemisvaraks sel ajal) ilmumise ja Tartu kui Lõuna-Eesti kultuurikeskuse hävimise tõttu Põhjasõjas kujunebki põhjaeesti keskmurre kirjakeele aluseks. Selles kirjaviisis ilmub ka ilmaliku sisuga juturaamatuid: **Fr. G. Arveliuse** „Üks Kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat", samuti **J. W. Luce**, **O. R. Holtzi** jt. tööd.

1780. a. ilmunud **A. V. Hupeli** teos „Estnische Sprachlehre für die beide Hauptdialekte", mis käsitleb küll nii põhja- kui ka lõunaeesti murret, ei suuda aga siiski enam lõunaeesti kirjakeelt põhjaeesti kirjakeelele võistlejaks elustada.

XIX sajandi algul hakkab ilmuma ajakiri „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache" (lühendatult „Beiträge") (1813—1832), mis käsitleb eesti keele küsimusi. Selles ilmub terve rida artikleid keeleuurijate ja kirjameeste poolt. Nii näiteks käsitleb J. W. Luce sõnaalgulise *h* kirjutamist, Kr. J. Peterson eesti käänete tarvitamist, A. J. Arwidsson kirjaviisi ja grammatika küsimusi, soovitades senise saksa kirjaviisi asemel soome kirjaviisi, võtta tarvitusele 13 käänet jne.

„Beiträge'de" toimetajaks ja väljaandjaks ning ühtlasi rea artiklite autoriks on Pärnu pastor **J. H. Rosenplänter**, oma aja progressiivne tegelane, kes nägi ette feodalismi paratamatut hukkumist. Rosenplänter asub seisukohal, et eesti keelt tuleb õppida rahvasuust, mitte raamatuist. Tema arvates tuleb eesti keele uurimisel toetuda soome keelele (mida ta nimetab eesti keele õeks). Rosenplänter soovitab vajaduse korral laenata sõnu soome keelest.

Tähtis keelemees XIX sajandi algul on **O. W. Masing**, kes

võtab tarvitusele *õ*-tähe, soovitab palatalisatsiooni ja konsonantide pikkust märkida.

Nimeka keelemehena on tuntud ka **Fr. R. Faehlmann**. Ta oli Tartu ülikooli eesti keele lektoriks ja tegeles otseselt eesti keele küsimustega. Faehlmann koostas ortograafia reeglid, kasutades vana kirjaviisi, kuid püüdis selle puudused kõrvaldada (loobudes muuseas *h*-st sõna algul).

Silmapaistev eesti keele grammatika autor on **E. Ahrens**. 1843. a. 19
annab ta välja eesti keele grammatika (morfoloogia) „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes". Selles on pandud teaduslik alus uuele kirjaviisile, millel on suur tähtsus eesti kirjakeele edasisel arendamisel. Autor ise nimetab seda soome kirjaviisiks. Selle kõige iseloomulikumaks jooneks on lühikese hääliku kirjutamine ühe ja pika hääliku kirjutamine kahe tähega.

Peale kirjaviisi loomulikule alusele asetamise soovitab Ahrens *h* tarvitamist sõna algul, sest see võimaldab sõnade eraldamist (*hais — ais*). Järgsilpides soovitab ta *o* asemel tarvitusele võtta *u* (*kirjotama* > *kirjutama*).

Ahrensi grammatika on põhjalik, hästi läbi töötatud. Selles on tolleaegse soome grammatika eeskujul 12 käänet (puuduvad rajav ja kaasaütlev); käändsõnad rühmitatakse astmevaheldusest, osastava lõpust ja nimetavast ning omastavast lähtudes 4 deklinatsiooni, tegusõnad 6 konjugatsiooni, mis omakorda jagunevad gruppidesse. Ahrens on ka esimese tõelise eesti keele süntaksi looja (ilmub koos morfoloogiaga a. 1853); enne seda oli süntaksi kohta ilmunud ainult üksikuid süsteemita tähelepanekuid.

Uus kirjaviis pääseb maksvusele alles 1885. a. paiku pärast ränka võitlust vana kirjaviisi vastu.

XIX sajandi teise poole tähtsamaid eesti keeleteadlasi on akadeemik **F. J. Wiedemann**, kellelt ilmusid ulatuslikud tööd „Eesti-saksa sõnaraamat" (1869) ja „Grammatik der ehstnischen Sprache" (1875). Kuigi Wiedemann oma sõnaraamatus ega grammatikas ei anna kirjakeele norme, esitab ta väga ulatusliku nii sõnavaralise kui ka grammatilise materjali, millele hilisemad autorid on sageli toetunud.

J. Hurt, tuntud rahvaluulekoguja, tegeles rohkesti ka keeleküsimustega. 1864. a. avaldas ta brošüüri „Lühike õpetus õigest kirjuta-

misest parandatud viisi", milles tutvustas uut kirjaviisi ja aitas seega kaasa selle tarvituselevõtmisel. Sõnavara rikastamiseks soovitab Hurt laenata sõnu teistest keeltest, eriti soome keelest.

M. Veske kui keeleteadlane on teinud tähtsat uurimistööd eesti keele väldete ja murrete alal. Oma töös „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis" (1879) teeb ta katset kolmandat väldet märkida.

Keeleteadusliku eriharidusega on ka **K. A. Hermann**, kes oma doktoriväitekirjas „Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen Sprache" käsitleb ligemalt kolme väldet ja sõna sisehäälikute küsimust eesti keeles. Kirjakeele arendamise seisukohast on Hermanni kõige tähtsam töö 1884. a. ilmunud „Eesti keele grammatika", mis sisaldab hääliku- ja vormiõpetuse ning on esimene eestikeelne eesti keele grammatika õpik. See raamat sai aluseks mitmetele järgnevatele õpikutele. Siin on muuseas esmakordselt esitatud eestikeelne grammatiline terminoloogia. Vähema tähtsusega on hiljem ilmunud „Eesti keele lause-õpetus" (1896).

J. Jõgever, kolmeosalise „Eesti keele grammatika" (1919—1920) autor, on M. Veske töö jätkaja, kes püüab keelelisi nähtusi selgitada keele-ajaloolisest seisukohast. Tal on tähtsust ka murrete ja vanema kirjakeele uurijana.

20 **J. Aavik** on silmapaistev keeleteadlane ja omaaegse keeleuuendusliikumise algataja ning juht. Tema arvates on keel inimvaimu kõige peenem tööriist, mida võib ja tuleb muuta, parandada, rikastada, kui tahetakse, et see suudaks ajajärgu nõudeid täita. J. Aaviku tähtsamaid grammatilisi uuendusi on *i*-mitmuse, lühikese mitmuse osastava, *i*-superlatiivi ja lauselühendite laialdane kasutuselevõtmine. Vahest kõige tähtsamad on aga tema teened sõnavara rikastamise alal: suure hulga sõnu on ta kirjakeelde toonud murdeist ja soome keelest, aga isegi kunstlikult loonud. J. Aaviku töö kokkuvõtteks on põhjalik „Eesti keele õigekeelsuse õpik ja grammatika" (1936), mille ülesandeks oli kaasa aidata korrektse eesti kirjakeele arendamisele.

Kuigi keeleuuenduslaste ettepanekuist suur osa hüljati, on tänapäeva kirjakeeles palju seda, mida J. Aavik on sinna toonud.

21 **J. V. Veski** on tänapäeval meie tähtsamaid keelemehi. Ta on loonud palju sõnu. Vastupidiselt keeleuuendusliikumisele lähtus ta rahvakeelsuse ja otstarbekuse printsiibist. J. V. Veski koostas õigekeelsussõnaraamatu ja etendas tähtsat osa eestikeelsete oskussõnade

loomisel. Eesti keele sõnavara rikastamisel lähtub Veski meie omast sõnamaterjalist, soovitades kasutada sõnade liitmist ja tuletamist. Ka uusi tüvisõnu soovitab ta hankida eeskätt oma keele murdesõnade hulgast. (27, 88 jj.)

Nõukogude ajal on rikastunud peamiselt eesti keele sõnavara. Juurde on tulnud mitu tuhat uut sõna, mis on sotsialistliku ühiskonna majanduselu ja kultuurinähtuste väljendamise teenistuses. Meil on välja antud rida grammatikaõpikuid, „Väike õigekeelsuse sõnaraamat" ja „Õigekeelsuse sõnaraamat". On loodud asutus, mis tegeleb eesti keele ja kirjanduse uurimisega — TA Keele ja Kirjanduse Instituut oma eri sektoritega.

Nõukogude ajal on eesti keel saanud võrdseks rahvuskeeleks teiste NSV Liidu rahvuskeelte hulgas.

EESTI KEEL KUI ÜHTNE RAHVUSKEEL JA RAHVUSKULTUURI VORM. RAHVUSKEELTE TULEVIKUST.

Keeled arenevad sugukonnakeeltest hõimukeelteks, hõimukeeltest 22
rahvakeelteks ja rahvakeeltest rahvuskeelteks. Eesti kodanliku rahvuse väljakujunemine toimus XIX sajandi teisel poolel. Siis hakkasid arenema tööstus ja kaubaline põllumajandus, kaubandus ja transport, kujunes rahvuslik turg, kasvavad linnad muutusid majanduslikeks ja kultuurilisteks keskusteks, mis olid tihedasti seotud nii maaga kui ka omavahel. Need tegurid likvideerisid eesti rahva killustatuse. Muutus eesti ühiskonna struktuur — kujunesid rahvuslik kodanlus, proletariaat ja intelligents. Kõik need protsessid olid aluseks rahvusliku teadvuse virgumisele ja kultuuri arenemisele.

Eestlaste rahvuseks konsolideerumise protsessis oli oluline osa keelel kui suhtlemisvahendil. XIX sajandi teisel poolel kujunes põhjaeesti keskmurde alusel eesti rahvuskeel. See soodustas kirjasõna levikut — ajalehtede ja raamatute näol, mis omakorda nõudis rahvusliku kirjakeele arendamist. Selleks aitas kaasa uue kirjaviisi võit vana kirjaviisi üle. (17, 236) Sotsialismi tingimustes kujunes eesti kodanlikust rahvusest sotsialistlik rahvus. Rahvuslik keel, mis teenindas kodanlikku ühiskonda, teenindab ka sotsialistlikku ühiskonda, täienedes ainult teatud hulga uute sõnadega.

Rahvuskeel on rahvusliku kultuuri tähtsaim avaldusvorm, selle suurim saavutus.

23 Probleemide hulgas, mis seisavad nõukogude keeleteaduse ees, on tähtis koht küsimusel rahvuskeelte arenemisest sotsialismilt kommunismile ülemineku ajajärgul. See küsimus pole praegu veel teoreetiliselt piisavalt läbi töötatud; sellepärast on võimalik kõnelda ainult arenemise kõige üldisematest tendentsidest ja suundadest. Marksism õpetab, et rahvusliku rõhumise kaotamine ja rahvaste huvide ühtesulamine ei ole võrdne rahvuslike iseärasuste kaotamisega. Rahvuslikud iseärasused ja sealhulgas ka rahvuskeeled püsivad veel kaua isegi pärast kommunismi võitu ülemaailmses ulatuses. Käesolev ajajärk — sotsialismilt kommunismile ülemineku periood — on ühtlasi ka Nõukogude Liidu rahvuslike kultuuride ja rahvuskeelte õitsengu ajajärk. Nõukogude rahvuskeelte arenemise põhisuunad on tihedasti seotud sotsialistliku ühiskonnakorra olemusega. Leninlik rahvuspoliitika tagab meie maa kõigi rahvaste keelte takistamatu arenemise. Kommunistlik Partei ja nõukogude võim pööravad suurimat tähelepanu nii uute kirjakeelte loomisele kui ka vanade kirjakeelte edasiarendamise vabadusele. Kogu meie rahva materiaalse ja kultuurilise taseme, samuti ka poliitilise teadvuse kasv on äratanud meie maa rahvaste hulgas enneolematu tungi haridusele. On loomulik, et selles olukorras on kasvanud kirjakeele kui rahva kultuurielu arenemise tähtsaima teguri osa.

Tootmise ja ühiskondliku elu arenemisega seoses kujuneb sotsialismilt kommunismile ülemineku perioodil intensiivsemaks suhtlemine mingi rahvuse mitmesuguste sotsiaalsete kihtide kui ka kogu Nõukogude Liidu, sotsialismileeri ja terve maailma rahvaste vahel. See ei jäta oma mõju avaldamata keelte arenemise protsessile. On vist pikematagi selge, et sel ajajärgul toimub murrete ja murrakute lõplik väljasuremine, ühiskeel läheneb üha enam kirjakeelele, muutub teatud perioodil sellega identseks. Rahvuslike eluvormide õitsenguperiood sotsialistlikus ühiskonnas on ühtlasi ka tingimuste ettevalmistamine selleks, et kauges tulevikus, pärast kommunismi võitu kogu maailmas, rahvuskultuurid (ja -keeled) sulaksid üheks kommunistlikuks inimsoo kultuuriks, et maailma tuhanded rahvuskeeled asenduksid ühtse maailmakeelega.

Rahvuskeelte väljasuremine ja nende asendumine mingi teise kee-

lega ei ole riigisisene küsimus, see ei ole ka küsimus sotsialismi võidust ühel maal. See on seotud kommunismi võiduga ülemaailmses ulatuses ja sõltub otseselt sellest.

Üha tihenev ja tugevnev majanduslik ja kultuuriline suhtlemine sotsialistlike rahvuste vahel toob esile ka täiesti uue tendentsi keele arenemises: kõigi sotsialistlike rahvuste keeltes hakkab üha enam tekkima jooni, mis on ühised neile kõigile, kõigepealt leksikas ja fraseoloogias. On raske isegi ligikaudu kindlalt öelda, millal hakkab kujunema inimkonna ühtne keel ja kuidas see protsess toimub. Kas võidab kogu maailmas esikoha üks olemasolevaist keeltest või loovad teadlased täiusliku struktuuriga uue inimkonnakeele, seda on praegu raske ennustada. Ainult üks on selge: nende küsimuste lahendamine ja täpsemate prognooside tegemine on väga kauge tuleviku küsimus. Praegu on vene keel kujunenud Nõukogude Liidus selleks keeleks, mille abil eri rahvused suhtlevad. (102, 9)

FONEETIKA JA ORTOEEPIA.

Eesti keele häälikuline koostis.

Häälikute moodustamine.

24 Häälikute moodustamisel on tegevad peamiselt kops, kõri, suuning ninaõõs ja huuled. Häälikud tekivad kopsust tuleva õhuvoolu abil.

Kõrisõlmes kõhrede vahel asetsevad **häälekurrud**, mis võtavad osa heliliste e. sonoorsete häälikute moodustamisest. Helitute häälikute puhul on häälekurrud lõtvunud olekus ja õhk pääseb nende vahelt vabalt läbi.

Kõneelundina võib kõri tekitada ainult ühe hääliku — ***h***.

Läbinud kõri, jõuab õhk suuõõnde, millel on kõige tähtsam osa häälikute kujundamisel. Suurem osa häälikuid tekib just siin, kus nende hääldamisest võtavad osa pehme ja kõva suulagi, keel, ninaõõs, hambasombud, hambad ja huuled.

Vastavalt sellele, kas kõneorganid võtavad häälikute moodustamisest osa aktiivselt või jäävad selle juures passiivseks, võime kõnelda aktiivseist ja passiivseist hääldamiselundeist. Aktiivsed on häälekurrud, kurgunibu, pehme suulagi, keel ja huuled, passiivsed aga kõva suulagi, hambasombud ja hambad. Aktiivsed hääldamiselundid võivad teha häälikute moodustamiseks vajalikke liigutusi. Passiivsed organid ei toimi iseseisvalt, vaid nad on aktiivseile tugipunktiks.

Häälikuid, mille hääldamisest keel aktiivselt osa võtab, võime iseloomustada kahest seisukohast lähtudes: selle koha järgi, mille poole keel nihkub, ja selle keeleosa järgi, mis hääldamisel on kõige aktiivsem. Pehme suulae (*velum palati*) juures hääldatakse ***k***, ***g***, ***ŋ***, mida nimetataksegi selle järgi **velaarideks** (*ŋ* esineb *k* ja *g* ees sõnades, nagu *roŋk*, *roŋg*, *paŋk*, *paŋg*, *kaŋgi* /vrd. *kanngi*/). (11, 63) Kõva suulae (*palatum durum*) osavõtul hääldatakse ***j***, ***š***, ***ž*** — **palataalid**. Hambasombud (*alveoolid*) ja hambad (*dentes*) võtavad osa **hammashäälikute** e. dentaalide ***t***, ***d***, ***n***, ***s***, ***z***, ***l***, ***r*** hääldamisest. (13, 45)

Keel (*lingva*) asub suuõõne põhjas. Häälikute moodustamisel on tegevad taga- (*postdorsum*), kesk- (*mediodorsum*) ja eeskeel (*predorsum*) ning keeletipp (*apex*). **Tagakeelehäälikud** e. postdorsaalid on ***k***, ***g***, ***ŋ***, **keskkeelehäälikud** e. mediodorsaalid — ***j***, ***š***, ***ž***, **eeskeelehäälikud** e. predorsaalid — ***t***, ***d***, ***n***, ***s***, ***z*** ja **keeletipuhäälikud** e. apikaalid — ***l***, ***r***. (13, 45) Et mainitud häälikuid moodustatakse suuõõnes, nimetatakse neid **suuhäälikuiks** e. oraalideks.

Hääldamisest võtavad osa ka huuled (*labia*), mille abil moodustatakse **huulhäälikud** e. labiaalid (***p***, ***b***, ***m***, ***f***, ***v***, ***w***).

Keele kuju võib muutuda, keel võib suus edasi ja tagasi, üles ja alla liikuda. Suuõõnes võib selle tõttu tekkida kopsust tulevale õhuvoolule mõningaid takistusi. Organite eri asendi tõttu võib kujuneda mitmesuguseid resonaatoreid, mis annavad häälikutele nende iseloomu.

Kui hääldamisorganid moodustavad sulu, tekivad **sulghäälikud** e. klusiilid (***k***, ***p***, ***t***, ***g***, ***b***, ***d***). Kui aga kujundub ahtus (pilu), tekivad **ahtushäälikud** e. spirandid (***j***, ***l***, ***r***, ***s***, ***z***, ***š***, ***ž***, ***f***, ***v***). Kui artikuleerimisel ei teki sulgu ega ahtust, vaid keel ainult suundub pas-

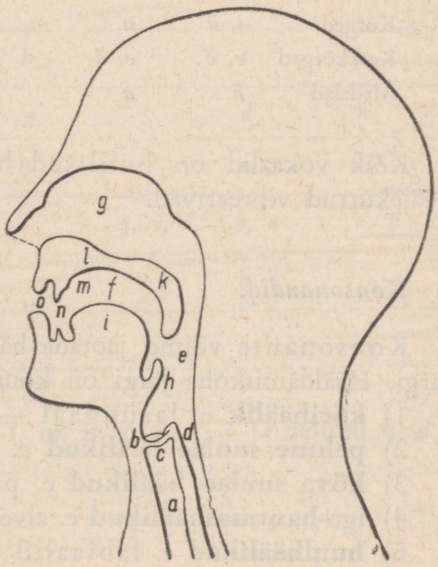

Läbilõige kõneelundeist.

a — *hingetoru*, b — *kõri*, c — *häälekurrud*, d — *neel*, e — *neeluõõs*, f — *suuõõs*, g — *ninaõõs*, h — *kõrikaas*, i — *keel*, k — *pehme suulagi*, l — *kõva suulagi*, m — *hambasombud* (*igemed*), n — *hambad*, o — *huuled*.

siivse hääldamiselundi poole, tekivad **täishäälikud** e. vokaalid (*a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü*).

Häälikut, mille hääldamisel keeletipp väriseb, nimetatakse **värihäälikuks** e. tremulandiks (*r*). *l* on **külghäälik** e. lateraal, sest tema hääldamisest võtavad osa keele küljed. Häälikuid, mille hääldamisel õhk voolab välja nina kaudu, nimetatakse **ninahäälikuiks** e. nasaalideks(*n, m, ŋ*).

Vokaalid.

25 Vokaalid jaotatakse **ees-** ja **tagavokaalideks** selle järgi, kas keel on nende hääldamisel suuõõnes ees- või tagapool. Eesvokaalid on *e, i, ä, ö, ü*; tagavokaalid — *a, õ, u, o*. Selle järgi, kui kõrgele tõuseb keeleselg, jagatakse vokaalid madalaiks (keel asetseb suuõõne põhjas) — *a, ä*, keskkõrgeiks — *o, e, ö, õ* ja kõrgeiks — *i, u, ü*. Vokaalide *ö, ü* hääldamisest võtavad osa huuled; neid nimetatakse labialiseeritud vokaalideks.

Vokaalide tabel.

	Ees-vokaalid	Taga-vokaalid
Kõrged	*i, ü*	*u*
Keskkõrged	*e, ö*	*o, õ*
Madalad	*ä*	*a*

Kõik vokaalid on helilised häälikud, sest nende hääldamisel häälekurrud vibreerivad.

Konsonandid.

26 Konsonante võime jaotada hääldamiskoha ja moodustamisviisi järgi. Hääldamiskoha järgi on konsonantide liigid järgmised:

1) **kõrihäälik** e. larüngaal — *h*;
2) **pehme suulae häälikud** e. velaarid — *k, g, ŋ*;
3) **kõva suulae häälikud** e. palataalid — *j, š, ž*;
4) ige-**hammashäälikud** e. alveo-dentaalid — *t, d, n, s, z, l, r*
5) **huulhäälikud** e. labiaalid — *p, b, m, f, v*.

Moodustamisviisi järgi jagunevad häälikud järgmiselt:

1) **sulghäälikud** e. klusiilid
   a) tugevad sulghäälikud e. fortisklusiilid *k*, *p*, *t*;
   b) nõrgad sulghäälikud e. leenisklusiilid *g*, *b*, *d*;
2) **ninahäälikud** e. nasaalid — *n*, *m*, *ŋ*;
3) **ahtushäälikud** e. spirandid, mis omakorda liigitatakse:
   a) hõõrdhäälikud e. frikatiivid — *j*, *s*, *z*, *š*, *ž*, *v*, *f*;
   b) külghäälik e. lateraal — *l*;
   d) värihäälik e. tremulant — *r*.

Hääldamiskoha ja moodustamisviisi järgi on eesti rahvuskeele konsonandid järgmised.

Konsonantide tabel.

Larüngaal	Oraalid					Labiaalid
	Hääldamiskoha järgi		Velaarid	Palataalid	Alveodentaalid	
	Moodustamiskoha järgi					
h	Klusiilid	Fortised	*k*		*t*	*p*
		Leenised	*g*		*d*	*b*
	Nasaalid		*ŋ*		*n*	*m*
	Spirandid	Frikatiivid		*j*, *š*, *ž*	*s*, *z*	*v*, *f*
		Lateraal			*l*	
		Tremulant			*r*	

Konsonantidest on helilised *j*, *l*, *m*, *n*, *r*, *z*, *ž*, *v* ja helitud *b*, *d*, *g*, *k*, *p*, *t*, *s*, *h*, *f* ja *š*.

Lihthäälik ja häälikuühend.

27 **Lihthäälikuks** nimetame üksikvokaali konsonantide vahel ja üksikkonsonanti vokaalide vahel, samuti sõna algul või lõpus olevaid üksikhäälikuid. Näit. sõnades *ilus, elu, kala, võluv, rahu, suures, mullale, linnas, maal, õpperaamat* leidub ainult lihthäälikuid, mis on lühikesed, kesk- või ülipikad.

Häälikuühendiks nimetame sõnas kõrvu asetsevaid vokaale või konsonante. Näit. sõnades *Väike laps kardab koera* on häälikuühendid *äi, ps, rd, oe*, neist vokaalühendid on *äi, oe*, konsonantühendid *ps, rd*. Vokaalühendit, mis kuulub ühte silpi, nimetame **kaksiktäishäälikuks** e. diftongiks, näit. *koer, laud, väike, naerab, koit*. Eri silpi kuuluvad vokaalid ei moodusta diftongi, näit. *riiulil, lauale revolutsioon, raadio, muuseum*.

Eesti keeles võib esineda *a-, e-, i-, o-* ja *u*-lõpulisi diftonge; kusjuures *a-, e-* ja *o*-lõpulised (*loa, lae, laob*) on hiljem tekkinud diftongid.

Konsonantühend moodustub kõrvu asetsevaist konsonantidest ja võib koosneda kahest kuni viiest konsonandist, näit. *laps, kümnes, varsti, korstnas, arstlik, vintsklema*.

Konsonantühend võib esineda sõna algul (*krae*), keskel (*kunstist*) või lõpus (*küps*). Sõna keskel kuulub konsonantühendi viimane häälik järgneva silbi algusse, teised aga eelneva silbi lõppu.

Geminaat.

28 Pikad, eriti vokaalidevahelised konsonandid kuuluvad eri silpidesse, näit. *kappìs, kukkèd, lattìd*. Neid nimetatakse **geminaatideks.**

Geminaadi võivad moodustada kõik eesti keele konsonandid (*kallas, kannud, kammib, narrid, kasside* jne.), nende hulgas ka võõrhäälikud *f* ja *š*: *duš|ši, šef|fi*.

P. Ariste järgi võib nende häälikute hääldamise järgi kindlaks määrata kõiki nende hääldamismomente: klusiilide puhul sulu tekkimist, püsimist ja lahtipääsemist. (10, 95) Selle järgi loetaksegi geminaatklusiilid kahte silpi kuuluvaks: *küt|tìd, kuk|kùb, pap|pìst*; eelnev silp on aga kinnine.

Häälik ja täht.

Häälikud ei esine keeles üksikult, vaid seotuna sõnadeks ning 29
need omakorda lauseteks, mille abil avaldame oma mõtteid. Häälikud leiame alles sõnade analüüsimisel, nende jaotamisel väiksemateks foneetilisteks ühikuteks. Üksikhäälikuil ei ole iseseisvat tähendust, välja arvatud juhtumid, kus häälik moodustab sõna (*öö*, *aa*, *oo* jt.). Küll aga oleneb sõna tähendus häälikuist, millest ta koosneb: häälikut ei saa sõnas ära jätta või teisega asendada, ilma et sõna tähendus muutuks, näit. *tina* — *sina* — *mina* — *lina*; *vala* — *vana* — *vaga* — *vaka* — *vakka* — *vaha* — *vaba* — *vada*. Häälikut, millest sõltub sõna tähendus, nimetatakse **foneemiks**. Foneem on seega kõige väiksem keele kui suhtlemisvahendi osa.

Häälikuid märgime kirjas tähtedega. Igal keelel on oma häälikute märkimise viis, mida nimetatakse **häälikuortograafiaks** e. -õigekirjutuseks.

Häälikute ja tähtede arv sõnas võib olla ühesugune või erinev, näit. sõnades *lina*, *siga*, *kuke*, *vali* on 4 häälikut ja 4 tähte, kuid sõnades *linna*, *siiad*, *kukke*, *valli* on 4 häälikut, aga 5 tähte, s. t. kirjas võib esineda rohkem tähti, kui sõnas on häälikuid.

Eesti keeles on 27 häälikut, mille märkimiseks kasutatakse 27 ladina tähte. Häälikute hulgas on neli võõrhäälikut — *f*, *š*, *z*, *ž*, mis on keelde tulnud võõrsõnade kaudu.

Tähti teatavas kindlas järjekorras nimetatakse **tähestikuks** e. alfabeediks. Eesti keele alfabeeti kuuluvad peale eelnimetatud 27 tähe veel 5 võõrtähte — *c*, *q*, *w*, *x*, *y*, mida tarvitatakse ainult võõrnimede ja võõrkeelsete väljendite kirjutamisel.

Eesti keele tähestik koos võõrtähtedega on järgmine: *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, *f*, *g*, *h*, *i*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *o*, *p*, *q*, *r*, *s*, *š*, *z*, *ž*, *t*, *u*, *v*, *w*, *õ*, *ä*, *ö*, *ü*, *x*, *y*.

Nimekirjad, sõnastikud, kataloogid, registrid jms. esitatakse tähestikulises järjestuses, sellepärast on tähestiku tundmine möödapääsematu.

Vältus.

Vältuse mõiste.

30 **Vältuseks** nimetatakse aega, mis kulub hääliku või häälikuühendi moodustamiseks. Et hääldamiskestus oleneb aga kõne tempost, huvitab absoluutne kvantiteet keeleteadust vähe. Hääliku vältuse all mõistetakse suhtelist kvantiteeti, s. o. hääliku pikkuse suhet teiste sama sõna häälikutega. Vokaalide pikkus oleneb ka silbi kinnisusest või lahtisusest: lahtise silbi vokaalid on pikemad kui kinnises silbis (näit. *a* sõnas *saada* on pikem kui sõnas *saata*).

Eesti keeles on kvantiteet fonoloogiline, s. t. hääliku iga pikkusaste annab sõnale eri (leksikaalse või vormilise) tähenduse; sellepärast on eesti keelt nimetatud kvantiteedikeeleks. Kuidas sõnade tähendus hääliku kvantiteedist oleneb, seda näitab sääraste sõnade võrdlus kui *rida — riida, kalu — kaalu, sured — suured; valid — vallid, kamin — kammin, kadus — katus — kattus* jne. Peale selle oleneb kvantiteedist paljude sõnade vormistik: *linna* — (läks) *liṅna, kammi — kaṁmi, seina — seìna, metsa — metsa* jne.

Häälikute kolm väldet.

31 Häälikute fonoloogilisi pikkusi on kolm: esimene, teine ja kolmas e. lühike, keskpikk ja ülipikk välde, näit. *sadà, sādà, sâda; kolì, kōlì, kôlì; kurì, kūrì, kûrì; verì, vērì, vêrima; kõlù, kõlùb, kõluda.*

Peale nende kolme on olulised veel kaks häälikute pikkust, millel on tähtis osa hääldamisel. Nimelt on vokaalidel veel poolpikk, s. t. lühikese ja pika vahepealne, ning kolmveerandpikk, s. o. pika ja ülipika välte vahepealne kestus. Poolpikk vokaal esineb teises silbis sel juhul, kui esimene silp ei ole ülipikk, s. t. on lühike või keskpikk, näit. *kadùs, kedà, kanù, kaṫtùs, kēdàb.* Kolmveerandpikk vokaal esineb geminaatklusiilide, samuti *s* ja klusiili ühendite ees, näit. *vāttăd, sõkkĭ, māst, pûst.*

Ka konsonantidel on veel kaks pikkust, mis hääldamisel on selgesti märgatavad. Need on lühikesest lühem ja harilikust pikem. Esimene esineb lühikeses konsonantühendis, nagu *saĭgàd, sõbràle,*

ab̆làs. Harilikust pikem esineb konsonantühendeis, nagu: *kar̥̀i̯a*, *liǹᴅe*, *mul̀ᴅa*, *küm̀nes*.

Murdeti esinevad üksikutel aladel hoopis teised häälikute pikkussuhted. Näiteks Põhja-Eesti kirderannikul ei tehta vahet II ja III välte vahel.

Prof. P. Ariste oma „Eesti keele foneetikas" (lk. 92) annab häälikute kvantiteedi ajamõõdu, s. t. absoluutse pikkuse sajandiksekundites: lühike häälik 5—10, keskpikk 20—25 ja ülipikk 30—35 sajandikku sekundit.

Pikemates sõnades on häälikud suhteliselt lühemad kui lühikestes sõnades. Asesõnade *kes*, *mis*, *nad*, *sa*, *te* jt. pikkus on väga erinev, olenevalt kontekstist, näit. *mis̄*, aga: *miš‿sa têᴅ?*

Eesti keeles tarvitatavaist häälikuist omavad *f* ja *š* sõna sees ainult II ja III väldet (*šefi*, *šeffi*; *duši*, *dušši*). *v*-häälik esineb I ja III vältes (*kivi*, *kivvi*); *ž* ja *j* võivad olla aga ainult I vältes (*režii*, *maja*). Kõigil teistel häälikutel, niihästi vokaalidel kui ka konsonantidel, on kolm fonoloogilist väldet.

Silp ja silbivälde.

Silpi on defineeritud eri autorite poolt erinevalt. P. Ariste peab **32**
silpi nii keerukaks nähtuseks, et seda ei saa täpselt defineerida. (10, 95) Silpi on käsitletud kui sõnaosa, mida hääldatakse ühe hingamistõukega. Oluliseks tingimuseks silbi tekkimisel on heliküllaste ja helivaeste häälikute olemasolu. Mida heliküllasem on häälik, seda rohkem on tal eeldusi olla iseseisva silbi aluseks. Sõnade praktilisel jaotamisel silpideks talitatakse kokkuleppe kohaselt, kusjuures ei peeta täpselt kinni piiridest, mida dikteerib hääldamine. Seepärast ongi eri keeltes silbitamine sarnaste silpide puhul mõnevõrra erinev (vrd. *kos/ti* — *го/сти*, *ot/sa* — *о/ца*).

Silbid on lahtised ja kinnised. Lahtine on selline silp, mis lõpeb vokaaliga, kinnine, mis lõpeb konsonandiga. Kinniseks loetakse ka silpi, mille suleb *k̆k*, *p̆p*, *t̆t*, näit. *su/kad*, *su/pist*, *tu/tid*, s. o. *suk̆/kàᴅ*, *sup̆/pìst*, *tut̆/tìᴅ*.

Silpidel nagu häälikuilgi on kolm pikkust. Lühike on lahtine silp, mis lõpeb lühikese vokaaliga (*ma/ja*, *ka/duma*, *tu/leb*, *va/litsema*). Pikaks loetakse niisugust lahtist silpi, mis lõpeb keskpika vokaali

või lühikese diftongiga, või kinnist silpi, milles ükski häälik pole ülipikk, näit. *sādàв, vēdàme, sõjàs, seĭnàl, koĕràd, õppĭvad, kuĭkkùв, saĭtùvad, katsùme, sõвràst.* Ülipikk on säherdune silp, milles vähemalt üks häälik on ülipikk, näit. *sâmă, sättă, kaĭma, laĭkkuma, leĭppisime.*

Silbivälte mõiste on tarvilik rahvalaulude värsimõõdu tundmaõppimisel. Ühtlasi aitab see paremini aru saada sõna sisehäälikute vältest.

Silbiväldet ei tohi ära segada sõna rõhuga.

Sõna sisehäälikute vältus. Sõnavälde.

33 **Sõna sisehäälikuiks** nimetatakse häälikuid, mis algavad pearõhulise silbi esimese vokaaliga ja lõpevad järgneva silbi vokaali ees. Sisehäälikute hulka ei arvata tunnuste ja lõppude häälikuid. Näit. *v|**ih**|ikud, r|**aam**|atud, s|**ein**|al, l|**aud**|, **aed**|a, |**õu**|, m|**aa**|sse, p|**uu**|de, revolutsi|**oon**|iga, sotsial|**ism**|ist, kommun|**ist**|id, ortogr|**aaf**|ia.* Kui sõna pearõhk on nihkunud esimesele silbile, kuid kaasrõhulise silbi häälikute välde on sõna eri vormides muutuv (II välde vaheldub III-ga), või kui mitmesilbiline sõna lõpeb pika vokaali või diftongiga, määratakse kaasrõhulise silbi sisehäälikud, näit. *apt|**eek**|i — apt|**eeg**|is, prots|**ent**| — prots|**end**|id, konts|**ert**|e — konts|**erd**|il, kandid|**aat**| — kandid|**aad**|id, papag|**oi**|, patar|**ei**|, kakad|**uu**|.* Samuti määratakse kaasrõhulise silbi sisehäälikud ***lik-**, **stik-**, **nik-**, **ik-**, **kond-**, **elm**-*liitelistes sõnades, kui liite sisehäälikute pikkus sõna käänamisel muutub (II välde vaheldub III-ga), näit. *õnnel|**ik**|u — õnnel|**ikk**|u, maast|**ik**|ud — maast|**ikk**|e, kirjan|**ik**|ul — kirjan|**ikk**|u, lugem|**ik**|u — lugem|**ikk**|e, õpilask|**ond**| — õpilask|**onn**|al, kujut|**elm**|ad — kujut|**elm**|i.*

Liitsõnades määratakse iga sõna sisehäälikud, näit. *r|**aud**|t|**ee**|, |**aed**|l|**inn**|as, m|**aj**|ah|**oidj**|a.*

Sõna sisehäälikutel on sõnas eriline tähtsus: nende vältest oleneb kõige sagedamini sõna muutevorm kui ka tähendus, näit. *meĭsà ~ meĭsa, liñnà ~ liñna, kaĭlàs ~ kaĭlas, seĭnà ~ seĭna, võĭttà ~ võĭtta.* Sõna sisehäälikute vältust nimetatakse lühiduse mõttes ka **sõnavälteks**. Nii nagu häälikud ja silbid, nii ka sisehäälikud võivad olla lühikesed, kesk- või ülipikad ehk I, II või III vältes. Sisehääli-

kud on esimeses vältes, kui nendeks on üks lühike vokaal ja sellele järgnev lühike konsonant, näit. */el/u, /oj/a, m/aj/a, k/uj/utab, v/al/itsema.* Häälikuühendid ei või olla I, vaid ainult II või III vältes. Sisehäälikud on teises vältes, kui üks neist on ülimalt teises vältes või esmavältelisi sisehäälikuid on rohkem kui kaks, näit. *k/ool/is, l/au/ale, m/ets/ad, k/uk/ume, s/at/uvad, s/õbr/ast, p/adj/ad.* Sisehäälikud on kolmandas vältes, kui vähemalt üks neist on kolmandas vältes, näit. *m/ets/, p/uu/, k/aal/uma, k/ool/e, k/ülm/i, k/ats/uge, s/amb/ad.* Sõna, mille sisehäälikud on I vältes, nimetatakse esmavälteliseks jne.

Liitsõnades määratakse iga sõna välde eraldi, näit. *k/ool*^{II}*/im/ajj*^{III}*/a, l/iid*^{II}*/uv/ab*^{I}*/ar/iik*^{III}*/.*

Liitega sõnades määratakse sõnavälde liite sisehäälikute järgi, kui nende välde eri vormides on muutuv, näit. *õpetl/ik/ud* — II v., *õpetl/ikk/e* — III v.; *kujut/elm/ad* — II v., *kujut/elm/i* — III v.; *maast/ik/ust* — II v., *maast/ikk/e* — III v.

Võõrsõnade välde määratakse pearõhulise silbi (*demokr/aat/ia, kommun/ist/id, pion/eer/idel, psühhol/oog/ia, organis/eer/ija*) või muutuva kaasrõhulise silbi järgi (*agron/oom/il* ~ *agron/oom/e, geogr/aaf/ist* ~ *geogr/aaf/, diagr/amm/id* ~ *diagr/amm/e, patri/ood/id* ~ *patri/oot/e, apt/eeg/is* ~ *apt/eek/.*

Milline sisehäälik on III-vältelistel sõnadel ülipikk? Kui III vältes on vokaal (*maa, puu*) või konsonant vokaalide vahel (*kella, kappi, sattuma, tekkima*), siis on seda hõlpus määrata. Diftongis kannab III väldet viimane komponent: *koèri, laùda, seìnu.* Raskem on ülipikka häälikut määrata konsonantühendis. Kui selles leidub klusiile *k, p, t*, siis need on tavaliselt kõige pikemad: *kurkki, kampa, hunte, kurtsin*; *g, b, d* ei ole konsonantühendis kunagi III vältes, kuigi sõna ise on: *kumbki, kurg, sundima, andis.* Kui pikk klusiil järgneb pikale vokaalile, siis on mõlemad ülipikad: *lãt, sãkki, sãppad.*

Sõnavälte määramisel tehakse kõigepealt kindlaks, kas sõna on esimeses vältes; seda saab kergesti näha sisehäälikute järgi. Kui sõna ei ole esimeses vältes, siis jõutakse selgusele, kas ta on kolmandas vältes, s. t. otsustatakse hääldamise järgi, kas mõni häälik on ülipikk. Eitaval korral on sõna teisevälteline.

Sõnaväldet on tarvis tunda sõnade rühmitamiseks muutkondadesse ja tüüpkondadesse, s. t. sõnade õigeks käänamiseks (*otsus* — II v. *otsuseid*; *põhjus* — III v. *põhjusi*) ja pööramiseks (*tekib* — II v., *süttib* — III v.), samuti sõna tähenduse eristamiseks (*kallàs* — *kallas*). Sõnavälte tundmine on seotud ka astmevahelduse (vältevahelduse) määramisega.

Olenevalt murdelisest ja kõnekeelsest hääldamisest esineb sisehäälikute välte hääldamises kõikumisi. Kui ebatäpselt hääldatakse määr- või abisõna, siis paistab see vähem silma, sest sõna on muutumatu. Kui aga eksitakse käänd- või pöördsõna vältes, siis võidakse sõna selle mõjul paigutada õigest muutmisgrupist väära. Eriti valmistab raskusi II ja III välte eraldamine.

Sõnu, mille vältes kõige sagedamini eksitakse:

II välde

ainult, ***ammu***, ***ammune***, ***auto***, ***hilja***, ***eesti***, ***hiljaks***, ***kaua***, ***kiire***, ***knopka***, ***kreeka***, ***loomus*** (= *noodatõmme*), ***ollus***, ***otsus***, ***palju***, ***polka***, ***rätsep***, (*viis-*)***aastak***, ***vastus***.

III välde

eepos, ***gloobus***, ***homme***, ***kangelane***, ***kartul***, ***kiiresti***, ***kinni***, ***kinnine***, ***korsten***, ***lahtine***, ***loomus*** (= *iseloom*), ***lõhkine***, ***meile***, ***mulle***, ***sulle***, ***oskas***, ***pehme***, (*linna*) ***poole***, ***põhjus***, ***päike***, ***teaduslik***, ***vahva***, ***väike***.

Sõnu ***kolhoosnik***, ***ümbrik***, ***kirju*** ja ***tervis*** võib hääldada niihästi II kui III vältes, mistõttu ka nende käänamine on kahesugune.

Astmevaheldus.

Astmevahelduse olemus ja seletus.

34 **Astmevaheldus** on sõna sisehäälikute kahel või mitmel kujul esinemine sõna eri vormides, näit. *tuba* ~ *toa*, *külg* ~ *külje*, *sadama* ~ *sajab*, *tegema* ~ *teha* ~ *teen*, *tõmbama* ~ *tõmmata*, *leib* ~ *leiva*. Sõnu, milles esineb astmevaheldus, nimetatakse astme-

vaheldusliikeks sõnadeks. Neil on mõned vormid tugevas, teised nõrgas astmes, s. t. sisehäälikud esinevad kord tugevamal, täielikumal, kord nõrgemal, vähem täielikul kujul. Sõnu, milles astmevaheldus puudub, nimetatakse astmevahelduseta sõnadeks.

Astmevaheldus on eesti keele spetsiifiline nähtus: nii laialdaselt kui eesti keeles esineb see veel ainult lapi keeles. (10, 90) Tänapäeva eesti keele keeruline astmevaheldussüsteem on arenenud pika aja jooksul sel teel, et ühel juhtumil on konsonant üha enam redutseerunud, kuni temast pole jälgegi järele jäänud (*tuba* ~ *toa*), teisel juhtumil on häälik lühenenud (*kukk* ~ *kuke*). Arvatavasti on see tingitud asjaolust, et eesti keele kvantiteedisüsteemi omapärase arenemise tõttu on sulghääliku artikulatsioon kinnises silbis nõrgenenud, kuni sulghääliku asemele sai ahtushäälik (esialgu *tupa* ~ *tupan*, siis *tupa* ~ *tuβan*), mis üha enam on taandunud ja tekkinud tänapäeva vorm (*toa*). (10, 87) Lahtise silbi tõttu aga tekkis tugev aste (*tuba, jalg, kukku/ma, noppi/ma*). Praegu ei ole teise silbi varasem kinnisus või lahtisus enam alati nähtav, sest aja jooksul on sõnades sündinud mitmesuguseid häälikulisi muudatusi. Näiteks sõnas *mõte* ~ *mõtte* ~ *mõtet* oli varem nimetavas ja osastavas teine silp kinnine, omastavas käändes aga lahtine (*mõtek* ~ *mõtteγen*), millest kujunes nimetavas ja osastavas käändes nõrk, omastavas aga tugev aste. Mõnel määral kajastub see ka rahvalaulukeeles, näit. *mõtte'esse, kaste'ella* (teine silp lahtine, sellepärast tugev aste), samuti ka vanemas kirjakeeles (näit. *pojan* — omastava käände lõpu *-n* tõttu teine silp kinnine, sellepärast nõrk aste). (68, 41)

Astmevahelduse liigid.

Astmevaheldust võime vaadelda kolmest seisukohast: laadi, asu- **35**
koha ja vormide poolest.

Laadilt jaguneb astmevaheldus **laadi-** ja **vältevahelduseks** e. kvalitatiivseks ja kvantitatiivseks vahelduseks. Laadivaheldus omakorda võib avalduda **teisenemises** või **kadumises**. Teisenemise puhul teatud häälik asendub nõrgas astmes teise häälikuga (*leib* ~ *leiva, kärg* ~ *kärje, sõda* ~ *sõja* jne.). Kadumise korral mingi tugevas astmes esinev häälik nõrgas astmes hoopis puudub (*luba* ~ *loa, nuga* ~ *noa, ladu* ~ *lao*).

Üldse toimuvad laadivahelduse puhul järgnevad häälikulised muutused:

Häälikute vaheldumine	Näited
b ~ ∅	*kubu* ~ *koo*
b ~ *v*	*leib* ~ *leiva*
lb, rb ~ *lv, rv*	*kõlbama* ~ *kõlvata, varbad* ~ *varvas*
mb ~ *mm*	*lambad* ~ *lammas*
d ~ ∅	*kadu* ~ *kao*
d ~ *j*	*pada* ~ *paja*
ld, rd, nd ~ *ll, rr, nn*	*kuld, kard, kand* ~ *kulla, karra, kanna*
ld, rd, nd ~ *l, r, n*	*keeld, keerd, suund* ~ *keelu, keeru, suuna*
g ~ ∅	*lugu* ~ *loo*
lg, rg ~ *l, r*	*võlg, sõrg* ~ *võla, sõra*
lg, rg ~ *lj, rj*	*külg, särg* ~ *külje, särje*
hk, sk ~ *h, s*	*sahk, kask* ~ *saha, kase*
ht ~ *h*	*viht* ~ *viha*
s (t) ~ ∅	*uus, uut* ~ *uue, vesi (vett)* ~ *vee*
rs (rt) ~ *rr*	*vars, vart* ~ *varre*

Laadivahelduse puhul on tugeva astme vormides *b*, *d*, *g*, *s*, lisaks *k* ja *t* ühendeis *sk*, *hk*, *ht*, mis nõrgas astmes kaovad või muutuvad teisteks häälikuteks. (68, 44; 14, 48 jj.) Sealjuures toimub vahel ka vokaali muutus: tugeva astme *b*, *d*, *g* kadumise korral tekib nõrgas astmes diftong (*tuba* ~ *toa*, *kadu* ~ *kao*, *lagi* ~ *lae*); mõnikord kaasneb laadivaheldusega ka välte lühenemine (*leib* ~ *leiva*, *kõlbama* ~ *kõlvata*, *härg* ~ *härja*).

Vältevaheldus avaldub sõnade sisehäälikute III välte (tugev aste) vaheldumises II vältega (nõrk aste). Vaheldub pika vokaali, diftongi, konsonandi või konsonantühendi välde. Vältevaheldus võib toimuda järgnevate häälikute ja häälikuühenditega.

Häälikute vaheldumine	Näited
Vokaalid	
â ~ *ā*	*kaal* ~ *kaalud*
ê ~ *ē* jne.	*keel* ~ *keelest*
Diftongid	
aù, oè, oì ~ *aŭ, oĕ, oĭ* jne.	*kaun* ~ *kauna, koer* ~ *koera, toim* ~ *toime*

Häälikute vaheldumine	Näited
Konsonandid	
a) lühikese vokaali järel	
k̀k, p̀p, t̀t ~ k̆k, p̆p, t̆t	*kukk ~ kuke, kapp ~ kapi, latt ~ lati*
l̀l ~ l̆l, m̀m ~ m̆m, ǹn ~ n̆n,	*kell ~ kella, kamm ~ kammi, tünn ~ tünni,*
s̀s̀ ~ s̆s̆ jne.	*tuss̀ ~ tuši*
b) pika vokaali või diftongi järel	
k̀, p̀, t̀, f̀, s̀ ~ G, B, D, f, š	*kõik ~ kõigi, kaup ~ kauba, ait ~ aida, stroof ~ stroofi, pliiüš ~ pliiüši*
Konsonantühendid	
k̀s, p̀s, t̀s, t̀k, l̀m, p̀r jne. ~	*oks ~ oksa, laps ~ lapsed, vits ~ vitsad,*
k̆s, p̆s, t̆s, t̆k, l̆m, r̆ jne.	*katk ~ katku, silm ~ silmad, sõpra ~ sõbra*

Võõrsõnades esineb ainult vältevaheldus: *revolutsi**oon** ~ revolutsiooni, sotsial**ist** ~ sotsialisti, organis**eer**ima ~ organiseerib.*

Asukoha poolest jaguneb astmevaheldus lihttüveliseks ja liiteliseks. Lihttüveline astmevaheldus toimub sõna põhiosas (juures), näit. *uba ~ oa, nuga ~ noa, sada ~ saja, kandma ~ kannab.* Liitelise e. sufiksilise astmevahelduse puhul vahelduvad liite sisehäälikud, näit. *õnne**likke** ~ õnne**lik**ud, kujut**elm**i ~ kujut**elm**ad, ülik**onda** ~ ülik**onn**ad.*

Vormide poolest võib astmevahelduslikud tüved jagada nõrgenevaiks ja tugevnevaiks. Nõrgenev on tüvi sel juhul, kui tugevas astmes on ains. nimetav kääne või *da*-tegevusnimi, nõrgas astmes omastav kääne või isikulise tegumoe kindla kõneviisi olevik (näit. *laud ~ laua, kõik ~ kõige, särg ~ särje, õppida ~ õpib, tekkida ~ tekib, sattuda ~ satub*) ja tugevnev vastupidisel juhul (näit. *hüpe ~ hüppe, lammas ~ lamba, liige ~ liikme, osata ~ oskan, võimelda ~ võimleb*).

Väldete ja astmete suhted. Astmevahelduse iseärasused.

Astmevahelduse äratundmisel ja tugeva ning nõrga astme vormide määramisel võib oluliselt kaasa aidata sõnavälte ja astmevahelduse suhete tundmine. III-välteline vorm on harilikult tugevas 36

astmes, välja arvatud juhul, kui vahekonsonant kaob, näit. *lepp ~ lepa, sild ~ silla, vaht ~ vahu, samba ~ sammas, andma ~ annab, õmblema ~ õmmelda*; aga: *tuba ~ toa, loog ~ loo, jõud ~ jõu, vedama ~ veab.* II-välteline vorm on alati nõrgas astmes (kui ta ei ole astmevahelduseta), näit. *linnas ~ linn, kallas ~ kaldad, annab ~ anda, võidelda ~ võitleb.* I-välteline vorm võib olla nii tugevas kui ka nõrgas astmes, näit. *jõgi ~ jõe, õde ~ õe, pidama ~ pean*; aga: *vaht ~ vahu, koht ~ koha, vask ~ vase, tusk ~ tusa, halg ~ halu, mees ~ mehe.*

Pika aja jooksul on astmevaheldus kujunenud mitmekesiseks nähtuseks, milles esineb hulk ebareeglipärasusi. Nimelt

1) genitiiv on nõrgas astmes, kuid nominatiiv ei ole tugeva astme kujuline. See ilmneb sõnades, nagu *põder ~ põdra ~ põtra, oder ~ odra ~ otra, padi ~ padja ~ patja, veli ~ velje ~ velje, soe ~ sooja ~ sooja, rehi ~ rehe ~ rehte, rohi ~ rohu ~ rohtu.*
Nende sõnade nimetava käände sisehäälikud on nõrga astme sisehäälikute kujuliseks muutunud (*põ̀tr > põder, sôja > soe, rehti > rehi*). Et mitte süsteemi rikkuda (nimetav ja osastav on samas astmes!), tuleb siingi pidada nimetavat käänet tugevaastmeliseks;
2) ülipikk vokaal *â, ô, ỗ* muutub vahekonsonandi väljalangemisel lühikeseks: *saad ~ sao, lõõg ~ lõa, roog ~ roa*;
ülipikk *î, û, û̂* lüheneb keskpikaks: *liig ~ liia, luud ~ luua, püüdma ~ püüan*;
3) sõnades *käsi, uus, vars, küüs* on eriline astmevaheldus, kuna siin *s* on *t* asemele astunud (*käte > käti > käsi, künti > künsi > küüs* jne.);
sellest on tekkinud astmevaheldus: *käsi ~ käe ~ kätt, uus ~ uue ~ uut, vars ~ varre ~ vart, küüs ~ küüne ~ küünt*;
4) kui esimeses silbis on lühike ***u***, pikk ***o*** või ***u***-lõpuline diftong, siis tüve lõppvokaal ***u*** sulab nõrgas astmes eelmise vokaaliga kokku ja sõna jääb nõrgas astmes ühesilbiliseks: *lugu ~ loo, kubu ~ koo, sugu ~ soo, roog ~ roo, laug ~ lau, tõug ~ tõu*;
5) võõrsõnades jääb vahekonsonant ka nõrgas astmes püsima: *paraad ~ paraadi* (vrd. *praad ~ prae*), *tank ~ tanki* (vrd. *lank ~ langi*), *proloog ~ proloogi* (vrd. *loog ~ loo*);
6) eriline astmevaheldus esineb veel sõnades *tegema ~ teha ~*

teen, nägema ~ näha ~ näen, milles *da*-tegevusnime tuleb lugeda tugeva astme vormiks; (1, 242)

7) sõnadel *idu, pidu, ümbrik ja kolhoosnik* on astmevaheldusega ja astmevahelduseta vormistik: *idu, eo* e. *idu*; *pidu, peo* e. *pidu*; *ümbrik, ümbriku, ümbrikku* e. *ümbrikut*; *kolhoosnik, kolhoosniku, kolhoosnikku* e. *kolhoosnikut*.

Astmevaheldusega sarnanevad nähtused.

Astmevahelduseks loetakse ainult neid sõnatüve eri kujusid, mis 37
on tingitud teise silbi esialgsest kinnisusest või lahtisusest. Peale nende esineb eesti keeles veel rida teistel põhjustel tekkinud sõnatüve mitmesuguseid kujusid eri vormides, mida astmevahelduseks ei peeta. Need on järgmised:

1) *puu*-tüüpi sõnade mitmuse omastava hääldamine II vältes (*puude, maade, tööde*), mis on kirjakeeles lubatud;

2) *pesa*-tüüpi jts. sõnade gemineerunud konsonandiga ainsuse sisseütlev (*pessa, kivvi, ojja, tarre, tulle, merre*);

3) sõnade *tuli, uni, lumi, veri, meri, mõni* ainsuse osastav (*tuld, und, lund, verd, merd, mõnd*);

4) *number*-tüüpi sõnade sisehäälikute muutumine — *n*/***umb***/*er* — *n*/***umbr***/*i*, *k*/***öömn***/*e*;

5) sisehäälikute muutumine sõnades *naine, öine, paene* jts. (*naise, öise, paese*);

6) tüve muutumine isikuliste, näitavate, küsivate ja siduvate asesõnade käänamisel (*sinu — sind, see — selle — seda, mis — mille — mida*);

7) tüve muutused *tooma*- ja *käima*-tüüpi verbides: *tooma — tuua —toonud, käima — käia — käinud*;

8) tüve muutumine *tulema*-tüüpi verbide pööramisel: *tulema — tulla — tulen, surema — surra — sureb* jts.

Astmevahelduse määramine.

Sisehäälikute muutusi vaadeldakse astmevahelduse määramisel 38
ainult teatud vormides, nimelt käändsõnadel ainsuse omastava ja osastava (*põdra — põtra, pilke — pilget*), pöördsõnadel *da*-tegevus-

nime ja isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku järgi (*liikuda — liigun, hüpata — hüppab*), sest nende vormide võrdlemisel ilmneb kõige selgemini, kas sõna on astmevahelduslik või mitte. Laadivaheldus paistab silma mainitud vormide kirjapildist (*lao — ladu, kaduda — kaob*), samuti vältevaheldus, kui ülipikk klusiil või *f*, *š* vaheldub keskpikaga (*kuke — kukke, šefi — šeffi*). Raskem on astmevaheldust määrata siis, kui see kirjapildist silma ei paista (*meĭsà — meĭsa, seĭnà — seĭna, kaĭsuda — kaĭsùb*): sel juhul tuleb toetuda õigele häälduamisele nagu välte määramisel. Astmevahelduse tundmine on tarvilik sõnade paigutamisel õigesse muutkonda ja tüüpkonda, s. t. sõnade käänamisel ja pööramisel.

Eesti keele hääldamisest.

Koartikulatsioon ja hääldusalus.

39 Häälikud ei esine sõnades üksikult, vaid üksteisega seotult, teatud kombinatsioonides, mõjustades mitmeti üksteist. Ühe hääliku hääldamiselt siirdutakse märkamatult teise hääliku hääldamisele. Selle tõttu tekivad mitmesugused assimilatsiooninähtused — sandhi, palatalisatsioon, vokaalharmoonia jt. Säärast häälikute vastastikust üksteise mõjustamist nimetatakse **koartikulatsiooniks.**

Teatud keele hääldamises on tähtis mitte ainult üksikute häälikute hääldamiskoha tundmine, vaid ka teadmine, kus kohas ja kuidas on vastava keele tendents häälikuid moodustada, kas ees- või tagapoolselt, kõrgelt või madalalt, intensiivselt või loiult. Ühesõnaga, peame teadma, missugune on vastava keele hääldusalus. Eesti keeles moodustatakse häälikuid eespoolselt ja madalalt, keskmise intensiivsusega (vene keeles on hääldamisintensiivsus suurem, s. t. sulud ja ahtused moodustuvad pingsamalt). Võõrkeelt õppides on kõige raskem omandada hääldusalust — tavaliselt jääb see emakeelseks, mille tõttu kõneleme võõrkeelt aktsendiga. Hääldusalus on püsiv foneetiline nähtus, mis on sõltuvuses ka kõneleja iseloomust. (11, 113)

Sandhi.

Sõnaga **sandhi** tähistatakse neid muutusi, mis tulevad esile kahe **40**
sõna kokkupuute kohal või sufiksite liitumisel sõnaga. Eesti keeles sõna ei alga ega lõpe järsult — sõnaalgus ja -lõpp on lauged. Osalt sellest on tingitud sõnade kokkusulamine, mille üheks avalduseks on sõnalõpuliste konsonantide kandumine järgneva sõna algusse *(mul̆‿lon, mis‿soli, pik̀‿kaed, koṅ‿nüp̀pas, eà‿tẹ̀htut̀, eaᴅ‿ᴅūt‿tāstat)*. Seda sandhinähtust, nn. liesooni, tuleb eesti keeles pidada loomulikuks.

Eelnevaga on osalt seotud teatud assimilatsioon, s. o. sarnastumine, mis eesti keeles avaldub peamiselt selles, et sõnalõpulised nõrgad klusiilid võivad muutuda järgneva hääliku mõjul tugevamaks *(ta tôp‿klāzìᴅa vet̄, têp‿tôᴅ)*. Kõige ilmekamalt avaldub see liitsõnades ja tuletusliite liitmisel (*kingsepp, raudtee, tiibklaver, üldstreik, jalgsi, üldse* jts. hääldatakse: *kiŋk̀sep̀, rauttē, tīpklaver, jalk̀si, ült̀se)*.

See nähtus avaldub ka siis, kui mõnes muutevormis *s* satub *b, d, g* kõrvale (*andsin, kärbsed, tundsime* hääldatakse *ant̀sin, kärp̀seᴅ, tunt̀sime)*. Samuti võivad helilised häälikud muutuda helituks sõna lõpul helitu hääliku järel: *mah̄ʟ, käs̄ɴ, leh̄ᴍ, kẹh̄ʀ, lat̄ᴠ* jts.

Samasugune seik esineb võõrsõnade hääldamisel, mille sulghääliku õigekirjutus moodustab erandi eesti ortograafiareegleist (*absoluutne, asbest, röntgen, anekdoot* jts. hääldatakse *ap̆solūtne, as̀pest, rönt̀ken, anektōt̀)*.

Progressiivse sandhi tõttu muutub mõnikord eesti keeles sõnaalguline tugev klusiil nõrgaks, kui fortisklusiiliga algav sõna liitub tihedasti eelneva sõnaga, mille lõpus on vokaal. See tuleb kõige ilmekamalt esile liitsõnades, näit. sõnad *käekiri, vanapoiss, teisipäev, vanatädi* kuulduvad *käèᴅiri, vanàᴅoiś', teisìᴅäèv, vanàᴅäᴅ'i*. Siinjuures võib nimetada ka sõnaalgulise klusiili ja *s* gemineerumist liitsõnades, näit. *õunapuu, kuslapuu* hääldatakse *ẹŭnàp̆pū, kuslàp̆pū*, Kirjakeelseks on saanud selliste sõnade kirjutusviis kui *Kuressaare, plekissepp, müürissepp*.

Palatalisatsioon.

41 **Palatalisatsioon** e. peenendus tekib selle tõttu, et keeleselg läheneb hääliku harilikust moodustamiskohast kõvale suulaele — palatumile. Keeleselja esiosa tõus on umbes samasugune kui *i* moodustumisel: palataliseerides hääldatakse konsonant ja temaga samaaegselt *i*. Palataliseeruvad need konsonandid, mille moodustamiskohaks on hambad või igemed, s. o. *s, t, d, n, l*. Palatalisatsioon tekib siis, kui häälikuile järgneb või varem on järgnenud *i* või *j*: *lod'i, pot'i, saan'i, kas'si, kal'lis, lat'ikas, kün'ni, as'ja*, samuti: *pot't, saan', kas's, kol'l, lat't, kün'd*. Sõna tüves esineb palatalisatsioon ka juhul, kui selles ei esine enam *i*-d või *j*-i, mitmuse partitiivis *i*-mitmuse tunnuse *e*, *uma*-refleksiivide või abstraktnimisõnade tuletusliite *-us* ees (*pot'te, tol'le, sil'te, kün'de, pois'se, pul'stuma, val'skus, kal'kus*). Peenendatud on konsonant deminutiivsufiksi *u* ees (*not'su, kät'u*). Palatalisatsioon esineb samuti mõnedes laen- ja võõrsõnades (*bot'ik, patrul'l* jt.).

Palatalisatsioonireeglitest on rida kõrvalekaldumisi, s. t. palatalisatsioon tekib sõnades, kus eespool nimetatud tingimusi ei esine (*sel'g, kül'm, tol'a, kül'g, kaš'k, vaš'k, põš'k* jts.). *r* palataliseerumine on muutunud arhailiseks (*kur'k', mär'k'*). Sõnas *polka* pole õige *l*-i hääldada peenendatult.

Palatalisatsioon on eesti keeles harilikult regressiivne, s. t. palataalsed *i* ja *j* mõjuvad eelnevale konsonandile.

Vokaalharmoonia.

42 Murdeti (võru murdes jm.) kohanevad järgsilpide vokaalid esimese silbi vokaalidega: kui esimeses silbis on eesvokaalid, siis ka järgsilpides esinevad eesvokaalid, kui aga tagavokaalid, siis ka järgsilpides on tagavokaalid, näit. *küläst, sünnümä, talõst* jt. Vokaalharmoonia foneetiliseks põhjuseks on nõue, et sama sõna moodustamisel olgu artikulatsioonibaas kogu aeg samasugune — kas ees- või tagapoolsem. (10, 83) Vokaalharmooniaga murdealadelt pärit keeletarvitajad kasutavad vokaalharmooniat sageli rahvuskeeleski: *kẹnẹlẹn, äɒäst* jts.

Rõhk.

Sõnarõhuks nimetatakse mõne silbi hääldamist suurema pingega. 43
Selliselt hääldatud sõnaosad on pearõhulised, väiksema pingega — kaasrõhulised või rõhutud. Pearõhk on eesti keeles enamasti sõna algul, näit. *si'lmadega, lau'dadest, ka'sutamata* jne. Erandi moodustavad üksikud sõnad, nagu *aitä'h, toho'h* jt. Võõrsõnades säilib enamasti algkeele rõhk, näit. *deta'il, revolutsio'on, sotsiali'sm, roma'ntika, reali'sm* jne. Kui võõrsõnade rõhk paigalt nihkub, siis kandub ta esimesele silbile, näit. *di'ivan, li'monaad, šo'kolaad, pe'dagoog* jts. On sõnu, kus rõhk on ebakindel, näit. hääldatakse *ko'ntsert* ja *kontse'rt, pr'otsent* ja *prots'ent, ka'lender* ja *kal'ender, se'ptember* ja *septe'mber*. Sel juhul eelistatakse esimese silbi rõhutamist.

Tuleb tähelepanu juhtida hääldamisveale, mis käib mõnikord kaasas rõhu toomisega esimesele silbile, nimelt esimese silbi vokaali tarbetule venitamisele, näit. *geenitiiv, kaanal, kiino* jt. (10, 97)

On olemas rida interjektsioone, kus rõhk on esimesest silbist tagapool, näit. *hurra'a, aitä'h, kurnä'u, toho'h, kartsu'mdi, ennä'e*. Leidub ka mõningaid liitsõnu, kus pearõhk võib kanduda teisele osisele: *poolte'ist, ükste'ist, kakste'ist, seesa'ma, üleü'ldse*; harvem on pearõhk nihkunud selliseis sõnades, kui *arusa'adav, maai'lm, tõepo'olest*. Järgsilpidel võib esineda rõhk ka kahesilbilise tüvega *nna*-liitelistel sõnadel: *laulja'nna, sõbra'nna, õmbleja'nna*. Harilikum on siin siiski pearõhk esimesel silbil, välja arvatud sõnad *sõbra'nna, krahvi'nna, tsaari'nna, vürsti`nna*.

Võõrsõnade rõhk eesti keeles on mõnel määral fonoloogiline, s. t. annab sõnale tähenduse, näit. *te'lefonist* ja *telefoni'st, tra'ktorist* ja *traktori'st, se'minarist* ja *seminari'st, Ma'rxist* ja *marksi'st*. Sõnarõhk võib nihkuda ka rõhutamise otstarbel, näit. ***arvatava'sti*** *ta tuleb*; ***nähtava'sti*** *ei jõua õigeaegselt*; *tule* ***tingima'ta!***

Pearõhu kõrval on eesti keele sõnadel veel kaasrõhk, mis esineb järgsilpidel. Sõnades, millel ei ole toimunud sisekadu, on kaasrõhk kolmandal ja viiendal silbil, näit. *ka'nnata`ma, lu'gemi`se, lu'gemi`sega'gi*; kui aga sõnas on toimunud sisekadu, võib kaasrõhk olla ka teisel ja neljandal silbil, kui need pole viimased: *võ'tmi`ne, võ'tma`ta, la'ulja'tel* (vrd. *ka'uplus, ra'skus*). Kaasrõhu esinemises on suuri kõikumisi. (10, 98)

Sõnarõhust tuleb lahus hoida **lauserõhk**. Lauses on kõige rõhulisem see koht, millele on keskendatud hääldamispingsus. Lauserõhk on eeskätt süntaktiline: sellega tõstetakse esile tähtsaim lauseliige. Eesti keeles ei ole lauserõhul kindlat paika, sest rõhutatava sõna paigutus lauses ei tarvitse muutuda.

Intonatsioon.

44 **Intonatsioon** e. muusikaline rõhk on helikõrguse liikumine sõnas ja lauses. Ei kõnelda monotoonselt, vaid kõneldes heli aina tõuseb või langeb. (10, 98)

Eesti keeles on sõnadel kindel intonatsioon, mis oleneb kvantiteedist. Esmavältelistel sõnadel on intonatsioon veidi langev (*kolu, koli, varub, lina, kamin*). Teisevältelistel sõnadel on intonatsioon enamvähem püsiv (*kaalud, koolis, vaarub, linnas, kammib*). Kolmandavälteliste sõnade intonatsioon on tõusev-langev (*kaaluma, koolide, vaaruda, linnade, kammida*). (10, 99)

Lause intonatsioon on eesti keeles üldiselt langev; langeva intonatsiooniga on niihästi jutustavad, küsi- kui ka hüüdlaused (*Päärnalt on kiri. Kas Päärnalt on kiri? Ema, Päärnalt tuli kiri!*). Tõusva intonatsiooni kasutamist sel juhul, kui küsiv sõna lause algult ära jäetakse, tuleb pidada saksapäraseks. (*Tuli Päärnalt kiri?*)

Sõnaalguline h.

45 Sõnaalgulise ***h*** küsimuse üle on XVII sajandist alates piike murtud.[1] Seda hääldatakse põhjaeesti murde kitsal alal (peamiselt saartel, Kuusalus) ja Võru ning Põlva rajoonis. Sellepärast pole ka põhjust kirjakeeles sõnaalgulise *h* hääldamist peale sundida. (12, 63)

Murdekeele mõju kirjakeele hääldamisele.

46 Üldiselt on eesti ühiskeele hääldamine ühtlane ja lähedane kirjakeele hääldamisele. Esineb ainult üksikuid nähtusi, mida saame otseselt pidada murdemõjudeks, millest korrektne (kirjakeele) artikulatsioon peaks vaba olema.

[1] On ilmunud trükiseidki, kus sõnaalgulist *h*-d ei tarvitata, näit. J. Lilienbachi „Ommikulaulud".

Lõunaeesti murde mõjul esinevad sõna lõpus kirjakeeles leeniskiusiilide *b, d* asemel fortisklusiilid *p, t* (*toob, annab, viid, laed* asemel *toop, annap, viit, laet* jts.), mida tuleb pidada hääldamisveaks. Samuti tuleb taunida ka sõnalõpulise *s* ja *v* intensiivsemat ning pikemat hääldamist: *viiss, kõneless, ustaf, tugef* jts.

Põhja-Eestis, eriti aga linnades, hääldatakse *hv*-d *f*-ina, mida tuleb hääldamisveaks arvata, näit. *rafas, raffa, kofik, kofi, karafin, kafatu.* Osal kõnelejaist esineb siin nõrgas astmes *hv*, tugevas aga *ff* (*rahvas — raffa*). Teiselt poolt nõuab korrektne hääldamine *f*-i säilitamist teatud sõnades: *film, fašist, faasan, telefon, professor, referaat* (mitte *vilm, vassist, vaasan, telehvon, prohvessor, rehveraat*).

Saartelt, kohati Lääne- ja Põhja-Eestist pärinevad keeletarvitajad kasutavad sõnu, mille tüves esineb *ng*, laadivahelduslikena vältevahelduse asemel, hääldades nõrgas astmes velaarpalataalse nasaali (*kaŋŋas ~ kaŋga, kiŋg ~ kiŋŋa*) klusiili asemel. Kirjakeeles on selline hääldamisviis vastuvõtmatu.

Kohati, eriti Lääne-Eesti saartel, aga ka mujal võib märgata vokaalide hääldamist madalamalt mingi hääldamislõtvuse tõttu (2, 21) — *i* kuuldub *e*-na, *u* — *o*-na, *ü* — *ö*-na, näit. *estu* (= istu), *mes* (= mis), *medagi* (= midagi), *joba* (= juba), *kökakil*(= kükakil) jts. Selline hääldamine pole kirjakeeles lubatav. Samuti pole vastuvõetav murdeti esinev *e* ja *i* madalamaks muutumine *r* ees: *äraisik, kerp, kerves.* Ka vastupidine nähtus — murdepärase *er* säilitamine seal, kus kirjakeeles on *är* — pole õige, järelikult mitte *peris, perima, peralt*, vaid *päris, pärima, päralt* jts. Samuti ei tunnista kirjakeel vanu *ä*-lisi murdejooni — *änam, nämad* jts.

Vokaalide madaldumist põhjustab ka *h*. Murrete mõjul võib kuulda ebakorrektset *leha, vehane, löhike, öheksa.* Ühiskeeles üldisem on *pähä, vähä, lähän* (vokaalharmoonia), mis kirjakeele hääldus pole vastuvõetav. Saaremaalt pärinevail keeletarvitajail esineb *õ* asemel *ö*, sest esimest sel murdealal ei tunta: *vööras, söber, löbus* jts.

Murretes on sõnaalgulise *ja* asemel *jä* palju üldisem kui kirjakeeles. Kirjakeeles õigustatud on küll *jätkama, jänn, jändama*, mitte aga *jägama, jägu, jäksama, jänu, jänunema* jts.

Endiselt Viru-, Harju- ja Järvamaalt pärinevail ühiskeele kõnelejail võime märgata, *ē, ō, ę* ja *ǭ* diftongeerumist: *mies, sies, vievärk, nuor, tüöline*, mis kirjakeeles pole lubatav. Ühiskeeles võib kuulda

ka hääldamist *võeras, võerastemaja, mõek,* mis on kirjakeeles mittetalutav, vigane.

Väga laialt Põhja-Eestis, kuid ka mitmel pool Lõuna-Eestis on *üü* asemele arenenud *üi,* mis on ühiskeeleski üldine. Väär on ka kirjakeeles nõuda hääldamist *lüüa, süüa, müües* jts. Õige on *lüia, süia, müies* jts. Ka sellistes sõnades, kui *püüdma, süüdi, küünal, rüüpama* ei või diftongi hääldamisveaks tembeldada. Küll aga säilib pikk vokaal võõrsõnades: *füüsika, psüühiline* jm. Mõningaid diftonge hääldatakse pikkade vokaalidena, mis samuti kirjakeeles pole lubatav: *pääv, nääd, kääd* (= käed), *sööd* (= söed), *kääs* (=käes), *köötud.* (12, 52)

Üksiksõnadest tuleb tähele panna sõnu *väike, naine* ja *painduma,* mida hääldatakse sageli *veike, naene, paenduma*; sõnades *päevi, päevik, päevitama* jts. on levinud *päivi, päivik, päivitama,* mis kirjakeeles pole lubatav.

Rahvakeele erinevustest, mis üksikjuhtudel kirjakeeles avalduvad, võib veel nimetada järgmisi: assimilatsioon — kõrvu olevad konsonandid sarnastuvad (*katkuma — kakkuma, sõtkuma — sõkkuma*); dissimilatsioon — kahest kõrvuti või läheduses olevast samasugusest või samasest häälikust üks muutub teisest erinevaks (*koridor — kolidor, korter — kortel*; mõnedes sõnades on see nähtus saanud kirjakeelseks: *nekrut* < *rekrut, röövel* < *rööver*); haploloogia — kahest või mitmest sarnasest häälikust või häälikuühendist, mis üksteisele järgnevad, jäetakse üks hääldamata (*parandatud* > *parandud, kirjutatud* > *kirjutud, kirjutatakse* > *kirjutakse, originaal* > *orginaal*; kirjakeelseks on haploloogilistest muutustest saanud: *minera(lo)loogia, tragi(ko)komöödia, parajaaegu* > *praegu*); metatees — kaks häälikut või häälikuühendit vahetavad sõnas kohad (*praegu* > *paergu, vanaldane* > *vanadlane, kellelegi* > *kellegile, haruldasemateks* > *haruldastemaks, ilusaimaks* > *ilusamaiks*). (10, 88)

MORFOLOOGIA.

MORFOLOOGIA MÕISTE JA KATEGOORIAD. MORFOLOOGIA JA SÜNTAKSI SUHE.

Keeles on kaks põhilist elementi: sõnavara ja grammatiline ehitus. Grammatilise ehitusega tegeleb **grammatika**, millel on kaks suuremat osa: morfoloogia ja süntaks. 47

Morfoloogia (kr. *morphē* — vorm, *logos* — mõiste) on õpetus sõna grammatilisest struktuurist, sõnaliikidest ja -vormidest.

Süntaks (*syntaxis* — korraldamine) on õpetus sõnaühenditest ja lausetest.

Sõnavara täieneb seoses tootmise arenemisega, kuid grammatiline ehitus on suhteliselt püsivam: ta muutub palju aeglasemalt kui leksika.

Sel sajandil on eesti keele sõnavara suuresti arenenud, kuid gram- 48
matilises ehituses on toimunud üksnes mõned väiksemad muutused:

1) on laialdasemalt tarvitusele võetud *i*-mitmus (*ilusais maastikes*);
2) on hakatud tarvitama *i*-superlatiivi (*kõrgeim, õnnelikem*);
3) mitmuse osastavas on hakatud *a* asemel kasutama ***e***-d (*kive, poisse, kasulikke*);
4) on hakatud tarvitama laialdasemalt lühikest mitmuse partitiivi (*maju, sõdu, atru, lotje*);
5) esineb ***-eid*** (pro *-id*) mitmuse osastavas (*vankreid, pabereid, veskeid, voodeid*);
6) on tarvitusele võetud *skle-*, *tle*-liide (*mõtisklema, avatlema*);
7) mõned võõrsõnad on lühenenud ***kriis****/is/*, ***notar****/ius/*, ***matemaatik****/er/*);
8) nominatiivne liitumine on laienenud (*aedvili, metsmaasikas, lõpp-peatus*);
9) on hakatud kasutama partsiaalset predikatiivi mitmuses (*Jaan on meie klassi paremaid* ***õpilasi***);
10) *des*-lauselühendi kasutamine on laienenud (*Päikese* ***tõustes*** *asusime teele*).

49 Morfoloogilised kategooriad (kr. *kategoria* — ütlus) on grammatilised põhimõisted. Need on järgmised: sõnaliigi, käände-, arvu-, komparatsiooni, isiku-, aja-, tegumoe, kõneviisi, jaatuse ja eituse kategooria. Grammatiline vorm on mõne kategooria avaldumine üksikus sõnas (*kolhoosis, töötame, usinam*).

50 Morfoloogia ja süntaks on teineteisega tihedasti seotud — ilma morfoloogiat tundmata ei saa süntaksit õppida. Grammatilised vormid määravad sõnade seose lauses. Lauseliikmeid iseloomustatakse ka morfoloogilisest küljest: teatud sõnaliigid ja vormid võivad olla ainult üheks või mõningaiks lauseliikmeiks. Mõned sõnad ei moodusta üldse lauseliiget — need on abisõnad. Mõni lauseelement võib esineda ainult ühes kindlas vormis (näit. öeldiseks on tavaliselt tegusõna pöördeline vorm, üte aga ainult nimetavas käändes jne.).

SÕNA KUI MORFOLOOGILINE ÜHIK.

51 Sõnal on leksikaalse tähenduse kõrval veel grammatiline tähendus. See peegeldub neis kategooriates ja vormides, mis sõnas avalduvad. Võtame näiteks sõnad *laud, lamp, raamat*; *selgitus, minek, õppimine* — leksikaalsest seisukohast väljendavad esimesed kolm esemeid, viimased kolm tegevust; igaühel neist on oma kindel mõisteline sisu. Grammatilisest vaatekohast kuuluvad need sõnad kõik ühte sõnaliiki — on nimisõnad, sest meie teadvuses on nad ühendatud esemelisuse e. substantsi kategooriaga. Peale selle esinevad nad ainsuses ja nimetavas käändes, s. t. neis väljendub üks ja sama arvu- ja käändekategooria. Selles avaldub nende grammatiline tähendus, mis võimaldab neil lauses teiste sõnadega seostuda ja teatavat süntaktilist funktsiooni täita (nad võivad olla aluseks, öeldistäiteks või sihitiseks).

52 Morfoloogiliselt jaotatakse sõna neljaks osaks: **tüvi, liide, tunnus, lõpp** (*luge/mis/te/st, õmb/le/ksi/te*).

Tüvi on sõna põhilise tähenduse kandja, s. o. tähenduselt suguluses olevate sõnade ühine osa. Ilma tüveta ei ole ükski sõna, küll aga võivad teised osad puududa. Näit. ***tege**ma, **tee**, **tei**nud, **tege**mine, **tege**lema, **tegu**tsema, **tege**lik, **tege**likkus, **tege**vus, **tege**vusetus, **tegi**ja, **tege**linski, **teo**tsema, **tee**sklema, **tegu**r, **teh**ing, **teo**s, **teo**stuma, **teo**line*

jne. Nagu toodud näiteist näeme, ei esine tüvi alati ühesugusena, vaid varieerub, nii et võime kõnelda enamasti ainult tüve variantidest (*tege-, tee, teo-, teg-, teh-, tei-*).

Tüve, milles liide puudub, nimetatakse lihttüveks.

1) Lihttüvest saadakse uusi sõnu afiksite liitmise teel. **Afiksid** on prefiksid, infiksid ja sufiksid e. ees-, sise- ja järelliited.

Eesti keeles on ainult kaks prefiksit (*eba-* ja *mitte-*), kuid rohkesti sufikseid. Viimased asetsevad lihttüve järel ja annavad sellele uue tähenduse. On olemas käänd-, tegu-, määr- ja abisõnaliited (*kalur, õnnelik, peatama, ilusasti*). Lihttüvi + järelliide = liittüvi.

2) **Tunnused** määravad sõnade mingi ühise suhte kõnes, näit. arvu, komparatsiooni, aja, kõneviisi, tegumoe jm. (*majades, suuremad, kirjutasid, tooksite, avatakse*).

3) **Muutelõpud**, s. o. käände- ja pöördelõpud näitavad käänet ja isikut ning määravad sõnade seose lauses (*meie loeme, ilusast päevast, tublidele poistele*).

Tüvi leitakse sel teel, et võrreldakse sugulassõnu omavahel.

Tüvi võib olla 1) tugeva- või nõrgaastmeline (***õppi**da — **õpi**n, **haka**ta — **hakka**ma, **tegu**tsema — **teo**d*, 2) ainsuslik või mitmuslik (***käe**st, **jala**s, **rinna**le — **käsi**tsi, **jalu**s, **rinnu**li*), 3) nimetavaline või omastavaline (***aken**del, **peenar**dest, **kinnas**te — **aknal**e, **peenral**t, **kinda**ga*), 4) vokaal- või konsonanttüvi (***töölise**le, **aknas**t, **punase**d — **töölis**tele, **aken**dest, **punas**te*).

Sõnaosi on tarvis tunda sõnade tuletamisel, käänamisel ja pööramisel ning ortograafias (*and/sid, loot/sid, keel/te ~ keel/de, raud/sed, iild/se*).

SÕNALIIGID.

Sõnu on keeles väga palju ja nad on oma iseloomult suuresti 53
erinevad. Selleks et grammatika võiks täita oma ülesannet, s. o. anda sõnade muutmise ja lauseteks ühendamise reegleid, tuleb sõnad rühmitada nende oluliste ja ühiste tunnuste järgi. Sõnade liigitamisel lähtutakse tavaliselt kolmest alusest: süntaktilisest, morfoloogilisest ja tähenduse printsiibist.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATU KOGU

Süntaktilise printsiibi järgi jaotatakse sõnad kahte suurde rühma: iseseisvad sõnad ja abisõnad. Iseseisvad sõnad moodustavad meie kõnes iseseisvad ühikud — lauseliikmed (*Meie noortele on avatud kõik teed*) — ja vastavad omaette küsimustele. Abisõnad (ei moodusta omaette lauseliiget ega vasta iseseisvale küsimusele) abistavad vaid iseseisvaid sõnu lauseliikmete moodustamisel või seovad lauseliikmeid ja lauseid (*Sõideti* ***lepiku alla****, kus hobune* ***kinni seoti*** *ja heinavõrk talle* ***ette riputati.***) (A. H. T.).

Morfoloogilise printsiibi järgi jaotatakse sõnad muutuvaiks ja muutumatuiks. Muutuvatel sõnadel on rida vorme, kuna muutumatuil on ainult üks kuju või mõned vormid. Muutuvad sõnad omakorda jaotatakse käänd- ja pöördsõnadeks. Käändsõnad muutuvad 14 käändes ja kahes arvus. Pöördsõnad muutuvad kolmes isikus, kahes arvus, kahes ajas, neljas kõneviisis jne.

Tähenduse järgi jaotatakse sõnad praegu 9 liiki, kusjuures arvestatakse ka eelnevaid printsiipe.

1. **Nimisõnad** e. substantiivid märgivad olendeid, esemeid, nähtusi ja mõisteid ning vastavad küsimustele *kes? mis?* (*õpilane, mees, laud, vihik, udu, lumi, tuul, kaugus, lugemine, sõbralikkus, solidaarsus*).
2. **Omadussõnad** e. adjektiivid näitavad, missugune on olend, ese, nähtus või mõiste, ja vastavad küsimusele *missugune?* (*pikk, lühike, valge, kõrge, kiire, raudne, viievaatuseline*).
3. **Arvsõnad** e. numeraalid märgivad olendite, esemete, nähtuste jne. arvu või järjekorda ja vastavad küsimustele *mitu? kui palju? mitmes?* (*kolm, tuhat, viis miljonit, kümnes, tuhandes*).
4. **Asesõnad** e. pronoomenid asendavad olendite, esemete, nähtuste vm. nimetusi. Sellele vastavalt võib kõnelda nimi-, omadus- ja arvsõnalistest asesõnadest. Nad vastavad samadele küsimustele kui sõnaliigid, mida nad asendavad (*sina, meie, see, selline, mitu, mõni*).

   Need neli sõnaliiki on **käändsõnad** e. noomenid.
5. **Tegusõnad** e. verbid märgivad tegevust või olemist (*lugema, elama, olema, nägema, kasvama, tulema, tahtma, tohtima*). Enamik tegusõnu vastab küsimustele *mida tegema? mida teha? mida teeb?* jne. Osa tegusõnu ei vasta aga mingile küsimusele (*lakkama, olema, võima, tunduma* jt.).

Muutumise järgi on tegusõnad **pöördsõnad**, sest nad pöörduvad isikus, ajas, kõneviisis jne.

6 **Määrsõnad** e. adverbid on muutumatud sõnad, mis määravad kohta, aega, teoviisi, määra, jaatust, eitust, küsimust jms. või annavad mõnele sõnale lauses või kogu lausele mingi tähendusvarjundi. Sellele vastavalt jagatakse määrsõnad iseseisvaiks, abi- ja rõhumäärsõnadeks. **Iseseisvad määrsõnad** vastavad omaette küsimusele (*kus? millal? kuidas? kui palju?* jt.) ja esinevad lauseliikmeina (*kaugel, täna, kiiresti, palju, kuidas?*). **Abimäärsõnad** kuuluvad tegusõna juurde, muutes selle tähendusvarjundit (***välja*** */võtma/*, ***ümber*** */kirjutama/*, ***üles*** */tunnistama/*, ***alla*** */andma/*). **Rõhumäärsõnad** rõhutavad mingit sõna lauses või lauseosa (*ka, ju, vististi, küllap, isegi*). Abi- ja rõhumäärsõnad omaette küsimusele ei vasta.

7 **Kaassõnad** on muutumatud sõnad, mis kuuluvad nimisõnade või nimisõna tähenduses tarvitatud sõnade juurde ja märgivad ruumi (*laua* ***all***), aega (***enne*** *puhkust*), põhjust (*tema* ***pärast***) ja teoviisi (*üksteise* ***võidu***). Käändsõna ees olevat kaassõna nimetatakse eessõnaks e. prepositsiooniks ja järel asetsevat — tagasõnaks e. postpositsiooniks. Eesti keeles esineb rohkem tagasõnu. Kaassõnad omaette küsimusele ei vasta.

8 **Sidesõnad** e. konjunktsioonid on muutumatud sõnad, mis seovad sõnu, lauseosi ja lauseid (*ja, ning, ega, ehk, või, kui, et, vaid*).

9 **Hüüdsõnad** e. interjektsioonid on muutumatud sõnad, mis väljendavad tundmusi, kutsumist või loodushääli (*ai, oi, tohoh, halloo, ptruu, prrr, sumdi, kurnäu, atsih, tu-tu-lutu*).

Muutumatuid sõnu nimetatakse ka **abisõnadeks** e. partikleiks.

Nimi-, omadus- ja määrsõnade piir pole päris kindel. Tihti esi- 54
nevad nimisõnad omadussõnade tähenduses: ***kelm***, ***koer*** (*poiss*), ***loru***, ***maru*** (*mees*), ***narr***, ***näru***, ***räbal*** (*asi*), ***sant***, ***vale***, ***vastane*** jt. Mõningaid neist on võimalik võrrelda (*räbal, räbalam, kõige räbalam*; *sant, sandim*). Käänduva omadussõnana kasutatakse ka tegijanime: ***hauduja*** (*kana*), ***hulkuja*** (*koer*), ***krooksuja*** (*konn*), ***hakkaja*** (*poiss*), ***murdja*** (*loom*).

Osa omadussõnu võib esineda nimisõnadena: *armas* (*armsam, armsaim*), *haige*, *kallis* (*kallim*), *kibe*, *kuri*, *kõrb* (*kõrvi*), *paljasjalgne*,

(kartuli-, saapa-) *pealsed, punane, raskekaaluline, sula, tark, tumm, tõbine, vaene, valge, vanemad, viimane* jt. Nimisõnadena tarvitatavaid omadussõnu on arvukalt zooloogias ja botaanikas hõimkondade ja klasside nimetustena: *ainuraksed, hulkjalgsed, kahepaiksed, limused; kaheidulehelised, üheidulehelised* jne. Kui antud sõnadele või terminitele lisada juurde nimisõna, siis nad säilitavad omadussõna tähenduse.

Tugevaastmelise seesütleva kujulist sõna tuleb pidada määrsõnaks, esinegu ta nimisõna või verbi laiendina: (*kõrvad on*) ***kikkis***, (samuti: ***kikkis*** *kõrvad*), (*püksid on*) ***kottis***, (***kottis*** *püksid*), ***lehtes*** (*puud*), ***lokkis*** (*pea*), ***sompus*** (*ilmad*). Määrsõnadeks arvatakse ka ***maha, sohu, suhu***, (*jäi*) ***jalgu***, (*on*) ***kodu***.

Vormiliselt on määrsõnadele lähedased muutumatud liitomadussõnad, mille põhisõnaks on ***-karva, -ohtu, -võitu, -värki, -väärt, -värvi***: *taevakarva, lapseohtu, ihnevõitu, isevärki, kiiduväärt, vikerkaarevärvi*. Need väljendavad omaduse hulka mingis ebamäärases koguses, mistõttu neid ei saa kompareerida.

Ühte sõnaliiki kuuluva sõna siirdumisel teise on eeskätt tähtis tähenduse muutumine, mille kõrval ka sõna vorm ja süntaktiline funktsioon kaasa mõjuvad. Sellest seisukohast lähtudes tuleb omadussõna funktsioonis kasutatud kesksõnu pidada verbideks, sest nad pole minetanud oma tegusõnalist tähendust (*hästi* ***töötav*** *mees, täna* ***vaadatav*** *film, äsja* ***nähtud*** *pilt, võitluses* ***langenud*** *partisan; laud on* ***kokkukäiv***, *laps on* ***väsinud***, *vili on* ***pekstud***). (152, 70—74) Mõnel juhtumil sulab kesksõna funktsioonilt ühte omadussõnaga (***sinav*** *taevas,* ***särav*** *naeratus*).

NIMISÕNAD.

Mõiste ja liigid.

55 **Nimisõna** e. substantiiv on kõige vanem ja tähtsam sõnaliik. Nimisõnad moodustavad kaugelt suurema osa kogu sõnavarast. Nimisõnadeta on vaevalt mõeldav mingi keerukama mõtte väljendamine.

Oma tähenduselt on nimisõna väga laialdane ja süntaktilistelt funktsioonidelt mitmekesine. Nimisõnad moodustavad enamiku juur-

sõnadest, olles seega uute, ka teistesse sõnaliikidesse kuuluvate sõnade tuletamise aluseks (omadussõnad, verbid, määrsõnad jt.). See kõik määrab nimisõna tähtsa koha morfoloogias — verbi kõrval pühendatakse just nimisõnale kõige rohkem tähelepanu.

Nimisõna kategooriasse kuuluvad sõnad väljendavad esemeid, kusjuures eseme ja esemelisuse mõistet tuleb käsitada laialt. Seega kuuluvad siia mitte üksnes esemete (*raamat, maja, laud, lamp*), isikute (*tüdruk, poiss, õpilane, insener*) ja loomade (*lehm, hobune, kalkun, ahv*), vaid ka mitmesuguste tunnuste (*julgus, vaprus, ilu*), tegevuste ja seisundite (*kirjutamine, jooks, olemine, tulek, vaatlus*) nimetused. Süntaktiliselt täidavad nimisõnad laialdast funktsiooni — nad on kõigiks lauseliikmeiks peale öeldise.

Nimisõnad jagunevad järgmiselt. 56

1 Konkreetsed ja abstraktsed nimisõnad. Konkreetsed nimisõnad väljendavad konkreetseid, meeleliselt tajutavaid esemeid (*laud, tool, maja, raamat, aken*), abstraktsed nimisõnad aga mittemeelelisi objekte (*ilu, kurbus, õnnelikkus, inimkond*).

2 Elusat ja elutut väljendavad nimisõnad. Elutut väljendavate nimisõnade hulka kuuluvad ka kõik botaanilised nimetused (taimede nimed). Raskusi võib tekkida mõnede asutuste nimede määramisel: kui asutust käsitatakse elava, tegutseva organisatsioonina, siis kuulub ta elusa (*kes*), kui aga passiivse objektina, siis elutu kategooriasse (*mis*). Näit. *See oli „Uue Tee" kolhoos,* ***kes*** *sai 26 ts teravilja hektarilt. Käisime „Rahva Võidu" kolhoosis,* ***mis*** *asub Harju rajoonis.*

3 Teatav osa nimisõnu moodustab aine- ja kogunimed. Ainenimed on keemiliste elementide ja ainete nimed (*raud, vask, vesi, muld, jahu*), kogunimed aga sarnastest olenditest või esemetest koosnevate ühikute nimetused (*pataljon, klass, salk, rühm*).

4 Üld- ja pärisnimed — esimesed märgivad sarnaste objektide liiki (*linn, inimene, tänav, vihik, kool, õpetaja*), teised tähistavad üksikuid objekte (*Tallinn, Eesti NSV, Jüri, „Keel ja Kirjandus", Teine maailmasõda*).

5 Viimasel ajal on kasutatud veel substantiivide jaotatavuse ja jaotamatuse mõistet. Jaotatavaks peetakse nimisõna, mis märgib homogeensest sisust koosnevat objekti, mida jaotades saame samasugused objektid (*vett* jaotades saame *vee*, *terase* jaotamisel *terase*,

mulla jaotamisel *mulla* jne.). Jaotatavad on kõik abstraktsed substantiivid, samuti ainet või kogumõistet märkivad sõnad, aga ka kõik mitmuslikud vormid (*aeg, ruum, põhjus, armastus, lahkus, mure, elu, naer, kõmin; liiv, raud, vask, vesi; rühm, salk, rahvas; õpilased, puud, raamatud*).

Muud ainsuslikud substantiivid on jaotamatud (*maja* osad on *vundament, seinad, katus* jne., *oina* osad on *jalad, pea, keha* jne. (113, 35—37)

Nimisõna vormid.

Arv. Ainsuslikud ja mitmuslikud nimisõnad.

57 Olendeid, esemeid, nähtusi jt. võib esineda üks või rohkem. Keeles peegeldub see ühelt poolt arvsõnade, teiselt poolt aga grammatilise arvu abil. Nimisõnad esinevad harilikult kahes arvus: **ainsuses** e. singularis, mis väljendab üht olendit, eset, nähtust või tervikut (*mees, puusse, mõtte, minule, raamatust, jalaga, haigestumine, salk, laevastik*), või **mitmuses** e. pluuralis, mis väljendab kaht või mitut olendit, eset või nähtust (*mehed, puudesse, mõtete, meile, raamatuist, jalgadega, haigestumisi, salgad, laevastikke*).

Ainsusel tunnust ei ole. Mitmuse nimetava tunnuseks on ***d***, obliikvakäändeis aga põhiliselt kahesugune: *de*-mitmuse tunnuseks on ***de***, ***te*** (*head ilmad, paljudel õpilastel*), *i*-mitmuse tunnuseks on ***i***, ***e*** või ***u*** (*kaugeis hooneis, eesrindlikel kunstnikel, õlul, jalul*). Peale selle esineb üksikuist sõnadest veel *e*-mitmus — *jalge, silme, rinde, õnnelike*. Sõnatüüpides, kus mitmuse osastavas on *-sid*, tuleb mitmuse tunnuseks pidada ***-si-*** (*peresid, tublisid, sõbrannasid, mägesid*). (8a, 156 jj.) Vähestes sõnades on säilinud varem ulatuslikult tarvitusel olnud *a*-mitmuse tüvi: *ristamisi, püksatu, tükati*.

58 Leidub mõningaid nimisõnu, mis esinevad ainult ühes grammatilises arvus — kas ainsuses või mitmuses.

Üksnes **ainsuses** esinevad:

1 **ainenimed**, s. t. nimisõnad, mis tähendavad materjali või ainet (***piim, õhk, tina, hõbe, kuld, raud, savi, liha, vihm, lumi***);

2 **abstraktsed kogunimed** (***noorsugu***, ***inimkond***, ***proletariaat***, ***intelligents*** jt.);
3 **abstraheeritud omadusi** ja **tegevusi** märkivad nimisõnad (***vaprus***, ***võimsus***, ***sõbralikkus***, ***töötamine***, ***elamine*** jt.).

Mõnedest sellistest sõnadest on ka mitmus võimalik, kuid sel juhul on sõnal teine tähendus (*vesi* — ***veed*** /= *ojad, jõed/ vulisevad, rikkus* — ***rikkused*** /= *varad/ hävisid, teras* — ***terased*** /= *terasesordid/, vein* — ***veinid*** /= *veinisordid/, klaas* — ***klaasid*** /= *klaasesemed/, piim* — ***piimad*** /= *rõõsk-, hapu- ja kohupiim/* jne.

Ainult **mitmuses** esinevad:

1 **kahest ühesugusest osast** koosnevate esemete nimetused (***prillid***, ***käärid***, ***tangid***, ***traksid***, ***püksid***, ***ohjad***, ***rangid***). Kui need sõnad esinevad liitsõna täiendsõnana, siis tarvitatakse neid ainsuses (*ohjaharu, püksisäär, prilliklaas, kääriteritaja*);
2 mõnede **haiguste** nimetused (***leetrid***, ***sarlakid***, ***rõuged***; aga: *leetrilööve, rõugepanemine*);
3 **perekondlikke sündmusi** ja **ühisettevõtteid** tähistavad sõnad (***pulmad***, ***varrud***, ***joodud***, ***talgud***; ent: *pulmakombed, talguõlu*);
4 mõned **kohanimed** (***Alpid***, ***Dardanellid***, ***Püreneed***);
5 mõnede **pühade** nimetused (***maipühad***, ***oktoobripühad***, ***näärid***).

Käänded.

Eesti keeles on 14 käänet: 59

nimetav (kes? mis? — *tädi, andja, laud, mõte*),
omastav (kelle? mille? — *tädi, andja, laua, mõtte*),
osastav (keda? mida? — *tädi, andjat, lauda, mõtet*),
sisseütlev (kellesse? millesse? kuhu? — *tädisse, andjasse, lauda* e. *lauasse, mõttesse*),
seesütlev (kelles? milles? kus? — *tädis, andjas, lauas, mõttes*),
seestütlev (kellest? millest? kust? — *tädist, andjast, lauast, mõttest*),
alaleütlev (kellele? millele? kuhu? — *tädile, andjale, lauale, mõttele*),
alalütlev (kellel? millel? kus? — *tädil, andjal, laual, mõttel*),

alaltütlev (kellelt? millelt? kust? — *tädilt, andjalt, laualt, mõttelt*),
saav (kelleks? milleks? — *tädiks, andjaks, lauaks, mõtteks*),
rajav (kelleni? milleni? — *tädini, andjani, lauani, mõtteni*),
olev (kellena? millena? — *tädina, andjana, lauana, mõttena*),
ilmaütlev (kelleta? milleta? — *tädita, andjata, lauata, mõtteta*),
kaasaütlev (kellega? millega? — *tädiga, andjaga, lauaga, mõttega*).

Üksikuist sõnadest tarvitatakse ka viisiütlevat (kuidas? — *paljajalu, lehvivi hõlmu*).

Kõiki käändeid peale nimetava kutsutakse **obliikvakäändeiks**.

60 Ainsuse ja mitmuse omastav on **põhikäänded**, s. t. neist saab moodustada teisi käändeid.

Ainsuse omastav on põhikäändeks kõigile ainsuse käändeile sisseütlevast alates ja mitmuse nimetavale.

Mitmuse omastav on põhikäändeks kõigile *de*-mitmuse käändeile sisseütlevast alates.

61 Põhikäändeid ja neid käändeid, mida ei saa üldse või mõnikord põhikäänete järgi moodustada, nimetatakse kokku **peakäändeiks**. Neid on seitse: **ainsuse nimetav**, **omastav**, **osastav** ja **sisseütlev** ning **mitmuse omastav**, **osastav** ja **sisseütlev**.

Peakäänete astmevahelduslike suhete kohta tuleb märkida, et

1 ainsuse nimetav ja osastav on samas astmes (*jalg — jalga, mõte — mõtet*). Ka sõnatüüpide *padi, sõber* nimetavat käänet peetakse tugevaastmeliseks, nagu on osastavgi;
2 ainsuse nimetav ja omastav on vastupidises astmes (*jalg — jala, mõte — mõtte*);
3 mitmuse osastav on alati tugevas astmes (*jalgu, mõtteid*).

62 Nimisõnade ja nimisõna tähenduses tarvitatud sõnade käänetel on oma tähendused.

1 **Nimetav** e. nominatiiv nimetab olendit, eset või nähtust ja näitab:
a kes või mis midagi teeb, on mingis seisundis, kuulub mingisse liiki, omab mingit tunnust, näit. ***Masin*** *teeb töö, inimese*

***tähelepanu** juhib ja korraldab.* (R. S.) *Meistriks **saamine** tuli tal üsna juhtumise kombel.* (A. H.) *Meie **hooned** paistavad, teiste **omad** seisavad mäe taga orus.* (A. H. T.);

b kellele või millele sihilise tegusõna jaatav tegevus on sihitud, näit. *Esimene **vööriluuk** avati.* (J. Sm.) *Topi **piip** täis, ehtne türgi tubakas.* (V. J.) *Poiss, võta **rool**!* (E. T.);

c kes või mis määrab teist olendit või eset liigi või olemuse poolest, näit. *Rida on **raha** — rida on **leib**.* (E. V.) *Kirjanik on seltskonna **maalija**.* (E. V.);

d aega ja mõõtu, näit. *Me töötame iga **päev**. Sõideti veel **üks kilomeeter**;*

e võrreldavat, näit. *Ta häälgi on magus ning sula nagu **kärjemesi**.* (E. V.) *Nad norskavad ja värisevad nagu **hobused**, kes aimavad hunti.* (E. V.);

f olendit või eset, kelle või mille poole kõnes pöördutakse, näit. ***Toots**, mis sa seal jälle rähkled? Miks sa nutad, **lillekene**?*

g ametit, sugulust või aunime nime ees, näit. ***Vend** Mihklil on huvi maalikunsti vastu. „Kalevipojas" on **kunstnik** Okase illustratsioonid;*

h teisendust, näit. *„Looming", kirjanduslik-kunstiline **ajakiri**, on meil tellitud kogu aastaks. Lepp, Mare truu **liitlane**, mõistis perenaist.* (A. H.);

i nimetav kääne esineb ka absoluutses nominatiivis, näit. *Illimar vaatas, **silmad** imestusest suured.* (Fr. T.) ***Süda** täis ärevust ja rahutust, ruttas noor naine teele.* (E. Kr.);

j peale selle esineb nimetav kääne liitsõnades täiendsõnana, näit. ***uudis**kirjandus, **käsi**raamat, **valik**lõikus, **vesi**ravi.*

Nimetav kääne on **lõputa**. Mitmuse nimetavas esineb mitmuse tunnus ***-d***.

2 **Omastav** e. genitiiv vastab küsimustele *kelle? mille?* ja väl- **63**
jendab:

a **teise nimisõna ees** (täiendina):

1) kuuluvust, päralt- või küljesolekut (possessiivne omastav — näitab, kellele või millele kuulub see, mis järgneva nimisõnaga on väljendatud), näit. *...mis ütles teotatud **tütarlapse** süda...*

(E. V.) *Nähtavasti tegi* ***kaupmehe*** *viimane ütlus temale peavalu.* (E. S.);

2) teist nimisõna ligemalt määravate kohtade, rahvaste, ametite jne. nimetusi (definitiivne omastav), näit. *...mööda lendavad* ***Siberi*** *stepid või* ***Kaukaasia*** *mäed... See räägib, et* ***Tallinna*** *linn olla* ***Harju*** *maa peal!* (J. M.) *Lööge lahti ükskõik milline* ***eesti*** *tseitung...* (O. L.);

3) tegijat (subjektiline omastav), näit. *...alt metsa poolt kuuldus* ***käo*** *kukkumist. ...ümberringi hakkas kostma* ***magajate*** *hingamine... Anna ei teadnud isegi, kas ta* ***tema*** *tulekut tahtis või mitte.* (A. H. T.);

4) objekti, kellele või millele tegevus on sihitud (objektiline omastav), näit. *Õpetaja juures läks pisut rohkem aega, sest igavese* ***hinge*** *ravimine oli keerulisem toiming kui ajaliku* ***keha*** *aitamine.* (A. H. T.) *Rümpler tundis* ***seltside*** *asutamisest tõesti midagi püssirohusuitsu haisu sarnast.* (E. S.) *See „****vaimu*** *väljavalamine" oli teada ka järelevalvele...* (A. H. T.);

b **tegusõna juures**:

1) olendit või eset, kellele või millele tegevus on sihitud, näit. *Isa saadab* ***poja*** *... linna rauda ostma. Aga kui paneme* ***kapi*** *ukse ette ja* ***ukse*** *lukku, siis pole sedagi kuulda.* (A. H. T.) *Juhan Remmelgas läheb rahva sekka: oma* ***valguse*** *viib ta temale, oma* ***jõu*** *ja* ***noorusvaimustuse*** *ohverdab ta talle.* (Fr. T.);

2) aega ja mõõtu, näit. *Mees oli* ***terve õhtu*** *sõnakehv. Seepärast luuraski ta* ***tüki aega*** *rannatiirude paari järele...* (A. H.).

c **liitsõna täiendsõnana**:

funktsiooni, kuuluvust, objekti jm., näit. ***veo****auto,* ***kuuse****mets,* ***kooli****pink,* ***rukki****lõikus.*

Ainsuse omastava käändega esineb enamik tagasõnu (*pool, poole, poolt*; *juures, juurde, juurest*; *taga, taha, tagant*; *ääres, äärde, äärest*; *küljes, külge, küljest*; *otsas, otsa, otsast* jne.).

Omastaval käändel lõppu ei ole, vana lõpp *-n* on kadunud (*-n* on säilinud sõnas *maantee* ja mõnedes kohanimedes /*Soontaga*/). Nõrgeneva tüvega sõnades on omastav nõrgas astmes (*jala, õnneliku, käe*) ja tugevneva tüvega sõnades tugevas astmes (*mõtte, lamba, liikme*). Mitmuse omastav lõpeb tunnusega *-de, -te* (üksikjuhtudel tunnusega *-e*) (*vanade, aastate, jalge*). Omastav kääne on tüveks, millest saab teisi käändeid moodustada.

3 **Osastav** e. partitiiv vastab küsimustele *keda? mida?* ja väl- **64**
jendab:

a esemete ja olendite ebamäärast hulka, aine osa, ka eseme, olendi või aine puudumist, näit. *Haraka saarel haugub* ***hüääne.*** (E. V.) *Nõnda oli* ***hirmu*** *ja* ***usinust*** *otsimisel.* (J. M.) *Oli tunda värske ristikheina* ***lõhna.*** *„Kuule Oodo," kuuldi üht ütlevat, „ulgumiseks pole sul vähematki* ***põhjust."*** (E. B.) *Paraku polnud aga ühelgi „Kaugatoma" mehel täna naljaks õiget* ***tahtmist.*** (A. H.);

b olendit või eset, kellele või millele tegevus on otseselt sihitud, näit. *Ühtepuhku kuulen ma* ***helinat*** *kõrvus kõlavat. Kui Jaak nädala pärast kaupmehele* ***linu*** *läheb ära viima, siputab ta vihaga igale leisikale* ***kastet*** *peale.* (J. L.) *Jüri ei vastanud* ***midagi***;

c arvu ja mõõtu märkivate sõnade juures olendeid, esemeid, ainet jms., näit. *Ainult juhin tähelepanu sellele, et üleskirjutatud hobust, kahte* ***lehma*** *ja kolme* ***lammast*** *ei tohi müüa, tappa ega pantida.* (A. H. T.) *Ainult kaks-kolm* ***teatrit*** *paarikümne seast elatavad ülepea veel kunsti, kõik muu on enam-vähem varietee ja kabaree.* (E. V.) *Pool* ***nirki,*** *pool* ***hiirt.*** (E. V.);

d koos omadussõnaga olendi või eseme laadi, näit. *head* ***tõugu,*** *rohelist* ***värvi,*** *friisi* ***tõugu***;

e mõningais hüüdlauseis tundmusi, näit. *Oh seda* ***ilu*** *ja* ***õnne,*** *oh seda* ***pidu*** *ja* ***põlve!***

f võrdlust, näit. ***Mida*** *suurem,* ***seda*** *parem.*

Osastava käände lõpuks on ainsuses ***-d,*** ***-t*** või tüvevokaal (*maa**d**, raamatu**t**, põld**u***). Mõningail asesõnadel on osastava käände lõpp ***-da*** (*mi**da**, se**da**, ke**da**, te**da***). Mitmuse osastava lõpp on ***-d, -sid*** või mitmuse tüvevokaal ***-e, -i, -u*** (*mai**d**, palju**sid**, põlde, õun**u**, koer**i***).

4 **Sisseütlev** e. illatiiv vastab küsimustele *kuhu? kellesse? millesse?* **65**
millisesse seisundisse? ja väljendab:

a kohta, kuhu tegevus või liikumine on suunatud, näit. *Mainitud protokoll jõudis mõne tunni pärast dr. Wallgreni* ***majja.*** (E. V.) *Vene keele ja rehkendusega saate* ***neljandasse...*** (A. H. T.) *Ta tuleb* ***koju*** *ja heidab* ***voodisse***;

b olendit või eset, kelle või mille välisele küljele tegevus või liikumine on suunatud:

1) kehaosade katmiseks või ehtimiseks, näit. *Helkjas lille-*

kirju kleit, mille ta oli ***selga*** *pannud, valge tanu, mille ta oli* ***pähe*** *pannud, ning punane roos rinnas — oh, kuis oli see kõik palju kaunim kui see igavene must!* (E. V.) *Neiu pani kee* ***kaela*** *ja sõrmuse* ***sõrme***;

2) kontakti astumist, näit. *Rüütel von Mönnikhusen oli oma kaaslastega juba enne Gabrieli tulekut mõisa tagasi jõudnud ja* ***lõunalauda*** *istunud.* (E. B.) *Arst oli pannud tal haige käe* ***kaela***. *Võtab diivanilt oma palitu ja riputab* ***nagisse***;

c olukorda või seisundisse sattumist, näit. *Proua Helger tõlgib selle hinnangu* ***võõrasse keelde*** *ja siis naeravad mõlemad naised.* (O. L.) *Mispärast jätate klaveri* ***hooletusse***?

d suhtumist, näit. *Mis puutub* ***minusse***, *siis olen sellega nõus. Kui te vagusad olete ja mõisa* ***elanikkudesse*** *ning* ***hoonetesse*** *ei puutu, siis ei tee meie teile midagi paha.* (E. V.);

e sarnasust, näit. *Indrek oleks nagu välimuselt ja ka sisemuselt läinud Andrese* ***emasse***. (A. H. T.);

f sisseütlevat tarvitatakse veel väljendeis ***aastast aastasse***, ***kuust kuusse***, ***päevast päeva***, ***ilmast ilma*** jts.

Ainsuse sisseütleva käände lõpp on ***-sse***, ***-de***, ***-he***, ***-hu***. Mitmuse sisseütleva lõpp ***-sse*** liitub mitmuse tunnusele. Mõnedes väljendites tarvitatakse lühikest mitmuse sisseütlevat, näit. *jäi* ***jalgu***, *kostis* ***kõrvu***, *valu lõi* ***rindu***.

Lühikese ains. sisseütlevaga tähistatakse harilikult kohta, kuhu keegi või miski läheb (kohamäärus): *läks* ***linna***, ***metsa***, ***sõtta***; *kukkus* ***vette***, ***ojja***, ***jõkke***; suhtumise väljendamiseks tarvitatakse *sse*-lõpulist sisseütlevat (sihitismäärust): *mis puutub* ***linnasse***, ***metsasse***, ***sõjasse*** jne.

66 5 **Seesütlev** e. inessiiv vastab küsimustele *kus? kelles? milles? millises seisundis?* ja väljendab:

a olekut, tegevust või liikumist teatud kohas, näit. *Oleme* ***toas***; *käib* ***tehases*** *tööl*; *istub* ***vagunis***;

b olendi või eseme välise küljega seoses olemist:

1) inimese kehaosadega, näit. *Müts on* ***peas***, *sall* ***kaelas***, *sõrmus* ***sõrmes***, *saapad* ***jalas***;

2) esemetega, näit. *Istume* ***pingis***, ***lauas***;

c seisundit või olukorda, näit. *Hobune on* ***rakkes****; uks on* ***lukus****; tädi oli* ***hädas*** *ja pahas* ***tujus****;*

d aega, näit. ***novembris****, 3 korda* ***nädalas****, 2 korda* ***päevas*** (tugev aste!);

e suhtumist, näit. *Oleme veendunud kommunismi* ***võidus****, kolhoosikorra* ***paremuses****; süüdistatakse* ***kuriteos****.*

Seesütleva käände lõpp on *-s* (varem *-ssa, -ssä*), mis liitub omastavale käändele.

6 Seestütlev e. elatiiv vastab küsimustele *kust? kellest? millest?* **67**
millisest seisundist? ja väljendab:

a tegevuse või liikumise suunda teatud kohast, näit. *tuli* ***koolist****,* ***kodust****,* ***vabrikust****; läks* ***uksest*** *välja,* ***trepist*** *alla; laev sõitis* ***sadamast*** *välja;*

b liikumist seoses kehaosadega või esemete välise küljega, näit. *võttis kuue* ***seljast****, saapad* ***jalast****; tõusis* ***pingist*** *või* ***lauast****; pani vikati* ***käest****;*

c olukorrast vabanemist, näit. *vabanes* ***koolist****,* ***ametist****,* ***pahast tujust****, paranes* ***haigusest****,* ***tõvest****;*

d ainet, millest miski on tehtud, näit. *Kirves on* ***terasest****, maja* ***kivist****, sild* ***betoonist****, sõrmus* ***kullast****;*

e objekti, kellest või millest midagi saab, näit. ***poisist*** *saab insener,* ***tüdrukust*** *arst;*

f ütlemist, mõtlemist, tundmusi ja puudutust väljendavate tegusõnadega seoses olendit või eset, kellest või millest midagi teatatakse või mõeldakse, näit. *kõnelesime* ***kirjandusest*** *ja* ***kunstist****; ta mõtles* ***kodust****,* ***isast*** *ja* ***emast****; tundsin puudust* ***seltsimeestest****; kiskus* ***jalast****, näpistas* ***kõrvast****; tundis* ***häälest****;*

g aega või kohta, millest lähtutakse, näit. ***Tallinnast*** *Leningradi on 361 km. Poiss töötas* ***novembrist*** *märtsini; alates eilsest* ***päevast****, juba ammust* ***ajast****;*

h eset või olendit, mis või kes täpsustab või piirab omadussõna tähendust, näit. *vend on* ***Jaanist*** *tugevam, targem, töökam; olin* ***õest*** *vanem;* ***jalust*** *nõrk,* ***kätest*** *tugev; teadlik* ***puudustest****;* ***näost*** *kahvatu;* ***tööst*** *väsinud,* ***soojast*** *uimane,* ***külmast*** *kange.*

Seestütleva käände lõpp on *-st* (varasemas keeles *-sta, -stä*).

Kuigi neil käändeil on ka muid tähendusi, nimetatakse sisse-, sees- ja seestütlevat **sisekohakäändeiks.**

68 7 Alaleütlev e. allatiiv vastab küsimustele *kuhu? kellele? millele?* ja väljendab:

a tegevuse või liikumise kohta või suunda, näit. *läheme* ***miitingule***, ***turule***, ***merele***, *direktori* ***jutule***; *mees läks* ***põllule***, ***veskile***; *laps läheb* ***marjule***, ***seenile*** (viimane pole ÕS-is fikseeritud, kuid on üldiselt tarvitusel).

b olendit või eset, kellele või millele midagi tehakse, antakse, soovitatakse, teatatakse vms., näit. *Ülesanne anti parimale* ***töötajale***; *teatas, kirjutas* ***sõbrale***; *söötke* ***lapsele*** *putru*;

c seisundit, olukorda, näit. *ilm läks* ***külmale***, ***vihmale***; *nägu läks* ***naerule***; *ärritas poisi* ***vihale***; *ajas mehe* ***oksele.***

Alaleütleva käände lõpp on *-le*, varasemas keeles *-lle*, mis tänini esineb mõnedes asesõnades (*mulle, sulle, talle*).

Märkus. Asesõnades *sellele, tollele, kellele, millele* on tegelikult kaks alaleütleva käändelõppu, sest varasem *-lle* (*selle* jt., vrd. *mulle, sulle*) on metanalüüsi, s. t. ebaõige arusaamise tagajärjel muudetud uueks sõnatüveks. Nende sõnade algupärane tüvi on veel näha osastavas: *se-da, te-da, ke-da, mi-da.* (8b, 200, 201)

69 8 Alalütlev e. adessiiv vastab küsimustele *kus? kellel? millel? millal?* ja väljendab:

a oleku või tegevuse kohta, näit. *olime* ***põllul***, ***aasal***, ***merel***, ***järvel***; *sõitsime* ***maanteel***, ***tänaval***;

b kellele või millele miski kuulub, näit. ***koolil*** *on katseaed*; ***poisil*** *on tahtejõudu*; ***noormehel*** *jätkub indu*;

c oleku või tegevuse aega, näit. *see toimus* ***päeval*** *ja* ***öösel***; 5. ***veebruaril***; 1918. ***aastal***;

d tegevuse põhjust, näit. *parteikomitee* ***ülesandel***; *haridusosakonna* ***korraldusel.***

Alalütleva käände lõpp on *-l* (varasemas keeles *-lla*).

70 9 Alaltütlev e. ablatiiv vastab küsimustele *kust? kellelt? millelt?* ja väljendab:

a tegevuse või liikumise suunda teatud kohast või tege-

vusest, näit. *tulime* ***põllult***, ***merelt***, ***mandrilt***, ***veskilt***, ***marjult***, ***kalalt***, ***miitingult***;

b objekti, kellelt midagi saadakse, kuuldakse, võetakse, näit. *sain* ***õelt*** *kirja*; *võtsime töö* ***direktorilt*** *vastu*; *kuulsime seda* ***naabritelt***;

c suhet, näit. ***kasvult*** *väike*, ***loomult*** *terane*.

Alaltütleva käände lõpp on **-*lt*** (varasemas keeles -*lta*, -*ltä*).

Alale-, alal- ja alaltütlevat käänet nimetatakse **väliskohakäändeiks**. Sise- ja väliskohakäänete ühiseks nimetuseks on **kohakäänded**.

Sisse- ja alaleütlev märgivad peamiselt liikumist teatud kohta, **71**
sees- ja alalütlev — kohal olekut, seest- ja alaltütlev — liikumist teatud kohast. Neis käändeis esinevad nimisõnad harilikult koha- või sihitismäärusena. Sisekohakäänded väljendavad tavaliselt piiratud ruumi, väliskohakäänded aga piiramata, avarat ala, näit. *sõitsime* ***autos***, ***autol*** (= *autoga*); *olime* ***metsas***, ***põllul***; *käiakse* ***merel***, ***meres***. Mõnedest sõnadest, mis otseselt kohta ei märgi, tarvitatakse paralleelselt, ilma tähendusliku erinevuseta nii sise- kui ka väliskohakäändeid: *käisin* ***komandeeringul*** e. ***komandeeringus***.

Kohanimed esinevad sise- või väliskohakäändes vastavalt nende esialgsele tähendusele ja kohapeal väljakujunenud traditsioonile: algselt avarat ala tähendanud nimetused on välis-, teised sisekohakäändeis, näit. *Nõmmel*, *Pühajärvel*, *Põltsamaal*, *Türil*, *Tapal*; aga: *Haapsalus*, *Paides*, *Tartus*, *Narvas*.

10 Saav e. translatiiv vastab küsimustele *kelleks? milleks? kui* **72**
kauaks? ja väljendab:

a üleminekut ühest seisundist teise, näit. *vesi muutus* ***jääks***;

b ajutist olekut, näit. *vend oli* ***õpetajaks***;

c aega, näit. *läksime* ***kuuks ajaks*** *telklaagrisse*.

Saava käände lõpp on **-*ks*** (varasemas keeles -*ksi*, ka -*kse*, -*ksa*).

11 Rajav e. terminatiiv vastab küsimustele *kelleni? milleni? kust* **73**
saadik? kui kauaks? ja väljendab
kohta või aega, milleni miski ulatub või kestab, näit. *kõndis* ***metsani***; *sõitsid Tartust* ***Narvani***; *töötati hommikust* ***õhtuni***.

Rajava käände lõpp on **-*ni*** (varasemas keeles -*nnik*).

74 12 **Olev** e. essiiv vastab küsimustele *kellena? millena? kuidas?* ja väljendab:

a seisundis olekut, näit. *töötab **insenerina**, **arstina**, **õpetajana**, **brigadirina**;*

b teoviisi, aega, suhet või vahendit, näit. *õpi **lapsena**; õppis **poisikesena** viiulimängu; Jaan hea **sõbrana** ei jätnud mind hätta; kasutas **vahendina**.*

Oleva käände lõpp on *-**na*** (ka varasemas keeles).

75 13 **Ilmaütlev** e. abessiiv vastab küsimustele *kelleta? milleta? kuidas?* ja väljendab

mingi eseme või olendi puudumist, näit. *töötasime **vaheajata**; saeta ja **kirkata** seal hakkama ei saa; ilma **temata** me ei lahku.*

Ilmaütleva käände lõpp on *-**ta*** (varasemas keeles *-ttak, -ttäk*).

76 14 **Kaasaütlev** e. komitatiiv vastab küsimustele *kellega? millega? kuidas?* ja väljendab:

a abinõu, näit. *töötab **labidaga**, **kirvega**, **saega**, **peitliga**; tulime **rongiga**, **autoga**, **jalgrattaga**;*

b üheskoos olemist, töötamist jne., näit. *käisin **sõbraga**, läks **ämbriga** kaevule;*

c teoviisi ja põhjust, näit. *ta tegi seda **meelega**; mõjutas meid oma **kõnega**; võitis poolehoiu viisaka **käitumisega**;*

d aega, näit. *kirjutasime töö 5 **tunniga**; eksamid andsime 3 **kuuga**;*

e ligemat iseloomustust, näit. *seal oli poiss, **nimega** Jaak; **ühesõnaga**, sõidame homme.*

Kaasaütleva käände lõpp on *-**ga***, mis kujunes XVII sajandi vältel kaassõnast kaas. Seega on kaasaütlev eesti keeles kõige noorem kääne.

77 15 **Viisiütlev** e. instruktiiv moodustub üksikuist nimisõnadest (enamasti koos omadussõnadega) ja vastab küsimusele *kuidas?*

paljapäi, paljajalu, naerusui, pikisilmi, lehvivi hõlmu; targu, jõude, servi, hulgi-, nurgi.

78 Nagu teistes keeltes, nii ka eesti keeles on olemas **sihitav** e. akusatiiv, mis ainsuses on nimetava- ja omastava-, mitmuses nime-

tavataoline (näit. *osteti* ***raamat****, õpetaja kutsus* ***Mardi*** *tahvli juurde, võeti uued* ***ülesanded***). Puhtmetoodilistel põhjustel käsitletakse seda tänapäeval nimetava ja omastava käände eri funktsioonina (tähendusena).

KÄÄNDKONNAD.

Ülevaade eri süsteemidest.

Murdeis ja ühiskeeles tarvitatakse käändsõnadel rohkesti paral- 79
leelvorme, mida kirjakeele normid ei luba kasutada, näit. ains. osastavas *vankert, vangert, kraet, tädit*; ains. sisseütlevas *teatri, vabriku*; mitm. omastavas *vanemade, puie, hetkete*; mitm. osastavas *hetkeid, hetkesid, paljuid, ränkasid, ränku, aktuseid* jne. Selleks et sõna õigesti käänata, on tarvis teada, millisesse käändkonda ja tüüpkonda ta kuulub ja missugused on vastava tüübi peakäänded kirjakeeles.

Käändkonnaks e. deklinatsiooniks nimetame eesti keeles säärast sõnade rühma, millel on mõningaid sarnaseid tunnuseid (näit. tüve silpide arv, välde, astmevaheldus, vokaal- või konsonanttüvi, mitmuse tunnused, käändelõpud jm.). Käändsõna **tüüpkonnaks** nimetame sõnade rühma, millesse kuuluvad sõnad on peale selle ka veel nimetava käände kuju ja mõnede eritunnuste poolest sarnased.

Eesti keele grammatikais on kord üht, kord teist mainitud tunnuseist rohkem arvestatud, mille tulemusena eri keelemehed on saanud erinevaid käändkondade süsteeme. See on tingitud ka asjaolust, et eesti noomenid on raskesti rühmitatavad peakäänete ajalooliselt kujunenud vormilise heterogeensuse tõttu. Printsiibi valik sõnade käändkondadesse jaotamisel sõltub suurel määral sellest, mis eesmärgi autor on endale seadnud: kas ta on tahtnud anda ülevaate eesti keele noomenite eri tüüpidest või abistada keeletarvitajat sõnade normikohasel käänamisel.

Katseid sõnade liigitamiseks muutmisviisi järgi esineb juba XVII ja XVIII sajandi 80
grammatikuil (*H. Göseken* /1660/, *A. Thor Helle* /1732/, *J. C. Clare* /1730/, *A. W. Hupel* /1780/), samuti XIX sajandi keeleteadlastel (*E. Ahrens* /1843/, *F. J. Wiedemann* /1875/, *K. A. Hermann* /1884/, *H. Einer* /1885/ jt.). Käesoleval sajandil on peaaegu iga grammatikakirjutaja ka muutkondade süsteemi küsimu-

sega tegelnud (*A. Ansomardi* /1900/, *J. Jõgever* /1907/, *H. Põld* /1920/, *K. Leetberg* /1921/, *J. Aavik* /1936/ jt.).

Järgnevas vaatleme lähemalt kolme — J. V. Veski, E. Muugi ja P. Alvre käänamissüsteemi, mille rakendamine võiks tänapäeval arvesse tulla.

J. V. Veski süsteemis on viis käändkonda (ja viis pöördkonda); liigitamise aluseks on põhiliselt sõnatüve silpide arv ja sõnade ajalooline kujunemine.

I käändkonda kuuluvad selles süsteemis kolmesilbilised kontraheerumata noomenid (näit. *raamat, maasikas, hobune, pime*);

II kk. — kahesilbilisteks kontraheerunud tüved, olgu need astmevahelduseta (*aasta, kindel, vaene, käis*) või astmevaheldusliku (*rikas, vaade*), mis käänduvad täpselt niisama kui I käändkonna sõnad. Siiski peetakse praktiliselt otstarbekaks käsitleda neid omaette, sest sõnade kontraheerumine on siin kaasa toonud vältevaheldusliku tüved;

III kk. — kontraheerumata kahesilbilised tüved, astmevahelduseta (*vana, nimi*) ja astmevaheldusliku (*jalg, jõgi, sõda, pood, hari, sõber*);

IV kk. — kahesilbilised astmevaheldusliku noomenid, mille vormides esineb mõnesuguseid kontraheerumisi (*keel, uus, küüs, kõrs, käsi*), ja astmevahelduseta sõnad (*teine, naine*).

V kk. — vähese sõnade arvuga rühm, kuhu kuuluvad ühesilbilised pikavokaalilised (*maa, puu, öö*) või diftongilised (*pea, koi, või*) astmevahelduseta sõnad.

Erandeiks on II käändkonnas tüübid *tütar — tütarde, liige — liikmete, seeme — seemnete*; III käändkonnas tüübid *õun — õunte, piiga — piigat — piigade, pere — peret — perede*; IV käändkonnas — *meri — merd — merre — merede* (samuti *veri, tuli, uni, lumi*). (143, 161—164)

Ülevaade J. V. Veski käändkondade süsteemist

Käändkond	Astmevahelduseta	Astmevaheldusliku
I	***raamat, maasikas, hobune, pime***	
II	***aasta, kindel, vaene, käis***	***rikas, vaade*** Erandrühmad: ***tütar, liige, seeme***
III	***vana, nimi***	***jalg, jõgi, sõda, pood, hari, sõber*** Erandrühmad: ***õun, piiga, pere***
IV	***teine*** Erandrühm: ***meri*** (***veri, uni, tuli, lumi***)	***keel, uus, küüs, kõrs, käsi***
V	***maa, koi***	

Kuigi J. V. Veski süsteem on teaduslikult hästi põhjendatud, ei rahulda ta meid täiesti: erandrühmi on liiga palju, I ja II käändkond on vormitunnuste poolest identsed; *ne-*, *s*-sõnad, mis praktilises keeletarvituses palju tüli teevad, on eri käändkondade vahel ära jaotatud, mille tõttu pole võimalik neist kompaktset ülevaadet saada.

E. Muuk, arvestades peamiselt kaasaegse keele sõnakujusid, on jaotanud noomenid seitsmesse käändkonda. Lähtealuseks on siin astmevaheldus — sõnad liigitatakse kõigepealt astmevaheldusliikeks ja astmevahelduseta tüvedeks. Astmevaheldusliikud sõnad moodustavad kaks käändkonda (VI kk. kuuluvad nõrgenevad ja VII kk. tugevnevad tüved). Astmevahelduseta sõnad jaotatakse *ne-*, *s*-sõnadeks (V kk.) ja muudeks sõnadeks (I—IV kk.). Viimaste puhul on põhiliselt arvestatud sõna silpide arvu ja väldet.

E. Muugi süsteem on meil koolides laialdaselt kasutusel olnud 1927. a. alates.

Ülevaade E. Muugi käändkondade süsteemist

Käändkond	Astmevahelduseta	Astmevaheldusliikud
I	***maa, koi***	
II	***pesa, nimi, lauljatar, käsitelu***	
III	***pere, piiga, kuninganna***	
IV	***aasta, aus, haldjas, kuulus, madal, kuningas, kolmas, ase***	
V	***teine, vaene, teos, punane, vares, endine, raskus, virulane, kirjutus, vastastikune*** Erandtüüp: ***raudne***	
VI		a) ***sõda, jõgi, leht, jõud, soe, padi, ader, maastik*** b) ***käsi, uus, vars, kaas, keel***
VII		***murre, hammas, tütar*** Erandrühm: ***liige***

E. Muugi süsteem ei ole puudusteta: VI käändkonda kuuluvad erinevate mitmuse tunnuste ja käändelõppudega sõnad (*jalg — jala — jalga — jalgade*; *keel — keele — keelt — keelte*); samade käändelõppude ja mitmuse tunnustega sõnad aga on paigutatud eri käändkonda (*pesade, jalgade*; *aastate, mõtete*); tüüpkondade arv on väga suur, mille tõttu nende selgeksõppimine tekitab suuri raskusi; osa erandrühmi on tüübistiku ülevaates varjatud (*merd, õunte*).

P. Alvre on liigitamise aluseks võtnud sõnatüve silpide arvu, mis leitakse ainsuse omastavast (*sepp : sepa*) või osastavast (*pood : /poe : /poodi*). Käändkondadesisene liigitus on tehtud vokaal- ja konsonanttüvelisuse alusel. Kumbki alaliik

jaguneb omakorda astmevahelduseta ja astmevaheldusliikeks sõnadeks (kui selliseid käändkonnas leidub). (8, 151)
Käänd- ja pöördkondade süsteemis (kumbagi arvult kolm) on saavutatud täielik vastavus, mis ulatub isegi eranditesse. (8, 225)

Ülevaade P. Alvre käändkondade süsteemist.

Käändkond	Vokaaltüved		Konsonanttüved
I		***puu, koi***	
II	Astmevaheldus	***pesa, nimi***; ***seminar, käsitelu***	***teine***; ***õpilane, kirjutus***
		Erandrühm: ***kõne, tubli, tantsijanna***	Erandrühm: ***tuli, meri, uni, lumi, veri, mõni***
	Astmevaheldusliikud	***sepp, rida, sõber, padi***; ***lugemik***	***keel, vars, uus, küüs, käsi***
		Erandrühm: ***hein, poiss***	
III	Astmevaheldus	***aasta, number, raudne***; ***õpik, pime, kolmas***	***vaene, käis***; ***soolane, vastastikune***
	Astmevaheldusliikud		***hammas, mõte***; ***tütar***
			Erandrühm: ***liige, seeme***; ***armas, vaher***

Kuigi P. Alvre süsteem on teaduslikult kõigiti põhjendatud, on teda praktilises keeleõpetuses raske rakendada: kuna ta lähtub keeleajaloost, nõuab ta õppijalt liiga palju eelteadmisi. Sõna asukoha leidmine säherduses süsteemis on võimalik üksnes siis, kui me tema tähtsamaid vorme (nimetav, omastav, osastav) tunneme, kui me teame, kas ta on konsonant- või vokaaltüveline. Õppimise seisukohalt peaks aga käändkondade süsteem just vormide määramisel abiks olema. Pealegi on II käändkonda paigutatud erinevalt käänduvad sõnad (*jalg* ja *käsi*; *pesa* ja *teine*; *käsitelu* ja *kirjutus* jt.).

Need on mõned näited uuematest käändkondade süsteemidest. Seni kasutusel olnud muutmissüsteemidest võimaldab E. Muugi süsteem siiski kõige paremini omandada oskust sõnu õigesti, s. t. kirjakeele normidele vastavalt käänata (või pöörata), sest ta lähtub just metoodilistest kaalutlustest. See on ka põhjuseks, miks mainitud käändkondade süsteem on meil nii kaua kooligrammatikais kasutusel

olnud. Teaduslikele puudustele vaatamata võimaldab E. Muugi süsteem harilikult sõna üksikute, kergemini leitavate tunnuste järgi (nõrk või tugev aste, nominatiivi ja genitiivi kuju, *ne-*, *s*-liide, sõnavälde, silpide arv) määrata tema kuulumist muutkonda. Ka järgnevas käändkondade ülevaates on lähtutud sellest süsteemist.

I käändkond

I käändkonda kuuluvad astmevahelduseta ühesilbilised sõnad, 81
mille ainsuse nimetava ja omastava lõpul on pikk vokaal või diftong (***puu***, ***koi***). Ainsuse osastava lõpp on *-d*, mitmuse tunnus *-de*, mitmuse osastava lõpp *-si/d* või *-i/d*; *i*-mitmus esineb ainult viimasel juhtumil.

puu-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetava ja omastava lõpus on pikk vokaal, välja arvatud *ii* ja *üü*.

puu	***puu***	***puud***	***puusse***
	puude	***puid***	***puudesse*** e. ***puisse***

Nagu ***puu*** käänduvad *maa, tee, soo, suu, kuu, luu, muu, jää, töö, öö* jt.

puu-tüüpi sõnade käänamisel peetagu silmas, et

a) sellesse tüüpi kuuluvad ka ***hea*** ja ***pea***;

b) sõnadest *suu, soo, pea* on ainsuse sisseütlev (vastates küsimusele *kuhu?*) ***sohu***, ***suhu***, ***pähe***;

c) mitmuse osastava lõpp on harilikult ***-i/d***, kuid üksikuis põlis- ja enamikus võõrsõnades ***-si/d*** (*teesid* e. *teid, kuusid* e. *kuid, jääsid, ideesid* e. *ideid, süžeesid* e. *süžeid, ateljeesid, büroosid, trikoosid*).

koi-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetava ja omastava lõpus on diftong või ***ii***, ***üü***.

koi	***koi***	***koid***	***koisse***
	koide	***koisid***	***koidesse***

Nagu ***koi*** käänduvad *mai, krae, või, tai, krai, kai, pii, püü, süü, klii* jt. *koi*-tüüpkonda kuuluvad ka *öa*-lõpulised kreeka algupäraga

võõrsõnad, nagu *epopõa, farmakopõa* jts. Samuti deklineeruvad ka *duo* ja *trio.*

koi-tüüpi sõnade käänamisel peetagu silmas, et

a) mitmuse osastavas on ainult *sid*-lõpp (*kraesid, kaisid, piisid*);

b) sõnadel *au* ja ***nõu*** on ainsuse osastav lõputa (*seda* ***au, nõu***).

II käändkond

82 II käändkonda kuuluvad astmevahelduseta kahesilbilised esmavältelised ning ***tar-*** ja ***elu***-liitelised sõnad, samuti võõrsõnad, mille omastav kääne on neljasilbiline ja lõpeb kahe lühikese silbiga. Ainsuse osastav on lõputa, mitmuse tunnus ***-de***, mitmuse osastav lõputa või ***si/d***-lõpuline.

Põhitüüp on ***pesa***, kuhu kuuluvad kahesilbilised esmavältelised sõnad, mille ainsuse omastav lõpeb ***a***, ***i*** või ***u***-ga ja kolm esimest käänet on homonüümsed.

pesa	***pesa***	***pesa***	***pesasse*** e. ***pessa***
	pesade	***pesi*** e. ***pesasid***	***pesadesse*** e. ***pesisse***

Nagu ***pesa*** käänduvad *vana, saba, kala, maja, ida, ema, isa, keha, küla, mõra, oja, häda, visa, muna, tragi, südi, tädi, nüri, äri, tüli, kivi, mõru, vilu, kasu, toru, lõbu* jt.

Sellesse tüüpkonda kuuluvad ka võõrsõnad *kino* ja *silo.*

pesa-tüüpi sõnade käänamisel peetagu silmas, et

a) ainsuse sisseütlevas tarvitatakse enamikust sõnadest *sse*-lõpulise vormi kõrval ka lühemat (tavaliselt küsimuse *kuhu?* puhul): *ojja, majja, külla, kehha, itta, sappa, rappa, hätta, ärri, kivvi, tülli, torru, tujju, kinno* jt.;

b) mitmuse osastava lõpp on tavaliselt ***-si/d***; üksnes vähestest seda tüüpi sõnadest tarvitatakse ka lühikest vormi: *vanu, kalu, maju, mune, huve, kive, sõnu, linu, pühi, keni, omi* jt.;

c) sõnast ***kodu*** on sisekohakäänete *kodusse, kodus* ja *kodust* kõrval tarvitusel *koju, kodu, kodunt*, mis esinevad ainult kohta märkivas tähenduses, küsimuste *kuhu? kus? kust?* puhul;

d) seda tüüpi pärisnimedel on ainsuse osastava lõpuks ***-t***: *Jürit, Marit, Anut, Torit, Kärut* jt.;

e) sõnal ***iga*** võib osastavas käändes tarvitada käändelõppu *-t*, kui mõtte selgus seda nõuab (*Loojuv päike valgustas* ***igat*** *vastasmaja akent* /vrd. *...**iga** vastasmaja akent*/. *Arst uuris ükshaaval* ***igat*** *poisi hammast* /vrd. *...**iga** poisi hammast*/);

f) ***pesa***-tüüpkonda kuulub ka sõna *tohuvabohu* tema kahesilbilise esmavältelise lõpposa tõttu.

nimi-tüüpkonda kuuluvad ***e***-tüvelised sõnad, mille ainsuse nimetav lõpeb ***i***-ga.

nimi	*nime*	*nime*	*nimesse*
	nimede	*nimesid*	*nimedesse*

Nagu ***nimi*** käänduvad *suvi, hani, lävi, süli, tüvi*, eranditena ka ***tuli***, ***uni***, ***lumi***, ***mõni***, ***veri***, ***meri*** jt.

nimi-tüüpi sõnade käänamisel peetagu silmas, et

a) sõnadel *tuli, uni, lumi, mõni, veri, meri* on ainsuse osastav *tuld, und, lund, mõnd* e. *mõnda, verd, merd* ja sisseütlev, mis vastab küsimusele *kuhu?*, *tulle, unne, lumme, verre, merre*;

b) sõnadel *tüvi* ja *süli* on lühike sisseütlev, mis vastab küsimusele *kuhu?*, ***tüvve***, ***sülle***;

c) mitmuse osastav on ainult ***sid***-lõpuline, mistõttu *i*-mitmus puudub.

käsitelu-tüüpkonda kuuluvad ***elu***-liitelised sõnad.

käsitelu	*käsitelu*	*käsitelu*	*käsitelusse* e. *käsitellu*
	käsitelude	*käsitelusid*	*käsiteludesse*

Nagu ***käsitelu*** käänduvad *mõtiskelu, keskustelu, loetelu, imetelu* jt. ***käsitelu***-tüüpi sõnade käänamisel peetagu silmas, et

a) ainsuse sisseütlevas on kaks vormi ilma tähendusliku erinevuseta (*mõtiskelusse* e. *mõtiskellu*);

b) mitmuse osastav on ainult *sid*-lõpuline.

seminar-tüüpkonda kuuluvad laen- ja võõrsõnad, mille ainsuse omastav on nelja- või viiesilbiline (arvates pearõhulisest silbist) ning lõpeb kahe lühikese silbiga, samuti ***tar***-liitelised sõnad.

seminar	***seminari***	***seminari***	***seminari*** e. ***seminarisse***
	seminaride	***seminare*** e. ***seminarisid***	***seminaridesse*** e. ***seminaresse***

Nagu ***seminar*** käänduvad *materjal, komisjon, insener, tšempion, sanitar, tärpentin, brigadir, personal, apelsin, ohvitser, kontrolör, inventar, restoran, staadion, grammofon, praktikum, sekretär, muuseum, staadium, paviljon, tehnikum, stipendium, auditoorium, ministeerium, sanatoorium, akvaarium, pensionär, leegionär; lauljatar, tantsijatar* jt.

seminar-tüüpi sõnade käänamisel peetagu silmas, et

a) mitmuse osastavas on kaks vormi, milledest lühem on eelistatav (*seminare, muuseume, auditooriume*);

b) ainsuse sisseütlevas on kaks vormi; lühemat neist kasutatakse koha märkimiseks ja ta vastab küsimusele *kuhu?* (*läks* ***seminari, muuseumi, auditooriumi***) ning on sarnane omastava ja osastavaga;

c) *i*-mitmus on küll võimalik, kuid vähem soovitatav (*seminaresse, muuseumest, auditooriumes*).

III käändkond

83 III käändkonda kuuluvad astmevahelduseta **kahesilbilised esmavältelised** ***e***-ga lõppevad, **kahesilbilised teisevältelised** ja ***nna***-liitelised sõnad.

Ainsuse osastava lõpp on ***-t***, mitmuse tunnus ***-de***, mitmuse osastava lõpp ***-sid***. Ühestki selle käändkonna sõnast pole võimalik tarvitada *i*-mitmust.

kõne-tüüpkonda kuuluvad esmavältelised nimisõnad, mille ainsuse nimetava lõpus on ***e***.

kõne	***kõne***	***kõnet***	***kõnesse***
	kõnede	***kõnesid***	***kõnedesse***

Nagu ***kõne*** käänduvad *pere, tare, ime, jume, male, kabe, võre, vahe, vale, nõre, nire* jt.

Sõnadest *pere, kere* ja *tare* esineb ainsuse sisseütlevas *sse*-lõpulise vormi kõrval lühike vorm ***perre, kerre, tarre***, mida saab tarvitada küsimuse *kuhu?* puhul.

Nimisõnana on ains. osastav *valet*, omadussõnana *vale* (***vale** juttu, kaitses **vale** seisukohta*).

tubli-tüüpkonda kuuluvad teisevältelised sõnad.

tubli	***tubli***	***tublit***	***tublisse***
	tublide	***tublisid***	***tublidesse***

Nagu ***tubli*** käänduvad *hapu, summa, auto, palju, polka, piiga, roosa, lilla, draama, manna, vedru, neiu, kalju, foto, kitsi, lahja, läkiläki, sigrimigri* jt.

Kõigil ***tubli***-tüüpi sõnadel on ainsuse sisseütlev *sse*-lõpuline, välja arvatud sõna *pogri*, millest kohamääruse funktsioonis võib tarvitada lühikest vormi *pokri*.

Sõna ***kirju*** võib hääldada II või III vältes; sellele vastavalt käändub ta kahtviisi: nagu *tubli* (*kirju**de**, kirju**sid***) ja nagu *aasta* (*kirjute, kirju**id***).

Sõnadel ***kahju*** ja ***rubla*** on ainsuse osastav lõputa: (seda) *kahju, rubla*. Kui sõna *rubla* esineb ilma arvsõnata, on ta ainsuse osastav *t*-lõpuline: (*tal polnud*) ***rublatki***.

Nagu *tubli* käänduvad ka ***nna***-liitelised sõnad: *lauljanna, sõbranna, tantsijanna, õmblejanna, venelanna, eestlanna, lätlanna*.

IV käändkond

IV käändkonda kuuluvad astmevahelduseta kahesilbilised **kolmandavältelise omastavaga** või pikemad (välja arvatud *seminar*-tüüpi ja *ne-, s-*) sõnad. Ainsuse osastava lõpp on *-t*, mitmuse tunnus *-te*, mitmuse osastava lõpp *-i/d*. Kõigist selle käändkonna sõnadest on võimalik tarvitada *i*-mitmust. 84

aasta	***aasta***	***aastat***	***aastasse***
	aastate	***aastaid***	***aastatesse*** e. ***aastaisse***

Nagu ***aasta*** käänduvad *söökla, haigla, raske, veski, voodi, julge, valge, väeti, õhtu, tasku, tooja* jt.

aus-tüüpkonda kuuluvad astmevahelduseta sõnad, mille ainsuse nimetavas on üks silp.

aus	*ausa*	*ausat*	*ausasse*
	ausate	*ausaid*	*ausatesse* e. *ausaisse*

Nagu ***aus*** käänduvad *kõrb, küps, pärl, mõis, soeng, sööv, joov, näiv, õel, peats, saav, loeng, loend, soend, eend, toeng, žanr, kreml, Päärn* jt.

number-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetava lõpul on konsonant (*l, m, n, r, s, v*), mis teistes käänetes vahevokaali kadumise tõttu satub eelneva konsonandi kõrvale.

number	***numbri***	***numbrit***	***numbrisse***
	numbrite	***numbreid***	***numbritesse*** e. ***numbreisse***

Nagu ***number*** käänduvad *vanker, korsten, kelder, suhkur, kamber, mantel, naaskel, kindel, mööbel, laager, klamber, reegel, pähkel, teater, meeter, meister, nukker, köömen, pulber, vaagen, naaber, kangur, velsker, koorem, jooksev, kuulus, tähtis, hirmus, džungel, kraater, tämber, ansambel* jt.

töökas-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille nimetav lõpeb *s*-iga, mis teistes käänetes ei esine.

töökas	*tööka*	*töökat*	*töökasse*
	töökate	*töökaid*	*töökatesse* e. *töökaisse*

Nagu ***töökas*** käänduvad *jõukas, takjas, mustjas, haldjas, tuhkjas, pruunjas, nõukas, liljas, püstjas* jt.

õpik-tüüpi kuuluvad sõnad, millel omastavas käändes on kolm või enam silpi.

õpik	***õpiku***	***õpikut***	***õpikusse***
	õpikute	***õpikuid***	***õpikutesse*** e. ***õpikuisse***

Nagu ***õpik*** käänduvad *raamat, nädal, vihik, paber, rätsep, redel, kevad, sadam, palitu, alasi, oherdi, osuti, vikat, kalur, lahing, ilus, sõnum, kartul* (kartuli), *korter, porgand, treial, õnnetu, alistamatu, soovitatav, töötaja, ametiühing, oblast, majand, miljon, album, kviitung, traktor, raadio, aatom, eskimo, inspektor, direktor, rektor* jt.

Sõnu ***kolhoosnik*** ja ***ümbrik*** võib käänata nagu *õpik* või nagu *lugemik* (VI kk.).

pime-tüüpkonda kuuluvad ***e***-lõpulised omadussõnad, mille nimetavale liitub omastavas silp *-da*, mis säilib kõigis käändeis.

pime	*pimeda*	*pimedat*	*pimedasse*
	pimedate	*pimedaid*	*pimedatesse* e. *pimedaisse*

Nagu ***pime*** käänduvad *sage, tige, mage, jahe, tume, kade, äge, lahe, lage, lame, hele, tüse, väle, sale, rabe* jts.
Sellesse tüüpkonda kuulub ka nimisõna *hõbe*.

habe-tüüpkonda kuuluvad nimisõnad, millele kõigis käändeis peale ainsuse osastava liitub silp *-me*.

habe	*habeme*	*habet*	*habemesse*
	habemete	*habemeid*	*habemetesse* e. *habemeisse*

Nagu ***habe*** käänduvad *ese, ase, ahervare, side, ige, säde* jt.

sipelgas-tüüpkonda kuuluvad 3-silbilised sõnad, millel lõppkonsonant ***s*** esineb üksnes nimetavas käändes.

sipelgas	*sipelga*	*sipelgat*	*sipelgasse*
	sipelgate	*sipelgaid*	*sipelgatesse* e. *sipelgaisse*

Nagu ***sipelgas*** käänduvad *jalakas, toomingas, pihlakas, kadakas, purjekas, majakas, allikas, lusikas, tubakas, labidas, viljakas, harakas, putukas, tarmukas, tujukas* jt.

kaheksas-tüüpkonda kuuluvad kõik järgarvud, millel nimetavas on liide ***-s***, mis teistes käänetes esineb ***-nda*** kujul (*seitsmes, üheksas, kümnes, sajas, tuhandes, miljones* jt.).

kaheksas	*kaheksanda*	*kaheksandat*	*kaheksandasse*
	kaheksandate	*kaheksandaid*	*kaheksandatesse* e. *kaheksandaisse*

IV käändkonna sõnade puhul tuleb veel silmas pidada, et
a) *sse*-lõpulise sisseütleva kõrval on sõnadest *tasku, põrgu, mõis* ja kohanimedest võimalik tarvitada lühikest sisseütlevat (ilma tähendusliku erinevuseta): *pani* ***tasku***, *mine* ***põrgu***, *kutsuti* ***mõisa***; *sõitis* ***Tartu***, ***Pärnu***;
b) ***i***-tüvelistel sõnadel on mitmuse tunnuse *i* ees ***e***: *voodeid, veskeid, kioskeid, meistreid, vankreid, pabereid, kartuleid*;

c) sõnad ***lihtne***, ***ehtne***, ***moodne***, ***hoogne***, ***pingne*** käänduvad *a*-tüvelistena: *lihtne, lihtsa, lihtsat, lihtsate, lihtsaid* jne.;
d) *lugema-* ja *õppima*-tüüpi sõnade *v*-kesksõnad käänduvad nagu *õpik* (*siduva, siduvat*; *tekkiva, tekkivat*), *saatma-, seisma-, murdma-* ja *laulma*-tüüpi sõnade *v*-kesksõnad aga nagu *number* (*suutev, suutva*; *kaitsev, kaitsva*; *kandev, kandva*; *naerev, naerva*). Kui sõna pöördub kahesuguselt — vokaal- ja konsonanttüvelisena (*õppima-* või *seisma*-tüüpi), siis on võimalik ka *v*-kesksõna käänata nii *õpik-* kui ka *number*-tüübi järgi: *õitsema*: *õitsev, õitseva*; *õitsma*: *õitsev, õitsva*. Sõnast *haisev* on lubatud *haiseva* ja *haisva*. Vorme *õitsva, õitsvat* jne. kasutatakse ülekantud tähenduse puhul (***õitsvat*** *noorust*, ***õitsva*** *tervisega*).
e) sõna *süda* ~ *südame* osastav kääne on ***südant***;
f) sõna ***paras*** käändub: *paraja, parajat* e. *parast, parajasse, parajate, parajaid, parajatesse* e. *parajaisse*;
g) sõna ***tuhat*** käändub: *tuhande, tuhat* e. *tuhandet, tuhandete, tuhandeid*. Osastavat *tuhat* tarvitatakse koos arvsõnaga ja sõnadega *mõni, mitu, paar* (*seitse* ***tuhat***, *mõni* ***tuhat***, *paar* ***tuhat***); muil juhtumeil esineb *tuhandet* (*tal pole veel* ***tuhandet*** *rubla*);
h) sõnast ***kolmas*** võib lauserõhutus asendis ainsuse osastavas tarvitada ka vormi *kolmat* (*Kolmas tüdruk on kohal, aga* ***kolmat*** *poissi pole*).
i) sõna ***kurat*** tüvi on *kuradi*, mis esineb kõigis käändeis peale ainsuse nimetava.

V käändkond

85 V käändkonda kuuluvad astmevahelduseta sõnad, mille ainsuse nimetava lõpus on ***-ne*** või ***-s*** ja omastava lõpus ***-se***.

Ainsuse osastava lõpp on ***-t***, mitmuse tunnus ***-te***, mis harilikult liitub konsonanttüvele.

paene-tüüpkonda kuuluvad kahesilbilise omastavaga kolmandavältelised sõnad, mille nimetav on kahe- (*ne*-sõnad) või ühesilbiline (*s*-sõnad).

paene	***paese***	***paest***	***paesesse***
	paeste	***paeseid***	***paestesse*** e. ***paeseisse***

Nagu ***paene*** käänduvad *vaene, kuune, võine, soine, maine, öine, luine; teos, käis, veis, eos, seos* jt.

katus-tüüpkonda kuuluvad kolmesilbilise omastavaga esma- ja teisevältelised ***ne***- ja ***s***-sõnad.

katus	***katuse***	***katust***	***katusesse***
	katuste	***katuseid***	***katustesse*** e. ***katuseisse***

Nagu ***katus*** käänduvad *silmus, kaelus, vares, uudis, jänes, oras, sügis, vastus, otsus, ollus, madrus, annus; punane, sinine, mägine, kollane, vesine, rebane, hobune, karjane, vihmane, talvine, soolane.*

tööline-tüüpkonda kuuluvad kolmesilbilise omastavaga kolmandavältelised ***ne***- ja ***s***-sõnad ja kõik ***lane***-, ***line***-, ***ke***(***ne***)-, ***mine***-liitelised sõnad (olenemata silpide arvust).

tööline	***töölise***	***töölist***	***töölisesse*** e. ***töölisse***
	tööliste	***töölisi***	***töölistesse*** (e. ***töölisisse***)

Nagu ***tööline*** käänduvad *eestlane, lätlane, üldine, kinnine, lahtine, endine, katkine, aastane, praegune, lõhkine, õhtune, päike, äike; raskus, põhjus, käitis, võistlus, oskus, vaidlus, kauplus, taotlus, kümblus; laadaline, õpilane, inimene, kõnelemine, kirjutamine* jt. Siia kuuluvad ka kaks kahesilbilise omastavaga teisevältelist sõna: ***teine*** ja ***naine***.

kirjutus-tüüpkonda kuuluvad nelja- või enamasilbilise omastavaga ***s***-sõnad ja neljasilbilised ***ne***-sõnad.

kirjutus	***kirjutuse***	***kirjutust***	***kirjutusse*** e. ***kirjutusesse***
	kirjutuste	***kirjutusi***	***kirjutustesse*** (e. ***kirjutusisse***)

Nagu ***kirjutus*** käänduvad *harjutus, ehitus, parandus, ootamatus, paratamatus, vajalikkus, tulevane, pikergune, pikaldane* jt.

vastastikune-tüüpkonda kuuluvad viiesilbilised *ne*-sõnad, millel kaasrõhk on kolmandal silbil.

vastastikune	*vastastikuse*	*vastastikust*	*vastastikusesse*
	vastastikuste	*vastastikuseid*	*vastastikustesse* e. *vastastikuseisse*

Nagu ***vastastikune*** käänduvad *alkoholine, kärestikune, põletikune, palavikune* jt.

raudne-tüüpkonda kuuluvad sõnad, millel *-ne* ees on konsonant. Ainsuse osastava lõpp *-t* ja mitmuse tunnus *-te* liituvad vokaaltüvele.

raudne	*raudse*	*raudset*	*raudsesse*
	raudsete	*raudseid*	*raudsetesse* e. *raudseisse*

Nagu ***raudne*** käänduvad *humaanne, kommunaalne, vaskne, grandioosne, intelligentne, kaudne, eilne, homne, sealne.*

V käändkonna sõnade käänamisel peetagu veel silmas, et

a) neil *ne-* ja *s*-sõnadel, mille mitmuse osastava lõpus on *-i*, võib ainsuse sisseütlevas esineda ka lühike vorm, välja arvatud sõna *naine*. Sõnadel, mille mitmuse osastava lõpus on *-i/d*, on ainsuse sisseütlevas ainult pikem vorm. Kui tekib kokkulangevus teise sõnaga, näit. *aastasse, endisse, paratamatusse*, mis on sisseütlev ka sõnadest *aasta, ise, paratamatu*, siis tarvitatakse V käändkonna puhul pikemat vormi (*aastasesse, endisesse, paratamatusesse*);

b) sõnast ***teine*** saab küsimuse *kuhu?* puhul tarvitada ainult lühikest III-vältelist sisseütlevat (*teise*). Teiste sõnade lühematel ja pikematel vormidel selles käändkonnas tähenduslikku erinevust ei ole;

c) kõigil V käändkonna sõnadel on *i*-mitmus: neist sõnadest, mille mitmuse osastava lõpus on *-i/d*, soovitatakse tarvitada *i*-mitmust (*paeseisse, otsuseile*), *i*-ga lõppevaist aga harilikult mitte (*teisisse, üldisile, olulisist*);

d) sõna ***väike*** võib kääduda kahtviisi: ainsuse omastav võib olla *väikese* ~ *väikse*, mitmuse osastav *väikesi* ~ *väikseid*; ainsuse sisseütlevas on sel sõnal koguni kolm vormi: *väikesse* e. *väikesesse* e. *väiksesse*;

e) **mitmuse osastava** lõpus on ***-i*** kahesilbilistel teisevältelistel (*teisi, naisi*), kolmesilbilistel kolmandavältelistel (*raskusi, töölisi*), *line-, lane-, ke(ne)-, mine*-liitelistel (*varjulisi, õpilasi, väikesi, lugemisi*), neljasilbilistel *ne*-sõnadel (*pikaldasi*) ning **nelja-** ja enamasilbilistel *s*-sõnadel (*kirjutusi, ootamatusi*), s. t. **kui silpide arv ja välte number ühtivad** (2 silpi II vältes ja 3 silpi III vältes)

ning kõigil nelja- ja enamasilbilistel sõnadel, välja arvatud viiesilbilised *ne*-sõnad;
-i/d aga kahesilbilistel kolmandavältelistel (*vaeseid, käiseid*), kolmesilbilistel esma- ja teisevältelistel (*punaseid, karjuseid*) ning viiesilbilistel *ne*-sõnadel (*vastastikuseid*), s. t. **kahe- ja kolmesilbilistel sõnadel, mille silpide arv ja välte number ei ühti** (2 silpi III vältes, 3 silpi I või II vältes) **ning viiesilbilistel *ne*-sõnadel.**

VI käändkond

Sellel käändkonnal on kaks alaliiki. I alaliiki kuuluvad astmevaheldus- 86
likud nõrgeneva tüvega sõnad, mille ainsuse osastav on lõputa ja mitmuse tunnuseks *-de*. Põhitüüp on ***jalg***. Sellesse tüüpkonda kuuluvad kõik sõnad, mille nominatiiv on ühesilbiliseks lühenenud.

jalg	***jala***	***jalga***	***jalasse*** e. ***jalga***
	jalgade	***jalgu***	***jalgadesse*** e. ***jalusse***

Nagu ***jalg*** käänduvad *päev, leib, sepp, pikk, must, sukk, kaup, õlg, tald, suund; kask, pilv, hetk, retk, kõik, talv, eit; pilt, tund, kott, kepp, pluus, pliit, seep, köök; põld, lind, samm, tuisk, lukk, jutt, vaim* jt.

Nagu ***jalg*** käänduvad ka astmevaheldus likud ***elm***- ja ***kond***-liitelised sõnad *kujutelm, ühiskond, tarbijaskond.*

Sellesse tüüpkonda kuuluvad võõrsõnad, millel astmevaheldus esineb lõpuosas: *sovhoos, kolhoos, proletariaat, kontsert, kompass, autobuss, apteek, kongress.*

rida-tüüpkonda kuuluvad kahesilbilise esmavältelise nimetavaga *a*-tüvelised sõnad. Mitmuse osastavas on kaks vormi; *i*-mitmus puudub.

rida	*rea*	*rida*	*reasse* e. *ritta*
	ridade	*ridu* e. *ridasid*	*ridadesse*

Nagu ***rida*** käänduvad *sõda, uba, rada, siga, viga, tuba, suga* jt.

jõgi-tüüpkonda kuuluvad kahesilbilise esmavältelise nimetavaga *e*- ja *u*-tüvelised sõnad. Neil on mitmuse osastavas üks vorm; *i*-mitmus puudub.

jõgi	*jõe*	*jõge*	*jõesse* e. *jõkke*
	jõgede	*jõgesid*	*jõgedesse*

Nagu ***jõgi*** käänduvad *regi, lagi, tõbi, mägi, tugi, vägi, õde, kude, tõde, kägu, ladu, hagu, madu, magu, tigu, lugu, sugu, sadu* (*saju*) jt.

Sõnad ***idu*** ja ***pidu*** võivad käänduda *jõgi*- või *pesa*-tüübi järgi (*idu* — omast. *idu* ja *eo*, *pidu* — omast. *pidu* ja *peo*).

jõud-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetav ja omastav on ühesilbilised. Neil on mitmuse osastavas kaks vormi; *i*-mitmus puudub.

jõud	*jõu*	*jõudu*	*jõusse* e. *jõudu*
	jõudude	*jõude* e. *jõudusid*	*jõududesse*

Nagu ***jõud*** käänduvad *saag, pood, loog, roog, lõõg* jt.

sõber-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetava lõpus on ***-er*** või ***-el***, nimetav on esimeses ja omastav teises vältes. Mitmuse osastavas esineb lühike vorm; *i*-mitmus on ebasoovitav.

sõber	*sõbra*	*sõpra*	*sõbrasse* e. *sõpra*
	sõprade	*sõpru*	*sõpradesse* (e. *sõbrusse*)

Nagu ***sõber*** käänduvad *ader, põder, teder, koger, naber, oder, nõder, puder* (m. os. *putrusid*), *vagel* jt.

padi-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetava lõpus on ***-i***, omastava lõpus ***-ja***, ***-ju*** või ***-je***. Mitmuse osastavas on lühike vorm; *i*-mitmus pole soovitatav.

padi	*padja*	*patja*	*padjasse* e. *patja*
	patjade	*patju*	*patjadesse* (e. *padjusse*)

Nagu ***padi*** käänduvad *lodi, kuhi, tühi, ori, osi, kuri, sari, kabi, vili, väli, nali, ahi, vari, puri* (m. os. *purjesid*) jt.; sellesse tüüpkonda kuuluvad ka *soe* ja *roe*.

lugemik-tüüpkonda kuuluvad astmevahelduslikku liitega sõnad, mille viimaseks häälikuks on ***k*** (*-lik, -nik, -mik, -stik, -vik* jt.). Nende sõnade mitmuse omastavas on kaks vormi, mitmuse osastavas lühike vorm. *i*-mitmus esineb paralleelselt *de*-mitmusega.

lugemik lugemiku lugemikku lugemikusse* e. *lugemikku
lugemikkude lugemikke lugemikkudesse* e. *lugemikesse
e. *lugemike*

Nagu ***lugemik*** käänduvad *õnnelik, kasulik, kunstnik, mõistlik, materialistlik, mõisnik, olevik, kanarbik, sotsialistlik, laevastik, künklik* jt.

VI käändkonna I alaliigi sõnade käänamisel peetagu silmas, et
a) ainsuse osastav ja mitmuse omastav on tugevas astmes (*jalga ~ jalgade, sõpra ~ sõprade, patja ~ patjade*);
b) lühike sisseütlev märgib eeskätt kohta, vastates küsimusele *kuhu?* Seda saab tarvitada peamiselt neist sõnadest, mis võivad kohamäärusena esineda (*patta, tuppa, rekke, poodi, silma*; ka *jalga, selga*);
c) *jalg*-tüüpi *a*- ja *e*-tüvelistel sõnadel, millel sisehäälikuiks on diftong + *l, n, r, s* või lühike vokaal + *ks, ts*, on *de*-mitmuse tunnuseks erandlikult *-te*, mis liitub konsonandile (*koerte, koertega, seintel, poistele, okstes, vitstega*). Sõnadest ***kaun, ais, oks, vits*** on selle kõrval lubatud ka *de*-tunnusega mitmus: *kaunte* e. *kaunade, aiste* e. *aisade, okste* e. *oksade, vitste* e. *vitsade*;
d) *lugemik*-tüübi kõrval on teatavais sõnaühendeis ka mõnedest teistest sõnadest võimalik lühike mitmuse omastav: ***jalge*** (*all*), ***silme*** (*ees*), ***rinde*** (*alt*);
e) erinevalt käänduvad selle alaliigi sõnad ***kõik, rohi, rehi*** ja ***õlu***:

kõik kõige kõike kõigesse e. *kõike*
kõigi e. *kõikide kõiki kõikidesse* e. *kõigisse*

Märkus. Selle sõna ainsusel ja mitmusel puudub tähenduslik erinevus; ainsuslikke vorme tarvitatakse seoses selle juurde kuuluva ainsusliku käändsõnaga (*kõigel sellel*) ja mitmuslikke — mitmusliku käändsõnaga (*kõigist neist*).

rohi, *rohu, rohtu, rohusse* e. *rohtu, rohtude, rohte* e. *rohtusid, rohtudesse*;
rehi, *rehe, rehte* e. *reht, rehesse* e. *rehte, rehtede, rehti* e. *rehtesid, rehtedesse*;
õlu, *õlle, õlut, õllesse, õllede, õllesid, õlledesse.*

II alaliiki kuuluvad *e*-tüvelised sõnad, mille ainsuse nimetavas **87**
on sisekonsonandiks *l, n, r, s*; ainsuse osastava lõpp on *-t* ja mitmuse tunnus ***-te***.

Põhitüübiks on ***keel***; pikale vokaalile järgneb selles tüüpkonnas *l*, *n* või *r*.

keel	***keele***	***keelt***	***keelesse*** e. ***keelde***
	keelte	***keeli***	***keeltesse*** (e. *keelisse*)

Nagu ***keel*** käänduvad *meel*, *sool* (*soole*), *hääl*, *huul*, *tuul*, *pool*, *hool*, *seen*, *soon*, *peen*, *kiir*, *juur*, *hiir*, *noor*, *koor* (*koore*), *saar*, *säär* jt. Teistesse selle alaliigi tüüpkondadesse kuulub väike arv sõnu.

uus-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetava lõpus on *-s*, mille ees on pikk vokaal või diftong; omastavas *s* kaob.

uus	*uue*	*uut*	*uuesse* e. *uude*
	uute	*uusi*	*uutesse*

Nagu ***uus*** käänduvad *kuus*, *viis*, *õis*, *põis*, *reis*, *täis*, *hiis* jt.

käsi-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetavas on kaks lühikest silpi, viimane neist *-si*; ainsuse omastavas käändes *s* kaob.

käsi	*käe*	*kätt*	*käesse* e. *kätte*
	käte	*käsi*	*kätesse*

Nagu ***käsi*** käänduvad *vesi*, *mesi*, *susi*, *lüsi*, *süsi*, *tõsi*, *esi*, *kesi*.

vars-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille nimetavas käändes on sisekonsonantideks *rs*, mis omastavas muutub *rr*-iks.

vars	*varre*	*vart*	*varresse* e. *varde*
	varte	*varsi*	*vartesse*

Nagu ***vars*** käänduvad *kõrs*, *tõrs*, *õrs*, *pars*, *kirs*, *hirs* jt.

küüs-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille nimetavas käändes järgneb pikale vokaalile *s*, mis omastavas muutub *n*-iks.

küüs	*küüne*	*küünt*	*küünesse* e. *küünde*
	küünte	*küüsi*	*küüntesse*

Nagu ***küüs*** käänduvad *kaas*, *laas*, *lääs*, *õõs*.

VI käändkonna II alaliigi sõnade käänamisel tuleb silmas pidada järgmist:

a) sõna ***leem*** käändub: *leeme, leent, leemesse* e. *leende, leente, leemi, leentesse*;

b) ainsuse sisseütlevas käändes on kaks tähenduselt erinevat vormi (*võttis* ***kätte***, *mis puutub* ***käesse***; *tõlkis eesti* ***keelde***, *suhtub* ***keelesse***);

c) üksikuist sõnadest saab tarvitada *i*-mitmust, millel on tähenduslik erijoon: *ronis* ***parsile***, *oli karu* ***küüsis***;

d) erandlikult käänduvad sõnad ***üks***, ***kaks***, ***mees***, ***uks*** ja ***laps***: ***üks***, *ühe, üht* e. *ühte, ühesse* e. *ühte, ühtede, ühtesid, ühtedesse*; (samuti käändub *kaks*);
mees, *mehe, meest, mehesse, meeste, mehi, meestesse* e. *mehisse*;
uks, *ukse, ust, uksesse, uste, uksi, ustesse* e. *uksisse*;
laps, *lapse, last, lapsesse, laste, lapsi, lastesse* e. *lapsisse*.

VII käändkond

VII käändkonda kuuluvad astmevaheldulikud sõnad, mille ainsuse nimetav on nõrgas ja omastav tugevas astmes. Ainsuse osastava lõpp on *-t*, mitmuse tunnus *-te*, ainult *tütar*-tüübil *-de*. Kõigist selle käändkonna sõnadest on võimalik tarvitada *i*-mitmust. 88

mõte-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetav lõpeb *e*-ga.

mõte	***mõtte***	***mõtet***	***mõttesse***
	mõtete	***mõtteid***	***mõtetesse*** e. ***mõtteisse***

Nagu ***mõte*** käänduvad *murre, kaste, kolle, hape, hüpe, terve, vise, heide, võte, läte, köide, rinne, anne, riie, püüe, aare, oie, muie, läige, hõise, hoone* jt. Siia kuulub ka sõna *lõuna*.

hammas-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetav lõpeb *s*-iga. Selles tüüpkonnas liituvad osastava käände lõpp ja mitmuse tunnus konsonanttüvele.

hammas	***hamba***	***hammast***	***hambasse***
	hammaste	***hambaid***	***hammastesse*** e. ***hambaisse***

Nagu ***hammas*** käänduvad *sammas, vilgas, lammas, oinas, kubjas, hüljes, roigas, säinas, kallas, kinnas, ratas, laegas, okas, mätas, kitsas, hernes, toores, ablas, siiras* jt.

liige-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse omastavas on *-me* või *-ne*. Neil on mitmus tugevas astmes.

liige	*liikme*	*liiget*	*liikmesse*
	liikmete	*liikmeid*	*liikmetesse* e. *liikmeisse*

Nagu ***liige*** käänduvad *juhe, mähe, ranne, ripse, mitu, kümme, seeme* jt.

hoolas-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ainsuse nimetav lõpeb *s*-iga ja omastav *sa*-ga. Ainsuse osastavas käändes on neil sõnadel kaks vormi ja mitmuse omastav on tugevas astmes.

hoolas	*hoolsa*	*hoolsat* e. *hoolast*	*hoolsasse*
	hoolsate	*hoolsaid*	*hoolsatesse* e. *hoolsaisse*

Nagu ***hoolas*** käänduvad *armas, võimas, tõrges, sünnis, valvas, õõnes, õilis, ainus* jt. Siia kuuluvad ka sõnad *aher* ja *vaher*.

Erandtüüp on ***tütar***, kuhu kuuluvad ***l***-, ***n***- ja ***r***-lõpulised sõnad, mille mitmuse tunnuseks on ***-de***.

tütar	*tütre*	*tütart*	*tütresse*
	tütarde	*tütreid*	*tütardesse* e. *tütreisse*

Nagu ***tütar*** käänduvad *küünal, sammal, kannel, vemmal, pöial, aken, peenar, pipar, pundar* jt.

Eriliselt käändub sõna ***kohus*** (= kohtuasutus): *kohus, kohtu, kohut, kohtusse, kohtute, kohtuid, kohtutesse* e. *kohtuisse*.

Võõrsõnade käänamine.

89 Võõrsõnad käänduvad nendesamade tunnuste — silpide arvu, sõnavälte, astmevahelduse ja mõnede eritunnuste järgi nagu meie omadki sõnad; üksikute käändkondade ja tüüpkondade juures on seda küsimust juba puudutatud. Võõrsõnade silpide arvu loetakse

harilikult pearõhulisest, harvem kaasrõhulisest silbist arvates. Nii käänduvad:

I kk.
duo, epopöa, essee, galanterii, korüfee, rokokoo, šassii, žürii nagu ***koi***.

II kk.
baarium, ganglion, medaljon, miinimum, mikrofon, onomastikon, planetaarium nagu ***seminar***.

III kk.
rikša, floora, gamma, mako, peeso, prisma, sopka, sperma, trafo, viski nagu ***tubli***.

IV kk.
pilaster, register, rentaabel, subtiiter, šiffer nagu ***number***; *agitaator, analoogia, amortisaator, disharmoonia, dünamo, eleegia, gangster, fetiš, inkubaator, kombainer, kommutaator, meetod, monograafia, plankton, turbogeneraator* nagu ***õpik***.

V kk.
abnormsus, fookus, formaalsus, kausaalsus, peegasus; *eklektiline, katastroofiline, paaniline, teraapiline* nagu ***tööline***; *anonüümne, internatsionaalne, lokaalne, legaalne, muskulaarne, monumentaalne, sotsiaalne* nagu ***raudne***.

VI kk.
abonent, bibliofiil, etüüd, infektsioon, kontekst, laureaat, loož, makrell, piraat, progress, spektroskoop, žetoon, teletaip, vestibüül nagu ***jalg***.

VI kk. II alaliiki ja VII kk. võõrsõnu ei kuulu.

Eksimisoht varitseb eriti kolme- ja neljasilbilise omastavaga astmevahelduseta võõrsõnade käänamisel: esimesed käänduvad nagu ***õpik*** (*album, diplom, kviitung, meetod, portsjon, pleenum*), teised nagu ***seminar*** (*muuseum, sanatoorium, staadion*).

Pärisnimede käänamine.

Eesti pärisnimed käänduvad nagu vastavate tunnustega tüüp- **90**
sõnad, näit. *Viljandi* nagu ***õpik***, *Pärnu* nagu ***aasta***, *Narva* nagu ***tubli***, *Tallinn* nagu ***jalg***, *Vello* nagu ***tubli***, *Tõnis* nagu ***katus***, *Peeter* nagu ***number***, *Toomas* nagu ***hammas***, *Heldur* nagu ***õpik***, *Juta* nagu ***tubli***.

Erandlik on *aasta-* ja *õpik*-tüüpi kohanimede sisseütlev: *sse*-lõpulise kõrval on kohamäärusena lubatav ka lühikese (lõputa) sisseütleva tarvitamine (*läks* ***Tartusse*** e. ***Tartu***, ***Viljandisse*** e. ***Viljandi***, ***Sondasse*** e. ***Sonda***, ***Vasalemmasse*** e. ***Vasalemma***, ***Viluveresse*** e. ***Viluverre***.

Kolme- ja neljasilbilised *se*-lõpulised kohanimed deklineeruvad nagu ***ne-*** ja ***s***-sõnad (*Alutaguse*, os. *Alutagust*; *Avanduse*, *Avandust*; *Harju-Madise*, *Harju-Madist*; *Karuse*, *Karust*; *Kukruse*, *Kukrust*; *Laiuse*, *Laiust*; *Lüganuse*, *Lüganust*; *Padise*, *Padist*).

Kahesilbilised *se*-lõpulised kohanimed käänduvad nagu vastavate tunnustega (silpide arvu ja vältega) üldnimed: *Kose*, *Koset* nagu ***kõne***; *Laitse*, *Laitset* nagu ***aasta***. (84, 41)

91 **Eesti perekonnanimede** käänamisel tulevad peamiste teguritena arvesse nimetava käände kuju ja tüve laad (lõpphäälik, silpide arv, välde, astmevaheldus), mis omakorda on seotud nime päritoluga. Viimasest seisukohast võime vaadeldavad nimed jagada järgnevatesse rühmadesse:

1) mille nimetav kääne langeb ühte eesti keeles leiduvate käändsõnade nimetava käändega (*Kask*, *Mägi*, *Leht*, *Suits*, *Verev*, *Ohakas*, *Kaasik*);

2) mille nimetav kääne lähtub mingist obliikvakäändest, verbivormist, määr- või abisõnast (*Kaare*, *Koort*, *Kurel*, *Pajus*, *Rannast*, *Saega*, *Maata*; *Ehin*, *Uustulnd*, *Vehkle*; *Alles*, *Edesi*, *Ligi*; *Eks*, *Toho*);

3) mille päritolu pole selge või mis on kunstlikult kombineeritud (*Aarma*, *Aver*, *Heikla*, *Hint*, *Kaugver*, *Keem*, *Raik*, *Tarum*, *Vent*).

Kaht viimast liiki nimede käänamisega on asi lihtne: leiame sobivate tunnustega sõna ja muudame antud nime selle järgi: *Kaare*, *Kaare*, *Kaaret* nagu *tubli*; *Koort*, *Koordi*, *Koorti* nagu *kaart* (*jalg*); *Pajus*, *Pajuse*, *Pajust* nagu *katus*; *Rannast*, *Rannasti*, *Rannastit* nagu *album* (*õpik*); *Alles*, *Allese*, *Allest* nagu *katus*; *Ligi*, *Ligi*, *Ligit* nagu *tubli* jne. Siia võib arvata ka murdesõnalised perekonnanimed: *Kattai*, *Kattai*, *Kattaid*; *Pettai*, *Pettai*, *Pettaid* nagu *koi*; *Mägraken*, *Mägrakeni*, *Mägrakeni* nagu *seminar*; *Hommok*, *Hommoki*, *Hommokit* nagu *õpik*.

Perekonnanimed, mille nominatiiv langeb ühte mõne kirjakeelse sõna nominatiiviga, valmistavad rohkem raskusi, sest mitmed neist siirduvad käänamisel teise tüüpkonda või siis esinevad kahesuguse vormistikuga.

Ülevaate perekonnanimede käänamisest annab järgnev tabel.

Käändkond	Tüüpsõna	Perekonnanime			Millisesse teise tüüpi siirdub
		nimetav	omastav	osastav	
I	***puu***	Soo	Soo	Sood	—
	koi	Prii	Prii	Priid	—
II	***pesa***	Kesa	Kesa	Kesa	—
				Kesat	*tubli*
	nimi	Suvi	Suve	Suve	—
			Suvi	Suvit	*tubli*
	seminar	Komissar	Komissari	Komissari	—
III	***kõne***	Kose	Kose	Koset	—
	tubli	Nurme	Nurme	Nurmet	—
IV	***aasta***	Veski	Veski	Veskit	—
	number	Kelder	Keldri	Keldrit	—
			Kelderi	Kelderit	*õpik*
	õpik	Kuusik	Kuusiku	Kuusikut	—
	pime	Kibe	Kibe	Kibet	*kõne*
	habe	Ige	Ige	Iget	*kõne*
	sipelgas	Toomingas	Toominga	Toomingat e. Toomingast	—
	kaheksas	Neljas	Neljase	Neljast	*katus*
V	***tööline***	Lootus	Lootuse	Lootust	—
	paene	Meos	Meose	Meost	—
	katus	Tõsine	Tõsise	Tõsist	—
		Kodres	Kodrese	Kodrest	—
VI	***jalg***	Muld	Mulla	Mulda	—
	rida	Nuga	Noa	Nuga	—
	jõgi	Mägi	Mäe	Mäge	—
			Mägi	Mägit	*tubli*
	jõud	Laug	Laugi	Laugi	*jalg*
	sõber	Mäger	Mägra	Mäkra	—
			Mägeri	Mägerit	*õpik*
	padi	Osi	Osi	Osit	*tubli*
	lugemik	Hõbenik	Hõbeniku	Hõbenikku	—
	keel	Noor	Noore	Noort	—
	käsi	Susi	Susi	Susit	*tubli*

Käändkond	Tüüpsõna	Perekonnanime nimetav	omastav	osastav	Millisesse teise tüüpi siirdub
	uus				
	vars	Kaas	Kaasi	Kaasi	*jalg*
	küüs				
VII	***mõte***	Luide	Luide	Luidet	*tubli*
	hammas	Kikas	Kikka	Kikast	—
			Kikase	Kikast	*katus*
	liige	Ranne	Ranne	Rannet	*tubli*
	hoolas	Armas	Armase	Armast	*katus*
	tütar	Pöial	Pöiali	Pöialit	*õpik*

Võib öelda, et eesti perekonnanimesid, mis kuuluvad *õpik-*, *sipelgas-*, *hobune-*, *katus-*, *aasta-*, *teos-*, *pesa-*, *seminar-*, *kõne-*, *tubli-*, *jalg-*, *rida-*, *lugemik-*, *teine-*, *keel-*, *puu-* ja *koi*-tüüpkonda, muudetakse nagu nendele vastavaid käändsõnu. Seega käänatakse enamikul juhtudel perekonnanimesid tõepoolest nagu vastavaid üldnimesid, eriti kui arvestada, et siia kuuluvad säherdused väga arvukalt esindatud nimetüübid nagu *õpik*, *aasta*, *pesa*, *tubli* ja *jalg*.

Teise tüüpkonda siirduvad käänamisel need nimed, 1) millel silp või täht juurde tuleb: *pime*, *habe* → ***kõne*** (*Lige*, *Vare*); *kaheksas* → ***katus*** (*Viies*); *mõte*, *liige* → ***tubli*** (*Purre*, *Ranne*); 2) kus käänamisel häälik kaob: *number*, *sõber*, *tütar* → ***õpik*** (*Haamer*, *Põder*, *Sõstar*); *hoolas* → ***katus*** (*Armas*); *käsi*, *jõgi* → ***tubli*** (*Vesi*, *Mägi*); *jõud* → ***jalg*** (*Voog*); 3) kus tüves häälikud asenduvad: *hammas* → ***katus*** (*Oinas*), *padi* → ***tubli*** (*Vari*), *uus*, *vars*, *küüs* → ***jalg*** (*Paas*, *Hirs*, *Laas*). Nagu näha, lähevad mainitud nimed üle säärastesse tüüpidesse, kus tüvi jääb käänamisel püsima: *õpik*, *katus*, *kõne*, *tubli*, *jalg* (viimasel need juhud, kus nominatiivi kirjapilt jääb käänamisel püsima: *Haugi*, *Vaasi*).

Kahesuguselt, s. o. muutuva ja muutumatu tüvega on võimalik käänata mõningaid nimesid, mis kuuluvad ***number-*** (*Pappel*, om. *Papli* e. *Pappeli*), ***sõber-*** (*Koger*, om. *Kogre* e. *Kogeri*), ***hammas-*** (*Kallas*, om. *Kalda* e. *Kallase*), ***pesa-*** (*Kivi*, os. *Kivi* e. *Kivit*), ***nimi-*** (*Hani*, om., os. *Hane* e. *Hani*) või ***jõgi***-tüüpkonda (*Lagi*, om. *Lae* e. *Lagi*, os. *Lage* e. *Lagit*).

Peale selle tuleks lubatavaks pidada *i* esinemist tüvevokaalina mõnedes nimedes, eeskätt sellistes, kus nime tahetakse vastava käändsõna tähendusest lahutada (*Tomp* ~ *Tombi*, *Rauk* ~ *Raugi*), osalt omadussõnadest pärinevais nimedes (*Verev* ~ *Verevi*, *Vagur* ~ *Vaguri*). Nähtuse põhjuseks on asjaolu, et nimi seotakse mõne *i*-tüvelise sõnaga (*Tomp* nagu *lomp*, *Rauk* nagu *luuk*, *Verev* nagu *kalev*, *Vagur* nagu *sõdur*). Üldse näikse perekonnanimede käänamisel *i*-häälikut eelistatavat: *Kruus* ~ *Kruusi*, *Liiv* ~ *Liivi*, *Sööt* ~ *Söödi*, *Vaht* ~ *Vahi*. (41, 669)

Dokumentides on normaalne apostroofi tarvitamine (võimalikult üks kord) nime nominatiivse kuju märkimiseks.

Vene pärisnimed käänduvad nagu võõrsõnad (*Gogol*, *Gogoli*, *Gogolit* nagu *õpik*, *Dostojevski*, *Dostojevski*, *Dostojevskit* nagu *aasta*, *Šolohhov*, *Šolohhovi*, *Šolohhovi* nagu *seminar*, *Vladivostok*, *Vladivostoki*, *Vladivostokki* nagu *jalg* jne.). Nimetavas käändes konsonandiga lõppevad nimed on *i*-tüvelised (*Tšeljabinski*, *Doni*, *Kuibõševi*, *Uraali*). Ainult *ik*-lõpulised kahe- ja mitmesilbilised nimed on *u*-tüvelised (*Šverniku*, *Botvinniku*, „*Burevestniku*“, „*Neftjannikuga*“). Rõhulise lõppsilbiga vene kohanimedes esineb astmevaheldus (*Taškent*, *Taškendi*, *Taškenti*; *Kazbek*, *Kazbeki*, *Kazbekki*; *Irtõš*, *Irtõši*, *Irtõšši*). 92

Ainsuse osastav on diftongiga lõppevail vene nimedel *d*-lõpuline (*Tolstoid*, *Žuhraid*), kolmesilbilistel ja ühesilbilistel lühikese konsonandiga või *k*-ga lõppevail nimedel lõputa (*Lermontovi*, *Godunovi*, *Vladivostokki*). Kõigil teistel nimedel on ainsuse osastav *t*-lõpuline (*Gorkit*, *Tšehhovit*, *Ostrovskit*, *Gribojedovit*). Apostroofi vene pärisnimede kirjutamisel ei tarvitata.

Võõrpärisnimed käänduvad samuti kui võõrsõnad vastavalt häälduamisele. Kui nende viimase silbi lõpphääliku kirjutusviis vastab eesti õigekirjutusreeglile, alluvad nad ka vältevaheldusele (*Frankfurt*, *Frankfurdist*; *New York*, *New Yorgist*; *Iraak*, *Iraagi*; *Hindukušš*, *Hindukuši*; *Stuttgart*, *Stuttgardi*), välja arvatud perekonnanimed, mille nimetava kuju käänamisel säilitatakse (*Kant*, *Kantil*; *Scott*, *Scottile*). 93

Hääldamisel konsonandiga lõppevate perekonnanimede tüvehäälikuks on *-i* (*Marxile*, *Engelsile*, *Kreutzwaldilt*, *Jacobsonil*, *Upitile*, *Kitzbergist*, *Jannsenilt*).

Kahe- ja enamasilbilistel nimedel, mis lõpevad lühikese *s*-iga (ees on lühike vokaal või mõnedel juhtudel diftong), on tüvetäishääli-

kuks **e**: *Kolumbuse* (nagu *kirjutus*), *Vergiliuse*, *Horatiuse*, *Rainise*, *Dullese*, *Buenos-Airese*; *Laose*, *Ahhilleuse*, *Atreuse*, *Egeuse*, *Odüsseuse*, *Orfeuse*, *Prometeuse*.

Soome *nen*-liiteliste nimede käänamisel säilitatakse nimetava kuju või deklineeritakse neid nagu eesti *ne*-lõpulisi sõnu (*Aaltonen*, *Aaltonenile* või *Aaltosele*; *Kettunen*, *Kettunenist* või *Kettusest*; *Jokinen*, *Jokineni* või *Jokist*); mütoloogiliste tegelaste nimed käänduvad ainult viimati nimetatud kombel (*Väinämöinen*, *Väinämöisel*; *Ilmarinen*, *Ilmariselt*).

Kahesuguselt võib käänata ka liitsõnalisi soome pärisnimesid, mille põhisõna on lähedane eesti sõnadele (*Linnankoski*, *Linnankoskile* või *Linnankosele*; *Vuolijoki*, *Vuolijokilt* või *Vuolijoelt*; *Lappeenranta*, *Lappeenrantast* või *Lappeenrannast*).

Võõrnimede käänamisel kasutatakse apostroofi järgmistel juhtudel:

1 kui kirjapildis lõpeb sõna liht- või liitkonsonandiga, mis hääldu-ses puudub (*Dumas'd*, *Shaw'le*, *Basedow'd*, *Gautier'ga*);
2 kui kirjapildis sõna lõpul olev vokaal (või vokaal koos konsonantidega) ei häälda (*Hume'il*, *Wilde'ist*, *Marseille's*);
3 kui kirjapildis lõpeb sõna konsonantühendiga, mille viimane komponent ei hääldu (*Maupassant'il*, *Flaubert'iga*);
4 kui kirjapildis on liitvokaal, hääldu-ses aga lihtvokaal (*Shelley'le*, *Faraday'st*, *Poe'l*, *Rousseau'ga*). Ainsuse omastavas jääb apostroof siingi ära (*Shelley luuletus*, *Rousseau teos*).

Muil juhtudel ei kasutata apostroofi üheski käändes:

1 kui kirjapildis lõpeb sõna konsonandi või konsonantidega, mis esinevad (mõnikord konsonantühendina) ka hääldu-ses (*Byronil*, *Balzaci*, *d'Arcist*, *Kantil*, *Wall Streetilt*; *Leibniziga*, *Marxi*);
2 kui kirjapildis on sõna lõpul *th*, *ph*, *gh*, *ch*, *sch*, *ck*, *cz*, *dz*, mis häälduvad lihthäälikuna või *tš*-na (*Smithile*, *Franz Josephi maa*, *Bachil*, *Pieckilt*, *Mickiewiczi*);
3 kui sõna lõpeb kirjapildis ja hääldu-ses lihtvokaali (lühikese või pikaga) või diftongiga (*Heinest*, *Zolad*, *Galsworthyle*, *Brontël*; *Galileilt*, *Greyle*);
4 kui kirjapildis on sõna lõpul vokaal + konsonant, hääldu-ses aga vokaal puudub (*Hobbesil* /loe *hobzil*/, *Hughesile* /loe *hjuuzile*/).

Üksikuist käändeist.

Ainsuse nimetav.

IV käändkonnas on rida sõnu, mis lõpevad liitega *-kas*, kuid 94
nende kõrval on hulk juhtumeid, mille lõpus on *-ik* (*tuulik*, *kaasik*, *kuusik*, *vihik*, *lüpsik*). Need kaks rühma on kõnekeeles osalt segunenud, kuid kirjakeeles selgesti piiritletud: esimesed on *a-*, teised *u*-tüvelised. Õige on: *purjekas*, *kopikas*, *liblikas*, *jalakas*, *allikas*, *tubakas*, *majakas*, *kasakas*, *uustulnukas* e. *uustulnuk* (kuid: *ahven*).

Mõnedel *õpik*-tüüpi sõnadel on kirjakeeles lõppvokaal säilinud: *palitu*, *alasi*, *osuti*, *oherdi*; õige on ka *kuivati*.

Suuremal osal sõnadest on aga ainsuse nimetava lõppvokaal kadunud, mistõttu on ainuõige: ***pärl***, ***küps***, ***kõrb***, ***mõis***, ***kurv***, ***õlg***, ***kohv***, ***mapp***, ***kiik***, ***malev***, ***klikk***, ***pliit***, ***pluus***, ***nukk***. Siia rühma kuuluvad ka ***angiin***, ***mandoliin***, ***kitarr***.

Ainsuse omastav.

Üksikute sõnade käänamisel teeb raskusi ainsuse omastava kuju, s. t. sõna tüvi, mille tõttu eksitakse ka sõna teiste vormide tarvitamisel. Õige on: *reisi*, *meelehärmi*, *kaardi*, *mapi*, *peenra*, *koonla*, *küünla*, *pluusi*, *pliidi*, *napsi*, *kurvi*, *hane*, *kliki*, *angiini*, *kitarri*, *mandoliini*, ***nüri*** (*noa*), ***tragi*** (*poisi*), ***mõru*** (*pulbri*), ***vilu*** (*ilmaga*), ***südi***.

Real sõnadel on ainsuse omastavas ja sellest moodustatud käändeis paralleelvormid: ***hägu*** ~ *häo* e. *hägu*, ***idu*** ~ *eo* e. *idu*, ***kubu*** ~ *koo* e. *kubu*, ***pidu*** ~ *peo* e. *pidu*, ***pale*** ~ *pale* e. *palge*, ***põrsas*** ~ *põrsa* e. *põrssa*, ***alg*** ~ *alu* e. *algu*, ***tank*** ~ *tanki* e. *tangi* (= vedelikumahuti), ***haug*** ~ *havi* e. *haugi*, ***rabarber*** ~ *rabarberi* e. *rabarbri*, ***väike/ne*** ~ *väikese* e. *väikse*, ***iseenese*** e. *iseenda*.

Ainsuse osastav.

Palju kõrvalekaldumisi normist põhjustab ainsuse osastav, sest rahvakeeles on üksikud käänamistüübid segunenud. Erandlikult on sõnad ***au*** ja ***nõu*** osastavas lõputa. Teistel *koi*-tüüpi sõnadel aga on ainsuse osastava lõpus *-d*. Niisiis: (*seda*) ***abinõu***, aga *kraed*.

II käändkonna sõnade ainsuse osastav on lõputa, seega ainsuse nimetava ja omastava taoline. Sellise kokkusattumise vältimiseks tarvitab rahvakeel siin analoogilist lõppu *-t*, mis kirjakeeles pole siiski lubatud. Õige on: (*seda*) ***isa***, ***ema***, ***onu***, ***tädi***, ***suve***, ***tragi***, ***hane***.

Eksimusi esineb ka III, IV, VI ja VII käändkonna ainsuse osastava kasutamisel. Õige on: ***suhkrut***, ***keldrit***, ***vankrit***, ***korstnat***, ***köömnet***, ***õue***, ***mitut***.

Mõnedel sõnadel on ainsuse osastavas paralleelvormid:

üht e. *ühte*, *kaht* e. *kahte*, *reht* e. *rehte*, *mõnd* e. *mõnda*;

üht/e/teistkümmend, *üht/e/sada*, *kaht/e/teistkümmend*, *kaht/e/kümmend*, *kaht/e/sada*, *mõnd/a/kümmend*, *mõnd/a/sada*;

ahert e. *ahtrat*, *vahert* e. *vahtrat*, *ainust* e. *ainsat*, *armast* e. *armsat*, *ergast* e. *erksat*, *hoolast* e. *hoolsat*, *hõlbust* e. *hõlpsat*, *ihnust* e. *ihnsat*, *sünnist* e. *sündsat*, *tõrgest* e. *tõrksat*, *valvast* e. *valvsat*, *õilist* e. *õilsat*, *õnnist* e. *õndsat*, *õõnest* e. *õõnsat*, *ärgast* e. *ärksat*;

parajat e. *parast*; *vedrut* e. *vedru*; *rublat* e. *rubla*; *tuhandet* e. *tuhat*.

Ainsuse sisseütlev.

Ainsuse sisseütlev võib olla *sse*-lõpuline või lühike — *he-*, *hu*-lõpuline (*pähe*, *sohu*), *de*-lõpuline (*keelde*), gemineerunud tüvekonsonandiga (*majja*, *tuppa*, *töölisse*), osastava- (*linna*) või omastavakujuline (*seminari*, *Pärnu*).

sse-lõpuline sisseütlev esineb kõigil sõnadel, väljendades harilikult nii kohta kui ka suhet (*läks* ***sööklasse***, *suhtub* ***vennasse***). Selle kõrval esineb I, II ja VI käändkonna sõnadel ka lühike sisseütlev, mis väljendab eeskätt kohta (*läks* ***metsa***; aga ka: *tõlkis eesti* ***keelde***).

I kk. sõnadest ***soo***, ***suu***, ***pea*** tarvitatakse ains. sisseütlevat järgmiselt:

soosse — a) väljendab suhet (*suhtub* ***soosse***);
b) väljendab kohta (*läks* ***soosse***);
sohu — väljendab kohta (*läks* ***sohu***);
suusse — väljendab suhet (*mis puutub* ***suusse***);
suhu — väljendab kohta (*pani* ***suhu***);
peasse — väljendab suhet (*mis puutub* ***peasse***);
pähe — väljendab kohta (väliselt) (*lõi muhu* ***pähe***); (sisemiselt) (*valu lõi* ***pähe***).

II kk. *pesa*-tüüpi sõnadel väljendab ***sse***-lõpuline sisseütlev
a) kohta (*külasse, kehasse, munasse*),
b) suhet (*isasse, emasse, hädasse*).
Lühike sisseütlev väljendab
a) harilikult kohta ja seda saab tarvitada neist sõnadest, mis kohta märgivad (*kehha, külla, ärri, kinno*);
b) suhet või olukorda (määrsõna tähenduses) üksikute sõnade puhul (*hätta, tülli, tujju, torru*).
Eriline vorm on *koju*, mis märgib ainult liikumissuunda.
seminar-tüüpi sõnadel väljendab
sse-lõpuline sisseütlev suhet (*suhtub muuseumisse, komisjonisse*);
lühike sisseütlev kohta (*läks muuseumi, komisjoni*).

III kk. *kõne-, tubli*-tüüpi sõnadel väljendab *sse*-lõpuline sisseütlev kohta ja suhet (*läks autosse, suhtub autosse*).

Üksikuist esmavältelistest sõnadest ja sõnast *pogri* on võimalik lühike sisseütlev, mis märgib ainult kohta (*tarre, perre, kerre, pokri*).

IV ja VII kk. sõnadel on ainult *sse*-lõpuline sisseütlev. Seepärast on õige: (*läks*) *vabrikusse, vaksalisse, kontorisse*, (*jõudis*) *finišisse, teatrisse, sööklasse, voodisse, haiglasse*, (*pani*) *riidesse*, (*võttis*) *kaenlasse.*

Erandiks on sõnad ***tasku, põrgu, mõisa, taeva, pagasi***, (*pani püssi*) ***palge***, milledest on lubatud koha märkimiseks tarvitada ka lühikest vormi.

V kk. sõnadel, mille mitmuse osastav lõpeb *i*-ga, on ainsuse sisseütlevas pikem ja lühem *sse*-lõpuline vorm, millel pole tähenduslikku vahet (*suhtub töölisse* e. *töölisesse, satub raskusesse* e. *raskusse*). Ainult sõna *teine* esineb täiendina lühemal kujul (*läks* ***teise*** *tuppa, mis puutub* ***teise*** *toasse*).

VI kk. 1. alaliigi sõnadel väljendab
sse-lõpuline sisseütlev ainult suhet (*suhtub metsasse, sõjasse, sõbrasse*);
lühike sisseütlev ainult kohta, välja arvatud *lugemik*-tüüpi sõnad, kus ta märgib ka suhet (*pani patta, tuppa, väkke, makku, poodi, orgu, põhja*; aga: *suhtub lugemikku* e. *lugemikusse, kunstnikku* e. *kunstnikusse*).

Mõningais väljendeis tarvitatakse ka lühikest (lõputa) mitmuse sisseütlevat (määrsõna tähenduses): *jäi* ***jalgu****, kostis* ***kõrvu****, vaatas* ***silmi.***

VI kk. 2. alaliigi sõnadel märgib *sse*-lõpuline sisseütlev ainult suhet (*suhtub keelesse, käesse, küünesse*); nende lühike sisseütlev aga märgib kohta (*tõrde, vette, reide, tuulde*), üksikuis sõnades ka suhet (*keelde, joonde*).

Mitmuse omastav.

95 Mitmuse omastava lõpus esineb mitmuse tunnus ***-de*** või ***-te***.

I kk. sõnade mitm. omastavas on ***-de***, seepärast on õige ***puude*** (mitte *puie*).

IV ja V kk. sõnade *de*-mitmuse tunnuseks on ***-te***. Seega on õige: *meetodite, portsjonite, albumite, kviitungite, korstnate, rätsepate*. Viimane sõna käändub nagu *õpik*, mitte nagu *sepp*.

Raskusi tekitab ka rühm *ne-, s*-sõnu.

Õige on: *vaeste, juuste, vennaste, omaste*, sest seda tüüpi sõnadel liitub mitmuse tunnus konsonandile (välja arvatud *raudne*-tüüpi sõnadel).

VI kk. I alaliigi sõnadel on *de*-mitmuse tunnuseks ***-de***, seepärast on õige: *hetke**de**, retke**de**, kaarti**de**, räime**de**, taime**de**, pilve**de**, talve**de**, sarve**de**, rüppe**de***.

Erilised on *lugemik*-tüüpi sõnad, millel mitmuse omastavas on peale *de*-tunnuselise veel teine — *i*-mitmuse tüveline vorm:

*lugemi**kkude*** e. *lugemi**ke**, ämbli**kkude*** e. *ämbli**ke**, mõisni**kkude*** e. *mõisni**ke**, keskmi**kkude*** e. *keskmi**ke***.

Peale selle on mõnedel sõnadel mitm. omastavas paralleelvormid: *jalgade* e. *jalge* (*all*), *rindade* e. *rinde* (*all*), *silmade* e. *silme* (*ees*), *kalliste* e. *kallite*, *kauniste* e. *kaunite*, *ais* ~ *aiste* e. *aisade*, *kaun* ~ *kaunte* e. *kaunade*, *oks* ~ *okste* e. *oksade*, *vits* ~ *vitste* e. *vitsade*, *kõik* ~ *kõikide* e. *kõigi*, *žanride* e. *žanrite*.

Sõna ***peen*** käändub nagu *keel*, seepärast on õige ***peente***.

Mitmuse osastav.

Mitmuse osastava lõpuks võib olla ***-si/d***, ***-i/d*** või ***vokaal***.

1 Ainult ***si/d***-lõpp esineb

a diftongiga, *ii*- ja *üü*-ga lõppevatel I kk. sõnadel (*koi**sid**, püü**sid***) ja enamikul selle käändkonna võõrsõnadel (*büroo**sid**, patarei**sid***);

b kõigil *e*- ja *u*-tüvelistel II kk. sõnadel (*tüvesid, pajusid, loetelusid*);
c kõigil *kõne*- ja *tubli*-tüüpi sõnadel (*peresid, paljusid, sõbrannasid*);
d üksikuil VI kk. 1. alaliigi *padi*- ja *sõber*-tüüpi sõnadel (*putrusid, kuplasid, purjesid*).

2 *si/d*- või *i/d*-lõpp esineb mõnedel I käändkonna sõnadel (*kuusid* e. *kuid, teesid* e. *teid, ideesid* e. *ideid*).

3 *si/d*- või **vokaal** esineb
a mõnedel *pesa*- ja kõigil *seminar*-tüüpi sõnadel (*kanu* e. *kanasid, pahu* e. *pahasid, muuseume* e. *muuseumisid*);
b kõigil *rida*- ja *jõud*-tüüpi sõnadel (*ridu* e. *ridasid, ube* e. *ubasid, saage* e. *saagisid*);
c *e*- ja *u*-tüvelistel *jalg*-tüüpi sõnadel (*luiki* e. *luikesid, põlde* e. *põldusid, jutte* e. *juttusid, kimpe* e. *kimpusid, sarvi* e. *sarvesid*); peale selle on paralleelvormid ka mõnedel *jalg*-tüüpi *a*- ja *i*-tüvelistel sõnadel (*ränki* e. *ränkasid, vaate* e. *vaatisid, värsse* e. *värssisid*).

On rida sõnu, mille tüüpsõnadel ÕS-is on mitm. osastavas antud üks vorm, sõnad ise aga omavad kaks paralleelvormi:

-e ~ *-si/d* — *ahi, ahje* e. *ahjusid*, samuti *haug, hudi, huvi, jõulud, kivi, kosjad, kuhi, kõrb, lakk* (*-i*), *lodi, lubi, nui, osi, raag, tamm* (*-i*), *turi, vali, vari*;

-i ~ *-si/d* — *hoob, hoobi* e. *hoobasid*, samuti *händ, järg, jäär, kell, koost, kurn, kuub, kärn, kärss, käsn, laht, luht, muld, muul* (*-a*), *mütt, nunn, päkk, pärn, pöör, rehi, roog, ruun, rünk, rääts, sool* (*-a*), *süld, süst, tukk, tumm* (*-a*), *turb, tuum, tuur* (*-a*), *tuus, urm, verst, voon, värd, ämm, äss*;

-u ~ *-si/d* — *aas, aasu* e. *aasasid*, samuti *haar, ilm, kahv, kamp, kari, käi, käil, mark* (*-a*), *nali, pihl, piits, pind* (*-a*), *vaal, vaga, vats, viit, vimb, vinn*.

Pikema vormi kasutamine on tingimata tarvilik sel juhul, kui lühem satub kokku mõne teise sõna vormidega (*kottasid*, vrd. *kotti*; *tammisid*, vrd. *tamme*; *tuurasid*, vrd. *tuuri*; *tummasid*, vrd. *tummi*; *pindasid*, vrd. *pindu*).

4 *i/d*-lõpp esineb
a enamikul I käändkonna sõnadel, mis lõpevad pika vokaaliga, välja arvatud *ii* ja *üü* (*puid, maid, soid*).

b kõigil IV ja VII ning osal V kk. sõnadel (*albume**id**, paese**id**, vare**seid**, otsuse**id**, alkoholise**id**, keldre**id**, viie**ndaid**, murde**id**, lamba**id**, tütre**id**, liikme**id***).

5 **Vokaal** esineb lõputa mitmuse osastavas
a ühel II kk. sõnal (*sõ**nu***);
b enamikul VI käändkonna 1. alaliigi sõnadel (*õnnelikke, kurje, tetri*);
c osal V kk. ja kõigil VI kk. 2. alaliigi sõnadel (*teisi, põhjusi, õpilasi, ootamatusi*; *käsi, uusi, varsi, küüsi, keeli*).

Lõputa mitmuse osastava puhul on *i*, *e* või *u* järgnevalt:
i-tüvelistel — *e* (*kurgi* ~ *kurke, kaarte, paate*);
u-tüvelistel — *e* (*varju* ~ *varje, ahje, hulle*);
e-tüvelistel — *i* (*kase* ~ *kaski, lehti, mehi*).

a-tüvelistel on mitmuse osastava tüvevokaaliks *i* või *u* (erandlikult *e*), olenevalt eelneva silbi vokaalidest. Kui nendeks on *a, õ, i, ei, äi*, siis on mitmuse osastava lõpus *u* (*pauna — paunu, õuna — õunu, ilmu, heinu, väinu*); kui eelnevas silbis on mõni muu vokaal (*e, o, u, ö, ä, ü*), siis mitmuse osastava lõpus on *i* (*kehi, kokki, pumpi, määri, pööri, süldi*).

Erandid:
1) *pikki, silmi, kingi* (*u* asemel *i*);
2) *kurje, nuie* (*e* on *i* asemel *i* ja *j* järel);
3) *tube, mune* (esmavältelised *a*-tüvelised sõnad, millel esimeses silbis on *u*);
4) *välju, nelju*.

Vokaallõpulise mitmuse osastava tabel.

Tüvevokaal	Eelmise silbi vokaal	Mitmuse osastava lõppvokaal	Näited	Erandid
e	pole oluline	*i*	*lehe* ~ *lehti*	
i	„	*e*	*pildi* ~ *pilte*	
u	„	*e*	*ahju* ~ *ahje*	
	a		*pauna* ~ *paunu*	
	õ		*õuna* ~ *õunu*	
	i	*u*	*ilma* ~ *ilmu*	1) *pikki,*
	ei		*heina* ~ *heinu*	*silmi,*
	äi		*väina* ~ *väinu*	*kingi*

Tüvevokaal	Eelmise silbi vokaal	Mitmuse osastava lõppvokaal	Näited	Erandid
a	*o*, *e*, *u*, *ä*, *ö*, *ü*	*i*	*koera* ~ *koeri* *venna* ~ *vendi* *hulga* ~ *hulki* *pärna* ~ *pärni* *pööra* ~ *pööri* *külma* ~ *külmi*	2) *i* ja *j* järel *e* (*kurje*) 3) esmavältelised *a*-tüvelised sõnad, millel esimeses silbis on *u* (*tube*) 4) *välju*, *nelju*

Mitmuse osastava käände tarvitamisel esineb vigu kõige rohkem, sest sel käändel on mitu erinevat käändelõppu või tunnust (*-si/d*, *-i/d*, *-e*, *-i*, *-u*), mis tihti kipuvad segi minema.

Õige on: *onusid*, *muresid*, *huve* e. *huvisid*, *vastuolusid*, *keni* e. *kenasid*, *kõvu* e. *kõvasid*.

III kk. sõnade mitm. osastava lõpus on *-si/d* (mitte kunagi *-si*).

Õige on: *paljusid*, *muresid*, *fotosid*, *autosid*, *kaljusid*, *summasid*.

kõne- ja *tubli*-tüüpi sõnade mitmuse osastav on ainult *sid*-lõpuline.

Õige on: *albumeid*, *dünamoid*, *kviitungeid*, *eskimoid* (käänduvad nagu *õpik*), sest kõigil IV kk. sõnadel on mitmuse osastav *i/d*-lõpuline.

Rohkesti eksimusi esineb *ne-* ja *s*-sõnade mitmuse osastava moodustamisel, mis võib olla *i-* või *i/d*-lõpuline. See, kuidas mitmuse osastav lõpeb, oleneb siin sõna pikkusest, vältest ja liitest.

Õige on: *aastasi*, *põhjusi*, *katkisi*, *lõhkisi*, *laiusi*, *suurusi*, *pikkusi*, *aktusi*, *gloobusi*, *kindlusi*, *eeposi*, *seadusi*, *kursusi*, *atlasi*, *geeniusi*, *endisi*, *kinnisi*, *lahtisi*, *kahtlasi*, *praegusi*, *viltusi*, *haiglasi*, *õhtusi*.

Need kõik on üht tüüpi 3-silbilised III-vältelised *ne-* ja *s*-sõnad (*tööline* — *raskus*-tüüpi), mille mitmuse osastava lõpus on *i*. Viga tekib peamiselt sellest, et neid sõnu hääldatakse II-vältelistena (aga: *otsuseid*, *vastuseid*, *olluseid*, sest need on 3-silbilised II-vältelised sõnad).

4- ja enamasilbilistel *s*-sõnadel ning 4-silbilistel *ne*-sõnadel on mitmuse osastavas *i* (*ootamatusi*, *pikergusi*).

Aga: *asfaldiseid, samblikuseid, kompvekiseid.* Oluline on siin see, et kaasrõhuline pole mitte kolmas, vaid teine silp, mistõttu tegelikult sõna rõhuolud on samasugused kui sõnal *hobune* ja käändumine samuti. (84, 38)

Sõnadel ***tervis*** ja ***väike*** on kahesugune mitmuse osastav — *'tervisi* e. *terviseid, väikesi* e. *väikseid,* sest esimest lubatakse hääldada II ja III vältes (*tervis* ja *ter`vis*), teist aga käänata kahel viisil: *väike(ne)* ~ *väikese* ja *väikse.*

VI kk. sõnade mitmuse osastava moodustamisel põhjustavad kõige rohkem vigu ***a***-tüvelised sõnad, kus peale tüvelõpu tuleb arvestada ka eelneva silbi vokaali (vt. lk. 99).

Õige on: *ränki, pärni, rõõme e. rõõmusid, relvi, ilmu, õunu;* ***sid***-lõpulise mitmuse osastava puhul ei tohi kunagi osastava käände lõppu ***-d*** ära jätta; ainuõige on *lugusid, õdesid.*

i-mitmuse moodustamine ja tarvitamine.

96 *i*-mitmus moodustatakse mitmuse osastavast.

1 Kui mitmuse osastava lõpp on ***-i/d,*** saadakse *d* ärajätmisel *i*-mitmuse tüvi: *aastai/d* ~ *aastai/sse, aastai/l; numbrei/d* ~ *numbrei/st, numbrei/lt; mõttei/d* ~ *mõttei/s, mõttei/le.*

2 Kui mitmuse osastav lõpeb vokaaliga, siis

a astmevahelduseta sõnadel on mitmuse osastav *i*-mitmuse tüveks: ***pesi/*** ~ ***pesi/sse, pesi/st; muuseume/*** ~ ***muuseume/s, muuseume/lt; harjutusi/*** ~ ***harjutusi/st, harjutusi/le;***

b astmevahelduslikel sõnadel tuleb mitmuse osastav *i*-mitmuse tüve saamiseks panna nõrka astmesse:

jalgu ~ ***jalu***	*rindu* ~ ***rinnu***	*vajalikke* ~ ***vajalike***
jalu/l	***rinnu/s***	***vajalike/le***
jalu/le	***rinnu/st***	***vajalike/ks***

Sõnadest, mille mitmuse osastava lõpp on ***-si/d,*** ei saa *i*-mitmust moodustada (*püüsid, nimesid, jõgesid*).

i-mitmust kasutatakse eeskätt neist sõnadest, millel mitmuse osastava lõpp on ***-i/d***; seega IV, VII ja osalt I ning V kk. sõnadest (*aastail, õpikuist, mõtteist, liikmeile, punaseile, otsuseil, puist*) ning VI kk. *lugemik*-tüüpi sõnadest (*lugemikes*).

i-mitmust ei kasutata sõnadest, mille tüvi astmevahelduse tõttu moondub (*sigu* ~ *seol*, *lahti* ~ *lahil*, *kände* ~ *kännest*, *vähke* ~ *vähest*).

Kõrvu esinevail sõnadel kasutatakse tavaliselt koos *de*- või *i*-mitmust (*huvitavaist artikleist*, *õnnelikel päevil*, *töölistele ja teenistujatele*). *de*-mitmuses oleva nimisõna ees lubatakse siiski omadussõna kasutada *i*-mitmuses (*siniseist bussidest*, *arukail meestel*); kui aga omadussõna on *de*-mitmuses, siis peab ka tema põhisõnaks olev nimisõna olema *de*-mitmuses (*paljudest juhtumitest*, *roosades riietes*, *tublidele tüdrukutele*).

OMADUSSÕNAD.

Mõiste ja liigid.

Omadussõna e. adjektiiv on sõnaliik, mis näitab esemete, 97
olendite või nähtuste tunnuseid. Omadussõna on seetõttu nimisõnaga seotud ja temast vormiliselt sõltuv — esineb nimisõnaga samas arvus ja käändes (kongruents e. ühildumine, näit. *soojal päeval*), välja arvatud neli viimast käänet (mittetäielik kongruents, näit. *sooja päevaga*), kus omadussõna on omastavas käändes. Kui nimisõna juurde kuulub mitu omadussõna, siis esinevad nad kõik nimisõnaga samas arvus ja käändes (*soojal suvisel päeval*) või mittetäieliku ühildumise puhul omastavas (*sooja suvise päevaga*).

Omadussõna on lauses harilikult **täiendiks** või **öeldistäiteks**.

Omadussõnu saab liigitada selle järgi, millist tähendust nad omavad. Omadussõnad võivad väljendada:

1) ruumilisi dimensioone (*suur*, *väike*, *pikk*, *lühike*, *jäme*, *peenike*);
2) olendite füüsilisi omadusi (*tugev*, *nõrk*, *paks*, *kõhn*, *pime*, *kurt*);
3) vaimseid omadusi (*hea*, *tige*, *vihane*, *tubli*, *julge*, *tark*);
4) kuulmis-, nägemis-, haistmis- ja maitsmisaistingute omadusi (*vali*, *tasane*, *läikiv*, *sile*, *kibe*, *aromaatne*, *soolane*, *punane*, *sinine*, *kollane*, *roheline*);
5) suhet (*jäine*, *raudne*; *aastane*, *kuune*; *linlik*, *õpilaslik*).

Omadussõnade võrdlusastmed.

98 Esemeil või nähtustel võib teatud omadust olla erineval määral (***suur*** *vabrik*, ***suurem*** *vabrik*, ***suurim*** e. ***kõige suurem*** *vabrik*), mis leiab väljendamist keeles. Omaduse eri määra peegeldavad omadussõna **võrdlusastmed** e. **võrded**: **algvõrre** e. positiiv, **keskvõrre** e. komparatiiv, **ülivõrre** e. superlatiiv.

Algvõrre avaldab omadust, näitamata omaduse määra (***töökas*** *üliõpilane*, ***vaikne*** *õhtu*). **Keskvõrre** väljendab omaduse olemasolu suuremal määral kui teisel olendil, esemel või nähtusel (***töökam*** *üliõpilane*, ***vaiksem*** *õhtu*). **Ülivõrre** näitab, et olendil, esemel või nähtusel on teatud omadust kõige suuremal määral (***töökaim*** *üliõpilane*, ***vaikseim*** *õhtu*).

Eri võrrete moodustamist nimetatakse **võrdlemiseks** e. komparatsiooniks. Ka omadussõna funktsioonis tarvitatud nimisõna on võimalik kompareerida (***koerem*** *poiss*, ***räbalam*** *lugu*).

Enamikku suhet väljendavaid omadussõnu ei saa kompareerida (*praegune*, *endine*, *aastane*, *päevane*, *kommunistlik*, *keeleline*, *keemiline*).

Keskvõrde moodustamisel esineb kaks võimalust.

99 Reeglipärane keskvõrre moodustatakse algvõrde ainsuse omastavale tunnuse ***-m*** liitmise teel (*ilusa* + ***m*** — ***ilusam***, *madala* + ***m*** — ***madalam***, *vaikse* + ***m*** — ***vaiksem***).

Erandlikult esineb ***e*** keskvõrde tunnuse ***-m*** ees:

a) VI kk. *jalg-*, *padi-* ja *sõber*-tüüpi ***a***- ja ***u***-tüvelistel sõnadel (***õrn*** ~ *õrna* — *õrnem*, ***hull*** ~ *hullu* — *hullem*, ***tühi*** ~ *tühja* — *tühjem*, ***nõder*** ~ *nõdra* — *nõdrem*);

b) mõnedel ***a***-tüvelistel *pesa*-tüüpi sõnadel (*paha* ~ *pahem*, *vana* ~ *vanem*, *kõva* ~ *kõvem*);

c) sõnas *lahja* ~ *lahjem*.

Mõnedel omadussõnadel keskvõrdes tüvi muutub: *hea* ~ ***parem***, *pisike* ~ ***pisem***, *lühike* ~ ***lühem***, *õhuke* ~ ***õhem***, *lähike* ~ ***lähem***, *väike* ~ ***väiksem*** e. ***vähem***.

100 **Ülivõrde** moodustamisel on samuti kaks võimalust. Kõigist omadussõnadest saab superlatiivi moodustada sel teel, et keskvõrde ette asetatakse määrsõna ***kõige*** (***kõige*** *suurem*, ***kõige*** *ilusam*). Teine moodus on tarvitusele võetud alles XX sajandil koos *i*-mitmusega.

i-mitmuse tüvele liidetakse **-*m*** (*suurim, ilusaim, õnnelikem*), mille abil saadakse ***i*-ülivõrre.**

Erandliku keskvõrde (*-em*) puhul on ülivõrdes **-*im*** (*vanim, kõvim, pahim*).

***i*-ülivõrret** võib kasutada

1 kui algvõrde mitm. osastav on ***i*/*d*-lõpuline**: *ausaid* ~ *ausaim, jõukaim, kiireim, kindlaim, kõrgeim, lapsikuim, ohutuim, segaseim, toredaim, tähtsaim, vaeseim, vaikseim, vilkaim, võõraim* jts.;

2 enamikust sõnadest, mille mitm. osastav on **vokaallõpuline**: *paha* ~ *pahim, paksim, rängim, suurim, targim, uusim, õnnelikem, õrnim* jts.

i-ülivõrret on kohati rohkem kui *i*-mitmust. Näiteks võib tarvitada *halvim, järsim, kenim, kurvim, paksim, pikim* ja *pühim*, kuigi neist sõnadest *i*-mitmust ei lubata.

ne-sõnadel, mille mitmuse osastava lõpus on *-i*, on *i*-ülivõrre kohatu: *üldisim, pikaldasim* jt.

Veel superlatiivi paralleelvorme: *lähedane* ~ ***kõige** lähem* e. *lähim*; *lühike* ~ ***kõige** lühem* e. *lühim*; *pisike* ~ ***kõige** pisem* e. *pisim*; *hea* ~ ***kõige** parem* e. *parim*; *palju* ~ ***kõige** enam* e. ***enim***; *väike*/*ne*/ ~ ***kõige** väiksem e. väikseim*, ***kõige** vähem* e. ***vähim***; *loid* ~ ***kõige** loium* e. ***kõige** loiem.*

Kui *i*-mitmust ei esine, siis ei saa ka *i*-ülivõrret tarvitada (***kõige** hapum*, ***kõige** kiirem*).

i-ülivõrret ei tarvitata ka *jalg*-tüüpi *i*-tüvelistest sõnadest, mille keskvõrdes on juba ***-im*** (*karmim, hallim*), vaid *kõige*-ülivõrret (***kõige** karmim*). Samuti sel juhul, kui ülivõrdes satuksid kõrvuti ***ji***, ei saa tarvitada lühikest superlatiivi (***kõige** soojem*, ***kõige** valjem*, *kõige märjem, kõige kurjem*).

Üldse tuleb *i*-ülivõrret kasutada ainult sel juhul, kui sõnast esineb üldiselt tarvitatav *i*-mitmus (*ilusai-, kõrgei-, julgei-, õnnelike-*) või kui lühike ülivõrre on laialdaselt levinud (*suurim, vanim, parim, uusim, pikim* jt.).

Sõnad ***esimene, alumine, viimane, tagumine, pealmine*** on superlatiivid juba algvõrdes; neist sõnadest pole tavalise viisi järgi moodustatud superlatiivi (näit. *kõige esimesem* jne.) vaja. *Kõige* pannakse nende ette rõhutamiseks ja tarvitatakse siis algvõrdega: ***kõige esimene, kõige alumine*** jne. 101

Küll aga võidakse tarvitada kesk- ja ülivõrret selliseist *mine*-adjektiividest, mis tähendavad *poolne, pool asetsev* ja millega tähistatakse paiknemist millegi suhtes: *selgmine* (= seljapoolne), *kõhtmine, pindmine, külgmine.* Need omadussõnad kompareeruvad tavalisel viisil: *selgmisem, kõige selgmisem* jne. (45, 105)

ARVSÕNAD.

Mõiste ja liigid.

102 **Arvsõnad** e. numeraalid näitavad olendite, esemete või nähtuste arvu või järjekorda.

Arvsõnad liigitatakse põhiarvsõnadeks ja järgarvsõnadeks.

Põhiarvsõnad e. kardinaalid väljendavad hulka ja vastavad küsimusele *mitu? kui palju?* (*kolm, kolmteist, kolmsada, neli tuhat*).

Järgarvsõnad e. ordinaalid väljendavad järjekorda ning vastavad küsimusele *mitmes?* (*kolmas, üheksas, kolmeteistkümnes, kolmesajas, nelja tuhandes*).

Järgarvsõnu märgitakse rooma numbriga, mille järele punkti ei panda, või araabia numbriga, mille järele pannakse punkt (***IV,*** ***4.*** = *neljas,* ***21.,*** ***XXI*** = *kahekümne esimene,* ***XLV,*** ***45.*** = *neljakümne viies*).

Märkus. Rooma numbri järel tarvitatakse punkti, kui see on registris või uue peatüki (osa) ees (näit. *I. Foneetika. II. Morfoloogia. III. Süntaks*).

Arve kirjutatakse rooma numbritega järgmiselt:

1. — I	11. — XI	21. — XXI	400. — CD
2. — II	12. — XII	30. — XXX	500. — D
3. — III	13. — XIII	39. — XXXIX	600. — DC
4. — IV	14. — XIV	40. — XL	700. — DCC
5. — V	15. — XV	50. — L	900. — CM
6. — VI	16. — XVI	60. — LX	1000. — M
7. — VII	17. — XVII	70. — LXX	1900. — MCM
8. — VIII	18. — XVIII	80. — LXXX	1967. — MCMLXVII
9. — IX	19. — XIX	90. — XC	
10. — X	20. — XX	100. — C	

Ühest sõnast koosnevaid arvsõnu nimetame lihtarvsõnadeks (*kolm, kümme, sada, tuhat, miljon*) ja kahest või mitmest sõnast koosnevaid liitarvsõnadeks (*kaksteistkümmend, kolmekümnes, viiesajas, kakskümmend kaks, sada kolmkümmend üks, kaks tuhat kakssada nelikümmend viis*). Viimased võivad olla kokku või lahku kirjutatud.

Järgarvsõna moodustatakse liite abil, mille kujuks on ainsuse nimetavas käändes *-s*, omastavast käändest alates kõigis käändeis ***-nda*** (*kuue/**s**, kuue/**nda**/sse, kuue/**nda**/l, kuue/**nda**/tega*), mis liitub põhiarvsõna ainsuse omastavale käändele. Liitarvsõnadel liitub järgarvu liide viimasele sõnale (*neljasaja kolmekümne viies*), kuna eelnevad sõnad on ainsuse omastavas käändes. Ainult sõnal *kolmas* on põhiarvsõna tüve lõppvokaali asemel ***a*** (*kolme — kolmas*) ja sõnadel *miljones, miljardes* jts. *i* asemel ***e***. Järgarvsõnadel ***esimene*** ja ***teine*** on põhiarvsõnaga võrreldes eri tüvi.

Murdarvsõnade moodustamisel lisatakse põhiarvsõna ainsuse omastavale käändele liide ***-ndik*** (*viie**ndik**, kaks kuue**ndikku**, kolm kümne**ndikku**, viis saja**ndikku***). Erandlik on murdarvsõnade moodustamine sõnadest ***kolm***, ***tuhat*** ja ***miljon*** (*kolmandik, tuhandik, miljondik*), kus ***-ndik*** liitub eri tüvele.

Märkus. Kümnendmurde võib lugeda ka: 0,3 — *null koma kolm*, 0,28 — *null koma kakskümmend kaheksa*, 0,07 — *null koma null seitse*.

Liitarvsõnade käänamine.

Lihtarvsõnad käänduvad nagu vastavad tüüpsõnad (*kolm* nagu ***jalg***, *kümme* nagu ***liige***, *sada* nagu ***rida***, *esimene* nagu ***õpilane***, *tuhandes* nagu ***kaheksas*** jne.), välja arvatud *üks* ja *kaks*, mis on erandid (vt. lk. 85). 103

Liitpõhiarvsõnadel käänduvad ainsuse nimetavas, omastavas ja osastavas kõik sõnad, ainsuse sisseütlevast alates aga ainult viimane sõna, kuna kõik teised jäävad ainsuse omastavasse. Näit.

Nim. *kolm tuhat viissada kuuskümmend kaks*
Om. *kolme tuhande viiesaja kuuekümne kahe*
Os. *kolme **tuhat** viitsada kuutkümmend kaht*
Siss. *kolme tuhande viiesaja kuuekümne kahesse*
Sees. *kolme tuhande viiesaja kuuekümne kahes*

Märkus 1. Liitarvsõnades on *kümme, sada* ja *tuhat* osastav ***-kümmend*** (*seitse**kümmend**, kolmeteist**kümmend***), ***-sada*** (*kuut**sada***), ***tuhat*** (*viit **tuhat***). Vastavate lihtarvsõnade osastav on *kümmet, sada(t), tuhandet* (***kümmet*** *rubla,* ***sadat*** *meetrit,* ***tuhandet*** *osavõtjat*).

Märkus 2. Kui arvsõnade ***tuhat, miljon*** jne. ees olevat arvsõna rõhutatakse, siis võidakse seda ka täielikult käänata: ***kolmest*** *tuhandest,* ***viiel*** *miljonil,* ***seitsmesse*** *miljardisse.*

Liitjärgarvsõnadel käändub ainult viimane sõna kõigis käändeis, kuna eelnevad sõnad on põhiarvu ainsuse omastavas käändes (*tuhande üheksasaja neljakümne esimesel*).

Murdarvsõnadel käänduvad kõik sõnad:

Nim. *kolmkümmend neli sajandikku*
Om. *kolmekümne nelja sajandiku*
Os. *kolmekümmend nelja sajandikku*
Siss. *kolmekümnesse nelja sajandikku* e. *kolmekümnesse neljasse sajandikusse*
Sees. *kolmekümnes neljas sajandikus*

Sõna ***veerand*** arv- ja nimisõna ees ei käändu (***veerand*** *kaks,* ***veerand*** *kahest*; ***veerand*** *tunniga*; ***veerand*** *liitrist*), üksi esinedes käändub (*ei saanud* ***veeranditki***).

Ees oleva arvsõnaga kirjutatakse kokku sõnad ***-teist, -kümmend*** ja ***-sada*** (*viis**teist**, kolm**kümmend**, viis**sada***). Muudel juhtumitel kirjutatakse arvsõna lahku.

Arvsõnadest *üksteistkümmend, kaksteistkümmend* jne. võib *-kümmend* ära jätta ainult nimetavas käändes (*üksteist*, aga: *üheteist**kümne**, ühtteist**kümmend*** jne.).

Kui aastaarvu ees on kuu nimetus või kuupäev, siis võib sõna *aasta* ära jätta. Sel korral muutub aastaarv põhiarvuks, mille järele lause sees punkti ei panda (*veebruaris* ***1918,*** *15. märtsil* ***1932***).

Kui tahetakse märkida umbkaudset teatavate arvude piirides esinevat hulka, siis ühendatakse arvsõnad sidekriipsuga (*Ta oli seal* ***kolm-neli*** *päeva.*).

Kirjandeis, samuti ilukirjanduslikes teoseis on soovitatav arvu märkida sõnadega (*Olime kolhoosis* ***kümme*** *päeva. Ekskursioon kestis* ***kaks*** *nädalat.*).

Numbritega märgitakse ainult kuupäevad ja aastaarvud, samuti astet tähistavad järgarvud (*III peatükk, V klass*).

ASESÕNAD.

Mõiste ja liigid.

Asesõnad e. pronoomenid asendavad olendite, esemete, nähtuste, omaduste või arvude nimetusi ja neid tarvitatakse nimi-, omadus- ja arvsõnade asemel. Sellele vastavalt võime eraldada nimisõnalisi (*mina, sina, tema, see, kes, mis* jt.), omadussõnalisi (*selline, niisugune, milline, missugune* jt.) ja arvsõnalisi asesõnu (*mitu, mõni, palju*). **104**

Asesõnu on arvult vähe — mõnikümmend — ja nad kuuluvad kõik põlissõnavara kõige vanemasse kihti.

Tähenduselt jagunevad asesõnad kaheksasse liiki.

1 **Isikulised** e. personaalpronoomenid (*mina* e. *ma, sina* e. *sa, tema* e. *ta, meie* e. *me, teie* e. *te, nemad* e. *nad*). Lauserõhulises asendis tarvitatakse harilikult pikemaid, lauserõhuta asendis lühemaid kujusid (*Kas ka* ***sina*** *tuled? Ei,* ***ma*** *ei tule.*). Mõnikord kasutatakse pikemaid vorme rõhuta asendis, näit. *Kas te võite* ***minule*** *öelda, kus asub söökla? Mis see etendus* ***sinule*** *pakub?* Lühemaid asesõnavorme rõhulises asendis ei tarvitata. Mitmuse omastavas esinevad nii rõhulises kui ka rõhuta asendis ***meie***, ***teie*** (mitte *me, te*), näit. *Mis ütlevad selle kohta* ***meie*** (***teie***) *õpilased?* **105**

Lauserõhuta asesõnad *ma, sa, ta, me, te, nad* jäetakse vahel hoopis ära, ja nimelt juhul, kui mõte on ilma nendetagi küllalt selge ja lause rütm korralik, näit. ***Annan*** *alla!* ***Tulime*** *põllule.* ***Võitsite*** *parema ettevalmistuse tõttu.*

Esimese ja teise isiku asesõnu (*mina* ~ *ma, sina* ~ *sa, meie* ~ *me, teie* ~ *te*) tarvitatakse ainult isiku või personifikatsiooni kohta (*Miks* ***sa*** *nutad, lillekene?*). Kolmanda isiku asesõna *tema* ~ *ta, nemad* ~ *nad* kasutatakse nii olendi kui ka eseme kohta, olenevalt asendatava sõna paigutusest lauses (vt. § 108).

2 **Enesekohased** e. refleksiivpronoomenid (*ise, enese* e. *enda, iseenese* e. *iseenda*) tähistavad isikut või eset, kellele või millele tema enda tegevus on suunatud. Nad võivad osutada niihästi esimesele kui ka teisele ja kolmandale isikule ning esineda ainsuses ja mitmuses, näit. *Võtsin* ***endale*** (*võtsime* ***endale*** e. ***endile***) **106**

uue ülesande. Sina said ***endale*** *(teie saite* ***endale*** e. ***endile****) parema koha. Tema kirjutas* ***endale*** *(nemad kirjutasid* ***endale*** e. ***endile****) märkmeid.*

Asesõnaga ***iseenese*** e. ***iseenda*** on refleksiivsust rohkem rõhutatud.

Asesõna ***ise***, ***enese*** e. ***enda*** võib pidada määratlevaks e. determinatiivseks, kui ta kuulub nimi- või asesõna juurde, (15, 64) näit. *Mees* ***ise*** *tuli kohe. Temal* ***enesel*** *pole aega.*

3 **Vastastikused** e. retsiprooksed pronoomenid (*üksteise* ja *teineteise*). ***Teineteise*** tarvitatakse juhtumil, kui on tegemist kahega, ***üksteise***, kui kolme või rohkemaga.

107 4 **Omastav** e. possessiivpronoomen (*oma*). Tuleb tähele panna, et sõnal ***oma*** on peale põhitähenduse, s. o. omastava asesõna tähenduse (*Võta* ***oma*** *raamat kaasa*) veel kolm tähendust, mida ei tohi esimesega ära segada; ta on 1) määrsõna (v. k. *около — Mänd on* ***oma*** *30 meetrit kõrge.*), 2) omadussõna (v. k. *собственный — Tean seda* ***omast*** *käest.*), 3) nimisõna (v. k. *свое, свои — Nüüd tekkis* ***omade*** *vahel arusaamatus. Raamat on tüdruku* ***oma****.*). (145, 67)

Eriliseks rõhutamiseks kasutatakse omastava asesõnana ***iseoma*** (näit. *Ta nägi seda* ***iseoma*** *silmaga.*), samuti ***omaenese*** (näit. *Meremees on säärast tormi* ***omaenese*** *nahal küllalt tunda saanud.*).

Kui lause aluseks on isikuline asesõna (või juurdemõeldav asesõna), siis tuleb selle juures kasutada *oma*, mitte isikulist asesõna, näit. *Andsin* ***oma*** (mitte: *minu*) *töö meistrile.*

108 5 **Näitavad** e. demonstratiivpronoomenid (*see, too, seesama, sama, seesugune, niisugune, säärane, selline, säherdune, samasugune, niisamasugune, samane*). ***See*** (mitm. ***need***) osutab lähedal olevale tuntud või äsja mainitud esemele, olendile või nähtusele, näit. ***See*** *laulupidu jääb osavõtjaile kauaks meelde.* ***Too*** (mitm. ***nood***) osutab ruumis või ajas kaugemal olevale või varem mainitud esemele, olendile või nähtusele, näit. ***Tol*** *ööl algas esimene suur ülestõus.*

Asesõnaga *see* märgitakse harilikult eset ja asesõnaga *ta* olendit. Mõnikord võib aga ka vastupidine tarvitusviis esineda: asesõnaga *see* tähistatakse elusolendit ja asesõnaga *ta* eset. Nimelt osutab

pronoomen *see* harilikult lauses viimasena mainitule, olgu see isik, sündmus, ese vm. Näit. ***Ema kiitis tütart. Sel*** (s. t. *tütrel*) *oli hea meel.* Kui aga tahetakse öelda midagi esimesel kohal seisva isiku või eseme kohta, tuleb kasutada asesõna *ta*: ***Tal*** (s. t. *emal*) *oli hea meel.* ***Raamat oli laual. Ta*** (s. t. *raamat*) *oli alles eile ostetud.* ***See*** (s. t. *laud*) *oli alles eile ostetud.*

Nagu isikuliste asesõnade puhul, nii tarvitatakse ka näitavatest asesõnadest lauserõhulises asendis pikemaid kujusid (*sellel, selles, sellelt* jne.) ja lauserõhutus asendis lühemaid (*sel, ses, selt* jt.).

6 **Küsivad** e. interrogatiivsed pronoomenid (*kes? mis? kumb?* **109**
missugune? milline? mäherdune?).

7 **Siduvad** e. relatiivpronoomenid (*kes, mis, kumb, missugune, milline, mäherdune*).

Siduvad asesõnad on samad mis küsivadki. Küsivaid asesõnu tarvitatakse küsilause algul (***Kes*** *sealt tuleb?*), siduvaid asesõnu aga kõrvallause sidumiseks pealausega (*Poiss,* ***kes*** *sealt tuleb, on võõras.*).

Asesõna ***kes*** kasutatakse olendite, ***mis*** aga esemete, mõistete ja nähtuste kohta. Organisatsiooni või selle osa (juhatuse, nõukogu jne.) kohta võib kasutada emba-kumba, olenevalt sellest, kas esiplaanil on olendiline või mõisteline pale.

8 **Umbmäärased** e. indefiniitsed pronoomenid (*keegi, miski,* **110**
mingi, ükski, iga, igaüks, kumbki, emb-kumb, mõni, mitu, muu, mõlemad, palju, üks (= *keegi, mingi*), *teine* (= *muu*), *mõningad, kõik, kogu, terve, mingisugune*). ***Iga*** on omadussõnaline asesõna, s. t. kuulub nimisõna juurde (***iga*** *laps,* ***igas*** *majas*); ***igaüks*** on nimisõnaline pronoomen, s. t. esineb ilma nimisõnata (***igaüks*** *töötab*; *see meeldib* ***igaühele***).

Asesõnade käänamise erijooni.

Asesõnad käänduvad nagu vastavad tüüpsõnad: *iga* nagu **111**
pesa, *milline* nagu ***punane***, *terve* nagu ***mõte*** jne.

Osa asesõnu käändub aga erinevalt, nimelt asesõnad ***mina, sina, tema, ise, see, too, mis, kes, keegi.***

	Ainsus	Mitmus
Nim.	***mina*** e. ***ma***	***meie*** e. ***me***
Om.	*minu* e. *mu*	*meie*
Os.	*mind*	*meid*
Sisseütl.	*minusse* e. *musse*	*meisse*
Seesütl.	*minus* e. *mus*	*meis*
Seestütl.	*minust* e. *must*	*meist*
Alaleütl.	*minule* e. *mulle*	*meile*
Alalütl.	*minul* e. *mul*	*meil*
Alaltütl.	*minult* e. *mult*	*meilt*
Saav	*minuks*	*meieks* e. *meiks*
Rajav	*minuni*	*meieni*
Olev	*minuna*	*meiena*
Ilmaütl.	*minuta*	*meieta*
Kaasaütl.	*minuga*	*meiega*

Samuti käändub ***sina*** (***teie***).

	Ainsus	Mitmus
Nim.	***tema*** e. ***ta***	***nemad*** e. ***nad***
Om.	*tema* e. *ta*	*nende*
Os.	*teda*	*neid*
Sisseütl.	*temasse* e. *tasse*	*nendesse* e. *neisse*
Seesütl.	*temas* e. *tas*	*nendes* e. *neis*
Seestütl.	*temast* e. *tast*	*nendest* e. *neist*
Alaleütl.	*temale* e. *talle*	*nendele* e. *neile*
Alalütl.	*temal* e. *tal*	*nendel* e. *neil*
Alaltütl.	*temalt* e. *talt*	*nendelt* e. *neilt*
Saav	*temaks*	*nendeks* e. *neiks*
Rajav	*temani*	*nendeni*
Olev	*temana*	*nendena*
Ilmaütl.	*temata*	*nendeta*
Kaasaütl.	*temaga*	*nendega*

	Ainsus	Mitmus
Nim.	***ise***	*ise*
Om.	*enda* e. *enese*	*endi* e. *eneste*
Os.	*end* e. *ennast*	*endid*
Sisseütl.	*endasse* e. *enesesse*	*endisse* e. *enestesse*
Seesütl.	*endas* e. *eneses*	*endis* e. *enestes*
	jne.	jne.

	Ainsus	Mitmus
Nim.	***see***	***need***
Om.	*selle*	*nende*
Os.	*seda*	*neid*
Sisseütl.	*sellesse* e. *sesse*	*nendesse* e. *neisse*
Seesütl.	*selles* e. *ses*	*nendes* e. *neis*
Seestütl.	*sellest* e. *sest*	*nendest* e. *neist*
Alaleütl.	*sellele*	*nendele* e. *neile*
Alalütl.	*sellel* e. *sel*	*nendel* e. *neil*
Alaltütl.	*sellelt* e. *selt*	*nendelt* e. *neilt*
Saav	*selleks* e. *seks*	*nendeks* e. *neiks*
Rajav	*selleni*	*nendeni*
	jne.	jne.

Samuti käändub ***too*** (*tolle, toda*), ***nood*** (*nonde, noid*).

	Ainsus	Mitmus
Nim.	***mis***	*mis*
Om.	*mille*	*mille* e. *millede*
Os.	*mida*	*mida*
Sisseütl.	*millesse*	*millesse* e. *milledesse*
Seesütl.	*milles*	*milles* e. *milledes*
Seestütl.	*millest*	*millest* e. *milledest*
Alaleütl.	*millele*	*millele* e. *milledele*
Alalütl.	*millel*	*millel* e. *milledel*
Alaltütl.	*millelt*	*millelt* e. *milledelt*
	jne.	jne.

112 Sõnadest ***kes*** ja ***mis*** tarvitatakse harilikult ainsuslikke vorme (*Uurijad,* ***kellest*** *me kõnelesime...*; *mägedest,* ***mida*** *me nägime...*). Mitmuslikke vorme kasutatakse neist asesõnadest ainult siis, kui mõtte selgus seda nõuab (*Mart ja Jüri,* ***kelledega*** *ma koos õppisin...*; *voodi, kapp ja peegel,* ***millede*** *ostmisest sa kõnelesid,...*).

Asesõnad ***keegi*** ja ***miski*** käänduvad nagu *kes* ja *mis* (*kellegi, kedagi, kellessegi* jne.; *millegi, midagi, millessegi* jne.). Tuleb tähele panna, et ***gi-***, ***ki***-liide on siin nagu teistelgi sõnadel käändelõpu järel. Sedasama tuleb märkida ka asesõna ***ükski*** ja ***kumbki*** kohta (*ühelegi, üheltki, ühegagi*; *kummassegi, kummalgi, kummagagi* jne.).

Umbmäärane asesõna ***mingi*** aga käändub nagu *aasta*, sest sõnaosa *-gi* ei tajuta siin liitena, vaid sõna osana: *mingi, mingit, mingisse, mingite, mingeid* jne.

113 Asesõnadel ***iga, igaüks, kumbki, üksteise*** ja ***teineteise*** puudub mitmus. Paarissõnal ***emb-kumb*** ja liitasesõnal ***seesama*** käänduvad mõlemad osad (*emma-kumma, emba-kumba, emmasse-kummasse*; *sellesama, sedasama, sellessesamasse, needsamad, neidsamu* jne.). Umbmäärane asesõna ***kogu*** ei käändu. Ka omastav asesõna ***oma*** harilikult ei käändu (*Hoia* ***oma*** *silmi. Kõigist* ***oma*** *sõpradest kõnele ainult head.*). Küll aga käändub *oma* siis, kui ta on lauserõhuline (omadussõna) või esineb nimisõnana (***Omad*** *vitsad peksavad kõige valusamini. Iga asi sünnib* ***omal*** *ajal. Need raamatud on Jaani* ***omad.***).

Umbmäärane asesõna ***kõik*** esineb samas käändes ja arvus kui nimi- või asesõna, mille juurde ta kuulub (vt. § 83b).

Näitav asesõna ***see*** (*need*) käändub mitmuse obliikvakäändeis niisamuti kui 3. isiku asesõna *nemad* (*nad*): *nende, neid* jne.

Üldiselt tarvitatakse kõigi asesõnade lühemaid kujusid lauserõhuta asendis (***Tol*** *korral võitsime meie.* ***Sel*** *päeval olime kibedas tegevuses.*). Tuleb tähele panna, et lühemate vormide puhul ei tarvitata apostroofi (***Tost*** *päevast,* ***seks*** *ajaks, mis sa* ***tast*** *tahad?*).

TEGUSÕNAD.

Mõiste ja liigid.

Tegusõnad e. verbid näitavad tegevust või olemist ja pöörduvad kolmes pöördes, kahes arvus, kahes ajas, neljas kõneviisis, kahes tegumoes, jaatavas ja eitavas kõnes. Tegusõnal on pöördelised ja käändelised vormid. **114**

Tegusõnu võime liigitada järgnevalt.

1 Tähenduse järgi: **115**

a tegevusverbid, mis väljendavad liikumist, töötamist, puudutust, mõtte- või tundetegevust, tahtmist, endaavaldust jms. (*jooksma, käima, lendama, raiuma, sõudma, puutuma, lööma, mõtlema, armastama, soovima, kõnelema* jt.);

b olemisverbid, mis väljendavad olemist (*olema, näima, tunduma, osutuma, seisma, rippuma, asetsema* jt.).

2 Objekti järgi: **116**

a **sihilised** e. transitiivsed verbid, mille tegevus on või võib olla sihitud mingile esemele ehk objektile (*nägema, tegema, lugema, kutsuma, vaatlema, kuulama, kandma, müüma, tundma, kinkima* jt.);

b **sihitud** e. intransitiivsed verbid, mille tegevus või olemine ei ole millelegi suunatud (*olema, magama, seisma, peatuma, osutuma, anduma, tunduma, jooksma, küündima, säilima, kustuma* jt.).

3 Tüve järgi: **117**

vastavalt ühetüvelised (***ela**/ma, **kirjuta**/ma, **muutu**/ma*), kahe- (***õppi**/ma ~ **õpi**/n, **luge**/ma ~ **loe**/n*), kolme- (***too**/ma ~ **tuu**/a ~ **tõ**/i, **saat**/ma ~ **saada**/n ~ **saade**/takse*), nelja- (***jät**/ma ~ **jäta**/n ~ **jät**/sin ~ **jäe**/takse, **võt**/ma ~ **võta**/n ~ **võt**/sin ~ **võe**/takse*) ja viietüvelised (***tege**/ma ~ **teh**/a ~ **tee**/n ~ **tei**/nud ~ **teg**/in, **näge**/ma ~ **näh**/a ~ **näe**/n ~ **näi**/nud ~ **näg**/in*).

4 Struktuuri järgi: **118**

a **lihtverbid**, mis koosnevad ühest tüvest (*töötama, käima, vaatama, küsima, andma*);

b **liitverbid**, mis koosnevad kahest alati kokkukirjutatavast tüvest, mille asendit ei saa teineteise suhtes ära vahetada ja mille vahele

ei saa teisi sõnu paigutada (*abielluma, tasakaalustama, ülehindama, alavääristama*);

c **ühendverbid**, mis koosnevad kahest kord kokku-, kord lahkukirjutatavast sõnast (*läbi töötama ~ läbitöötatud* /artikkel/, *tarvitasid ära ~ äratarvitatav, üle hüppama ~ ülehüpanud, välja saates ~ väljasaadetav*).

119 5 Süntaktilise funktsiooni järgi:

a **iseseisvad verbid**, mis on lauseliikmeks (*näitama, kaaluma, vaatama, elama, kustuma, süttima, armastama*);

b **abiverb *olema***, mille nimetus ei peegelda põrmugi tema tähtsat rolli eesti keeles. *Olema* on üks sagedamini tarvitatavaid sõnu, millel on lauses kolm põhifunktsiooni. Verbi *olema* pöördelised vormid esinevad:

1) iseseisva öeldisena, millena väljendavad eksisteerimist (*Nõukogude Liidus **on*** /= on olemas/ *palju maapõuevarasid.*), viibimist või asetsemist (*Ene **on*** /= viibib/ *koolis. Raamat **oli*** /= asetses/ *laual.*), omamist (*Jaagul **olevat** uus jalgratas.*);

2) abiverbina tegusõna liitvormides, kus tal ei ole iseseisvat leksikaalset tähendust. Siin väljendab *olema* põhiverbi aega, kõneviisi, kõnet, isikut ja arvu (***oleme** lugenud, **olite** söönud, **oleks** võetud, nad **olevat** läinud*);

3) öeldisena, mis vajab öeldistäidet (*Tamm **on** lehtpuu. Ilmad **olid** ilusad.*); (65, 124)

* c **modaal- ja aspektverbid**, mis märgivad tegevuse võimalikkust, algust jms. (*võima, tohtima, tarvis olema, vaja olema, pidama; hakkama, jääma*).

Tegusõna vormid.

Pöörded ja arv.

120 Tegusõnal on **3 pööret** e. isikut e. persooni ainsuses (*ma loe**n**, sa loe**d**, ta loe**b***) ja mitmuses (*me loe**me**, te loe**te**, nad loe**vad***).

1. pööre väljendab kõneleva isiku või kõnelevate isikute tegevust või olemist ja selle lõpp ainsuses on *-**n*** (*loe**n**, lugesi**n**, loeksi**n***), mitmuses *-**me*** (*loe**me**, lugesi**me**, loeksi**me***).

2. pööre väljendab isikut või isikuid, kellega kõneldakse, ja selle lõpp ainsuses on *-d* (*loed, lugesid, loeksid*), mitmuses *-te* (*loete, lugesite, loeksite*).

3. pööre väljendab isikut või isikuid, kelle tegevusest või olemisest midagi kõneldakse; 3. pöördel muutelõppu ei ole (*loeb, luges, loeks, loevad, lugesid, loeksid*); seda asendab aja- või kõneviisi tunnus.

Ainsusel tunnus puudub. Mitmuse tunnuseks on *-d*, mis esineb isikulise tegumoe oleviku ja lihtmineviku kolmandas pöördes (*loevad, loeksid, lugesid*).

Eesti keeles on hulk verbe (ühepöördelised verbid), millest kasu- **121**
tatakse ainult kolmandat pööret. Need on:

1 onomatopoeetilised verbid, nagu *sulisema, prõksuma, tiksuma, helisema, sisisema, vusisema, kohisema, kahisema, lirtsuma, sirtsuma, krabisema, sahisema* jts.;

2 looduses ja ühiskonnas toimuvaid protsesse väljendavad enesekohased verbid, nagu *kuhjuma, leiduma, auruma, jõustuma, kajastuma, laekuma, külvuma, teostuma, hapenduma, rabastuma, tuhmuma*; *koitma, loojuma, sadama, tuiskama, udutama, loojenema, pimenema, ikalduma, lakkama, lõõmama, voogama* jt.; keha või elundite vegetatiivset tegevust või olukorda märkivad verbid, nagu *kipitama, ohatama, pakitsema, pööritama, sügelema, tuikama, tuksuma* jt.

Kõik need pöördsõnad väljendavad intransitiivset tegevust, mis ei allu kõneleja tahtele ja mida ei kutsu esile inimene. Seepärast ei saa neid kasutada 1. või 2. pöördes, samuti impersonaalis (vrd. *ma kuhjun, me kuhjume, sa ikaldud, te ikaldute*; *ikaldutakse!*). Neid tarvitatakse ainult 3. pöördes kõikides kõneviisides (*kuhjub, kuhjuks, kuhjuvat, kuhjugu*). Kõrvalekaldumisi sellest reeglist esineb eeskätt stiililistel põhjustel: onomatopoeetilisi sõnu kasutatakse vulgaar-familiaarses stiilis (*mis sa **plärised**!*); personifikatsiooni rakendamisel laieneb vaadeldavate verbide pöörete kasutamise sfäär (***Saja**, vihmake! **Helise, helise** ilma!*). (99, 488)

Ajad.

122 Eesti tegusõnal on kaks aega: **olevik** e. preesens (*loen, loed*) ja **minevik** e. preteeritum (*lugesin, olin lugenud*).

Olevik väljendab kõnelemise ajal või tulevikus esinevat, samuti alatist tegevust või olemist (*loen, loed, loeme* jne.) ja tema tunnuseks on *-b, -v(a)-, -kse* (*loeb, loevad, lugev, loetakse*).

123 **Minevik** väljendab möödunud tegevust või olemist (*lugesime, oleme lugenud*). Minevikku väljendatakse kolme eri vormiga: liht-, täis- ja enneminevikuga.

Lihtminevik e. imperfekt väljendab tegevust või olemist, mis esines minevikus ühekordselt, korduvalt või kestvalt. Kõneleja kujutlus kandub minevikku ja ta elab väljendatud tegevusele või olemisele kaasa.

Lihtmineviku tunnus on *-si-, -(i)s, -i* (*lugesime, luges, laulis, tõi*).

Täisminevik e. perfekt konstateerib oleviku seisukohalt, et mingi tegevus või olemine on minevikus olnud. Kõneleja kujutlus püsib oleviku tasemel (*oleme lugenud* ja *kirjutanud*). Samuti väljendab perfekt tegevuse resultaati (*oleme töö lõpetanud*).

Täisminevik on liitvorm, mis moodustatakse abiverbi ***olema*** olevikust, millele lisatakse mineviku kesksõna (***olen*** *lugenud,* ***on*** *loetud*).

Enneminevikul e. pluskvamperfektil on neli tähendusfunktsiooni. Ta väljendab:

a) pealause tegevust, mis toimub minevikus enne kõrvallause tegevuse algust (*Elmar* ***oli*** *juba klaverimängu* ***lõpetanud****, kui teised tuppa astusid.*);

b) tegevust minevikus, mille eelnevust määravad kas kontekst või lauses esinevad vastavad näitajad (näit. ajamäärused) (*Jaan täitis peremehe juures popsi kohuseid niisama ustavalt, nagu ta seni poisi- ja sulasekohuseid* ***oli täitnud.***);

c) tegevuse resultaati minevikus (*Stella igapäevane olukord* ***oli*** *märksa* ***muutunud.***);

d) tegevust minevikus, mida kõneleja pole vahetult näinud (*Eile koju tulles lehkas poiss küll viinast, kuid tema jutu järgi* ***olid*** *seda* ***tellinud*** *ja* ***ostnud*** *teised.*).

Enneminevik on liitvorm, mis moodustatakse abiverbi ***olema*** lihtminevikust, millele lisatakse mineviku kesksõna (*Me **olime** töö **lõpetanud**, kui päike loojus.*).

Mineviku kesksõna koos abiverbi vormidega ***on*** ja ***oli*** võib väljendada ka omadust: *Laps **on** (**oli**) väsinud (missugune?). Seinad **on** (**olid**) värvitud (missugused?).* (127, 249)

Olevikku ja lihtminevikku nimetatakse ka lihtaegadeks, täis- ja enneminevikku liitaegadeks.

Kõneviisid.

Eesti keeles on kõneviis niisugune grammatiline kategooria, mis **124** väljendab kõneleja suhtumist tegevusse ja suhet tegevusega. Kõneleja võib pidada tegevust reaalseks, kindlasti toimuvaks või toimunud nähtuseks (kindel kõneviis), avaldada selle tingimuslikku, võimalikku või soovitavat esinemist (tingiv kõneviis), väljendada kindlat tahet, et tegevus toimuks (käskiv kõneviis), või suhtuda tegevusse kui nähtusesse, millega tal endal otsest kontakti pole (kaudne kõneviis). Verbi leksikaalne tähendus eri kõneviiside puhul ei muutu.

On neli kõneviisi e. moodust: **kindel**, **tingiv**, **käskiv** ja **kaudne kõneviis**.

Kindel kõneviis e. indikatiiv väljendab, et mingi tegevus **125** kindlasti toimub või olemine esineb (*loeme, töötate, õpivad, olime, püütakse*).

Vormitunnus kindlal kõneviisil puudub.

Kindlas kõneviisis on neli ajavormi: olevik (*loeme*), lihtminevik (*töötasime*), täisminevik (*oleme lugenud*) ja enneminevik (*olime lugenud*).

Tingiva kõneviisi e. konditsionaali tarvitamise sfäär on **126** laialdane.

1 Tingivat kõneviisi kasutatakse tingimusena esitatava tegevuse (tingimuskõrvallauses) ja selle tingimuse täitmise puhul järgneva tegevuse (pealauses) märkimiseks. Näit. *Tädipoeg August on harva kodus; aga **oleks** palju parem, kui ta **oleks** veel harvemini.* (O. L.) *Jah, kui teenijad teisest mullatükist **oleksid** loodud kui pererahvas, siis ehk saaks ka läbi.* (E. S.)

2 Tingivat kõneviisi kasutatakse soovi väljendamiseks. Indikatiiviga võrreldes kannab see tagasihoidlikkuse ja ebakindluse varjundit, on sageli koguni ebareaalne. Näit. „*Oh, et ka minul kord niisugune kraam* ***oleks****!“ mõtles noormees...* (E. S.)
Selle funktsiooniga on lähedane viisakuskonditsionaal, mida kasutatakse pöördumistes kellegi poole. Näit. *...jah, kui koolivend* ***oleks*** *nii hea ja* ***kirjutaks*** *mulle mõne soovituskirja Venemaale.* (O. L.)

3 Tingiv kõneviis võib väljendada ka potentsiaalsust, võimalikkust, seda kas eitades või jaatades. Näit. *Küll mina* ***teaksin****, mis mina* ***teeksin****. Maali ...* ***oleks*** *heameele pärast ei tea mis ära teinud.* (J. L.) *...praegu* ***oleks*** *Toots valmis kas või taeva lakka ronima, ilma et tal meeldegi* ***tuleks*** *oma julgusega kiitlema hakata.* (O. L.)

4 Tingiva kõneviisiga väljendatakse kõhklust, kahtlust, ebalemist. Näit. „*Ei tea, mis seal õige* ***peaks*** *olema,“ ütleb Toots tasa enese ette.* (O. L.) *Ega tal vahest* ***oleks*** *vaja olnudki, sel Mihklil, omast majast välja minna...* (J. L.)

5 Tingiv kõneviis väljendab kahe tegevuse näilist sarnasust. Säärast konditsionaali kasutatakse seoses sidesõnadega *kui, nagu, otsekui.* Näit. *Kõik lapsed pistsid punuma, kui* ***kihutaksid*** *kollid neil juba kannul. Vahest nagu* ***jääks*** *üle, aga siis tuleb veel suurem kibedushoog tagasi.*

6 Tingivat kõneviisi kasutatakse ka eesmärgi ja otstarbe väljendamiseks. Näit. „*Tule aga tule, et* ***oleks*** *parem lüüa,“ lausus Jürka.* (A. H. T.) *Nad riisusid ta, vaese patuse pagana, puupaljaks, et Rooma päike otsekohesemalt tema pimedat hinge* ***valgustaks****, peksid ta oimetuks, et ta kristlikku armu* ***saaks*** *maitsta, tegid ta teoloomaks, et ta ristiusu õnne ja õnnistust ning keskaja haridust* ***suudaks*** *kanda...* (E. B.) (97, 49)

Tingiva kõneviisi tunnus on ***-ksi-***, 3. pöördes ja umbisikulises tegumoes ***-ks*** (*loe**ksi**me, loe**ks**, loe**taks***).

Esineb kaks ajavormi: olevik (*loeksime*) ja täisminevik (*loeksime lugenud*).

Tingiva kõneviisi isikulise tegumoe jaatava kõne vormides tuleb tarvitada pöördelõppe (*loeksi**n**, loeksi**d**, loeksi**me**, loeksi**te***).

Käskiv kõneviis e. imperatiiv avaldab käsku, keeldu või 127
soovi (*loe, püüa, töötage, õppigu, olgu tehtud*).

Eesti keeles väljendab ainult käskiva kõneviisi 2. pööre otsest ja kindlat käsku, 3. pööre on käsu saaja suhtes kaudne, mitmuse 1. pööre on rohkem üleskutsuva, õhutava varjundiga, kusjuures see üleskutse on kehtiv ka kõneleja enda suhtes.

Imperatiivi tunnused on *-gu, -ku, -ge, -ke* (*õppigu, hakaku, õppige, hakake*). Ainsuse 1. pööre puudub; 2. pöördel puudub tunnus (*loe, õpi, hakka*); mitmuse 1. pöördel on pöördelõpp *-m* (*lugegem, õppigem, hakakem*).

Märkus. Üldiselt kasutatakse käskiva kv. mitm. 1. pöördena kindla kv. vastavat vormi: *loeme läbi, õpime ära, ootame* jne.

Esineb kaks ajavormi: olevik (*loe, õpi, hakaku*) ja täisminevik (*olgu lugenud ja õppinud, olgu hakatud*); viimane ei oma mõnikord käskivat tähendust, vaid mööndust (***olgu** see töö **tehtud** kui kiiresti tahes, ikkagi on ta hea*).

Kaudne kõneviis e. modus obliquus väljendab tegevust 128
või olemist kellegi teise ütluse põhjal (*loetavat, õpitavat, olevat kästud*). Tunnus on *-vat*. Jaatavas kõnes esineb neli ajavormi: olevik (*lugevat*), lihtminevik (*lugenud*), täisminevik (*olevat lugenud*), enneminevik (*olnud lugenud*). Eitavas kõnes on kaks ajavormi: olevik (*ei lugevat*) ja täisminevik (*ei olevat lugenud*).

Kaudses kõneviisis pole pööretel muutelõppe, seepärast tarvitatakse alati asesõna (***sina** olevat lugenud, **nemad** olid lugenud*).

Varem oli meil produktiivne veel potentsiaal — võimalikkuse kõneviis, mis 129
esineb tihti rahvalauludes. Kui konditsionaaliga tänapäeval väljendatakse ka võimalikkust, kõhklust, kahtlust, ebalemist, siis varem pidi neid funktsioone täitma potentsiaal. Näit. *Kas sina söödad, mis mina **söönen**, / Kas sina joodad, mis mina **joonen**.* (Rhvl.) (97, 66)

Tegumoed.

On kaks **tegumoodi** e. geenust: isikuline ja umbisikuline 130
tegumood.

Isikuline tegumood e. personaal väljendab tegevust või olemist koos isikuga (*lugesime, ta olevat tulnud, sidugem*); isikulisel tegumoel otsene vormitunnus puudub.

Umbisikuline tegumood e. impersonaal väljendab tegevust või olemist ilma isikut nimetamata (*loetakse, tuldi, seotagu*; verbidest, mida impersonaalis ei kasutata, vt. § 121).

Umbisikulise tegumoe tunnuseks on *-ta-, -da-, -a-* (*õpitakse, saadakse, käiakse*), vokaali ees ainult *-t-, -d-* (*õpiti, saadud*).

Umbisikulise tegumoe täis- ja enneminevikku vormid moodustatakse vastavalt ***olema***-verbi isikulise tegumoe oleviku (***on***) või lihtmineviku (***oli***) ning ***tud***-kesksõna abil (***on*** *kirjutatud, käidud,* ***oli*** *kirjutatud, käidud*; mitte: *oldi kirjutatud, käidud*).

Jaatav ja eitav kõne.

131 Verbil on kaks **kõnet**: jaatav ja eitav kõne. Jaatav kõne väljendab tegevuse või oleku esinemist, eitav selle mitteesinemist (*loeb, ei loe*).

Eitav kõne moodustatakse eitussõna ***ei*** või keelava sõna ***ära, ärgu, ärgem, ärge*** abil. Abisõna ***ei*** tarvitatakse kindlas, tingivas ja kaudses kõneviisis; ***ära, ärgu*** jt. esinevad käskiva kõneviisi vormides (***ei*** *loe,* ***ei*** *lõpe,* ***ei*** *ole lugenud, lõppenud,* ***ärgem*** *kõnelgem,* ***ärge*** *kõnelge*).

Eitavas kõnes ei esine pöördelõppe (*ma, sa* jne. *ei võta*), välja arvatud käskiva kõneviisi mitmuse 1. pööre (***ärgem*** *võtkem*).

Vormide *ei ole, ei olnud, ei oleks* jne. asemel võib tarvitada *pole, polnud, poleks* jne.

Tegusõna pöördelised ja käändelised vormid.

132 Tegusõnal on pöördelised ja käändelised vormid:

Pöördelised e. finiitsed vormid on sellised, mis väljendavad kõnet, aega, kõneviisi ja tegumoodi, isikulises tegumoes ka isikut ja arvu; seega on need kõik vormid isikulise ja umbisikulise tegumoe kindlas, tingivas, käskivas ja kaudses kõneviisis.

Käändelised e. infiniitsed vormid väljendavad üldist tegevust ilma kõnet, kõneviisi, isikut ja arvu väljendamata.

Käändelised vormid on järgmised: **tegevusnimed** e. infinitiivid ja **kesksõnad** e. partitsiibid.

Tegevusnimesid on eesti keeles kaks — *ma-* ja *da*-tegevusnimi, mis mõlemad väljendavad üldist tegevust. **133**

1 *ma*-tegevusnimi (I infinitiiv) vastab küsimusele *mida tegema? kuhu?* ja nimetab tegevust, mida hakatakse või minnakse tegema. *ma*-tegevusnime tarvitatakse ühenduses teise verbiga, mis tähendab algamist (***hakkas***, ***asus*** *lugema*), liikumist (***läks***, ***tuli*** *õppima*), kutsumist või saatmist (***kutsus***, ***palus***, ***saatis***, ***lähetas*** *õppima*), kohustamist (***kohustas***, ***sundis*** *õppima*).
ma-tegevusnime tarvitatakse ka ühenduses omadussõnadega, mis väljendavad suutelisust (***on suuteline***, ***võimeline*** *õppima*), valmidust (*on* ***valmis*** *õppima*).
ma-tegevusnimel, mis ise on sisseütlev kääne, on veel järgnevad käänded:

a seesütlev (***-mas***), mis näitab mingis tegevuses või olekus viibimist (*on* ***lugemas***, ***seismas***);

b seestütlev (***-mast***), mis näitab liikumist kusagilt, tegevust, mida tullakse, keeldutakse, loobutakse tegemast (*tuli*, *keeldus*, *loobus* ***lugemast***);

c ilmaütlev (***-mata***), mis näitab tegevust, ilma milleta teine tegevus toimub, või tegevust, mis jääb tegemata (*läks* ***tagasi vaatamata***, *jättis* ***lugemata***);

d üksikjuhtudel saav kääne (***-maks***) finaallause funktsioonis (*et* + *da*-inf. — *tõusis püsti paremini* ***nägemaks***).
ma-tegevusnimi esineb nii isikulises kui ka umbisikulises tegumoes (*õppima* ~ *õpitama*, *kirjutama* ~ *kirjutatama*).

2 *da*-tegevusnimi (II infinitiiv) vastab küsimusele *mida teha?* ja nimetab tegevust, mida tuleb teha, võib teha. *da*-tegevusnime tarvitatakse ühenduses teise verbiga, mis väljendab tahtmist (***tahab***, ***soovib*** *lugeda*), võimist (***võib***, ***suudab***, ***näeb*** *lugeda*), tundmust (***armastab***, ***julgeb*** *lugeda*), mõistmist (***mõistab***, ***oskab*** *lugeda*), suhtumist (***püüab***, ***lubab***, ***saab*** *lugeda*).
da-tegevusnime tarvitatakse ka ühenduses tahtmist, võimist, tundmist, mõistmist ja suhtumist väljendavate omadus- ja nimisõnadega (*on* ***kasulik***, ***mõnus***, ***raske***, ***lõbus*** *lugeda*; *on* ***tahe***, ***võime***, ***julgus***, ***oskus***, ***püüe*** *lugeda*).
da-tegevusnime tunnuseks on ***-da***, ***-ta***, ***-a*** (*lugeda*, *hakata*, *teha*), ka

-na, -la, -ra (*panna, tulla, surra,* kus tüvesse kuulub ainult geminaadi esikomponent; vrd. ***pannud, tulnud, surnud***).

da-tegevusnimel on veel seesütlev kääne (*des*-vorm) e. gerundiiv (*lugedes, hakates*); see väljendab tegevust, mis toimub teise tegevusega samaaegselt (*töötab* ***naerdes****, läheb* ***vilistades****, tuleb* ***hüpates***) ja tema tunnuseks on ***-des, -tes, -es*** (*lugedes, hakates, süües*).

da-tegevusnimi esineb ainult isikulises tegumoes.

134 **Kesksõnu** on eesti keeles samuti kaks — oleviku ja mineviku kesksõna, mis väljendavad omadusega seoses olevat tegevust. Oleviku kesksõna tunnuseks on ***-v*** (***-va-***) (*v*-kesksõna — *lugev, õpitavad*), mineviku kesksõna tunnuseks ***-nud, -tud*** (*nud-, tud*-kesksõna — *lugenud, loetud*).

Kesksõnad esinevad nii isikulises (*lugev, lugenud*) kui ka umbisikulises tegumoes (*loetav, loetud*).

Esinemise tõttu olevikus ja minevikus, isikulises ja umbisikulises tegumoes, sihilistena ja sihitutena on kesksõnadel verbaalne iseloom.

Nende tarvitamise tõttu täiendina (omadussõna tähenduses) (***õppiv*** *laps,* ***õpitud*** *pala*) on neil noomeniline iseloom, mispärast neid nimetataksegi käändelisteks vormideks.

Oleviku kesksõnad käänduvad kõigis käändeis (*lugev, lugeva, lugevat* jne.; *loetav, loetava, loetavat* jne.). Mineviku kesksõnad tavaliselt ei käändu (***lugenud, loetud, langenud*** *kangelasi,* ***saavutatud*** *tulemusi*).

Tingimuskõrvallause lühendamisel tarvitatakse *nuks*-vormi (saavat käänet), näit. ***Tulnuks*** *sa pisut varem, oleksid teda kohanud.*

Tunnustest ***-nud*** ja ***-tud*** on moodustatud sufiksid ***-nu*** ja ***-tu***, mille abil saab tuletada verbidest nimisõnu (*langenu, söönu, haavatu, saavutatu*).

Tegusõna põhi- ja peavormid.

135 Tegusõnal on neli **põhivormi**: *ma*-tegevusnimi (*lugema*), *da*-tegevusnimi (*lugeda*), isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku ainsuse 1. pööre (*loen*) ja *tud*-kesksõna (*loetud*).

1 ***ma*-tegevusnime** tüve järgi moodustatakse:
a *ma*-tegevusnime teised käänded (*luge/ma/**s**, hakka/ma/**s**; luge/ma/**st**, hakka/ma/**st**; luge/ma/**ta**, hakka/ma/**ta***);
b *si*-tunnuseline lihtminevik (*luge/**si**/me, hakka/**si**/me*);
c kaudse kõneviisi oleviku vormid (ta *luge/**vat**, hakka/**vat***);
d isikulise tegumoe oleviku kesksõna (*luge/**v**, hakka/**v***).

2 ***da*-tegevusnime** tüve järgi moodustatakse:
a *des*-vorm (*luge/**des**, haka/**tes***);
b harilikult *nud*-kesksõna (*luge/**nud**, haka/**nud***);
c harilikult isikulise tegumoe käskiva kõneviisi ainsuse 3. pööre ja kõik mitmuse pöörded (*luge/**gu**, haka/**ku**; luge/**ge**/m, haka/**ke**/m; luge/**ge**, haka/**ke**; luge/**gu**, haka/**ku***).

3 Isikulise tegumoe kindla kõneviisi **oleviku 1. pöörde** tüve järgi moodustatakse:
a sama oleviku teised pöörded (*loe/**n** ~ loe/**d**, loe/**b*** jne.; *hakka/**n** ~ hakka/**d**, hakka/**b*** jne.);
b isikulise tegumoe tingiva kõneviisi pöörded (*loe/**n** ~ loe/**ksi**/n, loe/**ksi**/d, ei loe/**ks**; hakka/**n** ~ hakka/**ksi**/d, hakka/**ksi**/me, ei hakka/**ks***);
c isikulise tegumoe käskiva kõneviisi ainsuse 2. pööre (*loe, hakka*).

4 ***tud*-kesksõna** tüve järgi moodustatakse umbisikulise tegumoe vormid (*loe/**tud** ~ loe/**t**/i, loe/**ta**/kse, loe/**ta**/gu, ei loe/**ta**; haka/**tud** ~ haka/**ta**/kse, haka/**t**/i, haka/**ta**/gu, ärgu haka/**ta**/gu*).

Peale põhivormide tuleb tegusõnade pööramisel silmas pidada 136
veel neid vorme, mida ei saa alati põhivormide järgi moodustada. Need on: isikulise tegumoe lihtmineviku vormid (*lugesin, hakkasin*), *nud*-kesksõna (*lugenud, hakanud*) ja umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi jaatava oleviku vormid (*kse*-olevik — *loetakse, hakatakse*).

Põhimuuteid koos nimetatud kolme vormiga nimetatakse tegusõna **peavormideks**. Peavormid on: 1) ***ma*-tegevusnimi** (*õppima*), 2) ***da*-tegevusnimi** (*õppida*), 3) isikulise tegumoe kindla kõneviisi **oleviku** ainsuse **1. pööre** (*õpin*), 4) isikulise tegumoe **lihtmineviku** ainsuse **1. pööre** (*õppisin*), 5) ***nud*-kesksõna** (*õppinud*), 6) ***kse*-olevik** (*õpitakse*), 7) ***tud*-kesksõna** (*õpitud*).

PÖÖRDKONNAD.

Ülevaade eri süsteemidest.

137 Nagu käänd-, nii ka pöördsõnadel kasutatakse murdeis ja ühiskeeles rohkesti paralleelvorme, mida kirjakeele normid ei luba kasutada, näit. *müüdakse, ei müüa; tekkib, sattub; käsen; hukutakse, sütib; ei tunnud, kannud; kõnelenud, pureletakse, viljeleti; töödata, töödanud; jooksta, jookstes, jooksti* jne. Selleks et otsustada tegusõna normikohase vormistiku üle, on tarvis teada, millisesse pöördkonda ja tüüpkonda verb kuulub ja missugused on vastava tüübi peavormid kirjakeeles.

Pöördkonnaks e. konjugatsiooniks nimetatakse eesti keeles sellist tegusõnade rühma, millel on mõningaid sarnaseid tunnuseid (tüve silpide arv, astmevaheldus, vokaal- või konsonanttüvi, *da*-tegevusnime ja umbisikulise tegumoe tunnused jm.). Pöördsõna tüüpkonnaks nimetame sõnade rühma, millesse kuuluvad sõnad on peale selle ka veel välte, tüve lõpphääliku või mõnede eritunnuste poolest sarnased.

Eri autorid on üht või teist tunnust eelistanud, mille tõttu on saadud erinevad pöördkondade süsteemid. Pöördsõnad on üldiselt samasuguse häälikulise ehitusega kui käändsõnad, seepärast on eesti kirjakeele ajaloo jooksul tehtud katseid seostada pöördkondi käändkondadega.

Juba K. A. Hermann püüdis oma grammatikas (1884) kujundada pöördkondi vastavalt käändkondadele, kuid ta saavutas ainult osalise vastavuse (tal on 10 käänd- ja 7 pöördkonda), sest verbide tüüpe on vähem kui noomenite omi. Alles J. Jõgever (1904) seostas omavahel tihedalt käänd- ja pöördkonnad (kumbagi kuus). Liigituse aluseks on tal astmevaheldus, millele lisaks arvestatakse veel tüve silpide arvu ja väldet.

Sõnade ajaloolisest kujunemisest ja tüve silpide arvust on lähtunud veel mitmed teisedki grammatikate koostajad, nagu K. Leetberg (1921), O. Loorits (1923) jt. Ka J. V. Veski käsitluses on käänd- ja pöördkondade süsteem tihedasti seotud. (8, 153)

138 Järgnevas vaatleme lähemalt kolme — J. V. Veski, E. Muugi ja P. Alvre pööramissüsteemi, mille kasutamine võiks tänapäeval arvesse tulla.

J. V. Veski süsteemis on viis pöördkonda (nagu viis käändkondagi); liigitamisaluseks on põhiliselt sõnatüve silpide arv ja sõnade ajalooline kujunemine.

I pöördkond: kolmesilbilised kontraheerumata tüved (näit. *kirjutama, vilksahtama, vabandama, kohisema, kaubitsema*). Erandrühma moodustavad *ele*-sufiksiga verbid (*kõnelema, jagelema, virelema*), mille *da*-infinitiiv ja impersonaali vormid elideerivad kaasrõhulise *e*.

II pöördkond: kahesilbiliseks kontraheerunud tüved (näit. *hakkama, hüppama*). Erandrühma moodustavad siingi *ele-* > *le*-sõnad (*mõtlema, lendlema*).

III pöördkond: kontraheerumata kahesilbilised tüved, astmevahelduseta (näit. *vedama, siblima, muutuma, sööbima, töötama*) ja astmevaheldusliku (*õppima, lugema, analüüsima, tapeetima, realiseerima*).

IV pöördkond: kahesilbilised astmevaheldusliku *a*- ja *e*-tüvelised verbid, mille vormides esineb mõnesuguseid kontraheerumisi (näit. *saatma, päästma, maksma, laulma, naerma, veenma, püüdma, tapma, õitsma, laskma*; *tulema, panema, pesema*).

V pöördkond: pika vokaali või diftongiga ühesilbilised tüved (näit. *saama, võima, käima, naima, sööma, looma, keema, treima*). (143, 164—165)

Ülevaade J. V. Veski pöördkondade süsteemist.

Pöördkond	Astmevahelduseta	Astmevaheldusliku
I	***kirjutama*** Erandrühm: ***kõnelema***	
II		***hakkama*** Erandrühm: ***lendlema***
III	***valama, siblima muutuma***	***õppima, lugema***
IV	Erandrühm: ***tulema***	***saatma, maksma, laulma, püüdma, tapma***
V	***saama, käima***	

J. V. Veski pöördkondade puuduseks on erandrühmade rohkus ja I ning III pöördkonna vormitunnuste sarnasus.

E. Muuk jaotab tegusõnad nelja pöördkonda, lähtudes siingi astmevaheldusest.
Astmevahelduseta tegusõnad kuuluvad I ja II pöördkonda vastavalt tüve silpide arvule. Astmevaheldusliku verbid moodustavad III ja IV pöördkonna — esimesse kuuluvad nõrgenevad, teise tugevnevad tüved.

Ülevaade E. Muugi pöördkondade süsteemist.

Pöördkond	Astmevahelduseta	Astmevahelduslik
I	***tooma, käima***	
II	***paluma, siblima, murduma, kirjutama*** Erandrühm: ***kõnelema***	
III		I alaliik: ***lugema, leppima*** II alaliik: ***saatma, murdma, laulma, seisma, laskma***
IV		***tõmbama, õmblema***

Kõige uuem on P. Alvre katse tegusõnu pöördkondadesse jagada. Autor lähtub tüve silpide arvust, vokaal- ja konsonanttüvest ning astmevaheldusest ja saab kolm pöördkonda (nagu kolm käändkondagi).

Ülevaade P. Alvre pöördkondade süsteemist.

Pöörd-kond	Vokaaltüved	Konsonanttüved
I	***tooma, käima***	
	Astmevahel-duseta ***elama, siblima***	***tulema, surema, panema, pesema; esitelema***
II	Astmevahel-duslikud ***lugema, õppima***	***kuulma, veenma, murdma, seisma*** Erandrühm: ***saatma, tapma, kütma***
	Astmevahel-duseta ***muutuma, kirjutama***	***kõnelema***
III	Astmevahel-duslikud	***õmblema, hakkama***

Järgnevas ülevaates pöördsõnast on lähtutud E. Muugi süsteemist, mis on pikema aja jooksul kõige enam kasutamist leidnud.

I pöördkond

I pöördkonda kuuluvad astmevahelduseta tegusõnad, mille tüvi on ühesilbiline ja lõpeb pika vokaali või diftongiga. 139

tooma-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille tüves on pikk vokaal, välja arvatud ***ii***, ***üü***.

tooma tuua toon tõin toonud
tuuakse toodud

Nagu ***tooma*** pöörduvad *jooma, sööma, saama, looma, lööma, pooma, keema, jääma* jt.

tooma-tüüpi sõnade pööramisel peetagu silmas, et

a) harilikult on ***da***-tegevusnime tunnuseks ***-a***, sõnadel ***saada***, ***keeda***, ***jääda*** aga ***-da***;

b) lihtmineviku tunnuseks on *-i*; tüves olev pikk *o* või *ö* muutub lihtminevikus *õ*-ks (*tooma* ~ *tõin*, *lööma* ~ *lõin*);

c) ***nud***-kesksõna ei moodustata *da*-tegevusnime järgi (*saa|da* ~ *saa|nud*, *jääda* ~ *jäänud*, *süüa* ~ *söönud*);

d) ***kse***-oleviku tüvi sarnaneb häälikuliselt *da*-tegevusnimega (mitte *tud*-kesksõnaga), kuid on II vältes (*tuua* ~ *tuuakse*, *lüüa* ~ *lüüakse*, *müüa* ~ *müüakse*); ainult sõnadel *saada*, *keeda*, *jääda* (*da*-tegevusnime tunnuseks on *-da*) on *kse*-olevik III vältes (*saadakse*, *keedakse*, *jäädakse*);

e) sõnadel, mille tüves on ***oo***, ***öö***, esineb *da*-tegevusnimes ja *kse*-olevikus vastavalt ***uu***, ***üü*** (*tooma* ~ *tuua*, *jooma* ~ *juua*, *sööma* ~ *süüa*, *lööma* ~ *lüüa*).

käima-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille tüves on diftong või ***ii***, ***üü***.

käima käia käin käisin käinud
käiakse käidud

Nagu ***käima*** pöörduvad *võima, naima, müüma, viima, näima, treima, täima, kaema* jt.

käima-tüüpi sõnade pööramisel peetagu silmas, et

a) ***da***-tegevusnime tunnuseks on ***-da*** (*võida*, *treida*, *näida*, *kaeda*) või ***-a*** (*müüa*, *viia*);

b) lihtmineviku tunnus on *-si-*, *-s-* (*viisin*, *käisin*);
c) umbisikulise tegumoe tunnus on *-da-*, *-d-*, *-a-*, või *-ta-*, *-t-* (*võidakse*, *naidakse*; *viiakse*, *käiakse*; *treitakse*, *täitakse*, *kaetakse*; *võidi*, *treiti*).
d) sõnast *näima* tarvitatakse isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku 3. pöörde vormi *näib* tähenduses ka *näikse*.

I pöördkonna sõnade umbisikulise tegumoe oleviku eitava vormi moodustamisel tuleb silmas pidada, et see sarnaneb tüvelt ja tunnuselt *tud*-kesksõnaga, mitte *kse*-olevikuga (õige on: *ei tooda*, *ei müüda*, *ei käida*, *ei viida* jne.).

II pöördkond.

140 II pöördkonda kuuluvad astmevahelduseta tegusõnad, mille tüves on kaks või rohkem silpi.
da-tegevusnime tunnus on *-da*, lihtmineviku tunnus *-si-* (*-s*).

elama-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille tüves on 2 silpi I või II vältes.

elama elada elan elasin elanud
elatakse elatud

Nagu ***elama*** pöörduvad *valama*, *sügama*, *ronima*, *lisama*, *purema*, *avama*, *valima*, *jagama*, *magama*, *harima*, *ronima*, *põlema*, *lubama*, *sõdima*, *küsima*, *lisama*, *siblima* jt.

muutuma-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille tüves on 2 silpi III vältes.

muutuma muutuda muutun muutusin muutunud
muututakse muututud

Nagu ***muutuma*** pöörduvad *töötama*, *taastama*, *süttima*, *hukkuma*, *kaotama*, *julgema*, *aelema*, *tunduma*, *kattuma*, *mattuma*, *puuduma*, *puutuma*, *loobuma*, *joobuma*, *lõhkema*, *võrduma*, *eeldama*, *pooldama*, *lükkuma*, *leotama*, *vettima*, *katkema*, *orienteeruma* jt.
Sõnast *julgema* võib umbisikulises tegumoes kasutada paralleelvorme *juletakse* e. *julgetakse*, *juletud* e. *julgetud*.

kirjutama-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille tüves on kolm või rohkem silpi.

kirjutama *kirjutada* *kirjutan* *kirjutasin* *kirjutanud*
kirjutatakse *kirjutatud*

Nagu ***kirjutama*** pöörduvad *armastama, avaldama, kannatama, arvustama, valitsema, kihutama, seletama, ületama, kasvatama, kujutlema, etendama, arendama, valutama, vahelduma, mõnulema, näitlikustama* jt.

kõnelema-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille kolmesilbiline tüvi lõpeb liitega *-(e)le-*.

Umbisikulise tegumoe tunnus on *-d(a)-*.

Märkus. Kolmesilbilised verbid, millel *le*-liite ees on *u* või *a* (*mõnulema, ihalema*), pöörduvad nagu ***kirjutama***.

kõnelema ***kõnelda*** ***kõnelen*** ***kõnelesin*** ***kõnelnud***
kõneldakse ***kõneldud***

Nagu ***kõnelema*** pöörduvad *viljelema, tõrelema, purelema, sädelema, tegelema, rabelema, kogelema, sõnelema, nägelema* jt.

Seda tüüpi sõnades liitub vormitunnus kord vokaal-, kord konsonanttüvele: vokaaltüvele ***ma***-infinitiivis, isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku esimesest pöördest moodustatud muuteis ja lihtminevikus (***viljele****/ma*, ***viljele****/n*, ***viljele****/sin*); konsonanttüvele ***da***-infinitiivis ja ***tud***-kesksõnas ning nendest moodustatud muudetes, samuti ***nud***-kesksõnas ja ***kse***-olevikus (***viljel****/da*, ***viljel****/dud*, ***viljel****/nud*, ***viljel****/dakse*).

Erandlikult pöörduvad sõnad ***tulema***, ***olema***, ***surema***, ***panema***.

tulema *tulla* *tulen* *tulin* *tulnud*
tullakse *tuldud*

Nendel sõnadel ei saa kõiki vorme moodustada põhivormide järgi. Lihtmineviku tunnuseks on *-i-*.

Umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku eitav vorm on *ei tulda, ei surda, ei olda* jne.

Sõna ***minema*** on kahetüveline: ***minema***, ***minna***, ***lähen***, ***läksin***, ***läinud***, ***minnakse***, ***mindud***.

Sõna ***pesema*** peavormid on *pesema, pesta, pesen, pesin, pesnud, pestakse, pestud*.

III pöördkond

141 III pöördkonda kuuluvad astmevahelduslikud tegusõnad, mille *da*-tegevusnimi on **tugevas**, olevik **nõrgas** astmes.
Need jagunevad kahte alaliiki.

I alaliiki kuuluvad sõnad, millel ***ma***-tegevusnime tüvi lõpeb vokaaliga.
da-tegevusnime tunnuseks on ***-da***, lihtmineviku tunnuseks ***-si-*** (***-s***), umbisikulises tegumoes ***-ta-*** (***-t-***).

lugema-tüüpkonda kuuluvad esmavältelised sõnad.

lugema	***lugeda***	***loen***	***lugesin***	***lugenud***
loetakse	***loetud***			

Nagu ***lugema*** pöörduvad *vedama, sadama, kuduma, siduma, küdema, põdema, kudema, laduma, taguma* jt.
Eraldi tuleb tähelepanu juhtida sõnadele ***pidama, vedama, nägema*** ja ***tegema.***
Sõnal ***pidama*** on kolm tähendust: 1) kinni hoidma; 2) arvama; 3) kohustatud olema. Esimestel juhtumitel on lihtminevik *pida-**sin**, pidas* jne., viimasel juhtumil *pidin, pidi* jne. Teised vormid on sarnased.
Sõnal ***vedama*** on umbisikuline tegumood *veetakse, veetud, veeti, ei veeta* jne.
Nägema ja ***tegema*** pöörduvad järgmiselt: *nägema, näha, näen, nägin, näinud, nähakse, nähtud, ei nähta*; *tegema, teha, teen, tegin, teinud, tehakse, tehtud, ei tehta.*
Sõna *pügama* pöördub astmevaheldusetа (*elama*) ja astmevaheldusega: *pügan* ~ *pöan, pügatud* ~ *pöetud* jne.

õppima-tüüpkonda kuuluvad kolmandavältelised sõnad.

õppima	***õppida***	***õpin***	***õppisin***	***õppinud***
õpitakse	***õpitud***			

Nagu ***õppima*** pöörduvad *kukkuma, sattuma, tekkima, saagima, sulgema, praadima, küündima, nülgima, mahtuma, lõppema, leppima, rääkima, pilduma, hauduma, kasvama, kuivama, õitsema, säilima, settima, näuguma, uppuma, tõrkuma, kõndima, deklineerima, deklameerima* jt.

Eraldi tuleb tähelepanu juhtida järgnevaile sõnadele: ***laadima*** pöördub kahtviisi, tähendusest olenevalt: ***laen, laetakse, laetud*** (püssi); ***laadin, laaditakse, laaditud*** (koormat); sõnadest *käskima* ja *kiskuma* on umbisikulise tegumoe vormid ***kästakse, kistakse, kästud, kistud*** jne.; sõnal *hauduma* on kaks tähendust: a) välja hauduma, b) pehmeks, põletikuliseks muutuma; esimesel juhtumil on olevik (kana) *haub*, teisel — (puder) *haudub*; *uskuma* umbisikuline tegumood on *usutakse* e. *ustakse*, *usutud* e. *ustud*.

II alaliiki kuuluvad sõnad, mille ***ma***-tegevusnime tüvi lõpeb konsonandiga.

saatma-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ***ma***-tegevusnime tüvi lõpeb ***t***- või ***p***-ga.

saatma	***saata***	***saadan***	***saatsin***	***saatnud***
saadetakse	***saadetud***			

Nagu ***saatma*** pöörduvad *tootma, veetma, liitma, kiitma, lootma, keetma, söötma, niitma, võitma, loitma, naitma, toitma, kastma, köitma, tapma* jt.

Sõnadel *jätma, katma, kütma, matma, võtma* esinevad nõrga astme vormid umbisikulises tegumoes diftongilistena: *jäetakse, kaeti, köetud, maetagu, võetaks* jt.

murdma-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ***ma***-tegevusnime tüvi lõpeb ***d***-ga.

murdma	*murda*	*murran*	*murdsin*	*murdnud*
murtakse	*murtud*			

Nagu ***murdma*** pöörduvad *kandma, kündma, andma, tundma, jõudma, nõudma, hoidma, hüüdma, püüdma, needma* jt.

Sõnad ***seadma*** ja ***teadma*** pöörduvad: *seadma, seada, sean, seadsin, seadnud, seatakse, seatud*; samuti pöördub *teadma*.

laulma-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ***ma***-tegevusnime tüve lõpul on ***l, n, r***.

laulma	***laulda***	***laulan***	***laulsin***	***laulnud***
lauldakse	***lauldud***			

Nagu ***laulma*** pöörduvad *kuulma, naerma, veenma, möönma* jt.

seisma-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille ***ma***-tegevusnime tüve lõpul on ***s***, ***ks***, ***sk***, ***ps***.

seisma	***seista***	***seisan***	***seisin***	***seisnud***
seistakse	***seistud***			

Nagu ***seisma*** pöörduvad *tõusma, maitsma, maksma, lüpsma* jt.

Märkus. Sõnadest *kaitsma* ja *maitsma* tarvitatakse lihtminevikus vorme *kaitsesin, maitsesin*.

Sõna ***jooksma*** peavormid on *jooksma, joosta, jooksen, jooksin, jooksnud, joostakse, joostud*, sõnal ***laskma*** *lasta, lasen,* ***lasksin****, lasknud, lastakse, lastud.*

IV pöördkond

142 IV pöördkonda kuuluvad astmevaheldus*likud* tegusõnad, mille ***da***-tegevusnimi on **nõrgas**, olevik **tugevas** astmes. Lihtmineviku tunnuseks on ***-si-***.

hakkama-tüüpkonda kuuluvad ***a***-tüvelised sõnad, mille *da*-tegevusnime tunnuseks on ***-ta***, umbisikulise tegumoe tunnuseks ***-t(a)-***.

hakkama	***hakata***	***hakkan***	***hakkasin***	***hakanud***
hakatakse	***hakatud***			

Nagu ***hakkama*** pöörduvad *suunama, ruttama, tõttama, hüppama, hiilgama, algama, tüütama, pelgama, laenama, kõlbama, vaatama, süütama, kaebama, kaevama, keelama, laastama, lakkama, oigama, viitama* jt.

õmblema-tüüpkonda kuuluvad sõnad, mille tüve lõpul on liide ***-le-***; *da*-tegevusnime tunnuseks on ***-da***, umbisikulises tegumoes ***-d(a)-***.

õmblema	***õmmelda***	***õmblen***	***õmblesin***	***õmmelnud***
õmmeldakse	***õmmeldud***			

Nagu ***õmblema*** pöörduvad *maadlema, võimlema, tõmblema, hüplema, vaatlema, võrdlema, töötlema, kauplema, suudlema, suplema, kahtlema, lendlema* jt.

Sõnadel ***mõtlema*** ja ***ütlema*** on nõrgas astmes kahesugused vormid: *mõtelda* e. *mõelda, mõtelnud* e. *mõelnud, mõteldakse* e. *mõeldakse, üteldud* e. *öeldud* jne.

Üksikutest tegusõnavormidest.

Liit- ja ühendtegusõnades pöördub nende verbaalne osa (*tasakaalustama* nagu ***kirjutama***, *ülehindama* nagu ***hakkama***, *üle andma* nagu ***murdma*** jne.).

Eksimusi esineb mõnede verbivormide tarvitamisel, kuigi üldiselt palju vähem kui käändsõna puhul. Vaatleme üksikuid muuteid, milles vigu tekib.

Olevik.

Sõnad ***sulgema***, ***hauduma*** ja ***käskima*** pöörduvad isikulise tegu- **143**
moe kindla kõneviisi olevikus nagu *õppima*, seepärast on õige ***sulevad***, ***haub***, ***käsin***. Viimase sõna puhul tuleb tähele panna, et säilib tüve lõppvokaal ***i*** (mitte *käsen*). Sõnadest ***kuduma*** ja ***kudema*** on olevik vastavalt ***koob***, ***koevad***, sest need sõnad pöörduvad nagu tüüpsõna ***lugema***.

Teises tähenduses sõna ***hauduma*** (= *pehmeks minema*, *ära hauduma*) pööratakse *muutuma*-tüübi järgi: ***haudub***, ***hauduvad***, ***hauduksid*** jne. Sõnadest ***pürgima***, ***küündima*** ja ***naasma*** on olevikuvormid: *pürime*, *küünivad*, *naaseb* (esimesed kaks pöörduvad nagu *õppima*, kolmas nagu *seisma*).

Sõnast ***minema*** on olevik *läheme*; vormi ***lähme*** võib tarvitada ainult käskivas kõneviisis (= *mingem*).

Sõnad ***kerkima*** ja ***vaikima*** pöörduvad nagu *muutuma*, seepärast on õige *kerkib*, *kerkivad*, *vaikivad*.

Lihtminevik.

Isikulise tegumoe kindla kõneviisi lihtminevik astmevaheldus- **144**
likest sõnadest on alati **tugevas astmes** (*ma*-tegevusnimega samas astmes): *tekkisid*, *sulgesime*, *õmblesid*, *hakkasite*.

Isikulises tegumoes on lihtmineviku tunnuseks harilikult ***-si-***, ***-s***, ***-is*** (*vaatasin*, *kutsus*, *kandis*); ainult mõnedel I pöördkonna sõnadel (*tõime*, *sõite*, *jäi*, *tõid*), II pöördkonna *tulema*-tüüpi verbidel (*olime*, *tulite*, *surid*, *pesin*, *pani*) ja tegusõnadel *nägema*, *tegema* (*nägime*, *tegid*) on isikulise tegumoe lihtmineviku tunnuseks ***-i***.

Umbisikulises tegumoes on lihtmineviku tunnuseks alati *-i-* (*naerdi, õpetati*).

Vigu isikulise tegumoe lihtmineviku tarvitamisel esineb üldisemalt sõnas *laskma*. Siin lubatakse tänini tarvitada ainult tunnust *-si-, -is* (mitte *-i*): *lasksin* ~ *lasksid* ~ *laskis* (mitte *lasin* jne.).

Üksikuid eksimusi on ka vormides *pesin, panin, surid*.

nud-kesksõna.

145 ***nud***-kesksõna põhivormiks on harilikult *da*-tegevusnimi (***osa**/ta* ~ ***osa**/nud, **lõppe**/da* ~ ***lõppe**/nud, **ala**/ta* ~ ***ala**/nud*).

da-tegevusnime järgi ei saa ***nud*-kesksõna** moodustada järgnevail juhtudel:

1) enamikust I pöördkonna sõnadest (***tuua*** ~ ***toonud, luua*** ~ ***loonud, müüa*** ~ ***müünud, käia*** ~ ***käinud***);

2) II pöördkonna *tulema*-tüüpi sõnadest (***panna*** ~ ***pannud, surra*** ~ ***surnud, pesta*** ~ ***pesnud***);

3) mõnedest III ja IV pöördkonna erandsõnadest (***teha*** ~ ***teinud, näha*** ~ ***näinud, lasta*** ~ ***lasknud***).

nud-kesksõna tarvitamisel esineb rohkesti vigu.

Õige on ***töötanud, julgenud***, sest need on astmevahelduseta sõnad ja seepärast pööramisel tüvi ei muutu.

Verbide ***andma, kandma, kündma*** ja ***tundma*** *nud*-kesksõnas peab ***d*** säilima (*andnud, kandnud, kündnud, tundnud*).

Kõige sagedamini esineb vigu ***hakkama***-tüüpi sõnade *nud*-kesksõnas: nende puhul on tähtis meeles pidada, et ***nud***-kesksõna on alati samas astmes kui ***da***-tegevusnimi: ***lõigata*** ~ ***lõiganud, osata*** ~ ***osanud, hinnata*** ~ ***hinnanud, kõlvata*** ~ ***kõlvanud, lennata*** ~ ***lennanud, hiilata*** ~ ***hiilanud***.

nud-kesksõna tunnusest ei tohi kirjakeeles ***u***-d ära jätta, kuigi see on kõnekeeles üldiselt tavaks ja „keeleuuenduslased" rakendasid seda ka kirjakeeles. Õige on: *väsinud, vajutanud, kasvanud, möödunud, kuivanud, õpetanud*.

Umbisikulise tegumoe olevik.

Mõnedes I pöördkonna sõnades, II pöördkonna *tulema*-tüüpi verbides ja III pöördkonna erandites *tegema* ja *nägema* on ***kse***-olevikus tunnuseks *-a-*. Õige on: *müüakse, tuuakse, käiakse,* aga: *naidakse, võidakse, treitakse, (täima) täitakse, muudakse* e. *muutakse, määdakse* e. *määtakse.* **146**

Umbisikulise tegumoe eitav olevik moodustatakse alati ***tud***-kesksõna järgi — *müüdud* ~ *ei müüda, tuldud* ~ *ei tulda, nähtud* ~ *ei nähta.*

Tingiv kõneviis.

Eraldi tuleb tähelepanu juhtida isikulise tegumoe tingiva kõneviisi vormidele, kus pöördelõpud ja mitmuse tunnused jäetakse ühiskeeles sageli ära, eriti mitmuse 3. pöördes: *nad teaksid, jätaksid, me saaksime, nad kinnitaksid, te oleksite, nad vastaksid, teeksid.* **147**

Üksikjuhtumeid.

kõnelema-tüüpi sõnades esineb üldiselt vigu nendes vormides, kus kirjakeele normid konsonanttüve nõuavad; ühiskeeles säilitatakse sageli tüve lõpu *e.* Õige on: *kõnelda, tegelnud, vireldakse, rabeldud, logeldi, kogeldes.* **148**

Rohkesti vigu põhjustab sõna ***jooksma***, kus kirjakeeles osas vormidest esineb *k*, teises mitte: *joosta, joostes, joosti, jooksnud, jookske.*

MÄÄRSÕNAD.

Määrsõnad e. adverbid nimetavad kohta, aega, teoviisi, määra, jaatust, eitust, küsimust, seovad lauseid, annavad mõnele sõnale lauses või kogu lausele mingi tähendusvarjundi. **149**

Sellele vastavalt jaotatakse määrsõnad kolme liiki: iseseisvaiks, abi- ja rõhumäärsõnadeks.

1 **Iseseisvad määrsõnad** kuuluvad tegu-, omadus- või määrsõna juurde ja vastavad mingile küsimusele (***kaugel*** — *kus?*

ecmale — *kuhu?* ***eile*** — *millal?* ***ilusasti*** — *kuidas?* ***üsna*** — *kuivõrd?* jne.), seega on lauseliikmeks.

2 **Abimäärsõnad** kuuluvad tegusõna juurde, kuid ei vasta mingile küsimusele, vaid modifitseerivad verbi tähendust, seda täpsustades, konkretiseerides (***üle*** */lugema/*, ***lahti*** */võtma/*, ***kätte*** */andma/*, ***mööda*** */minema/*, ***sisse*** */astuma/* jne.). Nad moodustavad koos verbiga ühe lauseliikme.

3 **Rõhumäärsõnad** rõhutavad mõnd sõna lauses, annavad kogu lausele mingi eri tähendusvarjundi või näitavad kõneleja suhtumist (*ka, küllap, vist, tõesti, kindlasti, ometi, eks, muidugi, ju, võib-olla, loodetavasti, õnneks, kahjuks* jne.). Nad esinevad lauselaienditena.

Iseseisvad määrsõnad jagunevad omakorda kuude liiki:

150 a kohamäärsõnad vastavad küsimustele *kus? kuhu? kust?* ja esinevad sageli kolmes kohakäändes (*lähedal, lähedale, lähedalt*; *kaugel, kaugele, kaugelt*; *eemal, eemale, eemalt*; *siin, siia, siit*; *seal, sinna, sealt*; *ülal, üles, ülalt*; *kuski* e. *kuskil, kuhugi* e. *kuskile, kustki* e. *kuskilt*; *eespool, ettepoole, eestpoolt*; *tagapool, tahapoole, tagantpoolt*; *ülalpool, ülespoole, ülaltpoolt*; *siinpool, siiapoole, siitpoolt*; *väljaspool, väljapoole, väljastpoolt* jne.);

b ajamäärsõnad vastavad küsimustele *millal? kui sageli?* (*täna, homme, eile, varsti, praegu, nüüd, siis, tänavu, tihti, öösel* e. *öösi* jt.);

c viisimäärsõnad vastavad küsimustele *kuidas? mil viisil?* (*ruttu, kiiresti, otse, jalgsi, samuti, vihaselt, käsitsi, kindlalt, ärevil, selili, kükakil* jt.);

d hulgamäärsõnad vastavad küsimustele *kuivõrd? mil määral?* (*väga, üsna, eriti, nii, pisut, kaunis, peaaegu, vähe, natuke, veidi, liiga, niivõrd*);

e küsivad määrsõnad (*kus? kuhu? kust? kunas? millal? kuidas? kuivõrd? miks? mispärast?*) esinevad küsilause alguses;

f siduvad määrsõnad (*kus, kuhu, kust, kunas, millal, kuidas, kuivõrd, miks, mispärast*) esinevad kõrvallause alguses ja seovad seda pealausega.

Mõnedel iseseisvatel määrsõnadel on võrdlusastmed (*kiiresti, **kiiremini**, **kõige** kiiremini*; *hästi, **paremini**, **kõige** paremini*; *kindlalt, **kindlamalt**, **kõige** kindlamalt* jne.).

KAASSÕNAD.

Kaassõnad kuuluvad nimisõnade või nimisõna tähenduses tarvitatud sõnade juurde ja märgivad koos nende sõnadega ruumi, aega, põhjust ja teoviisi. Kaassõnad ei vasta omaette küsimusele. Nad võivad asetseda nimisõna ees või järel, mille järgi neid nimetatakse eessõnadeks ja tagasõnadeks e. pre- ja postpositsioonideks. **151**

Kaassõnad on tekkinud (ja tekivad praegugi) nimisõnadest, näit. *peal, peale, pealt* — pea; *ääres, äärde, äärest* — äär; *juures, juurde, juurest* — juur; *otsas, otsa, otsast* — ots; *küljes, külge, küljest* — külg; *kõrvale, kõrval, kõrvalt* — kõrv; *alal, alale, alalt* — ala jne.

Omastava käändega tarvitatakse eeskätt järgmisi tagasõnu: *all, alla, alt*; *peal, peale, pealt*; *pool, poole, poolt*; *juures, juurde, juurest*; *küljes, külge, küljest*; *otsas, otsa, otsast*; *asemel, asemele*; *hulka, hulgas, hulgast*; *järel, järele, järelt*; *järgi*; *kaupa, viisi*; *keskel, keskele, keskelt*; *kohal, kohale, kohalt*; *ääres, äärde, äärest*; *vahel, vahele, vahelt*; *jooksul, korral*; *võrra, paiku* jt.

Mõned kaassõnad võivad esineda omastava käände ees või järel: ***läbi*** *metsa, rumaluse* ***läbi***; ***üle*** *jõe, (kirjuta) katsete* ***üle***; ***ümber*** *järve, käe* ***ümber*** e. ***ümber*** *käe.*

Osastava käändega tarvitatakse eeskätt eessõnu: *enne, ligi, piki, keset, mööda, vastu, allpool, pealpool.*

Kaassõna ***mööda*** võib esineda niihästi ees- kui tagasõnana — ***mööda*** *teed* — *teed* ***mööda.***

Mõned kaassõnad võivad esineda nii omastava kui ka osastava käändega, sõltuvalt tähendusest: ***pärast*** *lõunat, poisi* ***pärast***; *õe* ***vastu, vastu*** *aeda*; *laua* ***peale, peale*** *sööki*; kaassõna ***läbi*** esineb ka nimetava käändega: *päev* ***läbi.***

Seestütlevaga tarvitatakse: *põlvest* ***saadik,*** *sellest ajast* ***peale.***

Rajavaga: ***kuni*** *jõeni.*

Ilmaütlevaga: ***ilma*** *raamatuta.*

Kaasaütlevaga: ***ühes*** *vennaga*; ***koos*** *emaga*; ***üheskoos*** *teistega, vankriga* ***tükkis.***

Eessõna peale võib tarvitada tähenduses pärast. Sel juhul nõuab ta osastavat käänet: ***peale*** *lõunat.*

Mõni sõna võib esineda nii iseseisva määrsõnana, abimäärsõnana kui ka kaassõnana, olenevalt tema funktsioonist lauses, näit. ***läbi:***

aeg on ***läbi*** (iseseisev määrsõna), *luges raamatu* ***läbi*** (abimäärsõna), *läksime* ***läbi*** *pargi* (kaassõna); ***alla***: *tule* ***alla***, *vaenlane andis* ***alla***, *kukkus laua* ***alla***. Seda on oluline jälgida sõnaliikide ja lauseliikmete määramisel.

SIDESÕNAD.

152 **Sidesõnad** e. konjunktsioonid seovad sõnu, lauseosi või lauseid. Sidesõnu jaotatakse funktsiooni, tähenduse ja koosseisu järgi.

Funktsiooni järgi jagunevad sidesõnad:
a) rinnastavaiks, mis seovad samaväärseid lauseosi ja lauseid (*ja, ning, ega, ehk, või, vaid, kuid, aga, ent* jt.);
b) alistavaiks, mis seovad kõrvallauset pealausega (*et, kui, kuna, kuni, nagu, ehkki, kuigi, sest et, enne kui* jt.).

Tähenduse järgi jagunevad sidesõnad:
a) ühendavaiks (*ja, ning, ega, ehk, samuti, kui ka, nii* (*hästi*) — *kui* (*ka*), *ei* — *ega*);
b) eraldavaiks (*või, kas või*);
c) vastandavaiks (*aga, kuid, vaid, ent, mitte* /*ainult*/ *vaid* /*ka*/);
d) möönvaiks (*siiski, ometi, olgugi et, kuigi, ikkagi, ehkki, sellegipärast*);
e) järeldavaiks (*niisiis, järelikult, nii et, seega*);
f) põhjendavaiks ja seletavaiks (*sest, sellepärast, seepärast, sellepärast et, seepärast et, sest et, seetõttu nimelt*);
g) võrdlevaiks (*kui, nagu, justkui*);
h) aega määravaiks (*kui, kuni, kuna, enne kui, siis kui, seni kui*).

Koosseisult jaotatakse sidesõnad:
a) lihtsidesõnadeks, mis koosnevad ühest sõnast (*et, kui, sest, kuna, vaid, kuid, aga, sellepärast, ent* jt.) ja
b) ühendsidesõnadeks, mis koosnevad kahest või kolmest lahkukirjutatavast sõnast (*sest et, sellepärast et, enne kui, siis kui, sellele vaatamata et* jt.).

HÜÜDSÕNAD.

Hüüdsõnad e. interjektsioonid moodustavad harilikult ilma **153**
lauseliikmeteta lauseid, mis väljendavad tundmusi, kutsumist, peletamist ja loodushääli:

a) rõõmu (*hurraa, ah-hah-haa*),
b) kurbust ja valu (*ai, oh, ah, oi*),
c) ehmatust (*oih, aih*),
d) imestust (*tohoh, soo-oh, nonoh, ohoh*),
e) hüüdu (*halloo, uu, hei*),
f) pakkumist (*säh, näh*),
g) tänu (*aitäh, aitüma*),
h) ähvardust (*oot-oot, ah sa mait*),
i) tülgastust (*ptüi, päh*),
j) peletamist (*kõtt, kõss, hurjoh*),
k) loomade hõikamist (*ptruu, kutsu-kutsu, tibi-tibi, kiisu-kiisu*),
l) loomade häälitsusi ja loodushääli (*kikerikii, auh-auh, sulpsti, mütsti, põmdi, karsumdi*).

SÜNTAKS.

SISSEJUHATUS.

Süntaksi aine ja ülesanded.

154 **Lauseõpetus** e. süntaks käsitleb sõnaühendeid ja lauseid. Kuna keel ja mõtlemine on teineteisega tihedasti seotud, siis just lauseõpetuse tundmaõppimine on õige mõtlemis- ja väljendusoskuse otsestes teenistuses.

Igasugune kõne koosneb lauseist, viimased omakorda sõnadest, mis on grammatiliselt organiseeritud, või üksikust sõnast. Lauset hääldatakse vastava intonatsiooniga ja eraldatakse kõnes pausiga, kirjas kirjavahemärgiga. Lause täielik mõistmine on sageli võimalik ainult kontekstis, s. t. seoses teiste, naaberlausetega.

Uurides ja avades süntaktilisi seaduspärasusi, õppides tundma lauseehitust, paneme teoreetilise aluse väljendusoskuse arendamisele.

Lauseõpetuse ülesandeks on õpetada

a) tundma süntaktilisi mõisteid, et neid kasutada süntaktiliste reeglite rakendamisel ja teiste keelte õppimisel;

b) tarvitama lauses õigeid sõnavorme, nii et mõte oleks täpselt väljendatud (näit. alust ja öeldistäidet nimetavas või osastavas, sihitist osastavas, nimetavas või ainsuse omastavas, määrust sise- või väliskohakäändeis jne.);

c) ühildumis- ja sõltumisreegleid;

d) kasutama lauses õiget sõnade järjekorda, mis võimaldab täpselt väljendada mõtet ja vastab meie keele iseloomule;

e) lauseid ja lauseosi õigesti seostama;

f) kõrvallausete asemel tarvitama lauselühendeid ja vastupidi;

g) panema lause mõttele ja struktuurile vastavaid kirjavahemärke ning lauseid õige intonatsiooniga lugema. (66, 4—5)

Lause mõiste. Lause ja otsustus.

Lause on sõnadega väljendatud mõte — nii defineeris 155
lauset kreeka filosoof Aristoteles üle 2000 a. tagasi. See definitsioon on mõningate muudatustega püsinud grammatikaõpikuis tänini (ilmselt metoodilistel kaalutlustel):

Lause on kõneühik, mis väljendab suhteliselt terviklikku mõtet. (63, 3) Lause on sõnade rühmaga või sõnaga avaldatud terviklik mõte. (116, 14) Jts. Need definitsioonid ei väljenda lause kõiki iseloomulikke jooni.

Lausel on kolm tunnust:

1) kommunikatiivne — lause on teatavaks suhtlemisvahendiks;
2) ekspressiivne — ta väljendab kõneleja mõtteid;
3) modaalne — avaldab kõneleja suhtumist tegelikkusesse.

Neist kolmest tunnusest lähtudes on lause definitsioon järgmine.

Lause on (ajalooliselt kujunenud) **väikseim, mõttelt lõpetatud, intonatsiooniliselt terviklik ja grammatiliselt vormistatud kõneüksus, mis vahetult peegeldab tegelikkuse osakest ja sageli ka kõneleja suhtumist sellesse.**

Kuna keel ja mõtlemine on tihedasti seotud, siis on samuti ühenduses ka loogika ja grammatika. Igasugune otsustus leiab väljenduse lause abil. Ei ole otsustust, mis ei oleks lause. Otsustus on tunnetusakt, milles seostatakse kaks mõistet esemete (nähtuste jne.) tunnuste või suhete määramiseks. Näit. ***Hobune** on **koduloom**. **Lind laulab**.* Siin on lause ja otsustuse struktuur ühesugused. Kuid on lauseid, mis oma struktuurilt otsustusest erinevad: ***Poisil** on **raamat**. **Ta kavatseb** homme teatrisse minna.* Esimeses näites on loogiline alus grammatiliseks määruseks. Teises lauses on grammatilisest seisukohast peale subjekti ja predikaadi veel mõisteid, mis predikaati ligemalt piiritlevad.

Lauses võib peale otsustuse elementide peituda veel küsiv, hüüdev, käskiv element. Otsustuses peavad esinema nii subjekt kui ka predikaat. Lauses võib mõnikord subjekt või predikaat puududa. Nii et lause ja otsustus on küll lähedased kategooriad, kuid ei kattu täiesti: kummalgi on oma spetsiifika nagu teistelgi loogilistel ja grammatilistel mõistetel.

SÕNAÜHEND.

Süntaktilised suhted sõnaühendis.

156 Lauses on sõnad enamasti nii mõttelt kui ka grammatiliselt üksteisega seotud. Näit. *Tugev Vahur ehitas endale metsa sisse majakese.* (E. B.)

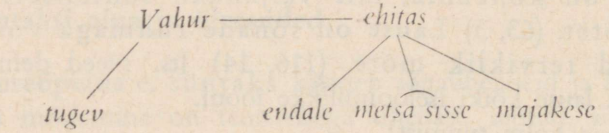

Sõnad on ühenduses paarikaupa. Selliseid seotud sõnu nimetatakse **sõnaühendiks.** Toodud lauses on järgmised sõnaühendid:

tugev Vahur	*ehitas endale*	*ehitas majakese*
Vahur ehitas	*ehitas metsa sisse*	

Sõnaühendis on sõnad seotud selliselt, et üks neist, mida nimetatakse **põhisõnaks**, omab põhilise tähenduse; teine täiendab või laiendab põhisõna ja seda kutsutakse **laiendiks.** Mõnede autorite arvates moodustavad sõnaühendi ka süntaktiliste suhete poolest samaväärsed sõnad lauses: *Ants **töötas** ja **sportis.** Isa ja **poeg** töötavad.* Aluse ja öeldise seost ei saa pidada põhisõna ja laiendi, vaid samaväärsete lauseliikmete seoseks.

157 **Süntaktiliste suhete** väljendamiseks sõnaühendis on järgmised vahendid:

1) **muuted** ja **arv**, näit. *tugevat Vahurit, **meie** ehitame, pikast luuletusest, usinad mehed.* Põhisõna ja laiend on ühes ja samas käändes, isikus ja arvus;

2) **abisõnad**, s. o. abimäärsõnad, kaas- ja sidesõnad. Abimäärsõnad võimaldavad sõnaühendit täpsustada: *auto **sõitis mööda**, esineja **luges** luuletuse **ette.*** Kaassõnadel on sama funktsioon mis käändelõppudel (*metsa **sees** ~ metsas, laua **peal** ~ laual*) ja nad aitavad seega sõnaühendeid moodustada, näit. *laps loeb **laua ääres**, pall veeres **kapi alla.*** Sidesõnad seovad sõnu sõnaühendeis rinnastavalt: *poiss **või** tüdruk, õppisime **ja** mängisime, põllul **ning** heinamaal*;

3) **sõnade järjekord**, näit. *teadlane **Moskvast** pidas huvitava ettekande*; *teadlane pidas **Moskvast** huvitava ettekande*; *teadlane pidas huvitava ettekande **Moskvast***;
4) **intonatsioon** ja **rõhk**. *Esimees tervitas **äsja saabunud** külalisi. Esimees tervitas **äsja** saabunud külalisi.*

Sõnaühendi liigid.

Sõnaühendeid võib liigitada kolmest seisukohast lähtudes: **158**
a) seose tiheduse, b) põhisõna ja c) seose liigi järgi.

Seose tiheduselt jaotame sõnaühendid lahutamatuteks ja vabadeks. Lahutamatud sõnaühendid moodustavad ühe lauseliikme. Need on järgmised:

1) nimisõna koos kaassõnaga (*kõndisime **mööda tänavat***);
2) tegusõna koos abimäärsõnaga (*isa **keeras** kella **üles***);
3) verbi liitajad (***on lugenud**, **ei ole tulnud***);
4) ülivõrre sõna *kõige* abil (***kõige suurem***);
5) mitmesõnalised pärisnimed (***Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik***);
6) omadussõna + nimisõna osastavas käändes selliseis väljendeis kui ***valget verd**, **puhast tõugu***;
7) kellaaegade sõnaline väljendus (***kella nelja ajal**, **veerand kaheksa***);
8) fraseoloogilised väljendid (***suitsu tõmbama**, **jalga laskma***).

Kõik muud sõnaühendid on vabad, s. t. põhisõna ja laiend moodustavad kaks lauseliiget (*huvitav ekskursioon, loeme romaane, päris ilus, väga kiiresti*).

Põhisõna järgi jaotuvad sõnaühendid nimisõnalisteks, oma- **159**
dussõnalisteks, verbaalseteks ja määrsõnalisteks.

Nimisõnalise sõnaühendi põhisõnaks on nimisõna või nimisõna tähenduses tarvitatud sõna. Laiendiks võib olla nimisõna (*tööliste huvid, **kolhoosi** kari*), omadussõna (***hoolas** poiss, **sõbralik** suhtumine*), asesõna (***tema** raamat, **see** inimene, **mingi** vihik*), kesksõna või infinitiiv (***loetav** raamat, **saabunud** külalised, soov **õppida**, kavatsus **minna***), määrsõna (***kummuli** paat, **harali** sõrmed, **kongus** nina*).

Omadussõnalise sõnaühendi põhisõnaks on omadussõna ja laiendiks ase- või nimisõna (***mulle*** *armas*, ***naisest*** *vanem*, ***ustav*** *kodumaale*), määrsõna (***väga*** *hea*, ***päris*** *lõbus*, ***üsna*** *hele*).

Tegusõnalise sõnaühendi põhisõnaks on tegusõna ja laiendiks teine tegusõna (*soovitas* ***minna***, *tahtis* ***võtta***, *läks* ***kündma***), nimisõna (*loeb* ***ajalehte***, *sõitis* ***linna***, *tuleb* ***kolhoosist***), nimisõna koos kaassõnaga (*vaatab* ***mere poole***, *läks* ***üle tänava***, *lamab* ***laua all***), määrsõna (*kõnnib* ***kiiresti***, *kirjutab* ***hästi***, *loeb* ***valjusti***).

Määrsõnalise sõnaühendi põhisõnaks on määrsõna ja laiendiks teine määrsõna (***väga*** *hästi*, ***üsna*** *kiiresti*, ***päris*** *jõudsasti*).

160 Nagu juba nimetatud, peavad mõned keeleteadlased sõnaühendiks ka lauses leiduvaid samaväärseid sõnu (***kirkad*** ja ***labidad*** *olid käes*, *pioneerid* ***tulid*** *ja* ***laulsid***). Sellist seost nimetatakse rinnastumiseks e. koordinatsiooniks.

Põhiline grammatiline seos on aga **alistumine** e. subordinatsioon, mida on kaks liiki.

1 **Ühildumine** e. kongruents on selline seos, mille puhul laiend esineb põhisõnaga samas arvus ja käändes või samas arvus ja pöördes (*heast raamatust*, *häist raamatuist*, *tublile mehele*, *sellele toolile*, ***mina*** *loen*, ***meie*** *õpime*). Ühildumine võib olla täielik ja osaline — viimasel juhtumil on põhisõna olevas, rajavas, ilma- või kaasaütlevas, laiend aga omastavas käändes (*tööka mehena*, *suure metsani*, *punase mütsita*, *vesise suuga*).

2 **Sõltumine** e. rektsioon on selline seos, mille puhul laiendi vorm sõltub põhisõna tähendusest. Verbide juurde kuuluvad käändsõnad esinevad kindlas vormis, näiteks ***sarnanema*** *kellega? millega?* ***haigestuma*** *millesse?* ***võrduma*** *millega?*
Rektsioon võib esineda ka käändsõnade puhul (*eksam matemaatikast*, *teadlik sellest*, *õpilase raamat*).
Järgnevas esitame tähtsamate rektsioonide loetelu:

alistama *keda? kellele?*
alistuma *kellele? millele?*
alluma *kellele? millele?*
alustama *mida?* (*alustas* ***remonti***); *millega?* (*alustas tundi* ***küsitlusega***)
amnesteerima *keda?*
armuma *kellesse? millesse?*
arvestama *mida?* (midagi olemasolevat — *arvestame N.* ***arvamust***); *millega?* (millegi võimalikuga — *tuleb arvestada* ***ootamatustega***)

asendama *keda? mida? kellega? millega?*
baseeruma *millel?*
eelistama *mida? millele?*
harmoneeruma *kellega? millega?*
irduma *millest?*
jagama *mida? kellega? millega? kellele? millele?*
joobuma *millest?*
jälgima *keda? mida?*
järgnema *kellele? millele?*
kaasnema *kellele? millele? kellega? millega?*
kalduma *millesse? millele?*
keelduma *millest?*
kiinduma *kellesse? millesse?*
kodunema *kellega? millega?*
kohaldama *kellele? millele?*
kohanema *kellega? millega? kellele? millele?*
kohtama *keda? mida? kellega? (käis* ***neiuga*** *kohtamas)*
kohtlema *keda?*
konsulteerima *keda? (dotsent konsulteeris* ***kaugüliõpilast****);*
kellega? (konsulteerisin ***kolleegiga****)*
koostama *mida? millest?*
kõrvutama *kellega? millega?*
liituma *kellega? millega? (N. liitus meie* ***grupiga****);*
millele? (mingi üksus liitub teisele ***üksusele****)*
meenuma *kellele?*
mugandama *kellele? millele? kellega? millega?*
mõjuma *kellesse? millesse? kellele? millele?*
nakatama *keda? millesse? millega? (nakatas* ***tuberkuloosibatsillidega****)*
nakatuma *millesse? millega? millest? (nakatus rõõmsast* ***naerust****)*
omama *mida? mille?*
omistama *kellele? millele?*
oponeerima *kellele? (oponeeris* ***dissertandile****);*
mida? (oponeeris ***dissertatsiooni****)*
peegelduma *milles?*
pettuma *kelles? milles?*
põhinema *millel?*
põhjendama *mida? millega?*
põlvnema *millest? kellest?*
rajanema *millel?*
rakendama *mida? keda? millele? kuhu?*
reageerima *millega? millele?*
riidlema *kellega?*
samastama *mida? keda? millega? kellega?*
sarnane, sarnanema *millega? kellega?*
sisendama *mida? kellele?*
suhtlema *kellega?*
suhtuma *kellesse? millesse?*
suunama *keda? millele?*
sõltuma *millest?*
sümpatiseerima *kellele?*
tagama *kellele? mida? millega? mille? (leping tagab riigi piiride* ***puutumatuse****)*
tarvis olema *kellel? millel?*
teadlik olema *millest?*
tegelema *millega?*
tuginema *millele?*

tõestama *mida? millega? kellele?*
uskuma *keda? mida? kellesse? millesse?*
vaevuma *midagi tegema (vaevus vaatama)*
vaja olema *kellel? millel?*
veenma *keda? milles?*
vihjama *millele?*
viitama *kellele? millele?*
võrdne, võrduma *millega?*
vältima *mida? keda? mis? (sellega välditi sõjaline konflikt)*

Kus on kaks rektsiooni, seal on sageli tähenduslik vahe. Süntaktiliste seostega on ühenduses rida grammatilisi reegleid.

LAUSETE LIIGID.

Lausete liigitamise alused.

161 Lauseid liigitame põhiliselt kolmest alusest lähtudes: funktsioonist, struktuurist ja öeldise tähendusest.

Lause funktsiooniks võib olla sündmuste, nähtuste jne. teatamine, millegi küsimine või kellegi ergutamine, millele vastavalt laused jaotame jutustavaiks, küsivaiks, käsklauseiks jne.

Struktuurilt võivad laused olla lihtsamad või keerukamad. Lauseid, milles lauseliikmed on üksteisega otseselt või kaudselt seotud, nimetame lihtlauseiks. Lauseid, mis koosnevad kahest või mitmest osalausest, nimetame liitlauseiks; iga osalause liikmed on omavahel eraldi seotud.

Öeldise tähenduselt jagunevad laused tegevus- ja olemislauseiks. Tegevuslause öeldiseks on tegevust, olemislause öeldiseks aga olemist väljendav verb.

Lausete liigid funktsiooni järgi.

162 **Funktsiooni** e. väljenduse eesmärgi järgi jaotatakse laused jutustavaiks, küsivaiks, käsk-, soov- ja hüüdlauseiks. Igal liigil on kõnelemisel erinev intonatsioon ja kirjas vastav kirjavahemärk.

1 **Jutustavate lausete** ülesandeks on midagi teatada. Näit. *Liigume hääletult edasi üle vanade puude alust katva pehme muru.* (A. J.) *Mõni aeg pärast Suurt Isamaasõda tuli mul sõita ajakirjanikuna ühte väikesse rannakülla.* (E. Männ.) *Mulle annavad julgust Leningradi kangelased, kes elasid kuude kaupa ainult sajast grammist leivast, võitlesid, pidasid vastu, võitsid.* (E. Männ.)
Jutustaval lausel on põhiliselt langev intonatsioon. Kirjas pannakse jutustava lause lõppu punkt.
Suur osa kasutatavaist lauseist on jutustavad.

2 **Küsilausete** abil pöördutakse kellegi poole, et midagi teada **163**
saada. Küsilause algab harilikult küsiva ase- või määrsõnaga. Näit. *Kes see ometi võis olla? Kas lähed ikka oma jalaga koju või? „Kuhu sa lähed?" küsis ta.*
Kuid leidub ka küsilauseid, mis küsiva sõnaga ei alga. Näit. *Aga kauaks inimene niisuguste vastu jõuab kannatada?* (L. K.) *Ega ometi mõni halb asi ole?* (J. L.) *On see tõesti tõsi, et ta peksmatult mõisast pääses?* (J. L.) *Aga sul ei ole riiet, ema?* (J. L.) *Ja siis selle süü pärast lasti sind teenistusest lahti?* (A. K.) *„Usud sa tõesti, et mina võin su tütre taevasse aidata?" küsis õpetaja lõpuks.* (A. H. T.)
Küsilausele on iseloomulik eriline, küsiv intonatsioon. Mõnikord esineb küsilause stiililise võttena. Sel juhul ta vastust ei nõua. Näit. *„Ah, mine," tõrjus Teele naeratades, „kust mina sulle's seda nüüd tean ütelda, mis ma oleks teinud?"* (O. L.) *Mis hoolis Teele nüüd veel temast, sellest rumalast poisist, keda kogu klassi ees hurjutati?* (O. L.) *Poisslapsed, kas nendega kasinalt tegemist on?* (J. L.) *Kas siis tema ise ei oska tööd teha, et end ise toita, nagu iga teinegi tervete ihuliikmetega inimene?* (A. H. T.) Selliseid lauseid nimetatakse retoorilisteks küsilauseteks. Retoorilisel küsilausel on tegelikult jutustav sisu. Sellepärast pannakse sellise lause lõppu mõnikord küsimärgi asemel punkt. Näit. *See on abielurike? Olgu. See on ebamoraalne?* ***Kuid mis puutub see minusse*** (= see ei puutu minusse). (Fr. T.) *„Naljakas," mõtleb Toots, „mis see's veel nii ära ei olnud, et sellepärast pahandati."* (O. L.)

3 **Hüüdlausete** abil väljendatakse emotsioone, nagu vaimustust, **164**
imestust, üllatust, viha jt. Näit. *Tere õhtust! Jõudu! Oh, kuidas me ärritatud olime! Jumalaga, poeg, jumalaga, minia!* (E. V.) *Ei jää*

su suu ka ükskord kibedaks! (A. H. T.) Hüüdlauseid väljendatakse erilise, neile omase intonatsiooniga, mis oleneb väljendatud emotsiooni laadist ja tugevusest. Hüüdlause lõppu pannakse kirjas hüüumärk.

165 4 Hüüdlausetega on lähedalt seotud **soovlaused**, milles valdavaks emotsiooniks on soov. Soovlause öeldis on harilikult tingivas kõneviisis. Näit. *Ma tahaksin nii ruttu kui võimalik siit lahkuda! „Sa võiksid ju ära minna!" soovitas ta. Kui aga, kui aga seda metsa ees ei oleks!...* (J. L.) *„Kui ometi kord õue puhtaks saaks!" ütleb perenaine peremehele. „Kui saaks vahe loomadele ja inimestele!"* (A. H. T.) *„Tuleks ometi vihmased ilmad, saaks pisut hinge tagasi tõmmata," ohkas sulane.*

Soovlausele on omane eriline, sooviemotsiooni väljendamisega seoses olev intonatsioon. Soovlause lõpul kirjas on harilikult hüüumärk. Punkt vaadeldavate lausete lõpumärgina näitab lause emotsioonivaest, jutustavat laadi.

166 5 **Käsklause** väljendab käsku, keeldu, üleskutset, palvet, hoiatust vms. Käsklauses on öeldis harilikult käskivas kõneviisis. Näit. *Andke mu raha siia! „Räägi siis, mida sa tahad teha!" käskis Jüri. „Noh, lähme alla!" ütles ta. Mall, võta käed põlle alt välja! „Näidake mulle ka!" vastas Riia sellele hüüdele.* (A. H. T.)

Käsklauset väljendatakse harilikult käskiva intonatsiooniga. Sellise lause lõpul on hüüumärk. Kui aga käsklauset väljendatakse ilma käskiva intonatsioonita, pannakse selle lõppu punkt. Näit. *Mine ahju kõrvale ja seisa seal. Ära mine. Mis sa tühja lähed sinna. „Lugege nüüd see teine kiri ka," ütles ta.*

167 Sageli ei ole eri liiki lausete vahepiirid selged või laused sisaldavad mitut elementi: küsivat ja hüüdvat, küsivat ja käskivat. Sel juhul tarvitatakse lausete lõpul mõnikord kaht kirjavahemärki — küsimärki ja hüüumärki. Näit. *„Sa nõrked juba?!" küsis Madaras.* (E. S.) *„Mis on?!" küsivad uudishimulised.* (E. S.) *„Ah siis ikkagi võib saada?!" rõõmutses Vanapagan.* (A. H. T.)

Jutustav, küsi- ja käsklause võivad väljendada tundmust ja muutuda sel puhul hüüdlauseks:

Ema, Vello tuli koju. — *Ema, Vello tuli koju!*
Palun teid raamat tagasi tuua. — *Palun teid raamat tagasi tuua!*

Lausete liigid struktuuri järgi.

Struktuuri e. ehituse järgi jaotatakse laused liht- ja liitlauseiks. **168**
Eri liigi moodustavad veel mittetäielikud laused.

Lihtlause on selline lause, mis väljendab üht suhteliselt terviklikku mõtet ja milles kõik lauseliikmed on otseselt või kaudselt seotud. Lihtlaused jagunevad laiendamata ja laiendatud lihtlauseiks. Laiendamata lihtlause koosneb ainult pealiikmeist või ühest pealiikmest. Näit.: *Päike paistab. Tõuseb tuul. Tullakse. Telefon! Mets* (paistab).

Laiendatud lihtlause koosseisus on peale aluse ja öeldise veel teisi lauseliikmeid. Näit.: *Rääkija viskas mungakuue seljast ja seisis sõjamehe riides imestavate talupoegade ees.* (E. B.) *Pool tundi maad siit otse põhja poole on põlise metsa keskel lage koht vana eestlaste kantsi varemetega.* (E. B.) *Ta ei küündinud muud nägema kui määrdinud lubjamüüri ja tuhmiks jäänud koolipõrandat.* (A. H. T.) *Vargamäe Tagaperes oodati pikisilmi peremeest koju.* (A. H. T.) *Toomas hingab kogu rinnaga lae all kuivavate laudade ja riiulitele reastatud värvitopside lõhna.* (A. J.) *Ainult üks noor sinises mantlis tüdruk ootas all ja võttis teise kohvri enda kätte.* (A. J.) *Või kuhu ta varem pidi jõudma... Nende järel ilmus trepile korrapidaja.*

Liitlause on säärane lause, mis koosneb mõttelt seotud lihtlau- **169**
seist ja moodustab intonatsioonilt ühe terviku. Liitlause koostisse kuuluvaid lihtlauseid nimetame osalauseiks.

Liitlaused jagunevad rindlauseiks, põimlauseiks ja segaliitlauseiks.

Rindlause e. parataks on selline liitlause, mille osalaused on rinnastatud e. koordineeritud. Näit. *Jaani tusk oli suur, aga parata polnud midagi.* (E. V.) *Tema süda aimavat paha: võivat juhtuda suur õnnetus.* (J. Kr.) *Ometigi ei saanud ta iial meist jagu; koerad olid valvsad ja peletasid teda kohe metsa tagasi.* (Fr. R. Kr.)

Põimlause e. hüpotaks on selline liitlause, mille osalaused on seotud alistavalt e. subordineeritult. Näit. *Noormehe pead ja valkjaskollakaid juuksesalke katab roheline viltkübar, mida ehib mingisugune kirju linnu sulg.* (O. L.) *Meest, kel käsutada sõjavägi kuulide ja keppidega, ei maksa targu ärritada...* (E. V.) *Arnikas arvas, et tema on säärasel ajal üles kasvanud, kus jumalakartus inimeste seas alles suur oli.*

Segaliitlause e. segatüüpi liitlause on selline lause, milles leidub nii koordineeritud kui ka subordineeritud lauseid. Näit. *Kure-Jaani kuhjad, kuhu kokku pidi tuldama, olid küll seal, aga kui noored sinna jõudsid, puudusid onu ja tädi.* (E. S.) *Igav oleks talvel ja igav oleks sügisel, aga eriti igav oleks kevadel ja suvel, kui Vargamäel valitseb tõsine elu.* (A. H. T.) *Va kõvad, naelu täis herned, millal need jälle pehmeks saavad, nii et sa rahul oled!* (A. H. T.) *Ühed teadsid öelda, et tuleb diviisiülem, teised kõnelesid staabiülemast, kolmandad koguni ülemjuhatajast.* (J. Semp.) *Aegamööda kogunesid kõik poisid nende ümber, mõni ainus aitas teisel juurdetulijal ja küüdimehel sängide jaoks ruumi teha, ja Tootsi nägu hiilgas ja säras, nagu oleks tema ka selleks kaasa aidanud, et teine nii ilusasti mängis.* (O. L.)

170 Mittetäielikud laused on säärased, milles mõni oluline lauseliige puudub. Need on järgmised.

Väljajättelised e. elliptilised laused on sellised, milles harilikult öeldis puudub. Lause mõte selgub konteksti või olukorra tõttu. Elliptilisi lauseid kasutatakse pealkirjadena, allkirjadena, aadressidena; nad esinevad telegrammides, vanasõnades, mõistatustes, kõnekäändudes. Näit. *Tere hommikust! Head aega! Eest ära! Ainult ettevaatust! Rohkem külma verd! Au ja kuulsus Nõukogudemaa kangelastele! Õnn kaasa, sõber! Vaga vesi, sügav põhi. A. H. Tammsaare „Mäetaguse vanad". Tallinn, Narva mnt. 57, E. Kallas. Liha-Kala. Toidukaubad.*

Nimetavalised e. nominatiivsed laused on sellised, milles esineb ainult alus või alusrühm, harvem mõni teine nominatiivne lauseliige. Näit. *Vasknarva, siis Lenini linna blokaad. Velikije Luki.* (D. V.) *Maa meie ees on nii tröödstitult tühi ja lage: traattõkked, purustet männid ja kamakais muld.* (J. Sm.) *Linn pilkane ja tänav tühjalt morn.* (J. S.)

Nominatiivne lause nimetab eset või nähtust, ilma et temast midagi öeldaks; ainult konteksti tõttu saab lugeja aru sellest, mida on tahetud öelda. Nominatiivseid lauseid tarvitatakse kirjandusteoseis stiilivõttena.

Mittetäielikud laused tekivad ka kõneluse protsessis, kui öeldu mõistmiseks pole tarvis lause osi korrata. Näit. *„Nii, nii," pomises Schiffer. „Kuidas teie nimi on?"*

„Peeter Murd."

„Vanus?"

„Kakskümmend neli."
„Missugustel laevadel olete sõitnud?"
„Üle nelja aasta purjekatel, sellest kaks aastat ookeani-parklaeval madrusena ja pootsmanina, — siis aurikutel." (H. S.)

Lausete liigid öeldise tähenduse järgi.

Öeldise tähenduselt jagunevad laused tegevus- ja olemis- 171
lauseiks.

Tegevuslaused väljendavad tegevust, liikumist või elamust. Neid saab lavastada ja linastada. Näit. *Õhtuks löi kolmas pataljon sakslased välja veel ühest kindlustatud punktist pooleldi purustatud valges majas.* (H. L.) *Siin ehk ta vennadki võitlust pidades kasvasid Noore Kaardiväe ridades.* (M. R.) *Nagu varemgi ilmusid sakslaste tankid otsekui maa alt roodude lahingukordade ette.* (P. K.)

Olemislauses öeldakse, kes, mis või missugune keegi või miski on, kellel või millel midagi on, kes või mis kuskil on. (114, 149—156) Näit. *Missuguseid inimesi ilmas oli, missuguseid mõtteid! Aga miks sa selles nii kindel oled? Nende küsimuste üle meil just oligi tarvis temaga rääkida.*

Peale selle jagunevad laused öeldise tähendusest lähtudes eksistentsiaal- ja mitteeksistentsiaallauseiks. Eksistentsiaallaused on sellised, mille öeldis väljendab üksnes alusega tähistatud mõiste esinemist või selle puudumist, ilma tegevuse või olemise laadi kohta midagi ligemalt nimetamata. Selliseks öeldiseks võivad olla verbid, nagu *astuma, elama, esinema, hajuma, hukkuma, jooksma, jätkuma, kasvama, katkema, kuulduma, leiduma, olema, puhkema, põlema, seisma, sulama, surema, sündima, tõusma, tärkama, vajuma, voolama, ärkama* jt. Näit. **Leidus** *siingi* ***inimesi.*** *Vastu õhtut* **sigines** *siin-seal lainetele valkjaid* ***udutompe.*** *Halba* ***maad*** **on** *elus rohkem kui head.*

Kui aga öeldis väljendab mitte ainult aluse olemasolu (või puudumist), vaid ütleb midagi tegevuse või laadi kohta, siis selline lause on mitteeksistentsiaallause. (113, 34) Näit. *Tänavu* **seisid** ***sood*** *kaua külmunult. Tumedad* ***pilved*** **jooksid** *tuule suunaga risti.* ***Lõkked*** **helendasid** *öösel veel kaua Ussisoos.* (H. L.)

Laused korduvate liikmete ja lauselühenditega.

173 Nii lihtlauseis kui ka liitlause osalauseis võivad elementidena esineda korduvad liikmed ja lauselühendid.

Korduvad lauseliikmed on omavahel rinnastatud e. koordineeritud. Peale selle on igaüks neist seotud veel mingi muu sõnaga. Korduvate liikmetega lauset nimetame **koondlauseks**. Korduda võivad kõik lauseliikmed. Näit. *Homme on siin koos kõik meie osakondade **juhatajad**, **meistrid** ja **eesrindlased-praktikud**.* (A. J.) (Korduvad alused, mis on omakorda seotud öeldisega *on.*) *Aga sinu valearvamised **teevad** meid mõlemaid õnnetuks ja **lõpetavad** meie südamerahu.* (Fr. R. Kr.) (Korduvad öeldised, mis on seotud alusega.) *Ta rääkis **elavalt**, pehme, maheda **häälega**, osavasti iga sõna, iga silpi õieti **rõhutades**, **sosinal**, **ilma** vastust **nõudmata**.* (E. B.) (Korduvad määrused alistuvad omakorda öeldisele.) *Ta* **unustas** *oma armsate **palved** ja **tõotused**,* **unustas** *__mõrsja__ ja __ema__.* (E. V.) (Korduvad öeldised ja sihitised.) *Kummalgi oli küllalt tegemist oma **plaanide** ja **mõtetega**.* (A. H. T.) (Korduvad täiendid alistuvad sõnale *tegemist.*)

174 **Lauselühend** on öeldiseta sõnarühm, mis tervikuna esineb mingi lauseliikmena. Kõige sagedamini esinevad lauselühendid määrusena ja täiendina, harvem sihitisena ja alusena. Näit. ***Olles natuke aega nõnda nõutult seisnud*** (määrus), *kuulis ta korraga selja taga toksimist.* ***See tehtud*** (määrus), *toetus ta seljaga vastu kuusetüve.* ***Vanamees ees, eit järel*** (määrus), *kobisid nad kahekesi uksest välja.* (A. H. T.) *Saatis pere magama, aga ise ütles **end pikali viskavat*** (sih.). (R. S.) *Terve pikk „kalidor" oli **unega võitlevaid*** (täiend) *silmapesijaid täis.* (E. V.)

LIHTLAUSE EHITUS.

Alus ja öeldis kui lause pealiikmed.

175 Lause pealiikmeid on kaks: **alus** e. subjekt ja **öeldis** e. predikaat. Öeldise juurde kuulub teatud juhtudel vahetult **öeldistäide** e. predikatiiv, mis tuleb arvata pealiikmete hulka.

Lihtlause võib olla ühe- või kahepealiikmeline.

Ühepealiikmelises lauses esineb ainult üks pealiikmeist kas üksi või laiendatuna. Näit. **Sajab** *juba mitmendat päeva.* **Lõigati**

vilja. Nüüd **võetakse** *uus töö käsile.* Neis lauseis on ainult öeldis koos tema juurde kuuluvate laienditega. ***Sadam.*** *Udusse mähitud* ***laevad.*** Neis lauseis on alus üksi või koos tema juurde kuuluvate laienditega.

Kahepealiikmelises lauses esinevad mõlemad pealiikmed laiendamata või laiendatuna. Näit. ***Päike*** **säras.** *Hele* ***päike*** **säras.** ***Päike*** **säras** *juba hommikust saadik. Sel ilusal hommikul* **säras** *südasuvine rõõmus* ***päike*** *selgest taevast.*

Alust ja öeldist koos nende juurde kuuluvate laienditega nimetame alus- ja öeldisrühmaks. Need vastavad harilikult loogilisele subjektile ja predikaadile.

Alus ja öeldis on kaks põhilist osa kahepealiikmelistes lausetes.

Alus on üks lause pealiikmeist, lause sõltumatu koosseisu grammatiline keskus, mis valitseb temaga seoses olevate sõnade ja teise pealiikme, s. o. öeldise üle.

Selle definitsiooni järgi on alus lause grammatiline ja sisuline keskus, millest sõltub ka öeldis.

Öeldis on lause pealiige, mis väljendab aluse tegevust või olekut, aluseta lauseis ainult tegevust või olekut.

Kui öeldiseks on abiverb ***olema***, siis sel juhul, kui ta täisalusega lauseis ei väljenda olemasolemist, omamist või viibimist (asetsemist), kuulub tema juurde öeldistäide. (*Hobune* **on koduloom.** *Ilm* **on ilus.** *Ants* **on** *meie rühma paremaid* **aktiviste.**) Öeldistäide näitab, *kes, mis* või *missugune* on alus või *kelle, mille* hulka ta kuulub.

Peale aluse ja öeldise on lauses harilikult veel laiendid, mida nimetatakse lause **kõrvalliikmeiks.**

Lause kõrvalliikmed.

Lause kõrvalliikmete ülesandeks on täiendada pealiikmetega **176**
avaldatud mõtet, laiendada seda, täpsustades seega väljendust.

Lause kõrvalliikmeid on kolm: sihitis, määrus ja täiend.

Sihitis e. objekt laiendab pealiikmeid või kõrvalliikmeid sel teel, et ta väljendab olendit, eset, nähtust või tegevust, kellele või millele tegevus on suunatud. (*Kunstnik joonistab* ***pilti.*** *Ilmar tahtis* ***labida*** *võtta. Täna pole võimalik seda* ***artiklit*** *lõpetada.*) Selle tõttu kuulub ta alati transitiivse või transitiivsena tarvitatud verbi juurde.

Määrus e. adverbiaal täiendab pea- või kõrvalliikmeid tingimuste või olukordade, teoviisi jm. suhtes. (*Kõik olid* ***toas.*** *Olime* ***pikali.*** *Lamp põleb* ***kaunis heledalt.*** *Töö on* ***päris hea.***) Määrus kuulub tegu-, omadus- või määrsõna juurde.

Täiend e. atribuut väljendab esemete ja olendite omadust ning kuuluvust. (***Viisakas*** *poiss tõusis püsti.* ***Lapse*** *kass jooksis minema.*) Täiend kuulub ainult nimisõna või nimisõna tähenduses tarvitatud sõna juurde.

Lause kõrvalliikmete sõltumise skeem.

Nimisõna ←——— **Täiend**
Tegusõna ←——— **Sihitis**
Omadussõna, **Tegusõna**, **Määrsõna** ←——— **Määrus**

Kõrvalliikmeid, mis kuuluvad otse öeldise või aluse juurde, võime nimetada esimese astme kõrvalliikmeiks (näit. ***Väike*** *poiss loeb* ***laua ääres raamatut.***) Kõrvalliikmeid, mis kuuluvad teiste kõrvalliikmete juurde, võime nimetada vastavalt teise, kolmanda jne. astme kõrvalliikmeiks (näit. **Meie uue** ***koolimaja*** *avamisele tuli ka naaberkooli direktor koos* **eesrindlike** ***õpilastega.***).

Muud elemendid lauses.

177 Peale lauseliikmete on lauses veel elemente, millel on oma süntaktiline ülesanne, kuid mis pole grammatilises seoses lauseliikmetega. Need on üte, lauselaiendid ja sidesõnad.

Üte e. kõnetlussõna on säärane sõna lauses, mis väljendab selle nime või nimetust, kelle või mille poole kõnes pöördutakse. Ütteks on harilikult nimisõna nimetavas käändes. Näit. *„**Juku** ja **Anni**, tooge õuest vemblad!“ karjus ema.* (E. V.) *Maga,* ***juudas,*** *kui on magamise aeg,...!* (O. L.) *Austatud majaproua, austatud neiud, austatud ja armastatud kooliõpetaja ja armsad koolivennad!* (O. L.)

Üte ühes tema juurde kuuluvate laienditega (ka hüüdsõnadega) eraldatakse muust lausest komaga või komadega. Kui üte väljendab tundmusi, vaimustust, üleskutset vms., siis pannakse ta järele hüüumärk.

Lauselaiend näitab kõneleja suhtumist lauses väljendatud mõt- **178**
tesse. Näit. ***Kahjuks*** *ei saanud ta aktusele tulla. Jüri ei saanud* ***paraku*** *seekord maale sõita. Külaline oli* ***nähtavasti*** *väga väsinud.*

Lauselaiendiks võivad olla sellised sõnad kui *nähtavasti, loomulikult, kuuldavasti, arvatavasti, loodetavasti, lühidalt, endastmõistetavalt, õnneks, kahjuks, muidugi* jts.

Lauselaiendid võivad esineda nii lause algul kui ka keskel; neid ei eraldata muust lausest kõnes pausiga või kirjas komaga.

Sidesõnad on säärased sõnad, mis seovad lauseosi või lauseid. **179**
Näit. *Ta võtab liivi selga* ***ja*** *läheb jõele. Ema sõnad äratasid tema enda* ***kui ka*** *koera vastu õrnusehoo Villu südames. Need aiad teevad asunduse* ***nagu*** *õitsvaks oaasiks. Liina naeratas rõõmsalt,* ***nii et*** *vasakusse põske tekkis pikergune lohuke. Õigusega öeldi,* ***et*** *tõsisemaid tööinimesi* ***kui*** *nemad pole Heistres olemaski. Algul jäi koopas kõik vaikseks,* ***olgugi et*** *ärritaja ühtepuhku aina torkis.* ***Selle asemel et*** *võõras kohas karta* ***ja*** *põgeneda, toimis ta hoopis teisiti.*

(Sidesõnade liigituse kohta vt. § 152.)

LAUSE PEALIIKMED.

Alus.

Aluse tähendused.

Alus (definitsioon § 175) vastab küsimustele *kes? mis? keda?* **180**
mida? ja märgib põhiliselt tegijat või olijat (***Laps*** *loeb* = tegija. ***Pilt*** *on seinal* = olija). Peale selle põhitähenduse võib alus: a) üksnes viidata sellele olendile, esemele või nähtusele, millest lauses kõneldakse kui tegijast või olijast (sellise aluse funktsioonis esinevad mõned asesõnad, näit. *Ma ei näe,* ***kes*** *sealt tuleb. See on raamat,* ***mis*** *mind huvitab.*); b) näidata substantiviseerunud tegevust, mida on võimalik väljendada ka nimisõna abil (***Suusatada*** */= suusatamine/ on kasulik.* ***Reisida*** */= reisimine/ on huvitav.*); c) väljendada abstraktset mõistet (*Kõige olulisem on praegu* ***otsekohesus****. Eriti paistis silma uue tsehhijuhataja* ***sõbralikkus****.*).

Aluse tähenduse täpsem tundmine aitab kaasa selle pealiikme leidmisel.

Alusena esinevad sõnaliigid ja vormid.

181 Alusena võivad esineda järgmised sõnaliigid ja vormid:

1 **nimisõnad** ning teised sõnaliigid nimisõna tähenduses, nagu asesõnad, arvsõnad jt. — nimetavas ja osastavas käändes (***Kombain*** *lõikab vilja. Põllul on ka* ***üliõpilasi.*** ***Usin*** *õpib hästi.* ***Kes*** *tuleb? Metsa poolt kuuldus* ***„hurraa“.*** *Nurgast kostis* ***„tok-tok-tok“.*** ***„k“*** *on klusiil.* ***„jooma“*** *pöördub nagu „tooma“.*);

2 **oleviku kesksõna** (***Oodatavat*** *ei tulnud ega tulnud.* ***Valitav*** *läks kõnepulti.*);

3 ***da*-tegevusnimi** (*On kasulik hommikul vara* ***tõusta.*** *Teatris* ***käia*** *meeldis talle kõige rohkem.*).

Sõnaühend alusena.

Aluseks võivad olla järgnevad lahutamatud sõnaühendid:

1 nimi- või asesõna nimetavas koos nimi- või asesõnaga kaasaütlevas käändes (***Isa emaga*** *läksid teatrisse.* ***Meie vennaga*** *jäime koju.*);

2 rahvapärased kaksikalused (***Õde-venda*** *läksid käsikäes heinamaale.* ***Mihklit-Märti*** *olid talli juures.*);

3 mitmesõnalised pärisnimed (***E. Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut*** *valmistab ette õpetajaid mitmel erialal.* ***„Sõda ja rahu“*** *on vene kirjanduse silmapaistev teos.*).

Täis- ja osaalus.

182 Eesti keeles on alus kahesugune: **täisalus** e. totaalsubjekt ja **osaalus** e. partsiaalsubjekt.

Üldiselt nimetab **täisalus** tervikut, kõiki tegijaid või olijaid ja esineb ainsuse või mitmuse nimetavas käändes (***Poisid*** *on toas.* ***Suhkur*** *on laual.* ***Lehmad*** *on koplis.*). **Osaalus** väljendab jaatavas lauses osa tegijaist-olijaist või ainest (*Toas on* ***poisse.*** ***Suhkrut*** *on laual.* ***Lehmi*** *on koplis.*).

Kui lause öeldiseks on transitiivne verb, siis saab tarvitada ainult täisalust (näit. ***Poisid*** **mängisid** *palli.* ***Maalrid*** **värvisid** *aknaid.*), kuigi ei ole mõeldud kõiki tegijaid. Järelikult võib osaalust tarvitada ainult sel juhul, kui lause öeldiseks on intransi-

tiivne verb (näit. ***Poisse* leidus** *toas ja õues.* ***Maalreid* tuli** *veel juurde.*). Kuid mitte kõigi intransitiivsete öeldistega lauseis ei saa tarvitada osaalust (ei või öelda: *mulle* **meeldib** *raamatuid*), vaid ainult niisugustega, mis väljendavad alusega tähistatud mõiste esinemist või selle puudumist, s. t. eksistentsiaallauseis (vt. § 172). (113, 35)

Osaaluse tarvitamine oleneb veel sellest, kas aluseks on jaotatav või jaotamatu substantiiv. Ei saa näiteks öelda: *laual* **on *lampi*** või ***last* oli** *toas*, küll aga *laual* **oli *tolmu*** või ***suitsu* oli** *toas.* Asi on selles, et osaaluseks võib sisult jaatavas eksistentsiaallauses olla ainult jaotatav sõnavorm (113, 35) (vt. § 56). Sisult eitavate eksistentsiaallausete subjekt on alati partsiaalne. Need on sellised lausedmilles eitus käib aluse kohta: *õues* **polnud *koera***; *ahjus* **ei olnud *puid*** (vrd. ***koer* polnud** *õues* /ta oli aga kusagil mujal/; *ahjus* **ei olnud *puud***, *vaid* ***brikett***). (113, 38)

Täisalust tarvitatakse eitavas lauses ka siis, kui eitatakse aluse kuulumist teatud liiki (***hunt* ei ole** *koduloom*).

Peale selle on täis- või osaaluse tarvitamisel oluline veel subjekti **speetsies.** Speetsies tähendab seda, kas subjekt on definiitne (määratud) või indefiniitne (määramata). Kui jutt on terviku ebamäärasest osast, siis on kvantitatiivne speetsies indefiniitne.

Sellisel puhul on alus osastavas käändes (***Mehi* oli jäänud** *väheseks.* ***Kodanikke* vooris** *linnast jalgsi ja hobusega.* **Lonkis** *mööda üksikuid* ***mehi*** *ja* ***naisi***.).

Teatavate öeldistega — ***on vaja, on tarvis, läheb vaja, läheb tarvis*** — tarvitatakse alati osaalust (*Mul* **läheb** *seda* ***raamatut*** *kiiresti* **tarvis.** *Poistel* **oleks** ***vineeri*** **vaja.**).

Aluseta laused.

Alus puudub lauseis järgmistel juhtumitel: **183**

1 kui öeldis on umbisikulises tegumoes (**Käidi** *teatris.* **Õpitakse** *marksistliku filosoofia aluseid. Seda näidendit* **pole** *enam ammu* **mängitud.**);

2 kui öeldis on küll isikulises tegumoes, kuid alust pole ega ole see ka juurdemõeldav (*Täna* **tuiskab. Müristab** *valjusti. Öösiti* **külmetas** *juba tublisti.*);

3 kui öeldis väljendab teatud füsioloogilist protsessi (*Kõrvus* **hakkas** *kohisema. Silmade ees* **läks** *mustaks.*);
4 kui öeldiseks on 2. pööre käskivas või 3. pööre tingivas kõneviisis väljendites **Mine võta** *kinni, kuhu ta tõttas. Kui õige* **läheks** *teatrisse.*

Öeldis.

Öeldise tähendused.

184 Kahepealiikmelises lauses väljendab **öeldis** (definitsioon § 175) aluse tegevust või olekut; umbisikulises tegumoes olev öeldis aga tegevust või olekut üldse, ilma et tegijaid või olijaid oleks nimetatud. Näit. *Reinuvader* **päästis** *enda* **lahti** *ja* **andis jalgadele tuld.** *Nii hea* **oli** *kõige selle ilu keskel ümberringi. Hulk külasid* **hävitati ära,** *palju mehi* **tapeti maha,** *naised ja lapsed* **viidi** *vangi. Rebitud sabaga kuues* **ei käida** *võõrsil.*

Peale nende kahe põhitähenduse väljendab öeldis veel
1) võimalikkust (*Ta* ***võis*** *seda teha, kuid ta* ***ei tahtnud*** *teha. Loom* ***katsus*** *end üles ajada, kuid* ***ei suutnud*** *tõusta.*);
2) vajalikkust (*Puud* ***on tarvis*** *peeneks lõhkuda. Teil* ***tuleb*** *ringi sõita.*);
3) tegevuse algust (*Kunstnik* ***hakkab*** *töid juba rohkem viimistlema.*).

Mille abil öeldist väljendatakse.

185 **Öeldise** põhiliseks vormiks on tegusõna pöördeline vorm (lauses alati öeldiseks). Peale selle esineb öeldisena
1 pöördeline vorm koos abimäärsõnaga (*Sina* ***oled*** *mitmed maad* ***läbi käinud*** *ja mitu keelt sul suus, — seleta mulle nüüd ka* ***ära,*** *mis minu Aadul viga on.* (J. K.) *Tal* ***jäi*** *hing rindu* ***kinni. On tarvis*** (***on vaja***) *uus paber võtta.*);
2 fraseoloogiline väljend (*Siis* ***pani*** *ta* ***tähele,*** *et palituhõlmad olid lahti. Poiss* ***pidas sõna*** *ja* ***laskis*** *linnu* ***vabaks.***);
3 *da*-infinitiiv (*Kas* ***minna*** *või mitte? Otsekohe uks* ***avada!*** *Et*

*kiiremini kohale **jõuda**, peab siit otse minema. Kui veel pisut **pingutada**, siis olemegi esimesed.*);

4 verbi pöördeline vorm koos *da*-infinitiiviga, kui pöördeline vorm iseloomustab *da*-infinitiiviga väljendatud tegevuse laadi (***kihistab naerda**, **logistab sõita**, **vitsutab süüa**, **vihub töötada*** jt.);

5 *nud*-partitsiip kaudse kõneviisi tähenduses (*Jahiline **tulnud** koju ja **näinud**, et korsten suitseb. Kord **elanud** üks mees.*);

6 kaks kõrvu asetsevat finiitset verbivormi, nagu *tule too, mine vii, võta söö, lähen toon, tulen annan*; sellised verbid väljendavad kaht tihedalt seotud tegevust.

*Verb olema **öeldisena**.*

Verb ***olema*** võib esineda öeldisena või öeldise osana. Öeldise **186**
osana esineb ***olema*** sel juhul, kui ta moodustab koos *nud*- või *tud*-kesksõnaga täis- või enneminevikku vormi (*Linda **on** (**oli**) oma töö **lõpetanud**. Rukis (**on**) **oli** juba **koristatud**.*), samuti siis, kui öeldiseks on ühendverbid ***on tarvis**, **on vaja*** (*Kolhoosil **on** uut kuivatit **tarvis**.*).

Öeldisena võib ***olema*** olla iseseisva tähendusega või siduv. Iseseisva tähendusega verbina väljendab ***olema*** eksisteerimist, omamist või asetsemist /viibimist/ (*Maailmas **on** palju huvitavat. Paulil **on** uus viiul. Ema **oli** toas. Raamat **oli** riiulil.*).

Siduva öeldisena pole verbil ***olema*** iseseisvat tähendust. Öeldise põhitähendust väljendab sel juhul öeldistäide (*Hobune* **on** ***koduloom**. Ilmad* **olid** ***ilusad**. Jaan* **on** *meie kolhoosi paremaid **pillimehi**.*).

Öeldistäide.

Öeldistäide e. predikatiiv kuulub öeldise ***olema*** või mõne **187**
teise selles tähenduses tarvitatud sõna (***näima**, **paistma**, **tunduma**, **saama*** jt.) juurde ja väljendab, *kes*, *mis* või *missugune* on alus või lauses nimetamata olijad (*Peeter **on** **pioneer**. Kask **on** **puu**. Leht **on** **roheline**. **Oldi** **rõõmsad**. Ilm **näib** **ilus**. Hommik **tundub** **vilu**.*).

Tegusõna ***olema*** ei ole sääraseis lauseis oma leksikaalse sisu poolest mitte puudulik, nagu mõnikord on arvatud, vaid selle verbi tähendus on liiga avar, märkides eksisteerimist üldse. (70, 361)

Predikatiivi juures on sõnal ***olema*** põhiliselt grammatilist vormi (pööret, aega, kõneviisi) määrav funktsioon, mille tõttu teda on nimetatud koopulaks e. köitmeks (vrd. *oled vaikinud, olete haigestunud — oled vaikne, olete haiged*); öeldise sisu väljendab aga predikatiiv. Sõna ***olema*** ühildub ühtviisi alusega, esinegu ta tegusõna liitaja vormis või koos öeldistäitega (näit. ***laps oli*** *õppinud,* ***lapsed olid*** *õppinud*; ***laps oli*** *usin,* ***lapsed olid*** *usinad*). Arvestades seda, et seesugune öeldis koos öeldistäitega moodustab tihedalt ühtekuuluva terviku, nimetatakse seda **käändsõnaliseks öeldiseks**; öeldistäidet koos *olema*-verbiga tuleb pidada lause pealiikmeks. (28, 240—241)

188 **Öeldistäide** esineb nimetavas või osastavas käändes ja *da*-tegevusnimes. Nimetavas käändes olevat nimisõnalist öeldistäidet nimetatakse **täisöeldistäiteks** e. totaalpredikatiiviks. Näit. *Jaak* **on** ***sportlane.*** *Maimu* **on** *alles väike* ***tüdruk.***

Osastavas käändes olevat nimisõnalist öeldistäidet nimetatakse **osaöeldistäiteks** e. partsiaalpredikatiiviks. Ta näitab, kelle või mille hulka alus kuulub. Näit. *Ants* **on** *meie kollektiivi paremaid* ***maletajaid.*** *Ülo Kadajas* **on** *rajoonis tublimaid* ***kolhoosiesimehi.*** *da*-infinitiivi öeldistäitena nimetatakse *da*-tegevusnimeliseks öeldistäiteks. Näit. *Töö* **on** ***lõpetada.*** *Suvila* **on** ***müüa.***

Märkus. Öeldistäiteks on varem peetud ka saavas jt. käändeis olevaid sõnu (*Ema* **oli** ***õpetajaks.*** *Sild* **on** ***betoonist.***). Neid on siiski otstarbekas pidada määrusteks, sest nad näitavad ajutist olekut, ainet jt. määruse kategooriasse kuuluvaid tunnuseid. Seepärast ei ole õige tarvitada saavat käänet niisuguseis lauseis, nagu *Metsad* **on** *meil tähtis* ***loodusvara*** (mitte: *tähtsamaks loodusvaraks*). *Teised Eesti NSV veerikkamad* ***jõed*** (mitte: *...jõgedeks*) **on** *Narva, Pärnu ja Kasari jõgi. Meie kõik* **oleme** *kommunismi hiigelhoone* ***ehitajad*** (mitte: *ehitajateks*).

On lauseid, milles predikatiiv laiendab esmajoones verbi ***olema*** *vat*-vormi ja alles selle kaudu tegusõna ***näima, paistma, tunduma*** (*Poiss* ***näis olevat tugev.*** *Tee* ***paistis olevat hea.*** *Õhk* ***tundub olevat jahe.***). Näitelausetes tuleb käändsõnaliseks öeldiseks lugeda verbi pöördeline vorm (*näis, paistis, tundub*), *vat*-vorm ja öeldistäide. (78, 725)

Aluse ja öeldise ühildumine.

1 Öeldis ühildub täisalusega arvus ja isikus (*Ants* **sõitis** *kolhoosi kontori juurde. Sina* **õpid** *näidendit. Meie* **võtsime** *osa võrkpallivõistlusest. Poisid* **tulid** *appi õunu maha võtma.*). **189**
Eriti tuleb tähelepanu juhtida sellele, et mainitud reegli kohaselt ei tohi tingivas kõneviisis pöördelõppe ära jätta (***Mina*** *õpiksin solfedžot.* ***Sina*** *suudaksid seda teha.* ***Meie*** *oleksime kohtunud.* ***Teie*** *oleksite teate saanud.*).

2 Mitme täisaluse korral on öeldis **mitmuses**, kui **190**
a alused väljendavad olendeid, öeldis nende tegevust (***Ema*** *ja* ***laps*** **ootavad** *teda. Kui* ***köster***, ***Toots*** *ja* ***Raja peretütar*** *koolimaja peaukse, nõndanimetatud klaastrepi juurde* **jõuavad**, *tuleb Kiir hoopis teisest küljest.* (O. L.) *Hommikul* **mõtlesid** *uus* ***peremees*** *ja* ***perenaine*** *kõigepealt minna üleaedseid vaatama.*);
b alused või öeldisele lähim alus on mitmuses (*Maril* **olid** *oma* ***mured*** *ja* ***mõtted***. ***Muld*** *ja* ***kivid*** **langevad** *krobinal vastu praegu hauda lastud puusärki. Salajane* ***oigamine***, *piitsa* ***plaksumine*** *ja äkilised* ***valukiljatused*** **kajasid** *üle välja.*);
c nende juurde kuulub mitmuslik öeldistäide (*Ants ja Jaan* **olid** ***sõbrad***.).

3 Mitme täisaluse korral on öeldis **ainsuses**, kui **191**
a alused väljendavad üht ja sama olendit, eset või nähtust (*Mu ees* **seisab** *alatu kahejalgne* ***kiskja*** *ja põõsa tagant* ***tapja***. (A. J.) *Palkaia külge* **liitus** ***viljapuu-*** *ning* ***rohtaed***. (E. B.) *...kellade* ***heli*** *ja* ***hüüd*** **läks** *kord-korralt selgemaks.*);
b alused on seotud sidesõnaga ***või***, s. t. öeldisega märgitud tegevuses või olekus on üks alus (*Kes teab..., milline* ***ilves***, ***rebane*** *või* ***mäger*** *ta ees* **tiiru laseb**. *...nende nobedusest või laiskusest* **ripub** *terve veski* ***nobedus*** *või* ***laiskus***. *Kui tal* ***kana*** *või* ***muna*** **puudus**, *hüüdis ta...*);
c alused või üks neist väljendab tegevust; aluseks on sellisel juhul teonimisõnad või tegevust väljendavad nimisõnad (*jooksmine, põgenemine, pragin, sahin, naer* jts.) (*Heinte* ***liikumine*** *ja* ***sahin*** **äratas** *ka Tominga. See* ***püssiviimine*** *ja* ***sõnavahetus*** **tuli** *eidele nüüd* **meelde**.);

d öeldiseks on verb ***olema*** tähenduses *omama, olemas olema* (*Sepal* **oli** *sinakas* ***nägu****, rippuvad* ***kulmud*** *ja lühikeseks pöetud halli kiudu* ***juuksed.*** *...tal* **oli** *linnas* ***äri****,* ***konservitehas*** *ja* ***kümmekond*** *teist säärast* ***ostupunkti.***).

192 **4** Mitme täisaluse korral on öeldis harilikult **ainsuses** ka siis, kui

a alused on tähenduselt lähedased, nimelt sünonüümid või assotsieeruvad mõisted (*„****Vaesus*** *ja* ***viletsus*** **läks** *ikka suuremaks,“ kõneles kandimees.* (Fr. T.) ***Vaev*** *ja* ***virkus*** **murrab** *kõik jää. Ta* ***sõna*** *ja tark* ***nõu*** **maksis** *perekonnas palju. Nüüd* **hakkas** *slaavi* ***keel*** *ja* ***mõju*** *kiiresti levima.*);

b alused väljendavad abstraktseid mõisteid või psüühilisi nähtusi (*Ümbritsev* ***igavus*** *ja* ***mõte*** *oma hernepõllule* **sundiski** *Illimari lõpuks koju minema.* (Fr. T.) *Vello teadis, et neis elamuis* **pesitses** ***mustus*** *ja* ***viletsus****. Ainult mahajääjaid* **närib** ***kadedus*** *ja* ***pessimism****. Ta tundis äkitselt, kuidas ta* ***julgus*** *ja* ***heameel*** **haihtus.**);

c öeldisele kõige lähemal asetsev alus on ainsuses, järgmine aga mitmuses (*Ei, revolutsionääril* **peab** *olema* ***habe*** *ja* ***vurrud****, kuidas siis muidu.* (J. Semp.) *Rohkem kui miski muu* **meenus** *talle maailma* ***elu****,* ***inimesed*** *ja nende* ***elukäik****. Mahalastud* ***puud*** *ja segi paisatud* ***võsastik*** **moodustas** *läbipääsmatu rägastiku. Talle* **tuli meelde** ***kodukoht****, ammutuntud* ***teerajad****, ema* ***arm*** *— kogu see kauge* ***aeg****, mil muresid polnud.*);

d kui tegevus toimub ajalises järgnevuses (*Siis* **tuli** ***lepik****,* ***oja*** *ja* ***niit.*** *...siin* **võib** *teda* ***köster*** *ja viimati* ***õpetajagi*** *näha.* (O. L.) *Vaevalt olin paar kilomeetrit läinud, kui mind* ***hämarus*** *ja siis* ***pimedus*** **ümbritses.** *Kaudselt* **andis mõista** *nii* ***tütar*** *kui ka* ***isa****, et see oleks kosjasõit.*).

193 **5** Kui alused on eri isikus, siis on öeldise pöördelõpu määramisel esimesel isikul eesõigus teise ja kolmanda ees ning teisel kolmanda ees, näit. ***Mina****,* ***sina*** *ja* ***Toomas*** *läksime koolimaja poole. Kas* ***sina*** *ja* ***Ülle*** *tulete õhtul televiisorit vaatama?*

194 **6** Arvsõnalise või arvsõnaühendilise aluse puhul on öeldis **mitmuses**, kui

a alus on laiendatud mitmusliku täiendi, lisandi või kõrvallausega (***Need kolm*** **seisavad** *ka sirgelt ja kindlalt jalul.* ***Kaks***

venelast *— vanem ja sõdur —* **rüüpasid** *suhkrut juurde hammustades teed, näod kuumusest higised.* (H. L.) *Indreku mõtteid* **segasid** ***kaks noormeest,*** *kes astusid tema juurde.*);

b ühe ja sama aluse kohta käivaid öeldisi on mitu, välja arvatud juhul, kui aluseks on suur arv (*Veski lävele* **ilmuvad** ***kaks veskilist,*** **teevad** *suitsu,* **nõjatavad** *uksepiitade najale ja* **kõnelevad** *ilmast.* (O. L.) *Mõne hetke pärast* **tormasid** ***kolm*** *ellujäänud* ***hitlerlast*** *üksteise järel keldrist välja ja* **sööstsid** *põgeneda püüdes kaevikusse.* (H. L.) ***Neli*** *või* ***viis*** *suuremat* ***poissi*** **katkestavad** *aia ääres kivimüraka kallal ja* **pühivad** *higist nõretavaid nägusid.*);

c öeldise juurde kuulub mitmuslik täisöeldistäide (***Viis noormeest*** **olid** *usinad.* 100 ***õpilast*** **olid** *rõõmsad.*);

d öeldis näitab alustega väljendatud olendite vastastikust tegevust (*Samal õhtupoolikul ja umbes samal ajal* **võitlesid** *klassitoas* ***kaks koolipoissi.*** (O. L.) ***Kaks kukke*** **hooplevad** *vastamisi.*);

e alus on varem nimetatud (*Teel* **sõitsid** ***kaks mootorratturit*** *ja* ***üks sõiduauto***; ***kaks mootorratturit*** **peatusid** *kolhoosikeskuse ees.*).

7 Arvsõnalise või arvsõnaühendilise aluse puhul on öeldis **ainsuses**, kui **195**

a selleks on verb ***olema*** tähenduses *omama, olemas olema* (*Ühel isal* **oli** ***seitse tütart.*** *Annel* **oli** ***kolm kleiti.***);

b alus väljendab summat või materjali kogust (*Jaanil* **puudub** ***kolm rubla.*** 10 ***lk.*** **oli** *veel lugeda. Lattu* **saabus** 3 ***vagunit*** *puumaterjali.*);

c alus väljendab umbkaudset arvu, murdarvu või protsenti (*Rajooni töölisnoorte koolides* **õpib** ***umbes*** 1000 ***noort.*** ***Pool klassi*** **tuli** *kirjandusõhtule.* 80 % ***uuest plaanist*** **ületas** *endise aastaplaani.*).

8 Öeldis on harilikult **ainsuses**, kui tähelepanu juhitakse arv- **196**
sõnalises aluses märgitud olendite, esemete või nähtuste arvule või tegevuskohale, tegevus ise aga pole tähtis. Vastupidi, kui tahetakse rõhutada tegevust, on öeldis **mitmuses**. (124, 110) Näit. ***Kolm poissi*** **mängis** *õues* (*mitu poissi* mängis? *kus* nad mängisid?). ***Kolm poissi*** **töötasid** *kooliaias* (*mida tegid?*). *Hommikuhämaruses* **seisis** *püssidele toetudes* ***neli meest.*** (E. R.) *Ühel külmal jaanuarikuu päeval* **tuli** ***kaks*** *uut* ***koolipoissi*** *juurde.* (O. L.) *Mida* ***üks*** **ei** **või**, *seda* ***üheksa*** **võivad.**

197 9 Öeldis on tavaliselt **mitmuses**, kui arvsõnaline alus on ligemalt määratud loeteluga (*Esikus* **ootasid** ***kolm meest***: *Saar, Vardja ja Riuhkrand.* (J. Semp.) *Sahvri ja klassitoa uksi kuulukse lukku pööratavat ja siis* **ilmuvad** *magamistoa lävele* ***kolm isikut***: *Vipper, Imelik ja keegi kolmas...* (O. L.) *Ja kui ta kohe seejärel kööki astus, läks ta üleni kuumaks: laua ääres* **istusid** ***kaks meest***, *tema isa ja tema armsam.* (A. J.)

198 10 Kui aluseks on suur arv ja öeldise juurde ei kuulu öeldistäide, siis on öeldis harilikult **ainsuses** (*Sel hirmsal jüriööl* **leidis** *Eestimaal* ***mitu tuhat inimest***, *taanlasi ja sakslasi, mehi ja naisi eestlaste kauakasvatatud viha läbi surma.* (E. B.) ***Kümme tuhat muulameest*** **vedas** *iga päev materjale.* (Fr. T.) *Koosolekust* **võttis osa** 20 ***seltsimeest***.).

199 11 Sama, mis kehtib arvsõnalise aluse kohta, on maksev ka arvsõnalise asesõna ***mitu*** suhtes (*Seal* **tuli** *ühel hommikul* ***mitu meest*** *Tiidu sauna juurde.* ***Mitu last*** (**läksid**) **läks** *jõe äärde.* ***Mitu*** *südi* ***tüdrukut*** *ja tragi* ***poissi*** **avaldasid** (**avaldas**) *soovi kolhoosi minna.*).

200 12 Kui aluseks on kogu või hulka väljendav nimisõna, siis esineb öeldis üldiselt **ainsuses** (*Mõlemal pool tuba* **seisis** ***hulk*** *teenreid. Suurem* ***osa*** *mõisa hooneid* **oli** *just selle tee ääres.* ***Rahvas*** **tõttas** *igast küljest sinnapoole.*).

Kui aga lauses leidub mitmuslik täisöeldistäide, kasutatakse ka predikaati mitmuses (***Hulk*** *poistest* **olid meistersportlased.** *Suurem* ***osa*** *lastest* **näisid rõõmsad.**).

201 13 Osaaluse või osaaluste puhul on öeldis **ainsuses** (*Pargis* **jalutas** *kontserdist* ***osavõtjaid***. ***Mehi*** *ja* ***naisi*** **tuli** *rohkesti vastu.*).

Kui mitmusliku osaaluse juurde kuulub kõrvallause, siis on viimase öeldis mitmuses (*Meil* **on** ***lehmi***, ***kes*** **annavad** *üle* 6000 *kg piima aastas.*).

Üldse, kui kõrvallause laiendab pealause mitmuslikku liiget, on kõrvallause öeldis **mitmuses** (*Tema onunaine oli seda sorti* ***inimesi***, *kes* **armastavad** *ühest kohast teise rännata. Kreeka on neid* ***riike***, *kes* **said** *kannatada Teise maailmasõja ajal. Ilmar kuulub nende* ***inimeste*** *hulka, kes oma elubilanssi tehes* **võivad** *rahuldust tunda.*). (140, 557)

14 Kui aluseks on *da*-tegevusnimi, on öeldis ainsuse 3. pöördes **202**
(***Suusatada** ja **uisutada** **oli** väga lõbus. Karja **suurendada** ja piimatoodangut **tõsta** **oli** meie esimeseks ülesandeks.*).

15 Sõna ***tuleb*** tähenduses *on tarvis, on vaja* on öeldisena alati **ainsuses** (*Kirjad* **tuleb** *veel täna ära saata. Raamatud* **tuleb** *raamatukogusse tagasi viia. Need artiklid* **tuleb** *ümber kirjutada.*).

Öeldistäite ühildumine alusega.

1 **Omadussõnaline öeldistäide** ühildub alusega käändes ja **203**
arvus. Kui aluseid on mitu, siis on ta mitmuses (***Raamat** on **huvitav**. Need **raamatud** on **huvitavad**. **Õun** ja **pirn** on **maitsvad**. **Ema**, **vend** ja **õde** on muusikas **andekad**.*).

2 **Nimisõnaline täisöeldistäide** ühildub alusega arvus. Kui alu- **204**
seid on mitu, siis on ta mitmuses (***Juhan** on merekooli* **õpilane**. ***Tiit** ja **Juhan** on merekooli* **õpilased**.*).

Märkus. Kui nimisõnaline öeldistäide väljendab kogu-, aine- või üldmõistet (abstraktset mõistet), siis on ta **ainsuses** (***Kivisüsi**, **rauamaak** ja **nafta** on meie maapõue suurem* **rikkus**. ***Sääsed** ja **parmud** on suvel loomade* **nuhtlus**. ***Lapsed** on vanemate* **uhkus**.*).

3 **Nimisõnaline osaöeldistäide** alusega ei ühildu — ta on alati osastavas käändes (***Peep** on meie rühma paremaid* **klaverimängijaid**. ***Aadu** ja **Reet** on instituudi paremaid* **võrkpallureid**. ***Sm. Kivirähk** on eesrindlikumaid* **kolhoosiesimehi** *meie rajoonis.*).

4 Öeldistäide on **mitmuses**, kui alus väljendab arvu, hulka **205**
või mõõtu (*Need **kolm õpilast** on **usinad**. **Hulk** õunu **olid** **hapud**. **Enamik** kokkutulnuid **olid** **teenistujad**.*).

5 Sõnad ***valmis*** ja ***täis*** öeldistäitena alusega ei ühildu (***Õunad** on juba* **valmis**. ***Ämbrid** on* **täis**.*).

LAUSE KÕRVALLIIKMED.

Sihitis.

Sihitise mõiste ja avaldusviisid.

206 **Sihitis** e. objekt on lause kõrvalliige, mis väljendab objekti (olendit, eset, nähtust või tegevust), millele verbi tegevus on sihitud. Sihitis esineb nimetavas, osastavas ja ainsuse omastavas käändes või *da*-tegevusnimes ning vastab küsimustele *kes? mis? kelle? mille? keda? mida? mida teha?* Näit. ***Tüdruk*** *(kes?) saadeti minema. Riik on ühistu poolt, andis meile* ***kuunari*** *(mille?),* ***püüstekuuri*** *(mille?) ja* ***bottengarnid*** *(mis?) tagasi.* (A. H.) *Jaan toppis pisukese* ***karbikese*** *(mille?) neiule pihku.* (E. S.) *Selle asemel võttis ta Indreku sõrmede vahelt rublase* ***paberi*** *(mille?), pani* ***selle*** *(mille?) kokku ja pistis* ***ta*** *(mille?) kotti,* ***mida*** *(mida?) ta ikka veel käes hoidis.* (A. H. T.) *Aga ära lase ennast* ***petta*** *(mida teha?). Ei ma* ***roomata*** *(mida teha?) ka mõistnud.*

Sihitis võib olla eeskätt transitiivse verbi laiendiks. Transitiivsed (s. o. objektilised) on need verbid, mis tähistavad väljapoole suunatud, kedagi või midagi hõlmavat tegevust, millega kutsutakse midagi esile või mis põhjustab muutust juba olemasolevas kvaliteedis, seisundis või suhetes tegevuse subjektiga. Sellesse liiki kuuluvad väga mitmesuguse semantikaga verbid, nagu *aitama, andma, armastama, eelistama, eitama, haarama, ihaldama, jooma, kannatama, kasvatama, keerama, kuulama, lööma, lõhkuma, nägema, näitama, põlgama, saatma, soovima, sööma, tahtma, tegema, tooma, viima, võitlema* jne.

Harvem on sihitis intransitiivse verbi laiendiks. Intransitiivsed verbid väljendavad olukorda, viibimist kusagil, liikumist ja mitmesugust refleksiivset laadi tegevust: *asetsema, istuma, lamama, magama, viibima, olema, seisma; jooksma, käima, kõndima, liikuma, lendama, minema, tulema, võitma; algama, ehmuma, muutuma, nukrutsema, nälgima, tõusma* jne. (56, 283) Näit. **Magab** *rasket* ***und,*** **jookseb** ***maratoni,*** **käib** *oma* ***käimisi,*** **istub** ***selja*** *küüru,* **irvitab** ***hambaid.***

Paljudel juhtumitel on intransitiivsete verbide objekt kujunenud koos oma põhisõnaga püsivaks fraseoloogiliseks tervikuks, näit. ***kohut*** **käima,** ***lugu*** **pidama,** ***verd*** **jooksma,** **puhkas** ***jalgu*** jt.

Sihitute verbide juures võib esineda veel nn. sisemine objekt: **käib** ***käimist***, **jookseb** ***jooksu***, **seisab** *oma* ***seismist***. (56, 293)

Sihitiseks võivad olla: 207

1 nimisõna või nimisõna tähenduses tarvitatud sõna (*Selle* ***reha*** *teen Elsale. Anu pigistas peos nõgist* ***naela*** *ja vaikis. Aga ema muudkui vaatas* ***tüdrukut***. *Usu, ka tema soovib sulle* ***head***. *Sassa ei lausunud* ***musta*** *ega* ***valget***.);

2 arvsõna (*Tol hetkel ühendas* ***tuhandeid*** *üks mõte. Söögitundidel, kui loom puhkas, korraldas Andres* ***ühte*** *ja* ***teist***.);

3 asesõna (***Mind*** *peab ta võtma! Ilmar leidis* ***enese*** *äkki ilupõõsa kõrval seisvat. Orjadeks pidi kõiki* ***neid*** *tehtama, kes usust taganesid*.);

4 *da*-tegevusnimi (*Kes käsib vana Jõepära Madist poega* ***koolitada*** *ja raha välja* ***pilduda***?! (J. K.) *Me tahame* ***elada*** *ja* ***kirjutada*** *aegade raamatusse. Sina tahad noor peremees* ***olla*** *ja aitad oma maja teotajal* ***irvitada***. (E. B.) *Olin kavatsenud siin natuke* ***peatuda***.);

5 muud sõnaliigid (...*„****tere****, tere“ öeldi juba teise tooniga.* (J. Sm.) *Ja kui ta vahel üsna salaja haaras käsivarrest, siis tehti ainult õrn „****ai****“ ega tahetudki lahti rabelda.* (J. Mad.) ...*„****jah****“ üteldes „****ei****“ peab mõtlema, mis teine tahab, peab tegema, peab ahelaid kandma ja tänama.* (J. L.)

Täis- ja osasihitis.

Sihitis jaotatakse kahte põhilisse liiki: täis- ja osasihitiseks. 208

Täissihitis e. totaalobjekt näitab, et tegevus on suunatud kogu esemele või kõigile kõnesolevaile esemeile ning viiakse või on viidud lõpule. Ta esineb nimetavas ja ainsuse omastavas käändes. Näit. ***Kants*** *võeti sakslaste poolt tormijooksuga ära ja tema* ***kaitsjad*** *tapeti selleaegsete ristiusu väljajaotajate viisi järgi kõik ära.* (E. B.) *Sõideti lepiku alla, kus* ***hobune*** *kinni seoti ja* ***heinavõrk*** *talle ette riputati.* (A. H. T.) ***Punalipu*** *tõmbame kõrgele võidupeo masti!* (A. A.) *Ja* ***armastuse*** *ma võtaks, võtaks* ***truuduse***, ***aususe*** *ka.* (J. L.)

Osasihitis e. partsiaalobjekt näitab, et tegevus on suunatud eseme osale või osale esemeist, et ta jääb lõpule viimata või sellest kõneldakse kui hetkel toimuvast. Osasihitis esineb osastavas käändes. Näit. *Küll katsuti hiljem mitu korda nende käest* ***maid*** *ja* ***priiust***

röövida, aga nad mõistsid ikka kiusajate käte alt välja libiseda. (E. B.) *Masinad sisendasid temasse* ***mõtteid*** *ja* ***liigutusi.*** (J. Mad.) *Väljaotsa ema keedab parajasti* ***odrajahukörti****, kui poeg tuppa astub.* (E. V.)

209 Täis- ja osasihitise tarvitamisel tuleb silmas pidada järgmist.

Täissihitist tarvitatakse:

1 ainult jaatavas lauses (*Kolhoos korraldas oma* ***majapidamise*** *eeskujulikult. Meie kool võitis* ***rändauhinna.***);
2 kui tegevus sihitise suhtes on lõpetatud või tulevikus lõpetatav (*Isa jutustas õhtul meile huvitava* ***loo.*** *Traktorist peab õhtuks* ***põllu*** *üles kündma.*);
3 kui sihitisega väljendatakse kõiki kõnesolevaid esemeid, tervikut või täpselt piiritletud osa sellest (*Peeter valas* ***vee*** *peenrale. Aimele osteti uus* ***kleidiriie.***).

Osasihitist tarvitatakse:

1 kui lause on eitav (*Päärn ei saanudki uut* ***portfelli.*** *Meie kool ei võitnud tänavu* ***rändauhinda.***);
2 kui tegevus on lõpetamata, kestev, korduv (*Isa jutustas meile parajasti huvitavat* ***lugu.*** *Traktorist künnab* ***põldu.***);
3 kui sihitisega väljendatakse ebamäärast hulka või osa (*Peeter valas* ***vett*** *peenrale. Ema tõi* ***kleidiriiet.***).

Täissihitist saab tarvitada ainult siis, kui kõik kolm täissihitise tingimust on täidetud: lause on jaatav, tegevus viiakse lõpule ja sihitis väljendab kõiki esemeid (olendeid) või tervikut.

Osasihitist tarvitatakse siis, kui üht täissihitise tingimust ei ole täidetud, s. t. kui lause on eitav, tegevus pole lõpetatud või sihitis väljendab osa. Partsiaalobjekt esineb ka siis, kui ta ei ole otseselt eitavat tegevust väljendava verbi, vaid sellest sõltuva teise (ja mõnikord ka kolmanda), tavaliselt infiniitses vormis esineva verbi laiendiks, olles seejuures lauses n.-ö. sekundaarseks või ka tertsiaarseks objektiks, näit. *Ma* **ei taha** ***laulda*** *seda laulu. Ta* **ei taha** ***hakata*** *laulma seda laulu.*

Ka *ma*-infinitiivi ilmaütleva käände juurde kuuluv objekt on tavaliselt partsiaalne, sest see vorm annab objektrühmale, millesse ta kuulub, eitava sisu, näit. *Poisid sõitsid minema, võtmata kaasa* ***kohvrit.*** (55, 237)

Mõnikord võib vormilt eitav lause sisaldada jaatust. Sellisel juhul pole ka objektrühma sisu eitav ja sihitis võib olla totaalobjekti vormis, kui ta muidu vastab täissihitise nõudeile, näit. *Kui sa* **poleks** *hoopis* **kaotanud** ***mõtlemisvõime****, siis saaksid minust aru.* (55, 242)

Mõned tegusõnad nõuavad harilikult osasihitist, sest nad väljendavad kestvat tegevust — tundmust, meeltetegevust, puudutust või endaavaldust (*armastama, kartma, austama, igatsema, ootama, puudutama, nägema, mõistma, pooldama, ärritama, kiitma, noomima, kaitsma* jts.). Näit. *Armastame oma* ***kodumaad****. Ootame rongi* ***tulekut****. Tunnen hästi oma* ***sõpra****. Meie* ***ettepanekut*** *kiideti.* Kui aga selliste tegusõnade juurde kuulub sõna, mis väljendab tegevuse lõpuleviimist (***ära****,* ***läbi****,* ***üles****,* ***maha****,* ***kinni*** jts.), siis esineb ka niisuguse verbi juures täissihitis. Näit. *Ootasime ära rongi* ***tuleku****. Leidsin oma* ***sõbra*** *üles. Meie* ***ettepanek*** *kiideti heaks.*

Täissihitise käänded.

Ainsuslik täissihitis on **nimetavas** ja **omastavas**, mitmuslik **210**
täissihitis ainult **nimetavas** käändes.

Ainsuslik täissihitis on nimetavas käändes,

1 kui öeldis on umbisikulises tegumoes (*Sovhoosis* **lõpetati** ***kevadkülv****. Meil* **soovitati** *võtta teine* ***raamat****. Tõnule* **olevat määratud** ***auhind****. Laudale* **pannakse** *uus* ***katus****.*);

2 kui öeldis on käskiv (**Täitke** ***plaan*** *enne tähtaega! Elvi* **võtku** *kaasa* ***pliiats*** *ja* ***värvikarp****.* **Ehitage** *koolile uus* ***spordiväljak****!* **Sulgeda** ***aken****!*);

3 kui sihitise põhisõnaks on *da*-tegevusnimi, mis omakorda on

a alus või täiend (*On kasulik* **külvata** ***vili*** *varakult. On soovitatav* **panna** *autole uus* ***akumulaator****. Meil on ülesanne* **lõpetada** ***remont*** *homseks. Õpetaja tegi korralduse* **kirjutada** ***ümberjutustus****. On tarvis* **võtta** *teine* ***höövel****.*);

b seoses ühepöördeliste verbidega ***tuleb****,* ***maksab****,* ***kõlbab****,* ***tarvitseb****,* ***sobib****,* ***õnnestub****,* ***läheb korda*** jts. (*See* ***raamat*** **tuleb** *teil läbi lugeda. Tal* **tarvitseb** *vaid laiem* ***peitel*** *võtta.*).

Alusena esineva *da*-tegevusnime juurde kuuluv **nimetavaline sihitis** on kõige sagedamini seoses sõnadega ***on*** (***oli***, ***oleks***, ***olevat***, ***olgu***, ***ei ole*** jne.) ***kasulik***, ***tarvilik***, ***parem***, ***mõistlik***, ***soovitatav***, ***lubamatu***, ***otstarbekas*** jts. Näit. **On parem** ***kirjand*** *homseks jätta.* **Oleks tarvilik** *uus* ***pintsel*** *võtta.*

Täiendina esineva *da*-tegevusnime juurde kuuluv **nimetavaline sihitis** on kõige sagedamini seoses sõnadega ***on*** (***oli***, ***oleks***, ***olevat***, ***olgu***, ***ei ole***) ***mõte***, ***nõu***, ***plaan***, ***kavatsus***, ***soov***, ***võimalus***, ***ülesanne***, ***kohustus*** jts. Näit. *Hennol* **on kavatsus** ***ketas*** *kaasa võtta. Poistel* **on kohustus** ***käigukast*** *kokku monteerida.*

211 **Ainsuslik täissihitis** on omastavas käändes kõigil muil juhtumeil, ja nimelt,

1 kui sihitise põhisõna on isikulise tegumoe kindlas, tingivas või kaudses kõneviisis (*Kaluribrigaad* **täidab** ***püügiplaani*** *enne tähtaega. Aime* **tõi** ***jalgratta*** **tagasi.** *Kool* **ehitavat** *uue* ***võrkpalliväljaku.*** *Ilme* **kutsuks** ***venna*** **kaasa**, *kui see kodus oleks.*);

2 kui sihitise põhisõnaks on *ma*-tegevusnimi või sihitiseks olev *da*-tegevusnimi juhtumil, kui öeldis pole umbisikulises tegumoes või isikulise tegumoe käskivas kõneviisis (*Peame homseks* ***kirjandi*** *kirjutama. Villu kavatses* ***jalgratta*** *osta.*).

212 ***Arvsõnaline täissihitis.***

Arvsõna ***üks*** ja mõõtu või hulka väljendavad sõnad (***meeter***, ***salk***, ***hulk***, ***tükk*** jts.) esinevad täissihitisena nimetavas või omastavas käändes vastavalt täissihitise reegleile. Näit. *Ostsin* ***ühe raamatu.*** *Osteti* ***üks raamat.*** *Osta* ***üks raamat!*** *Võtsime* ***tüki*** *saia. Kutsusime* ***hulga*** *poisse võistlema. Ostsime* ***meetri*** *puid.*

Arvsõnad alates ***kahest*** ja sõnad ***pool***, ***veerand***, ***paar*** ja ***mitu*** arvsõna tähenduses on täissihitisena või selle osana ainult ainsuse nimetavas käändes. Näit. *Ostsime* ***viis*** (*kümme, kakskümmend viis, sada, kolmsada*) ***raamatut.*** *Tõime kaasa* **kolm külalist.** *Saime* **mitu ülesannet.** *Ostsime* ***veerand kilo*** *kaaviari ja* ***pool kilo*** *võid. Võtsime* ***paar õuna.*** Omastavas käändes võivad nad esineda ainult nimisõna tähenduses. Näit. *Poiss sai* **kolme.** *Ta võttis kaasa ainult* ***poole.*** *Jõudsin vaevalt* ***veerandi*** *ära süüa.*

Asesõnaline sihitis.

Mõnede asesõnade (isikuliste, enesekohase, siduvate) tarvitamisel sihitisena peab arvestama teatavaid kõrvalekaldumisi üldistest reeglitest. 213

Isikulised asesõnad ***mina***, ***sina***, ***meie***, ***teie*** ja enesekohane asesõna ***enese*** e. ***enda*** on täissihitisena osastavas käändes. Näit. *Õpetaja kutsus* ***mind*** (***sind***, ***meid***, ***teid***) *enda juurde. Ta võttis* ***end*** *käsile.* Veaks ei tule lugeda ka omastavalise sihitise tarvitamist sõnadest *mina, sina* ja *enese* e. *enda.* Näit. *Isa saatis* ***minu*** (***sinu***) *poodi. Poiss võttis* ***enese*** (e. ***enda***) *käsile.*

Asesõnadest ***tema*** (***ta***) ja ***nemad*** (***nad***) tarvitatakse täissihitist vastavalt üldreegleile. Näit. *Mait otsis* ***tema*** (***ta***) *üles.* ***Nemad*** (***nad***) *võeti hästi vastu.*

Asesõna ***mis*** esineb ainsusliku täissihitisena nimetavas ja omastavas käändes, mitmusliku täissihitisena ainult nimetavas käändes. Näit. *Raamat,* ***mis*** (***mille***) *õpilane läbi luges, oli programmis ette nähtud.* Aga: *Raamatud,* ***mis*** *õpilane läbi luges, olid laual.*

Kui ***mis*** esineb siduva asesõnana, siis on ta osasihitisena osastavas käändes. Näit. *Filmis,* ***mida*** *ta nägi, kujutati elu Kuubal. See oli raamat,* ***mida*** *ta armastas.* Kui *mis* esineb küsiva asesõnana, siis võib ta ka osasihitisena olla nimetavas käändes. Näit. ***Mis*** (***mida***) *te sellest arvate?* ***Mis*** (***mida***) *te soovite?*

Oleviku ja tuleviku väljendamine sihitise abil.

Eesti keeles puudub tegusõnal eriline tulevikuvorm. Tulevikku väljendatakse olevikuvormiga, millele lisatakse tulevikku väljendavad sõnad (*varsti, homme, kohe, hiljem, edaspidi, tulevikus, tuleval nädalal* jt.). Ka sõnad ***tuleb*** ja ***hakkab*** võivad abistada tulevikulise tegevuse väljendamisel (*Töö* ***tuleb*** *teha. Vihma* ***hakkab*** *sadama.*). 214

Tuleviku väljendamiseks saab tarvitada ka sihitist. Nimelt väljendab tegusõna olevik koos täissihitisega tulevikulist, koos osasihitisega aga olevikulist tegevust. Näit. *Tiit* **kirjutab** ***kirjandi.*** *Ta* **loeb** *selle* ***raamatu*** **läbi.** **Ostame** *selle* ***palitu*** **ära.** Vrd. *Tiit* **kirjutab** ***kirjandit.*** *Ta* **loeb** ***raamatut.*** **Ostame** ***palitut.***

Ainult sel juhtumil, kui tegusõna väljendab korduvat tegevust

või kestvat seisundit, ei anna täissihitis olevikuvormile tuleviku tähendust. Näit. *See teos* **sisaldab** *kõik vajalikud* ***andmed.*** *Tuul* **paneb** ***mere*** *lainetama. Peep* **teab** *veel ilusama* ***koha.*** *See aine* **värvib** ***vee*** *punaseks.*

Määrus.

Määruse mõiste ja avaldusviisid.

215 **Määrus** e. adverbiaal on lause kõrvalliige, mis laiendab tegu-, omadus- või määrsõna, näidates kohta, aega, määra, viisi ja muid tingimusi ning suhteid. Määrus vastab kõigile kohakäänete, samuti oleva, saava, rajava, ilma- ja kaasaütleva käände küsimustele, peale selle aga veel küsimustele *millal? kui kaua? kuidas? mil viisil? mis põhjusel? mis otstarbel? kuivõrd? kui palju? mille poolest?* jt.

Määrus on harilikult tegusõna laiend, kuid võib laiendada ka omadus- ja määrsõna.

Tegusõna laiendina väljendab määrus tegevuse või oleku kohta, aega, viisi, määra, põhjust, otstarvet või muid tingimusi. Näit. *Ahto läks* ***hommikul*** (millal?) ***põllule*** (kuhu?) *rukist* ***külvama*** (mida tegema?). ***Tallinnas*** (kus?) *pole* ***kunagi*** (millal?) ***nii palju*** (millisel määral?) *ehitatud* ***kui nüüd*** (millal?). ***Ehitamisel*** (milleks?) *kasutatakse* ***laialdaselt*** (kuivõrd?) *mehhanisme.*

Omadussõna laiendina väljendab määrus omaduse esinemise astet, määra. Näit. *Töö on* ***väga*** *hea. Ilm on* ***üsna*** *soe. Osavõtt spordivõistlustest on* ***kaunis*** *elav.*

Määrsõna laiendina näitab määrus teoviisi laadi, vastates küsimusele *kuivõrd.* Näit. *Ilme tegi tootmispraktika* ***väga*** *hästi. Direktor käib* ***üsna*** *tihti Moskvas. Jalgrattur liikus* ***päris*** *aeglaselt.*

216 **Määruseks** võivad olla:

1 käändsõnad (***Kolhoosiklubis*** *vaadatakse igal* ***õhtul*** *televiisorit. Esimees on praegu* ***meil.*** *Kell on* ***kaheksa.***);

2 käändsõnad koos kaassõnadega (*Nõukogudemaa on rahuvõitlejate* ***leeri eesotsas.*** ***Pärast eksameid*** *minnakse ekskursioonile.* ***Mere ääres*** *seisab salk tüdrukuid.*);

3 määrsõnad (***Julgesti*** *ja* ***kindlalt*** *kõlavad kõneleja sõnad. Rahuvõitluses sammume* ***käsikäes.*** *Esineja kõneles* ***väga hästi.***);

4 tegusõna käändelised vormid (*Nõukogude armee võitlejad võeti* ***hõisates*** *vastu. Käisime raamatukogus* ***lugemas.*** *Läti töölised tulid* ***tutvuma*** *meie eesrindlaste uute töövõtetega.*);

5 sõnaühendid (*Loengud algavad* ***kell kaheksa.*** *Rong väljub* ***kell 21.30.*** *Üle* ***saja viiekümne aasta tagasi*** *sündis esimene eesti luuletaja Kr. J. Peterson.*).

Määrus võib esineda kõigis käändeis ja tegusõna käändelistes vormides.

Määruse liigid *(ülevaade).*

Oma tähendusele vastavalt jaotatakse määrus mitmeks liigiks. **217**

1 **Kohamäärus** väljendab tegevuse või oleku kohta, suunda, lähtekohta ja piiri ning vastab küsimusele *kus? kuhu? kust? kui kaugele? kust saadik?* Näit. *Kolhoosipere on* ***heinamaal*** (kus?). *Arno pani viiuli* ***kasti*** (kuhu?) *ja viis oma* ***voodi kõrvale*** (kuhu?) ***toolile*** (kuhu?).

2 **Ajamäärus** väljendab tegevuse, olukorra või oleku aega, algust ja lõppu, kordumist ja kestust ning vastab küsimusele *millal? kui kaua? kui kauaks? mis ajast? mis ajani? mitu korda?* jt. Näit. ***Vanasti*** (millal?) *oli tööliste elu raske. Inimesed pidid* ***hommikust õhtuni*** (kui kaua?) *vähese tasu eest töötama.*

3 **Viisimäärus** väljendab teoviisi ja vastab küsimusele *kuidas? mil viisil?* Näit. *Lapsed õpivad* ***usinasti.*** *Aeg möödub* ***kiiresti.*** *Sulev kõndis* ***paljapäi*** *ja* ***paljajalu.*** *Ta sammus* ***aeglaselt.*** *Sellest teatati* ***telefoni teel.***

4 **Hulga-** ja **mõõdumäärus** näitab, millisel määral või kui palju esineb mingi tegevus või omadus, ja vastab küsimusele *kui palju? kuivõrd? mitu korda? kui raske? kui pikk?* Näit. *Laps sööb* ***vähe.*** *Ilm oli* ***väga*** *ilus. Meie meeskond võitis* ***kolm korda*** *järjest.*

5 **Öeldistäitemäärus** näitab, millisena esineb või milliseks, milleks või kelleks muutub alus või sihitis, ja vastab küsimusele *milliseks? kelleks? milleks? kellena? millena?* Näit. *Väljendus*

muutus veelgi ***eredamaks.*** *Aknad värviti* ***valgeks.*** *Õpilased tulid sügisel kooli* ***puhanuna.*** *Ema töötab* ***õpetajana.*** *Paul õppis* ***traktoristiks.*** *Jaan astus* ***pioneeriks.*** *Maripuu valiti* ***esimeheks.***

6 **Võrdlusmäärus** väljendab tegevuse toimumise viisi või omaduse astet võrdluse teel sidesõnade *kui, nagu, otsekui, niikui,* asesõna *mis* (tähenduses *nagu, kui*), oleva või seestütleva käände abil. Näit. *Mehed võitlesid* ***nagu lõvid.*** *Enam tehakse nõuga* ***kui jõuga.*** *Käid* ***otsekui asjamees*** *ringi. Ta oli mees* ***mis mees.*** *Siil lamas* ***kerana*** *poisi jalge ees. Vend on* ***õest*** *vanem.*

7 **Põhjusmäärus** väljendab tegevuse põhjust või ajendit ja vastab küsimusele *mispärast? mis põhjusel?* Näit. *Indrek puudus* ***haiguse pärast.*** ***Püüdlikkuse tõttu*** *jõudis poiss hästi edasi.*

8 **Otstarbemäärus** väljendab tegevuse eesmärki ja vastab küsimusele *milleks? misjaoks? mis otstarbel?* Näit. *Kooli minnakse* ***õppima.*** *Mati sõitis sanatooriumi tervist* ***parandama.*** *Helve tõi sulle* ***lugemiseks*** *paar raamatut.*

9 **Teomäärus** väljendab tegevuses olemist, tegevusse astumist või tegevusest lahkumist, esineb *ma*-tegevusnimes ja selle käändevormides, samuti *des-* ja *vat*-vormis ning vastab küsimusele *mida tegema? mida tegemas? mida tegemast? mida tehes? mida tegemata? mida tegevat?* Näit. *Asusime* ***niitma.*** *Poisid olid* ***suplemas.*** *Traktor tuli* ***kündmast.*** *Lapsed olid* ***marjul.*** *Peeter tuli puid* ***raiumast.*** *Läheme* ***heinale.*** ***Kõndides*** *hakkas tal palav. Ärge jätke viga* ***parandamata.*** *Nägime poisse peenraid* ***kaevavat.***

10 **Sihitismäärus** märgib olendit või eset, kellele või millele tegevus on sihitud, kuid mis ei esine sihitise käändeis, samuti seda, kellelt või millelt midagi saadakse, kellel või millel midagi on. Näit. *Ajalehes kirjutati meie* ***eesrindlastest.*** *Peep suhtus* ***töösse*** *täie tõsidusega. Õpetaja andis* ***õpilastele*** *uue ülesande. Sain* ***vennalt*** *kirja. Töösse suhtumises tuleb* ***Andresest*** *eeskuju võtta.* ***Toomal*** *on uus mootorratas. Sel* ***laual*** *on kolm jalga.* ***Lapsel*** *on janu.*

11 **Tegijamäärus** väljendab tegijat või omajat, mis ei ole vormilt alus. Ta vastab küsimustele *kelle? mille?* Näit. ***Õe*** *saabudes olime kõik rõõmsad.* ***Ema*** *küpsetatud sai maitses hästi.* ***Tuule*** *murtud puu lebas risti üle kõnnitee.*

12 **Suhtemäärus** märgib tegevuse olukorda ja vastab küsimusele *mille poolest? mis suhtes?* Näit. *Kaup on* ***kvaliteedilt*** *hea.* ***Käitumiselt*** *on Silva teistele eeskujuks. See keevitaja paistab silma oma* ***osavuse poolest.***

13 **Abinõumäärus** näitab abinõu või vahendit, millega midagi tehakse. Näit. *Puid lõhutakse* ***kirvega.*** *Sõitsime* ***laevaga*** *merele. Õpilane mängis* ***klaveril*** *Beethoveni „Eliisele".*

14 **Kaasolu-** ja **ilmaolumäärus** näitab, kellega koos või kelleta tegevus toimub. Näit. *Kolhoosi esimees jalutas* ***külalistega*** *põldude vahel. Ära mine raamatukokku ilma* ***minuta.***

15 **Ainemäärus** näitab ainet, millest miski on tehtud. Näit. *Sild valatakse* ***betoonist.*** *Kleit õmmeldi villasest* ***riidest.***

Tegelikult on määruse liike veelgi rohkem, kuid vahetegemine kõigi nende vahel pole oluline, kuna enamiku määruse liikidega pole seotud õigekeelsuse juhiseid. Ligemalt on tähtis tunda üksikuid määruse liike.

Koha-, aja-, hulga- ja öeldistäitemäärus.

Kohamääruse tarvitamisel tuleb hoiduda kaassõnalisest väljendusest, kui on võimalik lühemalt ja loomulikumalt väljenduda. Sellisel juhul tundub kaassõnaline väljendus sageli vananenuna, arhailisena. Näit. *Sööginõud on* ***laual*** (mitte: *laua peal*). *Võtan kannu* ***laualt*** (mitte: *laua pealt*). *Marjad pandi* ***pudelisse*** (mitte: *pudeli sisse*). Kaassõnade tarvitamine tuleb arvesse eeskätt siis, kui tahetakse vastandada: *pakk on* ***laua peal,*** *mitte* ***laua all.*** 218

Üldiselt on kohamäärus sisekohakäändeis, kui kõneldakse tegevusest või olemisest seoses mingi eseme sisemusega, ja väliskohakäändeis, kui märgitakse pealasetsemist või kohalviibimist üldisemas mõttes. Nii tarvitatakse kohamäärusena *autos* ja *autol*, *vankris* ja *vankril*, *laevas* ja *laeval*, *rongis* ja *rongil*, *lennukis* ja *lennukil* jt. vastavalt sellele, kas on mõeldud seesolemist või pealasetsemist.

Veel tuleb tähele panna järgmiste sõnade tarvitamist: *sõitsid* ***turule,*** *olid* ***turul,*** *tulid* ***turult***; *Vambola elab Kunderi tänavas. Praegu on päevakorral* (= kõne all) *aatomirelva keelamine. Koosoleku päevakorras*

(= päevakorra nimestikus) *oli kaks punkti. Nõukogudemaal ja sotsialismimaades ei tunta tööpuudust.* Aga: *See taim on levinud Vahemeremail.*

219 **Ajamäärus**, mis näitab kestust, vastates küsimusele *kui kaua?*, või kordumist, vastates küsimusele *mitu korda?*, on nimetavas, omastavas või osastavas käändes vastavalt sihitise reeglitele. Näit. *Olime Moskvas terve* ***nädala.*** *Moskvas oldi terve* ***nädal.*** *Ela* ***nädal*** *Moskvas! Oli tarvis kogu* ***nädal*** *projekti kallal töötada. Meil oli kavatsus olla Moskvas terve* ***nädal.*** *Ühe* ***korra*** *käisime kontserdil. Nad ei saanud* ***nädalatki*** *peatuda.*

Esmajoones kvantiteeti märkivate sõnade puhul (***üks, mõni, kõik, kogu, terve, natuke, veidike*** jts.), aga ka koos sõnadega ***läbi*** ja ***otsa*** esineb sageli genitiivi asemel nominatiiv, mida ei saa veaks arvata: *töötasime* ***kogu aeg****, peatusin* ***natuke aega*** *Tartus,* ***mõni hetk*** *valitses vaikus, olime* ***nädal otsa*** *sovhoosis, nad töötasid* ***päev läbi*** *põllul.* (111, 606)

Ajamäärus, mis vastab küsimusele *millal?*, on harilikult alalütlevas käändes. Näit. *Möödunud* ***aastal*** *saavutasime uusi töövõite. Juta jõudis loengult tagasi* ***kella 8 ajal.*** *Tuleval* ***kuul*** *ületame plaani veelgi enam.* Üldse esineb alalütlev juhul, kui ajamäärus tähistab ajaühikut, nagu *minut, tund, päev, kuu, aasta, hetk, silmapilk, periood, ajajärk, ajastu* või kindlat päeva osa, nagu *päevatõus, hommik, keskpäev, õhtu.* Kuude rahvusvahelisi nimetusi ilma kuupäevata kasutatakse ajamäärusena seesütlevas käändes: ***Jaanuaris*** *ja* ***veebruaris*** *püüti kala jää alt. Kevadkülv lõpetati* ***maikuus.*** Ka eluiga ja üldisi ajasuhteid (*olevik, minevik, tulevik*) märkivate sõnade puhul on küsimusele *millal?* vastav ajamäärus seesütlevas. Näit. *Nad kogesid seda* ***lapsepõlves*** *[nooruses, noorpõlves, keskeas, vanaduses]. Õppisime* ***minevikus****, õpime* ***olevikus*** *ja* ***tulevikus.*** (112, 69—71)

Kui ajamääruseks, mis vastab küsimusele *millal?*, on ajavahemiku alg-, kesk- või lõpp-perioodi märkiv sõna, siis võiks eelistada alalütlevat (*algul, keskel, lõpul*), kuna seesütlevat tuleks kasutada kohamäärusena (*alguses, lõpus*). (112, 70)

Nimetava käändega väljendatakse kellaaega ja aastaarvu, viimast nimelt siis, kui sõna ***aasta*** seisab arvu ees või puudub. Näit. *Rein tõusis* ***kell kuus.*** *Ta läks tööle* ***kell kaheksa.*** *Tõnis on sündinud* ***aastal 1935.***

Kui kellaaja järel esineb sõna ***ajal*** või ***paiku***, siis on kellaaeg omastavas käändes. Näit. *Autobuss saabus* ***kella kümne ajal.*** *Liis jõudis koju* ***kella kuue paiku.***

Hulga- ja **mõõdumäärus**, mis vastab küsimusele *kui palju?*, 220
esineb sihitise käändeis vastavalt sihitise reegleile. Näit. *Kala* **kaalus** ***kilogrammi.*** *Leiba* **kaaluti** ***kilogramm.*** **Kaaluge** *mulle* ***kilogramm!*** *Kapsapea* **ei kaalunud** ***kilogrammigi.***

Öeldistäitemäärus saavas käändes on harilikult ainsuses. Näit. *Ilmad läksid* ***ilusaks.*** *Need ettepanekud kiideti* ***heaks.*** *Mall ja Mari seati teistele* ***eeskujuks.***

Kui aga öeldistäitemäärus käib iga olendi või asja kohta üksikult, siis esineb ta mitmuses. Näit. *Mikk ja Tiit valiti* ***esindajaiks.*** *Meid Jaaguga määrati* ***korrapidajaiks.***

Olevas käändes esinev öeldistäitemäärus on aluse või sihitisega samas arvus. Näit. *Meie võtsime spartakiaadist osa* ***võimlejatena.*** *Neid kutsuti spordikomiteesse kooli* ***esindajaina.***

Kui aga selline määrus väljendab aluse esinemist ühtse koguna, siis on ta ainsuses. Näit. *Mehed läksid* ***salgana*** *mööda teed.* (Vrd. *Mehed läksid* ***salkadena.***)

Täiend.

Täiendi mõiste ja avaldusviisid.

Täiend e. atribuut on lause kõrvalliige, mis laiendab nimi- 221
sõna, näidates oma põhisõna kuuluvust või omadust. Täiend vastab küsimusele *kelle? mille? missugune?*

Täiendiks võivad olla kõik iseseisvad sõnad või sõnaühendid kõigis vormides, välja arvatud tegusõna pöördelised vormid, nimelt:

1 käändsõnad ja partitsiibid (***Vabrikute*** *ja* ***töökodade*** *viled huilgasid. Ussisoo äärde* ***ulatuvas tihedas*** *haavikus õnnestus tal maha lasta* ***kenake*** *jänes.* ***Poolavatud suitsunud*** *ukse ees oli lumega* ***kaetud sile*** *paekivilahmakas.*);

2 käändsõna koos kaassõnaga (*Rahvamaja* ***metsa ääres*** *paistis kaugelt silma. Mäng Tallinna ja Leningradi* ***meeskonna vahel*** *lõppes viigiga.*);

3 *da-* ja *ma*-tegevusnimi ning nende käändevormid (*Kristjanil oli soov arhitektuuri* ***õppida.*** ***Lauldes*** *töötamine oli talle harjumuseks. Jaan oli meister suupilli* ***mängima.*** ***Suplemast*** *tuleku ajal hakkas vihma sadama. Oled mees* ***lubama****, ole ka mees* ***täitma.***);

4 määrsõna (***Hommikuti*** *võimlemine karastab organismi.* ***Kiiresti*** *kõndimine võttis põsed õhetama.*).

Täiendi liigid.

222 Täiendeid võime liigitada kolmest seisukohast: morfoloogilisest, süntaktilisest ja asendi järgi.

1 **Morfoloogilisest** seisukohast on täiendeid võimalik sõnaliigilisest printsiibist lähtudes liigitada neljasuguseks:

a nimisõnaline täiend, mille eriliik on lisand; nimisõnaliseks täiendiks võib olla nimisõna või selle tähenduses tarvitatud sõnaliigid (asesõna, omadussõna jt.) (***Õpilase*** *sulepea on laual.* ***Tema*** *raamat on puhas.* ***Haige*** *tervis paranes jõudsasti.* ***Meie noorte*** *huvid on mitmekesised.* ***Laevaomanik*** *Hollmann olevat teda,* ***laadungi*** *omanikku, petnud.*).
Nimisõnaline täiend on ka hulka või mõõtu väljendava sõna juurde kuuluv nimisõna (*Hulk* ***lapsi*** *oli väljas. Korjasime rohkem kui liitri* ***maasikaid.***);

b omadussõnaline täiend, milleks on peamiselt omadussõna, kuid ka kesksõna, järgarvsõna, omadussõnaline asesõna või teonimisõna (***Uus*** *luud pühib* ***puhta*** *toa.* ***Esimene*** *töö tundus raske. Mart on* ***hakkaja*** *poiss.* ***Seesuguseid*** *mehi on meil tarvis.* ***Mineval*** *kuul esitati kolm ratsionaliseerimisettepanekut. Kutsed olid trükitud* ***eesti*** *ja* ***vene*** *keeles. Kolhoosil on* ***head tõugu*** *kari.*);

c määrsõnaline täiend, milleks on määrsõnad (*Töötamine* ***hommikuti*** *on harilikult produktiivsem kui* ***õhtuti*** *töötamine.* ***Kaugelt*** *tulek võtab aega.*);

d verbaalne täiend, millena esinevad *ma-* ja *da*-infinitiiv ning nende käänded (*Hennul oli kavatsus kinno* ***minna.*** *Igal tervel inimesel on vajadus* ***töötada.*** ***Harimata*** *põld ei anna saaki.*).

223 2 **Süntaktilisest** seisukohast võime täiendid jaotada kahte liiki: predikatiivsed ja adverbiaalsed täiendid.

Predikatiivne täiend väljendab, *missugune, kes* või *mis* on põhisõna. Lause ümbertegemisel võib selle muuta predikatiiviks. Näit. ***Soe** päike paistab **sügavsinisest** taevast.* (***Päike** on **soe**. **Taevas** on **sügavsinine**.*) *Meie maa **pealinn** Moskva võtab iga päev vastu tuhandeid külalisi.* (***Moskva** on meie maa **pealinn**.*)
Adverbiaalne täiend näitab põhisõna asukohta, esinemisaega, teoviisi jms. Näit. ***Linnast** tulek oli huvitav. **Pioneerilaagrisse** minek on nüüd kõneaineks. Rahvamaja **maantee ääres** oli värskelt värvitud.*

3 **Asendi** järgi võime täiendid liigitada ees- ja tagatäiendeiks. **224**
Näit. *Kes püüab **kõigest** väest, saab üle **igast** mäest* (eestäiendid). *Oled mees **lubama**, ole ka mees **täitma*** (tagatäiend).
Harilikult asetseb täiend vahetult oma põhisõna ees või järel. Kuid leidub nii ees- kui tagatäiendeid, mis on oma põhisõnast kaugemal, näit. *Tähtis on **õppimise**, füüsilise **treeningu** ja **puhkuse** õige vaheldumine. Esimehel oli kavatsus rajooni keskusse **sõita**. Koosolekul võeti vastu kohustus plaan ennetähtaegselt **täita**.*

Nimisõnaline täiend.

Nimisõnaline täiend esineb kõige sagedamini omastavas käändes, millel võib olla neljasugune tähendus: **225**

1 possessiivne genitiiv näitab, kellele või millele kuulub põhisõnaga märgitud ese või olend (***Õpilase** raamat on laual. **Tema** huvid on laialdased. **Elektrijaama** korsten on kõrge. **Lambi** kuppel heidab mahedat varju.*);

2 definiitne genitiiv piiritleb järgnevat nimisõna kuuluvuse poolest (***Tallinna** linn, **Ülemiste** järv, **instituudi** üliõpilane*);

3 objektiline genitiiv näitab olendit või eset, millele põhisõnaga (deverbaalse substantiiviga) märgitud tegevus on suunatud (*Selle **lapse** kasvatamine on raske ülesanne. **Kirjandi** kirjutamine edenes jõudsasti. **Raamatu** lugemine oli heaks vahelduseks.*);

4 subjektiline genitiiv näitab, kes või mis on põhisõnas väljendatud tegevuses või olekus (***Hobuse** hirnumine kostis kaugele. Roostikust kuuldus **veelindude** häälitsemist.*).

Täiendi ühildumine ja sõltumine.

226 **Omadussõnaline täiend** ühildub harilikult põhisõnaga arvus ja käändes, välja arvatud neli viimast käänet (***-ni***, ***-na***, ***-ta***, ***-ga***), kus ühildumine on mittetäielik. Ühilduva omadussõnalise täiendina esineb omadussõna (***ilusat*** *ilma*, ***ilusast*** *ilmast*, ***ilusa*** *ilmaga*, ***ilusaid*** *ilmu*, ***ilusate*** *ilmadeni*), järgarvsõna (***esimene*** *õpilane*, ***esimest*** *õpilast*, ***esimese*** *õpilaseta*), omadussõnaline asesõna (***niisugune*** *raamat*, ***niisugust*** *raamatut*, ***niisuguseid*** *raamatuid*), *v*-kesksõna (***lugev*** *laps*, ***lugevat*** *last*, ***lugevatest*** *lastest*), tegijanimi (***hakkaja*** *poiss*, ***hakkajast*** *poisist*, ***hakkajate*** *poistega*).

Omadussõnaline täiend ei ühildu, kui sellena esineb ***nud-*** või ***tud***-kesksõna (***surnud*** *hingi*, ***langenud*** *lehtedest*, ***loetud*** *raamatuist*, ***värvitud*** *seinu*), pärisnimeline omadussõna (***vene*** *keeles*, ***eesti*** *kirjandusest*).

Nimisõnaline täiend nii omastavas kui ka muis käändeis sõltub oma põhisõnast (***Kärdla*** *linnas*, ***Kärdla*** *linnast*; *üliõpilane* ***Leningradist***, *üliõpilasega* ***Leningradist***, *üliõpilasel* ***Leningradist***).

Lisand.

Lisandi mõiste ja liigid.

227 **Lisand** e. apositsioon on nimisõnaline täiend, mis väljendab oma põhisõna mõistet teise sõnaga, täpsustades ja selgitades seda, samuti sugulust, ametit või aunime. Näit. *Taevane aeg — meie, nõukogude* ***naised***, *pole ju terasest tehtud.* (A. J.) *Seepärast ei suutnud* ***kapten Tõnis*** *Tihu, firma „Hollmann & Tihu“* ***korrespondentsreeder***, *kuidagi mõista, miks säärane tühiasi, nagu ta* ***vennapoja*** *Sandri hommikune kohapakkumise tagasilükkamine, temale, elus palju kogenud* ***mehele***, *päeva jooksul nõnda palju mõtlemist andis.* (A. H.) *Saalis klaverdas* ***preili*** *Laura, Ludvigi vanem* ***õde***, *ning laulis sulava häälega üht saksa romanssi.* (E. V.) *Sabakuuetatud* ***ahv*** *Paal keksib siin ja seal, teeb palju rumalusi...* (O. L.) *Ja kas sa tead, mis vana Andres, see* ***nuabrimees*** *ja sinu kallis* ***isa***, *mulle terve kõrtsi ees ütles?* (A. H. T.)

Kui põhisõnana ja lisandina esinevad pärisnimi ja üldnimi, siis on harilikult pärisnimi põhisõnaks. Harvem esineb vastu-

pidist nähtust, ja nimelt siis, kui üldnimi on rõhutatud, näit. *Kuid* ***mõlemad****, niihästi Kuslap kui Tali, on vait.* (O. L.) ***Pillimees****, Alapere Peep, mängis nüüd seda viisi...* (J. L.)

Lisandiks loetakse üht sõna, kuigi lisandi sisu, s. t. põhisõna mõiste väljendamine toimub harilikult mitte ühe sõna, vaid terve sõnarühma abil. Lisandiks on alati nimisõna; kuid see võib kuuluda niihästi nimisõna, nimisõnalise asesõna kui ka juurdemõeldava asesõna juurde. Näit. *Ja* ***Tõnis*** *Tihu, „Hollmann & Tihu“* ***korrespondentsreeder****,* ***Tenga-isand****, Kaugatoma* ***kuningas****, koputas tasakesi „Lootuse“* ***pootsmani Indrek*** *Kauri maja otsaaknale...* (A. H.) *„****Neiu*** *Ärnja, minu* ***õetütar****,“ esitleb majaproua noort neidu koolivendadele.* (O. L.) *Ja teate, mis mina veel arvan: tema, see* ***daam*** *nimelt, ei mäletagi enam hästi Goethet, vaid tema mäletab ainult nii-öelda iseenda mälestust.* (A. H. T.) *Läksin,* ***neidu*** *noorukene, merekalda mängimaie.* (Fr. R. K.)

Lisand võib esineda põhisõna ees või järel; esimesel juhul nimetame seda ees-, teisel juhul järellisandiks. Ühe ja sama sõna juurde võivad kuuluda nii ees- kui ka järellisand, mõnikord isegi rohkem kui üks. Näit. ***Ajalooõpetaja*** (eeslisand) *Pärn astus kateedrile. Ma avasin, ja sisse astus Eeva, minu* ***täditütar*** (järellisand). *Ainult üks laps meist oli vähegi õigele teele jäänud —* ***tütar*** (eeslisand) *Anu, praeguse Võsu popsi* ***naine****, Juhani* ***võõrasõde*** (järellisandid). (E. V.) ***Vorstimeister*** *Ilves, suurte ripnevate hülgevurrudega* ***isand****, jutustas igavalt venitades oma kokkupõrgetest politseiga.* (A. J.) *Leti taga seisab* ***poepidaja*** *Nukruse* ***tütar*** *Olga, üheksateistkümneaastane blond* ***neitsi****.* (O. L.) *Siin majas elas ja tema omanik oli* ***kapten*** *Anderson, viletsa tervise pärast ametist lahkunud rikas* ***vanapoiss****, kes kolme-nelja aasta eest siia oli asunud.* (E. V.) *...istuvad Trähni Jaak, talu* ***omanik****, ja särasilmne Eeva, tema naise* ***poolõde****, umbes kahekümneaastane noor* ***neiu****.*

Lisand võib olla seotud oma põhisõnaga sidesõna ***kui*** abil (***kui***-lisand) või esineda ***olevas*** käändes. Näit. *Priiuse-laulupeost aga kujutas Sikusarve Siim* ***kui asjatundja*** *ja osav* ***kõnemees*** *oma inimestele järgmise pildi.* (E. V.) *Tõnis Tihu aga hea inimeste* ***tundjana*** *mõistis,...* (A. H.)

Need mõlemad lisandid on tähenduselt teineteisele lähedased.

Lisandeid on kahte liiki: **teisenduslisand** (***pealinn*** *Moskva, Peipsi, Eesti NSV suurim* ***järv***), mis väljendab oma põhisõna mõis-

tet teisiti, teisest küljest, ja **sugulus-** või **ametilisand**, mis täpsustab oma põhisõna tähendust suguluse, ameti või aunime poolest (***vend** Peeter*; *Aino, oma **õe**; **kindral** Lepp*).

Lisandi kirjavahemärgid.

228 Põhisõna ees olevat lisandit tavaliselt muust lausest ei eraldata. Näit. *Nüüd aga olge kena ja otsige mulle üles meie **peainsener** Lehtmets. Ja **kubjas** Aadu pidi midagi teadma. **Eestegija** ja **töödejuhataja** Mikk nimetas just teda. Ka tema siinsed väiksemad osanikud, nagu **Rässapapa Jaan** Taalder, endine Ruusna mõisa **kubjas Üügu** Siim, **lihunik** Koltmann, Lahepära villa- ja jahuveski **omanik Artur** Kransberg ning teised kompanjonid lähedalt ja kaugelt pidasid teda vana usu peale õnneks rikkamaks, kui ta tõeliselt oli.* (A. H.)

Kui põhisõna ees on kaks või enam laiendatud lisandit, siis eraldatakse nad teineteisest või üksteisest **komaga** või komadega. Näit. *„Tere ka, Jaan!" hüüdis mõisa **toatüdruk**, Eeva **täditütar** Mariia Jaani juurde astudes.* (E. S.) *Viimane oli **tädi** Justiine kasvandik, allus aga oma **onu**, **preili** Karreni **venna**, **apteeker Martin** Karreni seaduslikule eestkostmisele.* (E. V.)

Komaga eraldatakse põhisõna ees seisvad lisandid ka siis, kui põhisõnu on kaks või mitu ja esimene lisand käib kõigi, järgmised aga üksikute põhisõnade kohta. Näit. *...ikka sagedamini tulevad poodi tema vanad **sõbrad**, **hobuseparisnik** Parp ja **lihunik** Hiss.* (O. L.)

Kui lisandi järel olevat põhisõna tahetakse rõhutada, eriti esile tõsta, siis eraldatakse ta lisandist **mõttekriipsuga**. Näit. *Nii kohtus **kapten** Sarap ausa ja tööka **naisega** — Linda Jakobi tütar Mölderiga. Vanem **tütar** — kaheksateistkümne-aastane Vilma — on juba sauna ära kütnud. Aga seal on veel üks sihuke **vastupanija** — Võsandiku Toomas, kes mõne aasta eest meid kohtust kohtusse vintsutas.* (E. V.)

229 Põhisõna järel olev lisand või lisandid eraldatakse oma põhisõnast **komaga** või komadega. Näit. *Vetevaimu, **vennikene**, kihutelles tema kannul...* (Fr. R. K.) *Tunnen teda, vana **torujüri** ja **nässpakku**, — alguses on ta sõbralik ja viisakas, siis ajab järsku suled kohevile...* (A. J.) ***Kaupo** Viherpuu, **üliinimene** Välisministeeriumist, nagu nimetas teda **vend** Toobi, tõotas seekord tulla...* (E. V.) *Aga väimees, see Kõrboja tulevane **peremees**, tahaks ehk teada, millal*

sa sured, lased sa kaua oodata. (A. H. T.) *Kas polnud see mitte* ***Matvei*** *Gorškov, vene* ***lihttööline****, viie lapse* ***isa****?*

Erandi moodustavad lisandina kasutatud iseloomustavad sõnad, nagu *vaeseke, väikseke, kadunuke* jt., mida ei eraldata komadega, kui neid ei rõhutata: *Peeter* ***vaeseke*** *sai märjaks. Laps* ***väikseke*** *jäi maha. Isal* ***kadunukesel*** *jäi see töö pooleli.*

Järellisandi esiletõstmiseks eraldatakse see põhisõnast **mõtte-kriipsuga** või -kriipsudega. Näit. *Nad vahtisid vist koguni naerdes pealt — kõik need* ***tänamatud****, kes elavad sakste maa peal, söövad sakste leiba, maitsevad sakste heldust.* (E. V.) *Kuid seal on parajasti* ***kirjanik*** *Marmei — too vana roosa kuklaga* ***härrasmees****...* (A. J.) *Kõrboja Rein istus jaanilaupäeva õhtupoolikul oma ukse lävel ja ootas tütart — oma ainukest* ***last****, kes täna pidi linnast koju tulema ning seekord juba jäädavalt.* (A. H. T.) *Laial oodatakse täna Jürit — linnas teenijatest nooremat* ***poega*** *— koju.* (A. H. T.) *Aga sel silmapilgul avanesid saksakambri uksed ja uksele ilmus Kassiaru Jaska — kahe koha* ***omanik****,* ***hobuse-parisnik****, mõisale härgade ja vilja* ***ostja*** *—, kes laskis oma naist emandaks hüüda ja kunagi perega ühes lauas ei söönud.* (A. H. T.) *See oleks talle õnne toonud —* ***viletsale*** *ja* ***vigasele****.* (Fr. T.) *Seal me elame ses porimeres —* ***kolmteistkümmend*** *kandimehe peret.* (Fr. T.) *Ja kui isa — kena* ***mehike*** *— kellelegi ütlemata naabri juurest kraadiklaasi laenas, et mõõta ta kehasoojust, sai ta koguni tulivihaseks...* (A. J.) *Tema Maasik — jällegi tükk kallist* ***kaasavara*** *— pole ju ometi mõni vana ja jaluta lehmakobaski...* (A. H. T.)

Üksikjuhtudel tarvitatakse järellisandi eraldamiseks koguni **sulgusid**, näit. *Kuid Tõnis Tihu (Kaugatoma* ***kuninga****) ning Gustav-Albert Vikströmi (****metsakuninga****) vahel, hoolimata sellest, et kuningate emandad omavahel sugulased olid, valitses vana vaen...* (A. H.)

Kui põhisõna järel seisev lisand on omastavas käändes, siis täiendi või määruse juurde kuulumise korral eraldatakse ta **komaga** ainult eestpoolt, sihitise juurde kuulumise puhul aga mõlemalt poolt. Näit. *Päris-öövahi, vana* ***Ansi Reediku*** *aeglased sammud kostsid kaugemal metsaserval.* (A. H.) *Sinu,* ***ühe pika*** *pärast pannakse viimaks mu kool kinni.* (A. H. T.) *Riita vaatas Heinrich Bergmanni, oma* ***austaja*** *peale; see näis kahevahel olevat.* (E. V.) *Oma peremehe, Viljandi komtuuri Gosvin* ***Herike****, oli ta korra leedulaste keskelt välja raiunud, aga sealjuures vangi sattunud.* (E. B.)

230

231 Eriline olukord on isikulise asesõna järel asetseva laiendamata lisandiga (laiendatud lisandi kohta kehtivad eespool toodud reeglid). Nimelt eraldatakse isikulise asesõna järel olev laiendamata lisand komadega ainult siis, kui mõtte selgus seda nõuab, muidu aga mitte. Näit. *On juba ennegi arvata, et nad tal, ilma varata* ***mehel*** (laiendatud lisand), *hinge varsti kinni panevad...* (A. H.) *No mis su* ***vaese*** *arus on, et sa lähed päise päeva ajal hulluks.* (A. H. T.) *...mis nad temast* ***vanainimesest*** *tüütavad, kui Anna koju tuleb.* (A. H. T.) *„Kirjutage ta* ***krants*** *üles!“* (E. V.) *...sest siis poleks temal* ***vanainimesel*** *täna vaja olnud nõnda oma tütre kannul hiilida.* (A. H. T.) *Vististi magab ta praegu aidavahe väravate ees ja ootab tema,* ***Villu,*** *mahatulekut.* (A. H. T.) *Tema,* ***Rein,*** *olevat juba vana. ...missuguseid tema, meister* ***Kiir,*** *iialgi poleks teinud.* (O. L.) *Kes neid,* ***kuradinahku,*** *lõunale on lasknud.* (E. Kr.) *Oo, ei, temas,* ***Kiires,*** *peab olema midagi, mis aitab võita noorte neidude südameid.* (O. L.) *Neil,* ***tööinimestel,*** *polnud mahti.*

Nagu toodud näiteist võime järeldada, tuleb eriti sageli eraldada mitmuse kolmanda isiku asesõna ***nemad*** ühesõnalist lisandit, sest omastavast käändest alates on isikulise asesõna *nemad* ja näitava asesõna *need* käänded samasugused ning koma tarvitamine aitab siin tähenduslikku vahet teha (vrd. *neile,* ***poistele***; ***neile poistele***; *nende,* ***õpilaste*** *huvid*; ***nende õpilaste*** *huvid*).

232 **Lisandit**, mis on ühendatud oma põhisõnaga sidesõna ***kui*** abil, samuti **olevas** käändes esinevat lisandit kirjavahemärkidega ei eraldata. Näit. *Ma olin võrdlemisi ükskõikne olnud tema* ***kui mehe*** *suhtes. Jälle kord tõrvati „ahviprohvet“* ***kui*** *kuradi teenistuses olev* ***rahvaeksitaja*** *ja avalik* ***petis*** *süsimustaks...* (E. V.) *Jalakas* ***kui*** *organiseeritud vargajõugu* ***peamees*** *seisvat mõnede teistegi kuritööde pärast kahtluse all...* (E. V.) *...teine naine* ***kui lesk*** *tõi talle abiellu kaasa poja.* (E. V.) *Mina* ***kui teener*** *palun abi. Alles mullu kevadel kaugelt Muhust toodud* ***noorikuna*** *polnud ta siiski rahvaga jõudnud veel päriselt omaseks saada.* (A. H.)

Lisandi ühildumine.

1 **Teisenduslisand** ühildub põhisõnaga arvus ja käändes, kus- 233
juures eeslisand allub omadussõnalise täiendi ühildumise reegleile, s. t. neljas viimases käändes (*-ni, -na, -ta, -ga*) on ühildumine ebatäielik, järellisand aga ühildub täielikult. Näit. *Jõudsime tookordse* ***piirilinna*** *Narvani. Jõudsime Narvani, tookordse* ***piirilinnani****. Kaugatoma kuninga varandust teati hinnata mõnesaja tuhandele rublale, temal,* ***Sandril****, aga oli krahv Liphardile Külasoo koha eest veel kaheksasada rubla võlgu.* (A. H.) *Ütle, oh kallis noormees, oma nuabrimehele, oma vänge isa kange* ***vingamehele****, miks tegid sa seal kraavikaldal nõnda, kui paistis päikene?* (A. H. T.) *...ja jäi mõtlema oma uuest* ***tuttavast*** *Eduard Vassarist.* (H. L.)

2 Kui kahe või mitme põhisõna juurde kuulub üks lisand, siis on see mitmuses. Näit. *Nii järjekindlalt kui rikas Aabram ei trüginud kirikliku vagaduse poole ta* ***eakaaslased*** *Jaan Koppel ja Peeter Uula.* (E. Kr.) *Kuidas elavad su* ***õed*** *Riste ja Anna?*

3 Põhisõna ees oleva **sugulus-** või **ametilisandi** ühildumine 234
oleneb tema speetsiesest (vt. § 182).
Kui mainitud lisand on indefiniitne, s. t. ligemalt määramata, tundmata või rõhutamata, siis ta oma põhisõnaga ei ühildu, kui aga definiitne, s. t. ligemalt määratud, tuntud või rõhutatud, siis ühildub. Näit. *Ning ta mõtles jälle* ***vend*** *Augustist, tollest vaesest hädavaresest. Kõige enam käib siiski mõte* ***vend*** *Peetri peale. ...****emand*** *Kiirel ... on naispreestriga palju sarnasust.* (O. L.) *Nõnda oli see ka* ***lihunik*** *Teetsovi majas.* ***Jaoülem*** *Espel polnud enam mahti vastata. Samal õhtul korraldati* ***rahukohtunik*** *Tiituse juures külaliste auks väike koosviibimine.* (A. J.) Aga: *Miina oli täna esimest korda* ***täditütrele*** *Annele sellest kõnelnud. Selle õnneliku muutuse oli Hans* ***naabrimehe*** *Peeter Mõistandi abiga korrale toimetanud.* (Fr. R. Kr.) *Ja siin on* ***täditütre*** *Madli kiri Rakvere kihelkonna kirikumõisast: et* ***trahteri-pidajat*** *Prits Treierit terves kihelkonnas olemas ei olegi...* (L. K.)
Definiitsete lisanditena esinevad sõnad ***vend*** ja ***õde*** tavaliselt siis, kui neid ei tarvitata suguluse märkimiseks, vaid muudes funktsioonides (palvevenna, palveõe, meditsiiniõe tähenduses), näit. ***palvevennale*** *Rebasele,* ***meditsiiniõele*** *Sillartile.* (48, 36)

Speetsiese kategooriat rakendatakse ka sääraste lisandite ühildamisel, mis tähistavad kas sugupoolt või teatavaid perekondlikke suhteid, mis on analoogilised sugulusvahekordadele, nagu ***mees***, ***eit***, ***taat***, ***poiss***, ***tüdruk***, ***vaenelaps***, ***peremees***, ***ristiema*** jts.: indefiniitsete lisanditena sellised sõnad ei ühildu, definiitsetena aga ühilduvad, näit. *lugu* ***tüdrukust*** (või ***tüdruk***) *Tiinast*, ***mehest*** (või ***mees***) *Oskarist*, ***peremehest*** (või ***peremees***) *Jooramist*, ***ristiemalt*** (või ***ristiema***) *Annalt.* (48, 37)

235 Sellelesamale seaduspärasusele alluvad ka loomade pärisnimede ees olevad lisandid: ***kassil*** (või ***kass***) *Intsul*, ***koerast*** (või ***koer***) *Pollast*, ***täkule*** (või ***täkk***) *Uhkele*, ***lehmast*** (või ***lehm***) *Punikust.* Kui aga loomanimele järgneb tähti ja numbreid, siis tuleks lisandit ja põhisõna tarvitada pärisnimetaoliste sõnade ja nende lisandite kohta käiva reegli kohaselt (vt. § 238) (näit. ***lehmale*** *Lemmik nr.* 75 *ЭСАТ* 2011). (48, 36)

Märkus. Perekonnanime, mille juurde lisandina kuulub sõna *perekond* või rohkem kui üks eesnimi, tarvitatakse ainsuses: ***perekond*** *Sepale, tuntud* ***perekonnale*** *Ainomäele*; ***Maia*** *ja* ***Enn*** *Randma.*

236 4 Põhisõna ees olev **sugulus-** või **ametilisand** ühildub põhisõnaga, kui ta on:

a mitmuslik (*Teiste seas kutsus ta Kahalasse ka* ***vennad*** *Rammusad. Peol esinesid* ***kaksikõed*** *Tiiu ja Vaike Sarapuud.*);

b täiendiga või täienditega; neljas viimases käändes on siingi ühildumine mittetäielik (*Müüjaks-ärijuhiks valiti vana* ***koolmeistri*** *Jüri Piigardi* ***poeg*** *Eduard Piigard — noor Piigard, nagu inimesed teda kutsusid.* (A. H.) *Poisi süda valutas oma* ***õe*** *Miina pärast. Ta isegi võtab kaasa oma* ***poja*** *Augusti. Ta pöördus veel kord ümber ja vaatas oma* ***sõbrale*** *Peetrile otsa. Oma* ***naise*** *Annega käis ta tihti kontserdil.*);

c ***ne***-liiteline (*Pole ka imeks panna — see vanamoor siin on ju mässaja Matis Tihu lesk,* ***sunnitöölise*** *Peeter Tihu ema!* (A. H.) ***Üliõpilasel*** *Peenemaal on käsil huvitav küsimus.*).

237 Kui põhisõna ees on mitu elukutset või aunime märkivat lisandit, siis täiendita lisandid on ainsuse **nimetavas** käändes, kuna täiendiga lisandid ühilduvad põhisõnaga. Näit. *Nimekale* ***kunstnikule seltsimees*** *Viirpuule anti teenelise kunstitegelase aunimetus.*

Läinud sajandi suurima eesti ***keeleteadlase, akadeemik doktor*** *F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat ilmus 1869. a.*
Siinjuures tuleb arvestada, kas täiend kuulub lisandi või selle põhisõna juurde; viimasel juhul lisand ei ühildu, näit. *lugupeetavale* ***seltsimees*** *Kaarmale, väga austatud* ***neiu*** *Ilsele, härra* ***president*** *Rooseveltile.*

5 Kui põhisõnaks on teose, ajalehe, organisatsiooni, asutuse, käitise, 238
laeva vm. jutumärkides olev nimi, siis käändub ainult eeslisand, kuna põhisõna jääb muutmata. Järellisandi puhul käändub ka põhisõna. Näit. ***Tekstiilikäitise*** *„Võit" arveametnik jookseb tippides üle vabrikuõue. Vana Toomson,* ***purjelaeva*** *„Kaugatoma" kapten, oli kord juba Sandrile sõna saatnud,...* (A. H.) *Lugesin* ***romaani*** *„Nauding". Tellisime* ***ajakirja*** *„Looming". Nad tulid* ***kinost*** *„Pioneer" ja läksid* ***kohvikusse*** *„Moskva". Käisime* ***kolhoosis*** *„Kommunismi Tee". Kuid: Kõik lugesid „Noorte Häält", meie noorte* ***häälekandjat.***
See reegel on kehtiv ka muude pärisnimetaoliste sõnade ja nende täiendite kohta. Näit. ***Leheküljel*** *12 on selle laeva kirjeldus.* ***Punktist*** *X tõmmake* ***sirgele*** *AB ristjoon. See küsimus on märgitud* ***punkti*** *b) all.*
Kui aga jutumärkides oleva põhisõna lisandiks on lühend, siis käänatakse põhisõna. Näit. ***RAT*** *„Estoniast",* ***VSÜ*** *„Tööjõureservidel".*

6 Kui põhisõnaks on (loodusteaduslikus süstemaatikas tarvitatav) 239
teatavat looma- või taimegruppi tähistav pärisnimeline ladinakeelne termin, tuleb rakendada jutumärkides olevate nimede ja nende lisandite kohta käivat reeglit, s. t. jätta põhisõna nimetavasse ja käänata ainult lisandit, (48, 37) näit. ***liblikat*** *Acherontia atropos,* ***seenel*** *Suillus grevillei,* ***õunamähkurit*** *Carpocapsa pomonella,* ***forellist*** *Salmo trutta.*

7 Öeldistäite reeglile vastavalt (vt. § 188) võib **lisand** olla osas- 240
tavas käändes, sellal kui põhisõna on nimetavas. Näit. *M. Veske, meie esimesi* ***keeleteadlasi,*** *suri Kaasanis 16. mail 1890.*

8 Kui ainsuslikke põhisõnu on mitu, siis on lisand mitmuses. Näit. *Küsi seda Vallilt ja Peetrilt, oma brigaadi* ***liikmeilt.***

9 Mõnikord on lisand sisekohakäändeis, sellal kui põhisõna on väliskohakäändeis, ja vastupidi. Näit. *Üliõpilane sõitis vaheajal Tapale, oma* ***kodulinna****. Kirjanik tuli Muhust, oma* ***kodusaarelt****.*

10 Eesnimi perekonnanime ees ei käändu. Näit. ***Jüri*** *Kallastele anti meistersportlase nimetus.*

11 ***kui***-lisand ühildub põhisõnaga arvus ja käändes. Näit. *Sm. Hendrest* ***kui*** *heast* ***lektorist*** *peetakse väga lugu.*

12 Olevas käändes esinev lisand ühildub arvus. Näit. *Vendi Lepikuid eesrindlike* ***töölistena*** *on mitmel korral premeeritud.*

Laiendatud lihtlause analüüs ja lauseliikmete piirid.

241 **Lauseanalüüsi** ülesanne on määrata lause koostisosad, s. o. lauseliikmed ja muud süntaktilised elemendid. See on tarvilik süntaktiliste reeglite rakendamiseks: ühildumise, lauseliikmete eri käänete tarvitamise, sõnade järjekorra ja interpunktsiooni reeglid on sõnastatud lauseliikmete mõistetele toetudes.

Selleks et lauset analüüsida, peame omama teatavaid morfoloogilisi ja süntaktilisi eelteadmisi.

Morfoloogiast peame teadma:

1 sõnaliike, sest põhisõna liigist oleneb see, milline kõrvalliige on laiend;
2 tegusõna vorme öeldise ja lauselühendite leidmiseks;
3 käändsõna vorme lauseliikmete määramiseks, sest alus, öeldistäide ja sihitis võivad esineda ainult teatavais käändeis.

Süntaksist peame tundma:

1 sõnade grammatilist seost, sest ainult sõnaühendi tundmisel saame määrata põhisõna ja laiendi ning seega ka lause kõrvalliikmed;
2 lahutamatuid sõnaühendeid, s. t. millistel juhtudel moodustavad lauseliikme kaks või mitu sõna;
3 lause pea- ja kõrvalliikmete olemust nii sisulisest kui ka vormilisest küljest.

Ainult mainitud teadmiste olemasolu puhul võib toimuda lause veatu analüüsimine.

Lause liigendamisel lähtutakse **süntaktilisest** põhimõttest, s. o. 242
selgitatakse kõigepealt, missugune on sõnade omavaheline seos ja süntaktiline funktsioon. Selleks tehakse kindlaks esmalt vastava lauseliikme suhe teiste lauseliikmetega. On olemas iseseisvad lauseliikmed, mis on teistele põhisõnaks — lause **pealiikmed**. Need on alus ja öeldis (+ öeldistäide). Nad on vormiliselt harilikult omavahel seotud, kusjuures juhtivaks peetakse alust, näit. kõneldakse öeldise kongrueerumisest alusega. Õigupoolest on aga öeldis teljeks, mille ümber koonduvad teised lauseliikmed (peale aluse). Sõltuvad lauseliikmed on **kõrvalliikmed** — sihitis, määrus ja täiend. Peale selle on lauses veel elemente, mis ei allu teistele, kuid ei ole ka pealiikmed, need on ütted, lauselaiendid ja sidesõnad.

Nagu eespool märgitud, on lauseliikmete omavaheline seos kahe- 243
sugune: rinnastav ja alistav. Rinnastavalt võivad seostuda nii lause pea- kui ka kõrvalliikmed. Alistavalt võivad olla seotud ainult kõrvalliikmed pealiikmetega või omavahel. Alistava seose vormid on ühildumine ja sõltumine. (Aluse ja öeldise seost ei loeta alistumiseks.)

Kui süntaktilise printsiibi järgi on lauseliikmete põhisuhted määratud, siis tuleb morfoloogilist, semantilist ja loogikaprintsiipi rakendades leida üksikud lauseliikmed ja nende alarühmad. Nii näiteks kasutatakse aluse, öeldise ja öeldistäite, samuti sihitise alarühmade iseloomustamiseks eelkõige vastavaid morfoloogilisi vorme, mis võimaldavad ühtlasi esile tõsta selliseid eesti keele lauseehituse erijooni, nagu seda on totaalsus ja partsiaalsus. Teiselt poolt on aga määruse alaliikide puhul otstarbekas lähtuda tähendusest — sellele vastavalt jaotataksegi määrus eri liikideks. (28, 237)

Kahepealiikmelise lause analüüsimisel leitakse kõigepealt öeldis, 244
seejärel alus ja sõnade grammatiline seos lauses, mille järel on põhisõna liigist ning laiendi sisust ja vormist lähtudes kerge määrata lause kõrvalliikmed. Ühepealiikmelise lause analüüsimisel määratakse pealiige, seosed ja kõrvalliikmed.

Analüüsime järgnevaid lauseid.

Sama päeva hommikul tahtis Veltsi metsavaht minna Tikapalu luhta viimaseid heinu ära tooma. (J. P.)

Määratakse öeldis ning alus ja laiendite grammatiline seos pealiikmetega. Öeldiseks on lauses leiduv tegusõna pöördeline vorm ***tahtis***; alus näitab, kes tahtis — järelikult on aluseks sõna ***metsavaht***.

Teiste sõnade seos on järgmine:

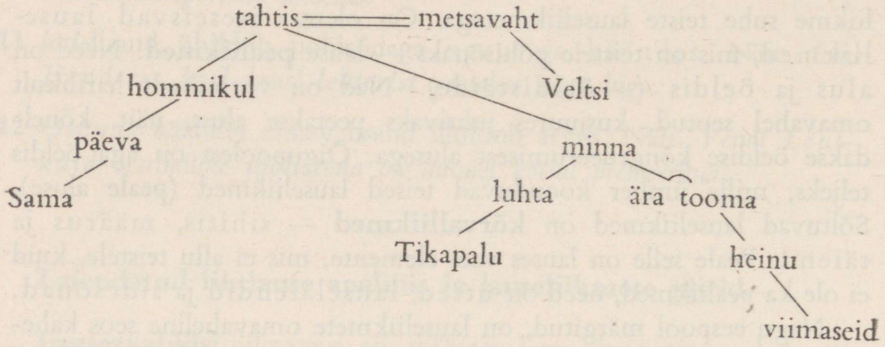

Jälgitakse, millisesse sõnaliiki kuulub põhisõna; määratakse laiendi liik, meeles pidades, et

1 nimisõna laiend on alati **täiend**, olgu ta mistahes sõnaliiki kuuluv, mistahes vormis või vastaku mistahes küsimusele;

2 tegusõna laiend võib olla **sihitis** või **määrus**. Kui ta kuulub sihilise verbi juurde, väljendab objekti (eset, olendit või tegevust) ja vastab nimetava, omastava, osastava käände või *da*-tegevusnime küsimusele (*kes? mis? kelle? mille? keda? mida? mida teha?*), on ta sihitis; kui ta väljendab olukorda, tingimust, põhjust jms., on ta määrus. Samuti loetakse määruseks ka objekti väljendavat sõna, mis ei ole sihitise käändes, näit. *kõneleb oma* ***õpilasest***, *kirjutas* ***vennale***;

3 omadussõna ja määrsõna laiend on alati **määrus**.

Antud lauset analüüsides näeme skeemist, et sõnad *sama*, *päeva*, *Veltsi*, *Tikapalu*, *viimaseid* kuuluvad nimisõnade juurde, järelikult on need kõik täiendid; öeldis *tahtis* on sihiline verb; selle juurde kuulub *da*-tegevusnimi *minna*, mis on järelikult sihitis (vastab küsimusele *mida teha?*). Lauses on veel teine sihiline verb *ära tooma* (*mida?*), mille laiend *heinu* on samuti sihitis (osastavas käändes). Sõnad *hommikul*, *luhta* ja *ära tooma* kuuluvad verbide juurde ja on

järelikult määrused, näidates üks aega, teine kohta ning kolmas otstarvet.

Antud lause täielik analüüs on järelikult:

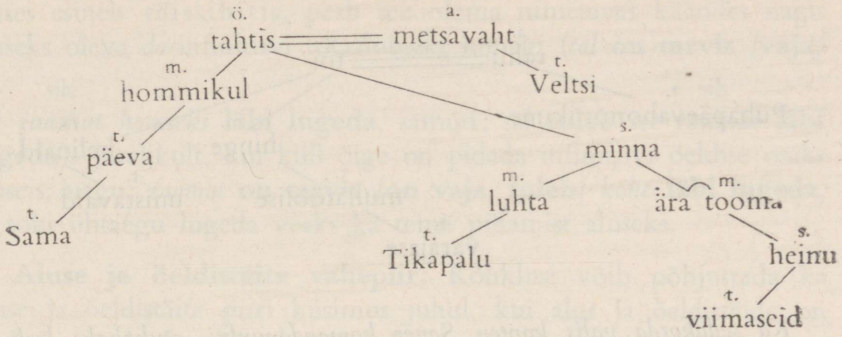

Teine näide.

Pole kerge asi sinelit jaokomandör Roometi tahtmise järgi rulli keerata. (H. L.)

Esitatud lauses on öeldiseks ***pole*** (= *ei ole*). Kuna ta ei väljenda olemasolemist, omamist või viibimist (asetsemist), nõuab ta öeldistäidet. Öeldistäiteks on sõna ***asi***, mille juurde kuulub täiend *kerge*. Aluse leiame küsimuse varal: *mis pole kerge asi?* Sellele küsimusele vastab sõna ***keerata***. Teised lauseliikmed leiame nende seose ja tähenduse järgi nagu eelnevas lauses.

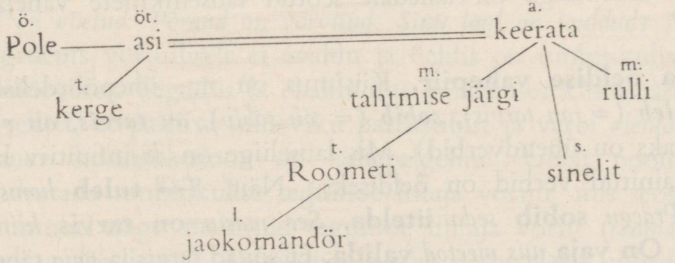

Veel mõned näited.

Pühapäevahommikune rahu tõi varajase mullatöölise hinge unistavaid helinaid. (V. Gs.)

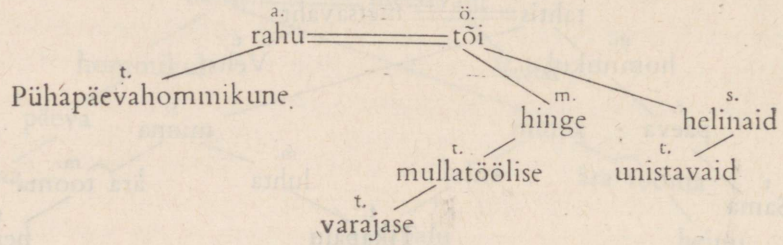

Ka sedakorda valis kapten Sauer komandopunkti asukohaks laskurroodude joone. (P. K.)

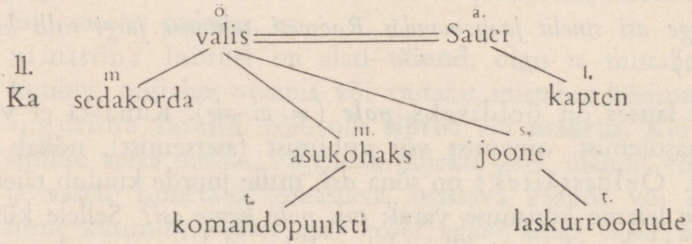

Alles oskus lauset kiiresti ja vigadeta analüüsida võimaldab kasutada õigesti grammatilisi reegleid.

Lihtlause analüüsiga on lähedalt seotud lauseliikmete vahepiiri küsimused.

245 **Aluse ja öeldise vahepiir.** Küsimus on nn. ühepöördelistest verbidest ***tuleb*** (= *on tarvis*), ***sobib*** (= *on sobiv*), ***on tarvis***, ***on vaja*** (viimased kaks on ühendverbid). Mis lauseliige on *da*-infinitiiv lauseis, kus mainitud verbid on öeldiseks? Näit. *Töö* **tuleb** *homseks* **lõpetada.** *Praegu* **sobib** *seda* **ütelda.** *See masin* **on tarvis** *kiiresti* **remontida. On vaja** *uus meetod* **valida.** Et sõnad *tarvis* ja *vaja* tähendavad siin nõrgemal kujul sedasama mis *tarvilik* ja *vajalik*, *sobib* seda-

sama mis *on sobiv*, viimaste juhul aga on *da*-infinitiiv aluseks (**on tarvilik /vajalik/ *õppida***, *praegu* **on sobiv** *paar sõna* ***ütelda***), siis kerkib küsimus, kas ka esimesel juhul ei tuleks tegevusnime aluseks lugeda. Tõepoolest, süntaktilised suhted on samad: kui säherduses lauses esineb täissihitis, peab see olema nimetavas käändes nagu aluseks oleva *da*-infinitiivi totaalobjekt kunagi (*tal* **on tarvis /vaja/** sih. sih. *see* ***raamat*** *homseks* **läbi lugeda**, samuti: *tal* **tuleb** *see* ***raamat*** **läbi lugeda**). Järelikult, kui küll õige on pidada infinitiivi öeldise osaks lauseis, nagu: *raamat* **on tarvis /on vaja, tuleb/** *kohe* **läbi lugeda**, ei tohi ühtaegu lugeda veaks ka tema pidamist aluseks.

Aluse ja öeldistäite vahepiir. Kõhklusi võib põhjustada ka **246**
aluse ja öeldistäite piiri küsimus juhul, kui alus ja öeldistäide on mahult võrdsed mõisted, näit. *Jaani esimene õpetaja oli tema ema. XIX sajandi tähtsaim vene kirjanik on Lev Tolstoi.* Sel juhul tuleb öeldistäiteks pidada seda sõna, mis midagi uut ütleb, kuna alus on see sõna, mis meile midagi tuntut väljendab. Antud lauseis on järelikult alused ***ema***, ***Tolstoi*** ja öeldistäited **õpetaja**, **kirjanik**.

Aluse ja sihitise vahepiir. Kuidas analüüsida lauseid: *Vili on* **247**
pekstud. Kartulid olid võetud. Meie olime pulma kutsutud. Teie oleksite päästetud? Kas sõnad ***vili***, ***kartulid***, ***meie***, ***teie*** on alused või sihitised? Kolme viimase suhtes on selge: need on passiivsed alused, sest öeldised **olid**, **olime**, **oleksite** kongrueeruvad nendega, kuna sihitisega öeldis ühelgi juhul ei ühildu. Pealegi ei ole olemas sääraseid umbisikulise tegumoe vorme, nagu *olid võetud, olime kutsutud, oleksite päästetud.* (3, 13)

Kuidas aga analüüsida lauset *Vili on pekstud* või selletaolisi: *Kartulid on võetud. Põrand on värvitud. Sinu laul on lauldud*? Neis lauseis kongruents vormiliselt ei avaldu ja öeldis on umbisikulise tegumoe täisminevikus. Segadus ja ebakindlus kõnealuses küsimuses on tingitud sellest, et passiivi mineviku partitsiibist ja verbi *olema* vormidest koosnev konstruktsioon on kahepalgeline. Ühelt poolt võib see moodustada umbisikulise tegumoe liitaja vormi, mis seostub objektiga samuti nagu mainitud tegumoe lihtaja vorm (*raamat loeti läbi, raamat on läbi loetud*). Teiselt poolt võib verbi *olema* pöördeline vorm olla predikaat ja seostuda *tud*-partitsiibiga kui predikatiiviga. Viimasel

juhul on partitsiibil adjektiivile omane tähendusnüanss (3, 13) ja kogu konstruktsioon ei väljenda niivõrd tegevuse ajalist toimumist, mis on omane liitajale, kui subjekti seisundit. Selle määramiseks, kas nominatiiv kuulub umbisikulise tegumoe liitaja juurde ja on objekt või predikatiivse konstruktsiooni juurde ja on subjekt, saab kasutada ainult semantilist kriteeriumi. (58, 611) Sellest olenevalt võime näiteks lauset *Vili on pekstud* analüüsida koguni kolme moodi: 1) subjekt + predikaat + predikatiiv, 2) subjekt + predikaat, 3) objekt + predikaat. Seda kinnitavad ka eituse kolm moodust: 1) *vili ei ole pekstud*, 2) *vili on peksmata*, 3) *vilja ei ole pekstud*.

On eriti reljeefseid juhtumeid, kus verbi *olema* ainsuse 3. pöördega koos esinevat *tud*-partitsiipi võib pidada ainult öeldistäiteks, sest ta on tarvitatud üksnes adjektiivi tähenduses, näit. *Ta tulekarva* ***suu*** *oli* **avatud** (*missugune?*). *Seega oli* ***asi*** **otsustatud**. Sõnad *suu* ja *asi* on siin järelikult alused. Selliste lausete puhul on iseloomulik see, et eitamisel säilib nominatiiv (***Suu*** *ei olnud avatud. Seega ei olnud* ***asi*** *otsustatud*). (58, 611)

Mainitud juhtumeil võib piirid aluse ja sihitise vahel tõmmata järgmiselt.

1) Kahtlusalune noomen on **alus**,

a) kui abiverb ***olema*** ühildub temaga arvus ja isikus (***mina*** **olin** *saadikuks* **valitud**, ***meie*** **olime vapustatud**, ***nad*** **olid** *peole* **kutsutud**);

b) kui vormilt täisminevikuline öeldis on sisult olevikus ja enneminevikuline öeldis sisult lihtminevikus, s. t. *tud*-partitsiip on öeldistäiteks (***hein*** **on niidetud**, ***laps*** **oli** *koolimajja* **saadetud**);

c) kui ta eitava öeldise puhul on nimetavas käändes (***mees*** **ei ole vastu võetud**, ***riided*** **ei ole puhastatud**).

2) Kahtlusalune noomen on **sihitis**,

a) kui ta on osastavas käändes (***meid*** **oli** *peole* **kutsutud**, ***teid*** **on** *kandidaadiks* **seatud**);

b) kui ta on nimetavas käändes, aga öeldis temaga ei ühildu (***vihikud*** **oli** *pakki* **pandud**, ***raamatud*** **oli ära viidud**).

Täisminevikulise öeldise korral tuleb küsimus lahendada lause sisulist külge arvestades.

Sihitise ja aluse vahepiiri küsimus kerkib ka lausetüübi puhul: *Palju tööd on teha.* Kas *tööd* on selles lauses alus või sihitis? Leitakse,

et seos nimisõna ja infinitiivi vahel on objektisuhete väljendamiseks liiga nõrk ja sääraseis lauseis tuleb substantiiv aluseks ning infinitiiv öeldistäiteks arvata. (32, 36; 101, 66) Lisanäiteid: **Ei ole *midagi* teha.** *Mul* **on** *need* ***raamatud*** **lugeda.** ***Kevad*** **on** *käega* **katsuda.** ***Majapidamine*** **on juhatada.**

Öeldise ja sihitise vahepiir. Varem ei tehtud vahet täistähen- 248
duslike ja modaalsete verbide vahel (22, 24; 32, 19; 69, 2) ning öeldiseks arvati ainult tegusõna pöördeline vorm. See seisukoht valitses eesti keeleteaduses ja keeleõpetuses 1950. aastani. Sel aastal ilmunud eesti keele õpikus esitas K. Kure peatüki „*da*- või *ma*-tegevusnimega täiendatud pöördsõnaline öeldis", milles ta senisest käsitlusviisist loobub ja tegevusnimed, mida varem sihitiseks või määruseks peeti, teatavatel juhtumitel öeldise koosseisu arvab. Sedasama suunda jätkab Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi süntaksigrupi poolt väljaantud „Eesti keele süntaks I" (Tallinn 1964). Selles on „Liitöeldise" peatükis punkt „Tegevusnimeline öeldis", milles käsitletakse *da*- või *ma*-tegevusnime kuulumist öeldise koosseisu koos modaal- või aspektverbiga.

Sellise käsitlusviisiga seoses kerkib mõningaid väga olulisi küsimusi. Autorid näikse eeldavat, et öeldis on kindlalt piiritletud tähendussisuga, mis väljendub ka antud definitsioonis:

> kahepealiikmelises lauses on öeldis alusest grammatiliselt sõltuv lause pealiige, mis väljendab alusega märgitud olendi, eseme või nähtuse tegevust, olemist, seisundit, omadust või tunnust. (16, 66)

Tõepoolest, modaalverbidena nimetatud tegusõnad *võima, tohtima* ja *pidama*, samuti ülekantud tähenduses kasutatud sõnad *andma, maksma, pruukima, saama, tulema* jt. (16, 89) ei märgi tegevust, olemist, seisundit, omadust või tunnust, vaid võimalikkust, lubatavust, tarvilikkust ja kohustuslikkust. Et aga just see võimalikkuse, lubatavuse, tarvilikkuse, kohustuslikkuse märkimine ongi vastavate öeldistega lauseis peamine, seda näeme väga lihtsalt. Kui küsime kelleltki: „Kas sa **saad** (**võid, tohid**) homme tulla?", võib küsitu vastata ühesõnaliselt: „**Saan**" („**võin**", „**tohin**"). Tähendab, võimalikkus jne. ongi see peamine, mis öeldisega tahetakse väljendada, mitte aga *da*- (või *ma*-) infinitiiviga märgitu („*Kas sa*

***hakkad** õppima?“ — „**Hakkan.**“ „Kas ta **pidi** lahkuma?“ — „**Pidi.**“ „Kas ta nüüd **sai** sellest juba mõelda?“ — „**Sai.**“ „Ega sa **ei pruugi** enam minna?“ — „**Ei pruugi.**“).*

Kas infinitiivi arvamine predikaadi koostisse teeb lause mõiste selgemaks ja öeldise praktiliselt kergemini määratavaks? Ei; vastupidi, see teeb öeldise mõistelise ja vormilise piiritlemise ning tegeliku määramise lauses raskemaks, mille tõttu ka grammatiliste reeglite rakendamine muutub keerukamaks. Terve rea verbide puhul kerkib küsimus, kas infinitiiv nendega seoses moodustab eri lauseliikme (sihitise, määruse) või öeldise osa (*armastama, proovima, suutma, arvama, soovima, kavatsema, taipama, kartma, lubama*), sest needki ei näita öeldise definitsioonis märgitud tegevust, olemist, seisundit, omadust ega tunnust.

Edasi, kui lähtuda öeldise piiritluses mainitud tunnustest, siis ei saagi infinitiiv öeldise koosseisu kuuluda, sest näiteks laused *Ma **võin** (**tohin**) minna. Ta **peab** (**hakkab**) minema* ei väljenda midagi muud kui subjekti võimist, tohtimist, pidamist, hakkamist, infinitiiviga märgitud tegevuse toimumine pole subjektiga seotud. Tegevusnimi on siin samasugune laiend nagu igasugune muu lause kõrvalliige, mille puudumisel lause mõte jääks poolikuks (vrd. *kolhoos **külvab**... Arno **oskab**...*).

Kokku võttes võib öelda, et püüdes anda öeldisele „täie tähenduse“, viia loogilised ja grammatilised kategooriad suuremasse vastavusse, võeti tarvitusele tegusõnalise liitöeldise mõiste. Kuid sel teel ei saavutata midagi. Parem on säilitada traditsioonilised terminid ja piirata neid selle sfääriga, kus nende tähendus on kõigile teada, s. t. kasutada termineid „alus“ ja „öeldis“ eranditult grammatilise aluse ja öeldise tähenduses ning tagasi tõrjuda igasugused katsed ühendada nendega täiendeid „loogiline“ ja „psühholoogiline“. (21, 169)

249 **Sihitise ja määruse vahepiir.** Sihitise ja määruse kokkupuutepunkt on sihitismäärus, mida 1950.—1956. a-ni nimetati eesti keele grammatikais kaudsihitiseks. Siingi sündis määruse ühe liigi paigutamine sihitiste hulka sellepärast, et see sisuliselt oli lähedane sihitisele (*Miks sa **poissi** kutsud? Mis sa **poisist** kutsud?*), väljendades objekti, kellele või millele tegevus on sihitud. Kui aga süntaktiliste kategooriate piiritlemisel peale sisulise külje otsustavaks lugeda vor-

milisi tunnuseid, mis võimaldavad üht lauseliiget teisest kindlamini eraldada, tuleb kaudsihitis kui ebamäärane kategooria kõrvale jätta. On kaheldav, 1) kas eesti keeles on mingit terviklikku verbilaiendite piirkonda, mida saab eraldi lauseliikmena vastandada määrusele ja öeldistäitele, ja 2) kas sel oletataval lauseliikmel on niipalju ühist sihitisega, et teda nimetada kaudsihitiseks. (57, 155—156)

Raskusi tekib sihitise ja määruse piiride tõmbamisel ka sel juhtumil, kui kahtlusaluse lauseliikme moodustab nimisõna koos arvsõnaga, näit. *Ta sai **30 rubla*** (kui palju? mida?). *Otse lennates toob ta meile **kaks kannu** õlut.* Sel juhtumil tuleb küsimus lahendada lauseliikme sisuliste ja vormiliste tunnuste ning seose järgi, s. t. kui ta seoses kontekstiga väljendab eeskätt objekti, vastates küsimusele *mida?*, tuleb vaadeldav lauseliige sihitiseks arvata, kui aga väljendab hulka, kvantumit, vastates küsimusele *kui palju?*, on tegemist määrusega (*Kas annan poisile 5 õuna või 25 kop.? Kas annan poisile 25 või 35 kop.?*).

Selline kõikumine tekib ainult sihilise verbi puhul. Sihitu tegusõna laiendi määramisel kahtlust ei ole — seda tuleb alati määruseks lugeda, näit. *Sõitsime **10** kilomeetrit* (kui palju?). *Elasime Moskvas **kaks** aastat* (kui kaua?).

Täiendi ja määruse vahepiir. *Maja ehitasin **ilusa*** — mis lause- 250
liige on *ilusa*? Öeldistäide ei saa ta olla, sest laiendab sihilist verbi (öt. võib kuuluda ainult sihitu verbi juurde). Määrus ei saa vaadeldav sõna sisuliselt olla, sest ta ei näita tingimusi ega suhteid (aega, kohta, põhjust jne). Et see sõna kuulub ühtaegu ka nimisõna *maja* juurde, võib teda pidada täiendiks. (70, 358)

Mõnikord on raskusi kohakäändelise täiendi eraldamisega määrusest, igatahes ei ole mingit vormilist tunnust, mis igal juhul võimaldaks neid eraldada. (67, 32) Näit. *Täna kõneles lektor Leningradist* võib sõna *Leningradist* sobida sõnaga *lektor* või *kõneles*, olenevalt lause sisust.

Kas üks või kaks lauseliiget? Kas *kolm poissi* lugeda üheks 251
või kaheks lauseliikmeks? Teame, et hulka märkivat nimisõna teise nimisõna osastava ees loetakse põhisõnaks ja teist tema täien-

diks (***hulk** poisse*, ***salk** mehi*, ***ruumimeeter** puid*). Teisiti on aga lugu arvsõna ja nimisõna ühendiga, mis tuleks arvata üheks lauseliikmeks. Kui nimelt mainitud ühendid esinevad aluse positsioonis, siis esimesel juhul öeldis peab tingimata olema ainsuses (***Salk** mehi* **tuleb**), tähendab, ühilduma sõnaga *salk*, mis näitab selliste sõnade vaieldamatut autonoomsust ja juhtivat osa sõnaühendis. Teisel juhtumil võib aga öeldis olla mitmuses (***Kolm poissi** **tulevad***), tähendab, ei ühildu sõnaga *kolm*, vaid sisuliselt kogu ühendiga *kolm poissi*. Seepärast ei ole ainsuse osastavas käändes esineva nimisõna täiendiks pidamine arvsõna juures küllaldaselt põhjendatud. (16, 43)

Lauseanalüüsi tehnika kui ka lauseliikmete vahejoone kõikuvuse arvestamine on olulised seigad, mille rakendamine koolitöös võib kasu tuua juhul, kui neid ratsionaalselt rakendatakse, s. t. kui lauseanalüüsi tehnikat kasutatakse, aga lauseliikmete vahepiiri kõikuvust arvestatakse ülesannete valikul ja lahenduste hindamisel.

KOONDLAUSE.

Koondlause mõiste ja ehitus.

252 **Koondlause** on lihtlause, milles on kaks või mitu ühele ja samale küsimusele vastavat ning ühtviisi mõnest teisest lauseliikmest sõltuvat samaliigilist lauseliiget. Näit. *Või milleks muidu need **põllud**, need **metsad**, need **loomad** — kõik see **vaev** ja **töö*** (korduvad alused). *Ei, isa, teid **ei salga** ega **unusta** ma kunagi* (korduvad öeldised). *Veel nüüdki oskan lugeda hobuse **silmadest**, **sõõrmetest** ja **kõrvadest*** (korduvad määrused), *kas ta on **sõber** või **vaenlane*** (korduvad öeldistäited). *Ta hakkas jälle uurima Puuranna leitud **avaldusi**, **palveid** ja **kaebusi*** (korduvad sihitised). *Läbi **terava**, mitte veel **kõrge**, aga **kasvava** laine paistavad silma madalad lohukesed* (korduvad täiendid).

Koondlauses on kaks või rohkem lauseliiget rinnastatud, s. t. sõnad on seotud samaväärseina, ükski neist ei selgita (laienda) teist. Korduvad lauseliikmed vastavad ühele ning samale küsimusele ning kuuluvad ühe ning sama sõna juurde ja asetsevad kas selle ees või taga, mitte aga mõlemal pool.

Korduvad lauseliikmed võivad olla laiendamata (*Nad olid või-*

delnud ***hävituspataljonides, töölispolkudes, miilitsas*** *ja nüüd demobiliseeritud.*) või laiendatud (*Siin kasvavad terava ladvaga* ***kased*** *ja* ***kuused****, mõni lopsakas* ***mänd, toomingad*** *ja* ***pihlakad****, kevadel* ***õitsedes****, sügisel vilja* ***kandes.***). Peale selle võivad korduvad lauseliikmed esineda rühmadena (*Päev ja öö, täis ägedaid* ***lahinguid****, paljude kalliste võitluskaaslaste* ***kaotamist****, igavesti kirjutamata jäänud* ***sangaritegusid, vahvust*** *ja* ***julgust*** *— see kõik oli viinud neid ainult neli- või viissada meetrit edasi.*). Viimastel juhtudel võib koondlause olla ulatuslik ja sarnaneda rindlausega. Kui samaliigilisi öeldisi ühendab vastav sidesõna ***vaid***, siis on eelnev öeldis harilikult eitavas ja järgnev (või järgnevad) jaatavas kõnes. Näit. *Ta sale, hele kogu kuklas peaga* ***ei sammunud, vaid libises*** *kuidagi märkamatult kaunilt üle hämara toa. Kui Rutt küsis, mis on juhtunud,* ***ei vastanud*** *ta midagi,* ***vaid hüppas*** *maha,* ***lõi*** *kabiiniukse plauhti kinni,* ***pani*** *käed puusa,* ***põrnitses*** *vihaselt ratast ja* ***andis*** *sellele paar hoopi jalaga.* (J. Semp.) Samaliigilisteks tuleb pidada ka neid öeldisi, mis on seotud lauses puuduva, aga kergesti juurdemõeldava isikulise asesõnaga, samuti umbisikulises tegumoes esinevaid öeldisi, mis on seotud rinnastavate sidesõnadega või intonatsiooniga ja millel on ühine kujutletav tegija või olija. Näit. ***Istus, võttis*** *mütsi peast,* ***pühkis*** *higi otsaesiselt ja* ***laskis*** *leigel tuulel sasida oma juukseid.* (A. H.) *Seda asja* ***mõeldi*** *ja* ***kaaluti*** *mitmeti ning* ***jõuti*** *ikka ühele otsusele.* (Fr. T.)

Et koondlauset rindlausest eraldada, peab silmas pidama, et rindlauses on igal lausel oma alus ja öeldis. Näit. *Õigupoolest aga Kaarlile* **meeldiski** *poisinaaskli terav* ***keel*** *—* ***keel*** **ei loksu** *iseenesest suus nagu laine meres, terasel keelel* **on** *enamasti ka terav* ***mõistus*** *järel.* (A. H.) See lause on rindlause, sest igal lausel on oma alus ja öeldis. ***Mirjam*** **ei vastanud**, **vaatas** *vaid terassinise augustikuu taeva poole.* See lause on koondlause, sest sama aluse juurde kuulub kaks öeldist.

Korduvate lauseliikmetena esinevad harilikult samad sõnaliigid ja vormid. Näit. *Kuutides ja varjualustes istuvatele* ***naistele*** *ja* ***lastele*** *ei suutnud nad siiski häda teha. Mina* **võtan** ***nõela*** *ja* ***niidi***, **parandan** *oma katkist pintsakuhõlma.*

Kuid esineb juhtumeid, mil korduvad lauseliikmed on väljendatud erinevate vormidega või koguni erinevate sõnaliikidega. Näit. *Mõtted lendasid üle mägede ja liivaväljade kaugele* ***põhja*** *ja sealt kallimale*

maalapikesele *maailmas — kodukurule. Mehi oli ju küllalt, kõik* ***sõjariistus*** *ja* ***võitlusvalmis.*** *Seinad* ***olid niisked*** *ja* ***kumasid*** *tulepaistel rohekalt. Arno oli seni kaunis* ***kindlalt*** *ja* ***ilma kohmetuseta*** *vastanud.*

Korduvate liikmetena võivad esineda liitsõna osad — põhisõna või täiendsõna. Näit. *Kambrist piilus lambituluke nagu tondisilm pilkasse pimedusse,* ***tormi-*** *ja* ***vihmamöllu.***

Korduvatest liikmetest võib ainult viimane olla vastavas käändes (ilma- või kaasaütlevas), kuna eelmised on omastavas, näit. *Ta voodi ümbrus oli üle kuhjatud* ***raamatute, ajalehtede,*** *täiskirjutatud* ***paberilipakatega.*** *Kamber oli seinast seina* ***sängide*** *ja* ***koikudega*** *täis külvatud.*

Korduvad lauseliikmed võivad esineda loeteluna, kui nende ja muu lause vahel on paus ja eelneb või järgneb kokkuvõttev sõna, mis loetelu liikmete suhtes on soomõiste. Näit. *Meie kõnelus riivas kõige mitmekesisemaid* ***aineid:*** ***kirjandust, poliitikat*** *ja Liivi enese* ***saatust.*** (Fr. T.) *Tormi jäine* ***külmus,*** *leinaline* ***ulgumine,*** *piinavad* ***tõusud*** *ja lühikesed* ***langused*** *— kõik see polnud üksnes väline, viie meelega vastuvõetav.* (J. Sm.)

Korduvad lauseliikmed on seotud erilise intonatsiooniga ning harilikult viimane neist — rinnastava sidesõnaga (vt. § 152).

Koondlause interpunktsioon.

253 Erinevale intonatsioonile korduvate lauseliikmete hääldamisel vastavad eri kirjavahemärgid, kokku neli: koma, koolon, semikoolon, mõttekriips.

Korduvad lauseliikmed eraldatakse **komaga**, kui nende vahel pole sidesõna ***ja, ning, ega, ehk, või, kui ka.*** Muude sidesõnade, samuti nende puudumise korral pannakse koma. Näit. *Kaldakividel jürikuu-maru tantsis, vilistas, kergitas häält.* (J. Sm.) *Anton tõusis üles, tõmbas varnast mütsi ja läks ukse poole.* (E. S.) *Leena huuled liikusid, tuksusid, aga ei kõnelnud.* (E. V.)

254 Erilist tähelepanu tuleb juhtida koma tarvitamisele määruste ja täiendite puhul. Kui kõrvu on määrused, millest üks ulatuselt või mahult hõlmab teist, siis sellised laused pole koondlaused ning nende vahele koma ei panda. Näit. *A. H. Tammsaare suri* ***1. märtsil 1940.*** *Tõnis sõitis* ***Harju rajooni „Kaardiväelase" kolhoosi oma***

onu juurde. *Ta saabus kohale* ***hommikul kell 5. Tallinnas 10. nov. 1967.***

Kui kõrvu on kaks kohamäärust, mis ulatuselt ja mahult on võrdsed, kuid millest teine täpsustab esimesega märgitud kohta, siis on soovitatav teine eraldada mõlemalt poolt komaga. Näit. *Aga siin,* ***Vene keisririigis,*** *on kõik elu ja astumine nööri järgi.* (A. H.) *Aga ka siit,* ***Kaugatoma lahest, Papirahu-aluselt ankruplatsilt,*** *ei lähe laev tühjalt.* (A. H.) *Tänava lähedal,* ***rukkiväljal,*** *laulab rääk oma ühetoonilist laulu. Alt,* ***soo poolt,*** *tõuseb udusarnane aur. Meil,* ***Tambovis,*** *olid päris vilud ilmad. Teie siin,* ***maal,*** *võite mureta olla.*

Antud juhtumil on täpsustav määrus lähedane lisandile, millega on seletatav pauside ja komade olemasolu. Kui aga kõrvu on kaks ajamäärust, millest teine täpsustab esimesega märgitud aega, siis eraldatakse teine ainult eestpoolt komaga. Näit. ***Esmaspäeval, 2. septembril*** *jõudsime kolhoosi.*

Märkus. Kasutatud teose kohta joone all märgitavad andmed ei ole koondlause korduvad elemendid, vaid üheks lauseks seostamata üksused. Need esitatakse enam-vähem kindlas, kokkuleppelises järjekorras. Tavaliselt on esikohal autori nimi, millele järgnevad teose pealkiri (jutumärkideta), köide, ilmumiskoht, ilmumisaeg ja kasutatud materjali leheküljenumber. Kui töö on ilmunud perioodilises väljaandes, siis märgitakse teose pealkirja järel selle väljaande nimi (jutumärkides), ilmumisaasta, number (ajalehtedel ka ilmumiskuupäev) ja lehekülg.

Näited:

M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned II. Tallinn, 1921, lk. 131.

Fr. Tuglas, Teosed. Kuues köide. Juhan Liiv. Tallinn, 1958, lk. 350.

Vt. P. Alvre, Kuidas on tekkinud *vere*-lõpulised kohanimed. „Keel ja Kirjandus" 1963, nr. 4, lk. 219 jj.

Atribuudi puhul tuleb vahet teha erilaadiliste ja samalaadiliste omadussõnaliste täiendite vahel. **Erilaadilised** on sellised omadussõnalised täiendid, mis käivad ühe ja sama objekti kohta ning märgivad selle eri tunnuseid (***ilus sinine*** *ülikond,* ***suur pime*** *mets,* ***ilus kuuekorruseline*** *maja*). Näit. ***Kortsulisest telliskivikarva punakast väikesest*** *näost vaatasid* ***trotsivad*** *ja kaugeltki mitte* ***norutavad sinakad*** *silmad. Külalislahkelt meid kutsub* ***puhas pisike*** *tuba. Läbi* ***suurte ümmarguste*** *klaaside vaatasid* ***rusked sõbralikud*** *silmad.* 255

Samalaadilised on sellised omadussõnalised täiendid, 1) millest igaüks käib eri asjade kohta (***sinine, roheline*** *ja* ***must*** *ülikond,*

suur, väike** ja **keskmine** mets, **kahe-, kolme-** ja **neljakorruselised** majad*); 2) mis märgivad mõiste samaliigilisi (värvust, keelt, materjali jms.) tunnuseid (*ÜRO ametlikeks keelteks on **inglise, vene, prantsuse, hispaania** ja **hiina** keel.*); 3) mis määravad eset samast küljest või kui järgnevad seletavad eelmist (ilus, selge, päikesepaisteline** päev*; ***uus, nõukogude** tehnika*; *sotsialistlik leer ja **teised, kapitalistlikud** riigid*). Näit. *Siin on **uue, võimsa** elu algus. Naabrieit oli **kuivetu, sooniline** naine, aastailt viiekümne ümber.*

Erilaadiliste omadussõnaliste täiendite vahele koma ei panda, samuti ei tarvitata nende vahel ka sidesõna ***ja, ning, ega, ehk, või, kui ka.***

Samalaadiliste omadussõnaliste täiendite vahele pannakse aga **koma**, kui nende vahel ei ole sidesõna ***ja, ning, ega, ehk, või***, sest pausist ja komast sõltub siin sageli lause mõte (vrd.: ***uus nõukogude** tehnika* ja ***uus, nõukogude** tehnika*).

Komaga eraldatakse korduvad epiteedina kasutatud täiendid ka juhul, kui nad pole samaliigilised. Näit. ***Kurb, nõutu, ükskõikne** naeratus libises noormehe näo üle.* ***Sügav, tuikav, näriv** haledus täitis ta hinge.* ***Rahutu, kaval, ablas** rahvas.*

Kui korduvad omadussõnalised täiendid on laiendatud, siis eraldatakse nad mõnikord komaga koos laienditega. Näit. *Tee ääres võttis tuisk enda alla põlenud külaasemeid, **kiduraid**, lehtedest alasti **roogitud** puid. Kõige **vaesema**, vildakile **vajunud** sauna ees peatus Jaanus ja astus sisse.* (E. B.)

Oma põhisõnast eraldatakse komaga järelasendis esinevad samaliigilised omadussõnalised täiendid, kui neid on kaks või mitu. Näit. *Hiljem kihutasid jälle nooltena mööda välgatavad autod, **mustad, punased, hallid**, nagu ajaksid üksteist taga. Nina, **kondine** ja **suur**, tungis aadelliku, uhke konksuga ette.*

256 **Koolonit** tarvitatakse koondlauses juhtumil, kui korduvad lauseliikmed esinevad loeteluna lause lõpus, kusjuures nende ees on tihti mõni kokkuvõttev sõna, nagu ***järgmised, mitmesugused, kõik, need*** vms., mis väljendavad soomõistet, kuna järgneva loetelu liikmed väljendavad liigimõisteid. Näit. *Metsas kasvas mitmesuguseid **puid**: **mände, kuuski, kaski, leppi** jt. Vilksatas mööda halle **hoonekesi**: **pritsikuur, pagasiait**, tilluke luitunud **maja** piletikassaga. Tahv-*

lile on jäänud mõni möödunud koolitalve poolkustunud ***jälg: krokodillipea, habemik*** *pika piibuga, suitseva korstnaga* ***maja*** *jne.* (O. L.) *Juba sellest ajast palju, palju on jäänud meelde* ***pilte*** *eredaid:* ***rand, võrgumajad,*** *Suurna järsak* ***kalju*** *ja* ***Keinastu,*** *murdlaintes kauge laid.* (J. Sm.) *Kompsus on* ***kingitused*** *emale: suur värvililleline* ***rätik*** *pikkade narmastega ja hõbedased* ***sukakudumisvardad.*** (O. L.)

Kui kokkuvõttev sõna ei eelne, siis pole loetelu, pausi ega ka koma. Näit. *Eesti suuremad linnad on Tallinn, Tartu, Kohtla-Järve ja Pärnu.*

Mõttekriipsu tarvitatakse sel juhtumil, kui loetelu on eespool ja sellele järgneb soomõiste, nn. kokkuvõttev sõna (***see, need, kõik, ükski, miski***). Näit. *Seina ääres pisuke* ***laud,*** *ühes nurgas vana* ***kapp*** *ilma lukuta, räsakil uksega, siin ja seal tolgendavad* ***riidehilbud*** *seina löödud naelte ja puuvarnade otsas —* ***see*** *oli kõik maja ilu ning vara.* (E. S.) ***Aleksander, Theodor, Robert, Helene — need*** *pidid lastele midagi head tooma.* ***Õpingud, sport, isetegevus — kõigeks*** *jätkub tal aega.* 257

Kuid **mõttekriipsu** tarvitatakse sageli ka loetelu ees, kooloni asemel, kui tahetakse märkida suuremat pausi. Näit. *Vaevalt oli ta aga kaeramatiga talli jõudnud, kui korraga mõrtsukalik kisa* ***kõiki*** *kohutas —* ***perenaist, tütart, sulast*** *ja* ***tüdrukut.*** (E. V.) *Teda oli langenud* ***kõikjale — katusele, korstnaservadele,*** *kolletunud* ***puulehtedele, postide otsa, aedadele, põõsastele, rohule, tänavakividele, kõnniteele...*** (A. H. T.)

Semikoolonit tarvitatakse koondlauses sel juhtumil, kui korduvad lauseliikmed esinevad loeteluna, kusjuures loetelus omakorda on rühmad. Samuti tarvitatakse semikoolonit suurema pausi märkimiseks juhul, kui korduvate liikmetega märgitud sündmuste vahel on suurem ajaline vahemaa või kui korduvad liikmed on laiendatud, koguni kõrvallausega. Näit. *A. S. Puškini tähtsamad teosed on* ***järgmised: värssromaan*** *„Jevgeni Onegin"*; ***poeemid*** *„Vaskratsanik", „Poltaava", „Mustlased" jt.*; ***jutustused*** *„Kapteni tütar", „Jaamaülem", „Dubrovski" jt.*; ***luuletused*** *„Vang", „Monument", „Tšaadajevile", „Sügis" jt. Ta silmade eest lendas korraga kõik see aeg mööda, mis ta oli siin elanud;* ***kõik*** *need pildid: siiatulek; pidu köstri juures; pidu Kröitsbergi juures; köstri minek külasse last ristima;* 258

kojusõit ilma köstrita, emand Maasikaga; vaidlused; seltsi asi; vaidlused; neiu Luise; jälle emand Maasikas; Jürisson; Rümpler, Köster, Ruudi... (E. S.) *Kuid edasimõtlemiseks polnud tal enam vähematki isu ja ta hakkas selle asemel end ümbritsevat tuba vaatlema: ülestikku laotud tahumata palke, õhukest krohvikorda, mis suutis täita palkide sügavaid vahenõgusid ainult osaliselt; tolmunud õlitrükke kullatud raamis; suurt kummutit kolme suletud ja ühe avatud sahtliga; riietekappi vastasseinas; riiulikesi klaasvaasidega; akna all seisvat lauda vana pildialbumiga.* (A. J.)

Mitme täiendiga põhisõna.

259 Kui ühel põhisõnal on mitu täiendit, siis võib see põhisõna olla ainsuses või mitmuses vastavalt öeldu mõttele.

1 Kui põhisõna on aluseks ja koos täienditega märgib üht objekti, siis on ta, samuti ka lause öeldis ainsuses, näit. *Matemaatika ja füüsika* ***õpetaja*** **tuli** *klassi* (üks õpetaja). *Eesti- ja venekeelne* ***album*** **oli** *laual. Nõupidamisest* **võttis osa** *IX ja X klassi* ***esindaja.*** *„Kalevi" ja „Dünamo"* ***meeskond*** **tuli** *väljakule* (ühine meeskond).

2 Kui põhisõna on aluseks ja koos täienditega märgib kaht või mitut objekti vastavalt täiendite arvule, siis on põhisõna ainsuses ja öeldis mitmuses, näit. *Matemaatika, füüsika ja keemia* ***õpetaja*** **tulid** *klassi* (3 õpetajat). *Eesti-, vene- ja saksakeelne* ***album*** **olid** *laual. Nõupidamisest* **võtsid osa** *IX ja X klassi* ***esindaja.*** *„Kalevi" ja „Dünamo"* ***meeskond*** **tulid** *väljakule* (kummalgi spordiühingul oma meeskond). Niisugune tarvitusviis on seletatav sellega, et põhisõna on sisuliselt seotud iga täiendiga (*matemaatika õpetaja, füüsika õpetaja* ja *keemia õpetaja*), nii et tegelikult on selliseis lauseis kaks või mitu alust, nagu seda näitab ka öeldise mitmuslik vorm.

3 Kui põhisõnaga väljendatud objekte on igast täiendiga märgitud liigist mitu, siis on põhisõna (alus) mitmuses, näit. *Füüsika ja matemaatika* ***õpetajad*** **tulid** *klassi* (oli mitu füüsika ja matemaatika õpetajat). *Eesti-, vene- ja saksakeelsed* ***albumid*** **olid** *laual. Nõupidamisest* **võtsid osa** *IX ja X klassi* ***esindajad.*** *„Kalevi" ja „Dünamo"* ***meeskonnad*** **tulid** *väljakule* (kummalgi spordiühingul mitu meeskonda).

Juhtumil, kui selline põhisõna ei ole lauses aluseks, tuleb mõtte täpseks väljendamiseks põhisõna korrata või kasutada sidesõna ***nii ... kui ka***, ***niihästi ... kui ka***, ***samuti***. Näit. *Kutsuti* ***nii*** *matemaatika* ***kui ka*** *füüsika* ***õpetaja***. *Lauale pandi eesti- ja vene-,* ***samuti*** *saksakeelne* ***album***.

Koondlause analüüsi iseärasused.

Koondlause analüüs erineb osalt hariliku laiendatud lihtlause 260
analüüsist. Nimelt on korduvatel lauseliikmetel kaks seost:

1 **rinnastav seos**, mis kirjas on väljendatud sidesõnaga, komaga, sidesõna ja komaga, kooloni, mõttekriipsu või semikooloniga. Näit. *Ühel päeval istub ta aida lävele ja vaatleb mõttes olles suurt kohedat rohuhunnikut nurgas.*

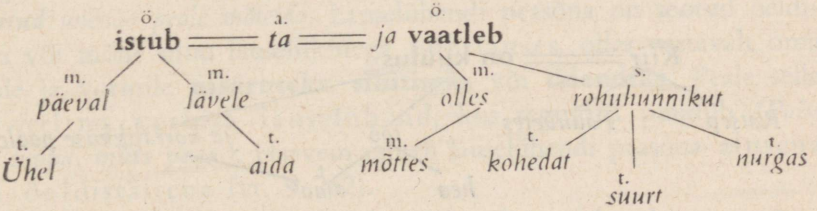

m. m.
Nüüd **tärkab** *tas himu mitte ainult* ***enda***, *vaid ka kellegi* ***teise*** *eest kätte maksta.* (O. L.);

2 **alistav seos** — kõigi korduvate lauseliikmete samasugune suhe mingisse sõnasse lauses. Näit.

Liina **tundis** *siin iga* ***puud*** *ja iga* ***põõsast***, *iga suuremat* ***kivi***, *iga* ***orgu*** *ja* ***küngast***.

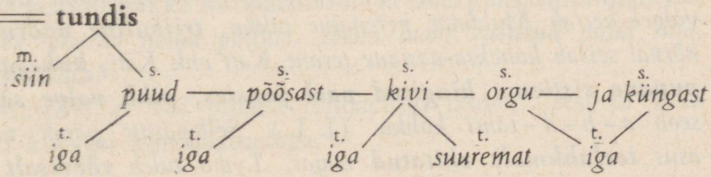

Mõttekriipsu või kooloniga lausete kokkuvõttev sõna on tavaliselt sama lauseliige mis korduvad liikmed. Näit.

a. a. a.
Meie* istusime** *hommikul kolmekesi kohvilauas:* ***Helene, ***Juhan*** *ja*
a.
mina. (Fr. T.)

Alused on siin sõnad *meie*, *Helene*, *Juhan* ja *mina.*

s. s. s. s. s. s.
Silku, ***soola***, ***heeringaid***, ***rauda***, ***pastlanahku***, ***sitsriiet*** *ja* ***siid-***
s. s.
rätikuid *—* ***kõike*** *lubati müüa siin odavamalt kui mujal.* (O. L.)

Korduvad lauseliikmed ja ka kokkuvõttev sõna *kõike* on sihitised.

Nagu märgitud, võivad korduvate lauseliikmete juurde kuuluda laiendid, üks ja sama laiend koguni mitme põhisõna juurde. Näit.

Rätsep Kiir Paunveres on kuulus ***oma*** *hea töö ja korralikkuse poolest.*

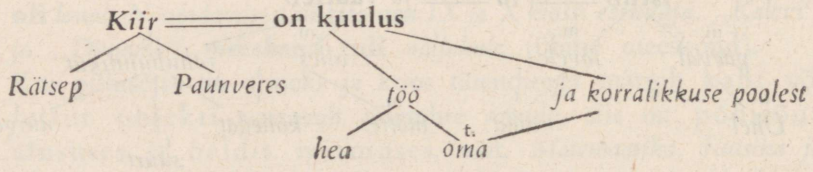

LAUSELÜHENDIGA LAUSE.

Lauselühendi mõiste ja ehitus.

261 **Lauselühend** on öeldiseta sõnarühm, mis esineb mingi lauseliikmena. Näit. ***Võõraid silmates*** *kogunesid kõik nende ümber ja vahtisid küsivalt kord poistele, kord küüdimehele otsa.* ***Täna asja järele kaaludes*** *paistis see aga rumala, isegi alatu tembuna. Lõuka ees peeru valgel ketrab Muldmäe perenaine takku,* ***triibuline undruk vööl****, tema kõrval seisab kaheksa-aastane terane Katt ehk Kati,* ***kukega aabits käes***, ***punane ristiema kingitud pael juustes***, ***pikk valge särk seljas***, *ja seob a - b - d - tähti kokku.* (J. L.) *Sellepärast pandi ta poodi, mis asus* ***teelahkmele ehitatud*** *majas. Lydia tuleb* ***rõõmsalt laulu lüües***

teiselt korruselt, raamat käes. Sel hetkel, mil Ilmar nähtavale tuli, õiendas ta ***tööst kangestunud*** *selga.* ***Sõna lausumata*** *lahkus ta rehetoast,* ***virutades kambri ukse kinni****, nii et seinad värisesid. Väga võimalik, et preili Agaate juhtumisi nägi* ***meid kohtamas.*** ***Üles kaldale läinud****, nägi ta eemal kaht rukkilõikajat, üks mees, teine naine, kes* ***pead üles tõstmata*** *tööd tegid.*

Lauselühendis on oma põhisõna, mida nimetatakse **lauselühendi peasõnaks**, mis koondab teised lauselühendisse kuuluvad sõnad enda ümber nagu öeldis lauses. Lauselühendi peasõnaks on tavaliselt tegusõna käändeline vorm (***-des***, ***-mata***, ***-nud***, ***-tud***, ***-vat***, ***-mas***). Selle juurde kuuluvad laienditena sihitis ja määrus või üks neist, mis veel omakorda võivad laiendeid omada. Näit. *Hom-*

s. m. t. m.

mikul Riia, ***leides end äkki isa asemelt****, küsis sellelt, kuidas ta küll sinna on saanud. Nõnda oli ta morn ja endassetõmbunud, elust pettunud,*

t. t. t. m. m.

kõigest oma suurest rikkusest hoolimata*. Ta ei võinud muu kui* ***praegu nähtud*** *unenäo peale mõtelda.* Lauselühendi peasõna on seotud öeldisega või mõne muu lauseliikmega põhilauses, olles vastavalt oma sisule ja vormile **määruseks**, **sihitiseks** või **täiendiks**. Peale selle on veel nn. verbita lauselühend, kus tegusõna puudub (*Poiss tuli tuppa,* ***müts peas.***). Harvem esineb lauselühendi peasõna alusena või öeldistäitena (vt. § 262).

Esineb üksikjuhtumeid, kus lauselühendi moodustab mitte sõnarühm, vaid üksik tegusõna käändeline vorm. Sel juhul kuulub nimelt sellise lauselühendi juurde kõrvallause. Näit. ***Nähes****, et katsed nurjuvad, hakkas ta jaama poole minema. Murak,* ***märgates****, et minek on ees, võttis roobi, segas söed laiali ja pani ahju kinni. Aga see lohutas teda,* ***öeldes****, et nüüd töötab ta ju iseendale.* ***Veendunud****, et see võib olla ainult Aleksander, pühkis ta silmad kuivaks ja tegi rõõmsa näo.*

Harilikult aga üksik tegusõna käändeline vorm lauses lauselühendit ei moodusta, s. t. tema hääldamisel ja kirjutamisel ei esine lauselühendile iseloomulikke intonatsiooni- ja interpunktsiooninähtusi. Näit. ***Lauldes*** *lähevad neiud põllule. Henn ladus* ***raiutud*** *puud riita. Kõnele* ***kiirustamata****!*

Lauselühendit ei või pidada lühenenud lauseks, sest ta võib olla tekkinud kõrvuti kõrvallausetega.

Lauselühendi liigid.

262 **Lauselühendeid** võib liigitada süntaktilisest ja morfoloogilisest seisukohast lähtudes.

Süntaktilisest seisukohast saab lauselühendeid jaotada aluselisteks, öeldistäitelisteks, määruslikeks, sihitislikeks ja täiendilisteks. Kõik need lauselühendid tervikuna moodustavad vastava lauseliikme, mida mõnikord ei ole võimalik enam edasi analüüsida.

1 Aluseliste lauselühendite peasõnaks on *da*-infinitiiv, mis kannab lauses aluse funktsiooni, näit. *„Mitte nõnda, mitte nõnda!" noomis köster, kellel piinlik oli säherdust juttu* ***kuulda.*** (E. S.) *Rahvas* ***olla*** *ja rahva juhatajad* ***olla****, need on kaks ise asja.* (E. S.)

2 Öeldistäiteliste lauselühendite peasõnaks on samuti *da*-infinitiiv, mis on öeldistäiteks, näit. *Noor olla on kevadet rinna sees* ***kanda.*** (G. S.)

3 Sihitislike lauselühendite peasõnaks on *v*-kesksõna osastav (*-vat*), näit. *Ta vahtis terasemalt ja arvas tumedat kogu kraavis* ***märkavat.*** (E. V.) *Ja jälle tundis ta veidrat, kogu valvsusele kutsuvat tuska hinge* ***pugevat.***

4 Määruslikud lauselühendid on kõige tarvitatavamad. Määruslike lauselühendite peasõnaks on *da*-tegevusnime seesütlev kääne (***des***-vorm), *ma*-tegevusnime ilmaütlev kääne (***mata***-vorm), ***nud***- ja ***tud***-kesksõna; ka verbita lauselühend on määruslik. Näit. *Meid* ***nähes*** *tormasid ratsanikud meie kallale. Tõld maanteele* ***jõudnud****, hakkas kirikhärra prouale rääkima, kui rumal, laisk ja kangekaelne on rahvas.* (E. S.) *Jalad kaugele põrandavaibale* ***sirutatud****, imes ta pikki tunde oma lühikest piibunosu. Ukse avas väike, palja peaga vanamees, hallid* ***vurrud*** *sorgus,* ***prillid*** *otsaesisel.*

5 Täiendiliste lauselühendite peasõnaks on partitsiibid, näit. *Siis tekkis tuppa veidi raskena* ***tunduv*** *vaikus. Üldisest lõbususest* ***hämmeldunud*** *poiss vahtis liikumatult traktorit.*

Morfoloogilisest seisukohast lähtudes võib lauselühendid liigitada selle järgi, millise vormiga peasõna on väljendatud: ***des***-, ***da***-, ***nud***-, ***tud***-, ***v***-partitsiibiline, ***vat***-, ***mata***- ja **nominatiivne** lauselühend. Lauselühendid sellistena on eesti keele spetsiifiline nähtus: teistes keeltes nad säärasel kujul ei esine.

Väljendamine lauselühenditega on sageli lühem ja mõnikord paindlikum; pealegi toob see vajalikku vaheldust. Tuleb ainult hoiduda lauselühenditega, eriti kõige sagedamini esineva *des*-lühendiga liialdamast.

Määruslikud lauselühendid.

Määruslikest lauselühenditest tarvitatakse kõige sagedamini ***des***- 263
lühendit. *des*-lühend väljendab aega, teoviisi, põhjust või tingimust, mööndust. Näit. *Tallinnas* ***käies*** *külastas Epp alati kontserte* (aeg). *Üliõpilane istus laua ääres,* ***kirjutades*** *referaati* (teoviis). ***Olles*** *haige, ei saanud Ülo treeningule tulla* (põhjus). *Ainult hoolega* ***õppides*** *suudame omandada kaasaegse teaduse alused* (tingimus). ***Töötades*** *eeskujulikult kutsealal ja ühiskondlikul tööl, suudab meie kooli vanempioneerijuht ometi ka edasi õppida* (mööndus).

des-vormiga väljendatud tegevus on samaaegne lause öeldises väljendatud tegevusega: kui öeldis on olevikus, siis ka *des*-vormiga märgitud tegevus toimub olevikus; kui lause öeldis on minevikus, siis ka vastav peasõna väljendab minevikku. Näit. *Raamatuid* ***lugedes*** *täiendame teadmisi* (olevik). *Rongist* ***väljudes*** *nägime ilusat jaamahoonet* (minevik).

nud- või ***tud***-lühend väljendab tegevust, mis on toimunud enne öeldises märgitud tegevust. Näit. ***Saanud*** *kirja, hakkas Mart valmistuma ärasõiduks. Luuletus pähe* ***õpitud****, läheb Ene välja.*

Kui eelnev tegevus ajaliselt osalt kattub või vahetult järgneb, siis tarvitatakse harilikult ***des***-lühendit, näit. *Hirmutavat sõnumit* ***kuuldes*** *taganesid nad telki ja kutsusid sõnumitooja sisse.* (E. B.) *Vanemaks* ***saades****,* ***arenedes*** *mõtlevaks inimeseks, hoidus ta siis selgel teadmisel ning tahtmisel iga puudutuse eest ema salahaavadesse.* (E. V.) *Rahutuse peapõhjuseks oli poeg Kusta, kes tuli ema surisängil vaatama,* ***varudes*** *silmapilgu, kus Jürka oli kodust eemal.* (A. H. T.) *Paar päeva hiljem, hommikul üles* ***ärgates****, leidsid mitmed poisid, et neil üleöö vurrud ja habemed olid kasvanud.* (O. L.)

Kui *des*-lühendis ja põhilauses märgitud tegevusel on üks ja sama kordasaatja, siis *des*-lühendis vastav sõna puudub. Näit. *Oma tuppa* ***minnes*** *tajus ta esimest korda hingepiina. Nõnda kenasti*

juttu ***vestes*** *jõudsid nad peagi koju. Poiss laskus neljakäpukile ja, silmadega pimedusse* ***puurides****, ronis kuuri katuse serva poole. Ja* ***patsutades*** *kaaslast õlale, lisas mees rõõmsalt: „Pean korraks koju sisse astuma."*

264 ***des*-lühendit** tarvitatakse ka siis ilma tegijat märkiva sõnata, kui ei teki kahtlust, kes tegija on. See selgub sageli kontekstist. Näit. *Kui karjamaalt mõisa tagasi jõudsin, oli päike ju keskhommikule jõudnud. Härrastemaja eest mööda* ***tulles*** *lükati parajasti magamistoa aken lahti...* (J. L.) *Ennast üle aknalaua* ***tõmmates*** *tundus talle keha õhkkerge olevat. See oli Ennule enam kui liig. Hinge tagasi* ***hoides*** *näis temas üks suur otsus valmivat, millega vastast karistada.* (J. L.) *Väljast päikesepaistelt* ***tulles*** *tundus siin pime, pisinatuke helkis valgust ainult urgastest ja ulualuseist.* (A. H. T.) *Üle Ruusna lahe* ***sõites*** *Liisu enam ei sõudnud, aga ka jutt kadus paadist.* (A. H.) *Pärast koju* ***minnes*** (Vanaõue Mihkel) *tuli Revala Riti talle vastu.* (A. H.) *Natuke maad edasi* ***minnes*** (Hints läks edasi) *tuli üks laulurästas Hintsule tee peal vastu.* (Fr. R. Kr.)

Ainult sel juhul, kui tekib segasus või vasturääkivus, tuleb vältida *des*-lühendi tarvitamist. Näit. *Üle väljaku* ***minnes*** *pidi auto talle peale sõitma.* (Kes läks üle väljaku?) *Koju* ***rutates*** *lõi kell juba kümme.* (Kes ruttas koju?)

265 Kui *des*-lühendis ja põhilauses on eri tegija, siis tarvitatakse *des*-lühendis tegijat märkivat sõna omastavas käändes. Näit. *Päikese* ***tõustes*** *hakkasid mehed tööle. Antsu pärale* ***jõudes*** *istusid teised juba lõkke ümber.*

des-lühendis väljendatud tegevus ei tohi kesta pärast põhilause tegevust (näit. ei või öelda *Mees haigestus,* ***põdedes*** *mitu kuud. Enn hakkas tööle,* ***õppides*** *mitu tundi.*). Siin on õige tarvitada koond- või liitlauset (*Mees haigestus, mille tagajärjel põdes mitu kuud. Enn hakkas tööle ja õppis mitu tundi.*).

266 ***mata*-lühend** väljendab teoviisi, näidates millegi mitteesinemist, mittetoimumist. Näit. *Ja mis mõtles ta nüüd, kui nad kahekesi sõnalausumata, teineteisele silmi* ***vaatamata****, kodu poole kõndisid.* (J. L.) *Peale õhtulauda sai proua,* ***hoolimata*** *poja hellast meelitamisest, kanged nutukrambid.* (E. V.) *Kõike seda tegi ta tasuta,* ***tundmata*** *kahju ajast, mis teatud määral pani imestama omakülainimesi.* (H. L.)

***olles* + *nud*-lühend** väljendab tegevust, mis toimub või on toimunud enne öeldises väljendatud tegevust. Näit. ***Olles** kirja valmis **kirjutanud**, läks ta seda posti viima. Ta istus, **olles** enne kõigil kätt **raputanud**.* See konstruktsioon väljendab rõhutatult sedasama mis *nud*-lühend.

Absoluutne nominatiiv e. verbita lauselühend (e. iseseisev nimetav) väljendab teoviisi. Selles on alati üks sõna nominatiivis, kuna tema juurde kuuluv sõna (sõnad) on kohakäändes või määrsõna. Nii vastavad üksikud sõnad absoluutses nominatiivis harilikult küsimusele *mis (kes) kus?* või *mis (kes) kuidas?* Näit. *Ta süütab piibu ja vaatab külalise poole, silmis **rahu** ja **rõõm**. Ema istus teisel pool lauda, **sõrm** suu ääres. **Kummisaapad** jalas, **pootshaak** käes, õngitses ta koos teistega veest kuusepalke. Pärastpoole palus aga sisselaskmist keegi pikk ja kõhetu isand..., **rind** ees nagu raadega purjekal ... ja **nina** püsti.* (A. J.) *Siis pöördus ta ümber ja läks minema, **õletuust** kaenlas.* 267

Täiendilised ja sihitislikud lauselühendid.

Täiendilise lauselühendi peasõnaks olev ***v*-partitsiip** näitab, et lauselühendis väljendatud tegevus või olemine on samaaegne öeldises väljendatud tegevuse või olemisega, näit. *Kaugemalt **kostev** öise linna mitte lakata **tahtev** mühin sumises veel veidi aega Peetri kõrvus. Ka kahe ilmatu kiirusega **töötava** kudumistelje tarvis oli üksainus inimene. Ühes järve poole **minevas** laiemas uulitsas olid värviliste vaipadega ehitud palkonid täis ootavaid inimesi.* 268

Täiendilise lauselühendi peasõnaks olev ***nud*-** või ***tud*-partitsiip** näitab, et lauselühendis väljendatud tegevus või olemine toimub enne öeldises väljendatud tegevust või olemist. Näit. *Noor rüütel ratsutas uhkesti **ehitud** täku seljas võidule.* (E. B.) *Villemi kõrval istus kõrvust saadik **lõigatud** juustega mees. Haigusest **kurnatud** keha ei olnud veel küllalt kosunud.*

Sihitislikud lauselühendid vastavad tervikuna sihitise küsimustele *mida tegevat? mida?* Näit. *Ja siis arvas Rein veel muudest lausetest **mõistvat**, et seal nuheldi hobusevarast.* (E. V.) *Joosep, nähes Kaar-* 269

lit teistele järele ***kobavat****, võttis Kaarli oma hoole alla.* (A. H.) ***mas***-lühendil ja ***vat***-lühendil on tähenduslik vahe, näit. *Nägin teda üle tee* ***minevat*** (= nägin mineku algust, minekut ennast ja mineku lõppu). Aga: *Nägin teda üle tee* ***minemas*** (= nägin teda minekul, tegevuses). Vrd. samuti: *Nägin teda kõnelevat. Nägin teda kõnelemas. Kuulsin venda toas kõndivat. Kuulsin venda toas kõndimas.*

mas-lühendit ei saa sihitislikuks pidada, sest ta vastab teomääruse küsimusele *mida tegemas?*

Lauselühendi interpunktsioon.

270 Lauselühendite interpunktsioon oleneb intonatsioonist ja pausist, mida kirjas märgitakse **komaga**. Alati eraldatakse komaga või lause sees esinemisel komadega absoluutne nominatiiv, määruslik *nud-* ja *tud-* ning tagatäiendiline lauselühend. Näit. *Ta näis jälle sügavais mõtteis olevat,* ***otsaesine kipras*** *ja* ***silmad kõvast valgusest kitsad.*** (Fr. T.) *Olga saadab väsinud mehekese voodisse, kohendab vaipa ja patju,* ***endal pisarad silmis, hirm südames.*** (O. L.) *Tükk aega nende lõbu pealt* ***vaadanud****, haaras ta viimaks ise tubli malaka ja lennutas selle keset jõge.* (J. Semp.) *Natuke aega jõuetu viha pärast nutta* ***virisenud****, surus poiss raamatupaki tugevamini põue.* (A. J.) *Nad purustasid väravad ning tormasid ka ta isa õue, ning* ***löönud*** *vasturutanud sulased seal hirmsa kisa ning käraga* ***maha****, tungisid nad rüsinal elukambreisse...* (E. K.) *Ilmatu saalikoppel, traattaradega pikkadeks kõnnikodadeks* ***jaotatud****, võttis meid vastu.* (E. V.) *Hobused, õnnelikult kõrvale* ***käänatud****, traavivad küll minust mööda,...* (J. L.)

des- ja ***mata***-lauselühendite puhul oleneb paus ja koma peamiselt peasõna asendist lauselühendis: kui peasõna (*-des, -mata*) on lauselühendi algul, siis eraldatakse lauselühend harilikult **komaga**. Kui peasõna on lauselühendi lõpul, siis koma ei panda. Näit. ***Naerdes*** *lainekeste nalja, hüüab Kalevite poega:* ... (Fr. R. Kr.) ***Kõõritades*** *tusaselt tundmatule külapoisikesele, surub mees käed kuuetaskutesse ja sammub vilistades aleviku poole.* (P. Vall.) *„Nõnda see kuulukse," nõustus Ants, ja* ***pöördudes*** *Jürka poole, lisas:* ... (A. H. T.) *Aga ei aidanud ema seletused, Maia kippus kodust minema,*

***rääkides** sellest vahetpidamata kuni tüütuseni.* (A. H. T.) *„Eeva Saar? Vist teisel või kolmandal korral," vastas viimane hooletult,* ***andudes** jälle oma pliidile.* (E. V.) *Ants juba ütleski Jürkale,* ***nähes** tema esimesi kaksikuid: „Kasvatad mulle karjaseid."* (A. H. T.) *Ta olevat,* ***hoolimata** kõigest, üsna huvitav inimene.* Aga: *Seda armast ümmargust nägu* ***nähes** ehmus Hedvig nii väga. Aida juurest tühja vankriga tagasi* ***sõites** vaatas Peeter uuri. „Karu, reo, ei lasknud esteks lapsel kõhtu täis süüa," ütles Juula väikest samblalt sülle* ***võttes**.* (A. H. T.) *Teda tõttab Lible päästma, kuid viidab õnnetut mehikest kuivale* ***tõmmates** meelega aega...* (O. L.) *Saadud jumalaarmust ja pattude andeksandmisest* ***hoolimata** tõusid Juulal uuesti kahtlused, kui ta pidi nii kaua lamama vankrivahel heintel.* (A. H. T.)

Esineb *des*-lühendeid, mille peasõna seos põhilause tegevusega on niivõrd tihe, et *des*-vormi oleks võimalik asendada ***mine**-vormiga*, näit. ***Vaadeldes** Emajõge mõtlesin, et küll oleks tore siin õnge visata.* (J. V.) ***Kõneldes** vanakesest rääkis ta tema südameheadusest.* Saaksime öelda ka: *Emajõe* ***vaatlemisel** mõtlesin,... Vanakesest* ***kõnelemisel** rääkis...* Niisugusel korral tundub lauselühendi eraldamine komaga tarbetu, kuigi see lauselühend *des*-vormiga algab. (18, 496)

Sel juhul, kui lauselühendit rõhutatakse või kui ta on kiillausetaoline, eraldatakse ta **komaga** või komadega, hoolimata peasõna asendist. Näit. *Ta olevat kui tuul kodu poole läinud, oma aitajale ainust tänusõna* ***ütlemata**. Ta laskus neljakäpukile ja, silmadega pimedusse* ***puurides**, ronis kuuri katusele. Kunstnik, loorberite peale magama* ***uinudes**, lõpetas kunstnik olemast.* (J. L.) *Ja kui ratsanik, pisut* ***toibudes**, pilgu oma ratsule heidab, näeb ta, et see keegi muu ei ole kui Õssu.* (O. L.)

Komadega eraldatakse ka korduv või täiendav ***des***- ja ***mata***-lühend. Näit. *Ta sammus edasi, ilma teed* ***valimata**, ilma järele* ***vaatamata**, kas tal mõlemad lapsed veel kaasas on. Ja mis mõtles ta nüüd, kui nad kahekesi sõnalausumata, teineteisele silmi* ***vaatamata**, kodu poole kõndisid. Paar päeva hiljem, hommikul üles* ***ärgates**, leidsid mitmed poisid, et neil üleöö vurrud ja habemed olid kasvanud.* (O. L.)

Teisi — aluselisi, öeldistäitelisi, sihitislikke ja eestäiendilisi lauselühendeid komaga ei eraldata.

Lauselühendiga lause analüüsi iseärasused.

271 Lauselühendiga lause analüüsimisel on mõned iseärasused. Kõigepealt tuleb märkida, et lauselühend tervikuna moodustab ühe lauseliikme; sageli ei tarvitse ega saagi lauselühendit sekundaarselt ana-
m. s.
lüüsida. Näit. *Peeter seisab,* ***käed risti.*** *Poiss tundis* ***endal silme ees***
m.
kirjuks minevat. ***Töö tehtud****, jäid mehed ootama.* Ainult määruslike *des-* ja *mata-* ning täiendiliste lühendite puhul on võimalik ja
m.
mõnikord vajalikki ka lauselühendit ennast analüüsida. Näit. ***Kutsu-***
s. m. s.
des poisi kaasa*, läks isa jõe poole.* ***Ostmata ühtki raamatut****, läks õpi-*
s. t.
lane poest välja. Selle raamatu ***läbilugenud*** *inimene orienteerub elektroonika põhiküsimustes.*

Sel juhul lauselühendi peasõna on vastavalt määruseks või
t. m. m. t.
täiendiks. Näit. *Kolmanda pataljoni poolt videviku eel* ***vabastatud*** *valge maja aknaavadest nägid mehed üle laia tänava vaenlase sõdu-*
m. m. m.
reid teise valge maja akendes. (H. L.) *Hiljem peremehega asjast*
m.
rääkides *nurus Juss sellelt veel paari parknahka pastlaid juurde.* (A. H. T.)
t. t. m. m.
Vee kangest sulinast ***hoolimata*** *kuulis ta selgesti, kuidas Siimeon*
m.
hakkas hirmunult hädaldama, appi kisendama... (A. J.) *Peremees, selle*
m.
läbi ***ärritatud****, hakkas loomale pähe peksma, mis muidu mitte tema viis ei olnud.* (J. L.)

LIITLAUSE.

Liitlause mõiste, ehitus ja liigid.

Liitlause koosneb kahest või enamast lihtlausest, mis 272
sisult, struktuurilt ja intonatsioonilt moodustavad terviku.

Liitlause koostisse kuuluvaid lihtlauseid nimetatakse osalauseiks. Nagu iga lause, nii ka osalause põhilisi tunnuseid on predikatiivsus. Predikatiivsust kannab peamiselt öeldis. Öeldiste järgi ongi kõige lihtsam osalauseid määrata. Üldiselt on liitlauses nii mitu osalauset, kui mitu öeldist tas on. Näiteks liitlauses *Kui nüüd mehi* ***leiduks****, kes* ***aitaksid*** *laevakere valmis teha, seejuures aga oma palgaga seni* ***oodata võiksid****, kuni laev* ***teenima hakkab****,* ***oleks*** *laev niisama hästi kui valmis* (A. H.) on viis öeldist (*leiduks, aitaksid, oodata võiksid, teenima hakkab, oleks*), seega koosneb ta viiest osalausest: 1) *kui nüüd mehi leiduks*, 2) *kes aitaksid laevakere valmis teha*, 3) *seejuures aga oma palgaga seni oodata võiksid*, 4) *kuni laev teenima hakkab*, 5) *oleks laev niisama hästi kui valmis.*

Ainult harvadel juhtudel (eri stiili puhul, elliptiliseks kulunud väljendites või kordamise vältimiseks) jäetakse mõnes osalauses öeldis ära. Näit.

Tark sõdib sõnadega, rumal [sõdib] *rusikatega. Indrek vihkas seda kassi nagu oma kurjemat vaenlast. Miks* [vihkas], *seda ta ei teadnud. Mul* [on] *põrsad puhtamad kui sul laps, on see siis mõni kord.* (A. H. T.) *Kuid imelik* [on], *et ma neid ei märganud. Kust aed madal* [on], *sealt astutakse üle.*

Kaks või enam öeldist on osalauses sel korral, kui need moodustavad koondlause korduvad liikmed, näit. *Võlvide hämaruses käib töö:* ***tikitakse****,* ***taotakse****,* ***viilitakse****,* ***õmmeldakse****.* (Vrd. § 282.)

Osalause võib koosneda ainult öeldisest, näit. ***Usu****, / sinust saab insener.* ***On****, / nagu hakkaks sadama.* ***Näib****, / et kõik läheb hästi.*

Liitlause on ka otsene kõne koos saatelausega, näit. *Viimaks* ***ütles*** *ema: / „Aga kas sa kah* ***tänasid*** *ilusti?“ „Kui vankrigagi läbi* ***saaks****,“ / **arvas** naine. „Ei, seal teda* ***ei ole****,“ / **ütles** perenaine nuttes, / „sealt ju ise praegu* ***tulen****!“*

Osalaused võivad asetseda **järjestikku** (üksteise järel) või **hõl-** 273
mavalt (üks teise sees), näit.

Oli käre külm, / kuid päike helendas / ja lumi sätendas silmipimestavalt. Kui Arno nägi, / missugune raske hoop sõpra tabas, / võttis ta nõuks talle abiks olla. (O. L.)

Riks [*, kes oma nina liiga ette oli pistnud,*] *sai haiget. Mina* [*, kes ma sinuga võrreldes hoopis vaene olen,*] *pean Marise poegade eest vastust kandma, aga sina, rikas, mitte.* (A. H.)

Osalaused saavad omavahel mitmeti põimuda, mõned järjestikuselt, mõned hõlmavalt, näit.

Ometi [*, kui Indrek jõudis sohu, / kus hüppas mättalt mättale, / kuni jalg vääratas ja lipsas veise jalajälje-auku, / kust purskas mudast vett kuni põlvedeni üles,*] *viirastus talle äkki kõik, / nagu see oli olnud aastakümneid tagasi: karjakellade kõlin, koera haukumine, tallede määgimine* [*, kes kaotanud mätaste vahel oma ema silmist*]*, lindude laul ja häälitsemine ning leige tuul ja soe päikene.* (A. H. T.)

274 Seos osalausete vahel on põhiliselt kas rinnastav või alistav. **Alistuse** e. subordinatsiooni korral sõltub üks osalause teisest osalausest (enamasti küll selle üksikust sõnast), kuulub selle koosseisu laiendatud lauseliikmena. Sellise seosega liitlauset nimetatakse **põimlauseks**.

Rinnastuse e. koordinatsiooni puhul esinevad osalaused suhteliselt iseseisvatena, üks ei alistu teisele. Rinnastava seose korral on tegemist **rindlausega**. Rindlauset on hõlbus lihtlauseiks lahutada, muutes intonatsiooni ja pause; väljendatav mõte ei muutu selle tõttu üldse või muutub vähe. Näit. *Lumi laulis ree jalaste all, / look naksus kergelt / ja hobune puristas vahetevahel* (saame öelda ka: *Lumi laulis ree jalaste all. Look naksus kergelt. Hobune puristas vahetevahel*); *Liina kaalus mõttes kõiki võimalusi, / ent ükski ei tõotanud noortele abi.* (O. T.)

275 Piiritõmbamine rindlause ja mitme öeldisega koondlause vahel on mõnel juhul vägivaldne. Lauseid *Lapsed mängisid, laulsid ja kiikusid kiigel* ja *Virgul kootakse ja õmmeldakse, heegeldatakse ja tikitakse* tunnetatakse koondlausetena, selgitamata on aga seni, milliste lausetena (koond- või liitlausena) tunnetab kõneleja või kuulaja selliseid, nagu 1) ***Teomehed*** *mõisate väljadel* **jätavad** *töö seisma,* **nabivad** *hobuse adra eest,* **kihutavad** *koju,* **rakendavad** *looma vankri ette ja* **sõidavad** *sõtta* (E. V.); 2) *Hoolikalt jalgade ette vaadates* **hakkasin** *minema otse üle muru,* **pugesin** *puude ja põõsaste vahelt* **läbi** *ning* **seisingi** *munakividega sillutatud teel* (O. T.) ja 3) *Mõnikord* **tuuakse**

nukud välja ja **mängitakse** *siinsamas trepi või plangu ääres* (J. P.). Üldisemat tunnustust on leidnud seisukoht, mille järgi koondlauseks loetakse mitme öeldisega lauset, milledel on ühine alus (1. ja 2. tüüp), ja umbisikulistest lausetest sääraseid, kus öeldistel ei ole laiendeid (*Virgul* **kootakse** *ja* **õmmeldakse**, **heegeldatakse** *ja* **tikitakse**).

Ühes ja samas liitlauses võib olla nii rinnastava kui ka alis- 276
tava seosega osalauseid. Sellist lauset nimetatakse **segaliitlauseks** (ka segatüüpi liitlauseks). Näit.

Näib, / nagu tahaks kütja puid ja hagu niikaua ahju ajada (alistus) */, kuni sauna korsten punetama hakkab* (alistus) */ ja taevas korstna kohal lõkendama lööb* (rinnastus). *Siin-seal oli tänav lagedaks pühitud, / aga teisal paistsid pimedast ööst [, mida ainult kollakas tulesilm hoone läve kohal valgustas,] kõrged lumehanged.* (J. Semp.)

Segaliitlause eri tüübiks on **periood** e. lausestik. See 277
koosneb kahest osast — tõusust ja mõõnast. Mõõn teeb kokkuvõtte, toob esile peamise mõtte, tõus aga valmistab seda ulatuslikumalt ja astmeti ette; astmed algavad ühe ja sama sõnaga, enamasti alistava sõnaga (*kui, nagu, kuigi, ehkki, kas* jts.). Toonilt on periood harilikult pidulik. Näit.

Kui te kunagi olete jälginud inimest, kes kaalutleb miinuseid ja plusse enne riskantset ja julget sammu; kui te olete vaadanud lapsi, kes ootavad oma rõõmu, teadmata veel, kui suur see on ja milles see seisab; kui te olete kohanud arga armunut, keda kogu aeg nagu tagasi tõrjuti ja kes lõpuks taipas, et jää varjab leekima hakkavat tuld, — siis te teate, missugused tunded põimuvad kajakatest piiratud mõrrakasti juures kalurite hinges, kui ootamatu ilme võtavad nende näod. (J. Sm.)

Lisanäiteid vt. § 296, 298 ja 302.

Rindlause.

Rindlauses e. parataksis asetsevad osalaused üldiselt järjes- 278
tikku (erijuhtumit vt. § 291). Neid ühendavad sidesõnad ja intonatsioon; viimast väljendatakse kirjas kirjavahemärkide abil.

Rindlauses kasutatakse samu sidesõnu mis koondlauseski, nimelt ühendavaid, eraldavaid, vastandavaid ja möönvaid.

Ühendavad sidesõnad ***ja***, ***ning***, ***ega*** võivad ühendada nii samaaegseid kui ka üksteisele järgnevaid nähtusi märkivaid osalauseid: *Regi nagises, jää kõlises* ***ja*** *mehed ise ähkisid. Ta kuulis varese kraaksumist* ***ning*** *pisut hiljem häälitses talvike kuuseladvas. Esiotsa olid halvad ilmad ilusatega veel segamini* ***ega*** *valitsenud ses suhtes mingit korda.*

Eraldav sidesõna ***või*** seob osalauseid, mis märgivad erinevaid nähtusi. Näit. *Kas teie ühes koju läksite* ***või*** *jäi Tõnisson pärast sind veel siia?* (O. L.)

Vastandavad ja möönvad sidesõnad ***kuid***, ***aga***, ***ent***, ***vaid***, ***siiski***, ***ometi*** ühendavad osalauseid, mis oma tähenduselt on teineteisele vasturääkivad; neist *aga* asetub sageli osalause sisse, teised algusse. Näit.

Päike helgib põletavalt, ***kuid*** *merelt puhub jahe tuul.* (J. S.) *Aja järgi arvates on nad ju üle poole järve,* ***aga*** *hirmus ränk on käia kange tuulega.* (J. L.) *Siin oli ühes küljes suur must ahi, kogu vastaspoolset seina täitis* ***aga*** *lava.* (Fr. T.) *Liina kaalus mõttes kõiki võimalusi,* ***ent*** *ükski ei tõotanud noortele abi.* (O. T.) *See oli parim kajut laevas,* ***ometi*** *polnud siin midagi luksuslikku.* (A. H.)

Peale nimetatud sidesõnade kasutatakse rindlauses osalausete vahel veel seletavaid sõnu ***nimelt***, ***samuti***, ***sellepärast*** (*seepärast*), ***järelikult***: *Emal on isegi palju muret,* ***sellepärast*** *ei ole hea teda tülitada. Sa ei tule,* ***järelikult*** *sa ei taha mind aidata. Poiss tuleb kindlasti,* ***samuti*** *lubasid ka tüdrukud tulla.*

Kui järgnev osalause eelmist seletab või põhjendab, seob neid harilikult ainult eriline intonatsioon (mida kirjas tähistatakse kirjavahemärgiga, nimelt **kooloniga**). Näit.

Ta võitles väsimusega: viimaste päevade rabelused ja magamata ööd andsid end tunda. Vello tõmbas rahulikumalt hinge: ta ei ole malevat hädaohtu toonud. (M. M.) *Nõnda siis oli Põrgupõhjal jällegi endine kord majas: isa ja tütar hoidsid kokku.* (A. H. T.)

Muudel juhtudel jääb osalausete vahelt sidesõna (*ja*) ära tavaliselt ainult eri stiili puhul, näit. *Tasakesi lobisesid haabade erkpunased lehed, pihelgad kummardusid verevate marjakobarate all, sarapuupõõsast hüppas kase otsa orav, pähkel hammaste vahel.* (O. T.) *Nüüd plahvatas nagu must tuli tal silmist, kaks veresoont ta otsaesisel paisusid sõrmejämeduseks, siis oli ta kupja kraes kinni.* (E. V.) Asjalikus stiilis on sellised sidesõnata laused üldiselt kohatud.

Põimlause.

Põimlause e. hüpotaksi koosseisu kuuluvaist osalauseist on 279
vähemalt üks niisugune, mis teisele ei alistu. Sellist põimlause osalauset nimetatakse **pealauseks**. Alistussuhtes osalause on **kõrvallause**. Kõrvallause võib asuda oma pealause ees, sees või järel, näit. ***Kes hirmuta kasvab,*** */ see auta elab. Isa* [*,* ***kel palju tütreid,***] *näeb palju vaeva. Ei tohi kedagi enne kiita,* */* ***kui külimit soola on üheskoos ära söödud.***

Kõrvallausel on sama funktsioon kui harilikul lauseliikmel — alusel, öeldistäitel, sihitisel, määrusel või täiendil: ta märgib tegijat, näitab, kes, mis või missugune on alus, täpsustab nimisõna tähendust või märgib pealauses väljendatud tegevuse aega, kohta, viisi, otstarvet, eesmärki jne. Kõrvallause esineb seega laiendatud lauseliikmena, mis on ühtaegu lause (ta koosseisu kuulub ka öeldis) ning lauseliige.

See on kõrvallause peamine ning kõige üldisem tunnus. Peale selle on enamikul kõrvallauseil veel kaks tunnust. Nimelt kuulub kõrvallause harilikult teise osalause (oma pealause) mõne sõna kui oma põhisõna juurde, näit. *Laps küsis, kas isa varsti koju tuleb* (kõrvallause *kas isa varsti koju tuleb* põhisõnaks on *küsis* — mida küsis?). *Ma austan inimest, kellel on kindlad põhimõtted* (kõrvallause *kellel on kindlad põhimõtted* põhisõnaks on *inimest* — missugust inimest?). *Ära hõiska enne, kui sa üle mäe saad* (kõrvallause täpsustab sõna *enne* tähendust). *Kellel ei ole peas, sel olgu jalus* (kõrvallause täpsustab sõna *sel* tähendust).

Teiseks algab kõrvallause harilikult alistava sõnaga, s. o. alistava sidesõnaga, siduva määrsõna või siduva asesõnaga. Näit.

Kui *Ülesoo talumaja katusehari paistma hakkab,* */ jääb noormees ivakeseks seisatama ja ohkab.* (O. L.) ***Ehk küll*** *vööruspeolisi küllalt koos oli,* */ saadeti igale poole siiski uuesti palujaid,* */* ***et*** *rahvast rohkem tuleks.* (Fr. R. Kr.) *Sepp Villu esivanemad olid ikka esimeste seas olnud,* */* ***kes*** *ennast ristimisveest puhtaks pesid,* */* ***niipea kui*** *ristijad selja pööra sid.* (E. B.) *On,* */* ***nagu*** *puudutaks mõte midagi üleloomulikku,* */* ***mille*** *iseloomustamiseks kõik sõnad on kahvatud.* (Fr. T.)

Neist üldiselt üsna ilmekaist tunnuseist hoolimata ei ole kõrval- 280
ja pealause vahekord alati selge.

Kõigepealt puudub mõnedel kõrvallausetel põhisõna, sageli nimelt neil, mis esinevad aluse või öeldistäitena, näit. *Et inimene päikese käes pruuniks läheb, on loomulik* (kõrvallause *et inimene päikese käes pruuniks läheb* esineb alusena; vrd. *Inimese päikese käes pruuniks minemine on loomulik.*). *Kes lõikuse ajal und armastab, saab leivast lahti* (kõrvallause esineb samuti alusena, sest ta märgib, kes on leivast lahtisaaja). *Sina ise oledki, kes tüli norib* (kõrvallause *kes tüli norib* esineb öeldistäitena; vrd. *Sina ise oledki tülinorija.*). *Tema oligi, keda nii väga oodati* (kõrvallause esineb samuti öeldistäitena).

Neisse lauseisse võime ka kõrvallause põhisõna paigutada, näiteks öelda: *Et inimene päikese käes pruuniks läheb,* ***see*** *on loomulik. Sina oledki* ***see****, kes tüli norib.*

Teiseks on kõrvallauseid, mis ei kuulu üksiku sõna, vaid terve pealause kui terviku juurde. Nii ei kuulu lauses *Näljakoid ikka on, et hoidku nendega sugulaseks saamast* kõrvallause ei sõna *näljakoid, ikka* ega *on* juurde, vaid laiendab tervet pealauset. Sama pea- ja kõrvallause suhe on liitlauseis *Jussil poleks üldse mingit viga, kui ta poleks nii lühike ja näss. Meis oli ainult niipalju vahet, et mina mõtlesin ja kavatsesin, tema tegutses. See kõik sündis lühikesel vilkel, nii et ükski vahele poleks saanud minna, kui seda keegi oleks tahtnudki.* (E. V.)

Kolmandaks on kõrvallauseid, mis ei alga alistava sõnaga. Nimelt jäetakse mõnikord alistav sidesõna ***et*** ära kõrvallause eest, mis esineb sihitisena. Näit. *Mõnikord üteldi ka,* ***Mari olla lastele kuri.*** *Iga narrgi mõistab,* ***nõnda ei või see kesta.*** *Kuid teadke,* ***ma poleks teist seda iial uskunud.***

Ka saab alistava sidesõna ***kui*** ära jätta niisuguse kõrvallause algult, mis märgib tingimust. Näit. ***Oli Pearu kuskil läheduses****, siis leidis koer ta oma ninaga peagi üles.* (A. H. T.) ***Tahad sõbrast lahti saada****, siis laena talle raha.*

281 Otsene kõne on saatelause suhtes ühe tunnuse järgi iseseisev, teise järgi kõrvallause. Iseseisva lausena saab teda käsitada selle tõttu, et ta on mõistetav ja terviklik ka ilma saatelauseta, kõrvallausena aga sellepärast, et ta kuulub saatelause ühe sõna (*ütles, lausus, küsis* jne.) juurde kui laiend. Kui me otsese kõne kaudseks muudame (mispuhul muide informatsioon jääb samaks), saame „puhta" kõrvallause. Vrd. *Peeter ütles: „Ants lubas nüüd õppima hakata"* — osalause *Ants lubas nüüd õppima hakata* kuulub teise osalause sõna *ütles* juurde

ja esineb sihitisena (mida ütles?). Muutes otsese kõne kaudseks, saame põimlause *Peeter ütles, et Ants lubas nüüd õppima hakata* või (ilma alistava sidesõnata) *Peeter ütles, Ants lubanud nüüd õppima hakata.*

Üldiselt tunnetatakse otsest kõnet iseseisva lausena, sellele vastavalt ka liitlauset, mille moodustavad otsene kõne ja saatelause, rindlausena.

Otsesele kõnele ja saatelausele on vahekorra poolest lähedased mõned liitlaused, mille osalauseid lahutatakse kirjas koolonigа. Nii lähendab liitlauset *Sellest poisist saab tubli töömees: ta on lahtise pea ja suure tahtejõuga* põimlausele see, et teine osalause (*ta on lahtise pea ja suure tahtejõuga*) märgib esimeses osalauses väljendatu põhjust. Sellest hoolimata on ka seda tüüpi lauseid loomulikum rindlauseiks pidada.

Suvaliselt võib iseseisvaiks või kõrvallauseiks arvata *sest*-lauseid. Neil on palju vabam seos teise lausega kui kõrvallausetel üldiselt. *sest*-lause võib hõlpsasti omaette lause moodustada, näit. *No sealt tõstsid nad ta juba nädala pärast välja. **Sest sel pöörasel olid isegi pühakirjast omad arvamised!*** (Fr. T.) Ka võib sõna *sest* lause algult vabalt ära jätta (vrd. *Kel soe hakkab, ajagu kuub seljast maha, **oleme ju isekeskis.***).

Kokkupuutepunkte nii põim- kui rindlausega on ka sääraseil lauseil nagu *See on kõige parem lahendus, usu mind* ja *Olen pisut ema nägu, kõneldakse.* Eesasendis olevaid osalauseid saab siin pidada sihitislauseiks (mida tuleb uskuda?, mida kõneldakse?). Seda seisukohta kinnitab asjaolu, et kui me asendid ära vahetame, saame neist ilmekad kõrvallaused: *Usu mind, (et) see oleks praegu kõige parem lahendus; Kõneldakse, ma olevat pisut ema nägu.*

Loomulikum on neid siiski pidada rindlauseiks, sest kogu informatsioon antakse esimeses osalauses (mis põimlause korral oleks kõrvallause), kuna teise osalause funktsiooniks on ainult informatsiooni tõepärasust kinnitada või selle astet märkida; liiatigi ei saa antud asendi puhul ka alistavat sõna kasutada, aga kui seda kasutada ei saa, siis ei ole õige kogu informatsiooni pakkuvat osalauset kõrvallausena ja ainult modaalsust kandvat osalauset pealausena käsitada.

Kõige loomulikum on osalauseid *usu mind* ja *kõneldakse* kiillauseiks pidada (vrd. § 291). Me saame neid ka vabalt põhilause

sisse paigutada (*See on,* ***usu mind****, kõige parem lahendus. Olen,* ***nagu kõneldakse****, pisut ema nägu*).

Lahkarvamusi on tekitanud ka küsimus, kas sõnaühendeid *sellest hoolimata* ja *sellele vaatamata*, milledele järgneb sidesõna ***et***, lugeda lauselühendeiks või koos sõnaga *et* ühendsidesõnadeks (kas kirjutada *Ma rühkisin ikka edasi, sellest hoolimata, et olin üsna väsinud* või *Ma rühkisin ikka edasi, sellest hoolimata et olin üsna väsinud*).

Nagu paus sidesõna *et* ees ja informatsioon näitavad, käsitatakse neid sõnaühendeid üldiselt lauselühenditena ja kõrvallause koosseisu arvatakse neist ühendeist üksnes *et*.

282 Fraseoloogilisi väljendeid, ka neid, mille koosseisus on verb pöördelises vormis ja tavaliselt alistava sõnana esinev sõna (*mis, nii et, kuidas, kuhu* jts.), ei peeta osalauseiks. Nii ei tule järgnevais lauseis esiletõstetud osi käsitada osalausetena (kõrvallausetena), vaid lahutamatute sõnaühenditena, mitmesõnaliste lauseliikmetena: *On nad* ***nii head-halvad kui nad on****, rahul peame nendega olema. Hobune kihutas* ***kuidas andis****. Jüriga on veel* ***nii kuidas ta on****. Loomad said vitsaga selga, pähe ja* ***kuhu juhtus****. Sõimu ja vandumist oli* ***nii et aitas****.*

Et fraseoloogilise väljendi mõiste on üsna laialivalguv, tuleb tihti küsimuse otsustamisel, kas antud juhul on tegemist kõrvallause või fraseoloogilise väljendiga, toimida suva järgi.

283 Osalause, kus asub kõrvallause põhisõna, võib ise olla kas pea- või kõrvallause. Kõrvallauset, mille põhisõna asub pealauses (või mis kuulub pealause kui terviku juurde), nimetatakse **1. astme kõrvallauseks**; kõrvallauset, mille põhisõna on 1. astme kõrvallauses, nimetatakse **2. astme kõrvallauseks** jne. 2. astme kõrvallause pealauseks ei ole mitte liitlause pealause, vaid 1. astme kõrvallause. Nii on lauses *Ja kui lõpuks selgus, et teda pole maal ega linnas, siis ei osatud otsimise suhtes enam millestki peale hakata* 2. astme kõrvallause *et teda pole maal ega linnas* pealauseks osalause *ja kui lõpuks selgus*.

Põimlauses võib olla ka mitu sama astme kõrvallauset, kusjuures need saavad kuuluda kas ühe ja sama põhisõna või eri põhisõnade juurde. Näit. *Nüüd jutustas ta* (pealause), *mis temaga oli juhtunud* (1. astme kõrvallause, mille põhisõnaks on *jutustas*) *ja kuidas ta siia sattus* (1. astme kõrvallause sama põhisõnaga). *Kui ma koju jõudsin* (1. astme kõrvallause põhisõnaga *oli*), *oli ta rõdul* (pealause), *kus midagi nokitses* (1. astme kõrvallause põhisõnaga *rõdul*). *Ta kan-*

dis halli palitut (pealause), *mille revääridel olid heledad laigud* (1. astme kõrvallause põhisõnaga *palitut*), *mis tõendasid* (2. astme kõrvallause põhisõnaga *laigud*), *et siin oli midagi olnud* (3. astme kõrvallause põhisõnaga *tõendasid*), *mis nüüd puudus* (4. astme kõrvallause põhisõnaga *midagi*). *Harva juhtus* (pealause), *et see* (1. astme kõrvallause algus), *mis üks tegi või mõtles* (2. astme kõrvallause põhisõnaga *see*), *teist väga huvitas* (1. astme kõrvallause lõpp).

Liitlauseid saab kujutada ka graafiliselt.

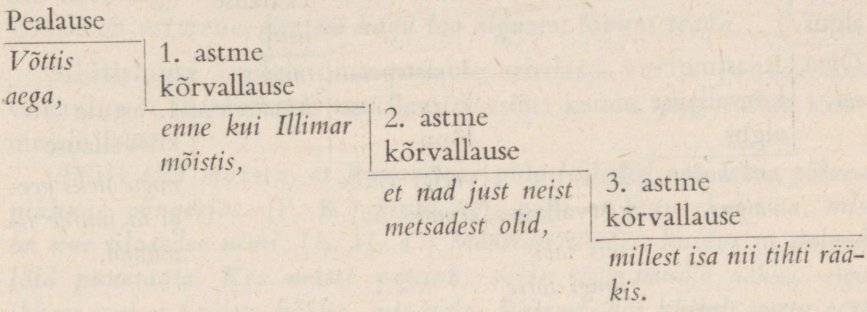

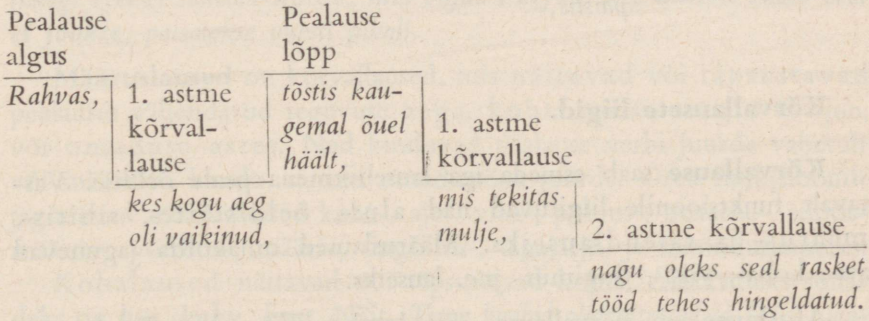

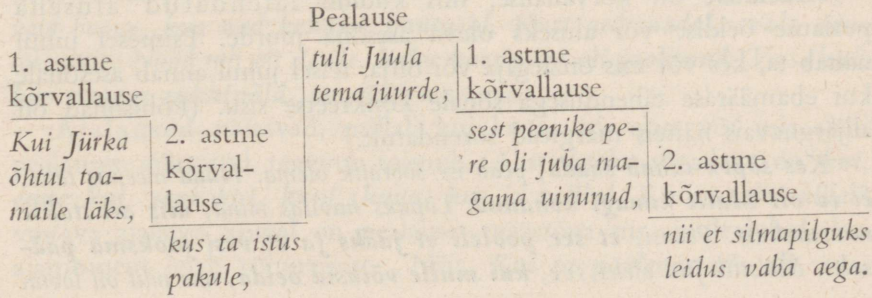

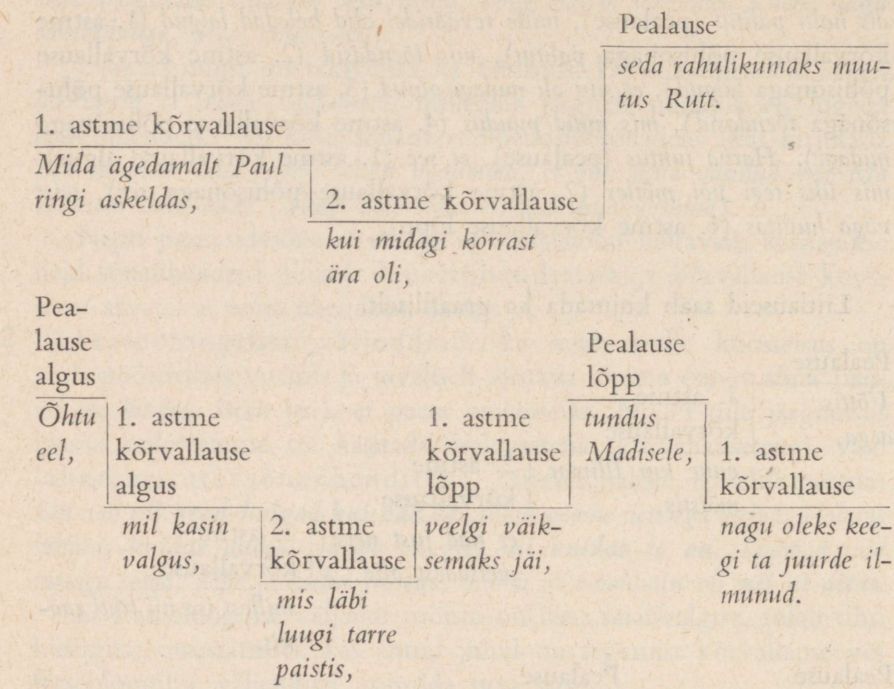

Kõrvallausete liigid.

284 **Kõrvallause** saab esineda iga lauseliikmena peale öeldise. Vastavalt funktsioonile liigituvad nad alus-, öeldistäite-, sihitis-, määrus- ja täiendlauseiks. Määruslaused omakorda jagunevad aja-, koha-, viisi-, tingimus- jne. lauseiks.

285 **Aluslause** on kõrvallause, mis kuulub laiendatud alusena pealause öeldise või aluseks oleva asesõna juurde. Esimesel juhul näitab ta, kes või mis on tegija või olija, teisel juhul annab asesõnale kui ebamäärase tähendusega sõnale konkreetse sisu. (Põhisõnad on alljärgnevais näiteis märgitud sõrendatult.)

***Kes sõpru tahab saada**, peab ise sõbralik olema. Nüüd meenus talle, **et ta oli Matit kunagi kohanud**. Lõpuks huvitas mind, **mis arvatakse noormehest**. Peaasi, **et see pooleli ei jääks ja et vesi jooksma pääseks**. Mõistlik jutt oleks see, **kui mulle võiksid öelda**, mis mul on loota.*

Nii mitmedki, ***keda me neil aastatel olime algorgides vastu võtnud****, olid kõige nelja tuule poole lennanud.* (E. Maas.) *Kõik,* ***mis nüüd järgnes****, toimus hetke jooksul.*

Öeldistäitelause märgib, kes, mis või missugune on pea- **286**
lauses antud alus. Pealause juurde kuulub ta samuti kas vahetult või ase- resp. arvsõna kaudu. Näit.

Käsk on, ***et noorem peab vanemale avama. Kes säherduse jutu üle kõige rohkem naeratas ja naiste kuulutuste lori tuulde püüdis kihutada****, oli Suntsi Rein ise...* (Fr. R. Kr.) *Enamasti olid naised need,* ***kes hobustega külaperedest õlletünne kohale vedasid.*** (A. H.) *Ants Urbsoo oli esimene,* ***kes sai kogu loo algusest lõpuni teada...*** (V. G.)

Sihitislause kuulub oma pealause sihilise verbi juurde kas **287**
vahetult või (harvemini) ase- resp. arvsõna kaudu ning vastab küsimusele *mida?*

Aidake teda mõista, ***et Punaarmee pole lasteaed ega tema põlvepikkune põngerjas.*** (P. K.) *Pearu tegi, nagu ei kuulekski ta,* ***mis on uue üleaedse nimi.*** (A. H. T.) *Madaras tundis,* ***kuidas ta palged lõid punetama. Kes neisse puutub****, selle sööb murdja nahka. Aga ikkagi veel ei suudeta kõike,* ***mis vaja. Paljud, kes küllalt ruttu eest ei jookse****, paisatakse uuesti pikali.*

Määruslaused on kõrvallaused, mis näitavad või täpsustavad **288**
pealauses väljendatud tegevuse aega, kohta, viisi, tingimust jne. või omaduse astet. Nad kuuluvad pealause verbi juurde vahetult või määrsõna kaudu, samuti omadussõna juurde. Oma funktsioonilt jagunevad määruslaused koha-, aja-, viisi-, põhjus-, otstarbe-, sihitismäärus-, võrdlus-, määra-, tingimus-, tagajärje- ja mööndusla useiks.

Kohalaused näitavad või täpsustavad kohta. Alistavateks sõnadeks on ***kus, kuhu, kust.*** Näit. *Tema hoobid olid hirmsad ja lõid sügavaid haavu,* ***kus nad kehasse puutusid. Kust aed madal****, sealt astutakse üle. Nüüd tuli eit sealt,* ***kuhu kassipoeg oli jooksnud.*** *Vasakul,* ***kus voogas rukkipõld****, on nüüd must maa.*

Ajalaused näitavad, millal, kui kaua, mis ajast või mis ajani pealauses märgitud tegevus toimub. Alistavateks sõnadeks on ***kui, enne kui, seni kui, kuni, kuna, kus*** ja ***millal.*** Küsimusele *millal?* vastava ajalause korral on pealauses määrsõna *siis* ainult juhul, kui ajamoment leiab rõhutamist. Näit. ***Kui ta pooleaastane oli****, suri*

ta ema ära. Nõnda seisis asi, ***seni kui kraavile tekkisid jällegi tõkked. Kuna kõneleja öökulli-silmad rahutult ümber eksivad,*** *muutub ta jutt tasaseks sosinaks. Ainult siis läksid meeste kõrvad uuesti kikki,* ***kui ta hakkas rääkima isamaa-armastusest.***

Viisilaused osutavad, kuidas toimub pealauses väljendatud tegevus. Alistavate sõnadena esinevad ***nagu, et, nii et, ilma et, kuidas.*** Näit. *Lind laulab,* ***nagu nokk on seatud.*** *Istuta kapsast,* ***et lammas kahe tallega vahele magama sünnib.*** *Nõnda vanker veereb,* ***kuidas takka lükatakse.***

Põhjuslausega põhjendatakse tegevust, olukorda või omadust. Alistavateks sõnadeks on ***et, kuna, sest et, sellepärast et.***[1] Näit. ***Et ta esimesel hoobil mitte kohe püsti ei karanud,*** *andis kubjas talle veel teise.* (E. V.) *Isa tundis poiss ainult piltide järgi, ja* ***kuna isa pildid olid kõik emal alles,*** *siis ei osanud Enn ka isa kadumist tõsiselt võtta.* (A. H.) *Vapper poisike, õnnelik,* ***et nii tähtis tegelane üldse vaevaks võttis teda kõnetada,*** *oli valmis ausaks võitluseks elu ja surma peale.* (V. G.)

Otstarbelaused on lähedased põhjuslausetele; nad märgivad tegevuse, olukorra või omaduse otstarvet. Alistavateks sõnadeks on ***et*** ja ***selleks et.*** Näit. ***Et õpetada,*** *on vaja õppida. Nüüdki kasutas ta sageli oma väheseid vabu tunde,* ***et lipsata mesilasse.*** *Olgem inimlikult suured,* ***et sünnitada suurt.*** (Fr. T.)

Sihitismääruslaused (nimetatud ka sihilauseiks) esinevad sihitismääruse funktsioonis. Alistavateks sõnadeks on ***et, kui, kes, mis, kuidas*** jt. Näit. *Kahju oleks igatahes,* ***kui ta koha hoopis käest ära annab. Millega hommikul algad,*** *sellega õhtul ka lõpetad.*

Võrdluslause näitab võrdluse abil, kuidas pealauses märgitud tegevus toimub. Alistavateks sõnadeks on ***nagu, kui, otsekui, justkui.*** Öeldis on võrdluslauseis enamasti tingivas kõneviisis; selliseid lauseid kasutab rohkesti ilukirjandus. Näit. *Vanamehe hääl kostis noomivalt ja meelitavalt,* ***otsekui oleks ta lapsega rääkinud.*** *Keegi teeb,* ***justkui nuusutaks kotikese haisu.*** *Ema kuulas nüüd tähelepanelikult,* ***nagu hea arst kuulab haiget.***

Määralaused märgivad hulka või määra. Enamasti on nende põhisõnaks pealauses *niivõrd* (*sedavõrd*), *nii palju* või omadussõna

---

[1] Kui *sest*-laused kõrvallausete hulka arvata, siis ka *sest.* Vt. § 281.

koos määrsõnaga; alistavate sõnadena esinevad ***et, nii et, kui, kuivõrd.*** Näit. *Nende arvamised käisid üksteisele sedavõrd risti vastu,* ***et kuldse kesktee leidmine oli naljaasi.*** *Nad leidsid juba nii palju rahu,* ***et jäid kenakesti magama.*** *Ialgi ei ole ükski nii õnnelik ega nii õnnetu,* ***kui ta ise arvab.***

Tingimuslaused näitavad, mis tingimusel võib pealauses väljendatud tegevus toimuda, olukord või omadus aset leida. Alistav sõna kas puudub või selleks on ***kui.***

Harvem tuled, *armsam oled.* ***Oleks seal sarved peas,*** *ta ajaks ilma ümber.* ***Poleks me nii rängalt vatti saanud,*** *küllap oleksime lahinguid edasi löönud.* (P. K.) ***Kui sa tubli poiss oled,*** *peame õhtul lumesõda.*

Tagajärjelaused osutavad, mis on pealauses märgitud tegevuse tagajärjeks. Alistavate sõnadena kasutatakse sidesõnu ***et, nii et*** ja ***kusjuures.*** Näit. *Ta peatab äkitselt sammu,* ***nii et järeltulija tema vastu põrkab.*** *...igas lennus on risk istuma jääda,* ***kusjuures see istumine võib tähendada siin talvitamist.*** (J. Sm.)

Mööndus laused näitavad, millest hoolimata, mille kiuste pealauses märgitud tegevus toimub, olukord või omadus aset leiab. Pealausele alistavad neid sidesõnad ***ehkki, ehk küll, kuigi, olgugi et.*** ***Ehkki see lihtne taskukell polnud ei hõbedast, veel vähem kullast,*** *näitas ta korralikult aega kogu isa eluea.* (H. R.) *Minu isa,* ***ehkki küll õige vana,*** *ei olnud meele poolest sugugi vana aja inimene. Siis tuleb sõdida,* ***kuigi sõda on algusest lõpuni üks suur õnnetus.*** (P. K.)

Kõiki teisi suhteid märkivaid määruslauseid võib tinglikult nimetada suhtelauseiks.

Täiendlaused on kõrvallaused, mis täpsustavad nimisõna **289**
või nimisõnana tarvitatud sõna tähendust. Pealausega seovad neid kõige sagedamini ***kes*** või ***mis,*** aga ka ***kuhu, kus, kust*** ja (peamiselt kui nimisõna on verbist tuletatud) ***et.*** Näit.

Ühed inimesed on nagu kuud, ***kes ei näita oma pimedat poolt kellelegi.*** (Fr. T.) *Niisuguse ilmaga peab mõne õhema ürbi selga panema,* ***kust tuuleõhk läbi puhub.*** (O. L.) *Ei võtnud kuigi palju aega, kui Tiina ise teatega uksest sisse astus,* ***et temal koht käes ja kaup kindel.*** (A. H. T.)

Täiendlausete eri liigi moodustavad niisugused, mis kuuluvad isikulise asesõna juurde ja mis ise on öeldistäitega olemislaused,

nagu *Las lõmitavad suured ja rikkad, mitte meie,* ***kes oleme ausad teenrid...*** (A. H. T.) Neid võib nimetada lisandlauseiks, sest nad nagu lisandki ei piira, ei täpsusta põhisõna tähendust, vaid toovad esile selle sisulise tunnuse.

Samasse rühma paigutuvad ka niisugused kõrvallaused, mis kuuluvad ütte juurde, nagu *Armas narr,* ***kes sa seisad troonile kõige lähemal****, haridusega on sama lugu nagu pühadusegagi — need on üpris muutlikud asjad...* (A. H. T.)

Kõrvallause liikide kokkuvõtlik tabel.

Põhisõna	Tingimus	Kõrvallause liik
—	kõrvallause väljendab tegijat või olijat	**aluslause**
—	kõrvallause märgib, kes, mis või missugune on pealause alus	**öeldistäitelause**
ase- või määrsõna	—	**alus-, öeldistäite-, sihitis-** või **määruslause** sõltuvalt sellest, mis lauseliikmeks on põhisõna
nimisõna	—	**täiendlause**
sihiline verb	kõrvallause vastab küsimusele ***mida?***	**sihitislause**
verb	kõrvallause märgib või täpsustab tegevuse kohta, aega, viisi, tingimust jne.	**määruslause**
omadussõna	—	**määruslause**
pealause tervikuna	—	**määruslause**

Ülevaade kõrvallauset alustavaist sõnadest.

290 Kõrvallauset alustavad **sidesõnad** (66, 119—120) on kahesugused: liht- ja ühendsidesõnad. Lihtsidesõnad on ***et***, ***kui***, ***nagu***, ***kuna***, ***kuni***, ***kuigi*** ja ***ehkki***. Ühendsidesõnad moodustuvad sõnade ***et*** ja ***kui*** abil. Sidesõnadega võivad alata järgnevad kõrvallaused.

Lihtsidesõnad.

Sidesõna	Kõrvallause liik	Näited
et	sihitislause	*Esimees ütles,* **et** *tänavu oli hea saak.*
	täiendlause	*Ema soov,* **et** *tütar kooli lõpetaks, täitus.*
	aluslause	*On selge,* **et** *oleme võitnud.*
	sihitismääruslause	*Leppisime kokku,* **et** *töötame üheskoos.*
	otstarbelause	**Et** *tööl oleksid paremad tulemused, tuleb tutvuda erialase kirjandusega.*
	põhjuslause	**Et** *Peep hästi karastatud oli, sai ta kiiresti haigusest võitu.*
	viisilause	*Kõnele nii,* **et** *kõik kuulaksid.*
	öeldistäitelause	*Ilm oli selline,* **et** *ära pista ninagi välja.*
kui	ajalause	**Kui** *Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud.*
	tingimuslause	*Tulen küll teatrisse,* **kui** *tööga valmis saan.*
	võrdluslause	*Töö oli keerukam,* **kui** *esialgu paistis.*
nagu	viisilause	*Tegime nii,* **nagu** *oli kästud.*
	võrdluslause	*Ta püüdis näo teha,* **nagu** *oleks ta solvunud.*
kuni	ajalause	*Jalutasime pargis,* **kuni** *algas kontsert.*
kuna	ajalause	*Salme töötas aias,* **kuna** *teised olid loomi söötmas.*
	põhjuslause	*Ta ei saa tulla,* **kuna** *on haige.*
kuigi **ehkki**	mööndusalause	**Kuigi** *(ehkki) tee oli tuisanud, vedasime palgid tee äärde välja.*

Ühendsidesõnad.

Sidesõna	Kõrvallause liik	Näited
sest et, **seepärast et,** **seetõttu et**	põhjuslause	*Peep sai hea hinde,* **seepärast et** *ta oli asjasse süvenenud.*
selleks et, **seks et**	otstarbelause	**Selleks et** *hein paremini kasvaks, tuleb heinamaad kuivendada.*
nii et	viisilause	*Vihma sadas kogu päeva,* **nii et** *saime läbimärjaks.*

Sidesõna	Kõrvallause liik	Näited
ilma et	viisilause	*Aino läks mööda,* ***ilma et*** *oleks meid märganud.*
olgugi et	mööndusla use	***Olgugi et*** *alles vähe aega töötame, ületame siiski plaani.*
nii kui, nõnda kui, otsekui	viisi- ja võrdluslause	*See maal sobib siia,* ***otsekui*** *oleks ta tellitud.*
niipalju kui	määralause	*Töötasime,* ***niipalju kui*** *suutsime.*
enne kui, niikaua kui, niipea kui, sellal kui	ajalause	***Enne kui*** *jalutama lähed, lõpeta kirjand.* *Teatage mulle,* ***niipea kui*** *direktor tuleb.*

Siduvad asesõnad.

Asesõna	Kõrvallause liik	Näited
kes *(kelle, keda* jne.*)*	täiendlause	*Meie tsehhis pole ühtki töölist,* ***kes*** *ei ületaks normi.*
mis *(mille, mida* jne.*)*		*Õunapuud,* ***mis*** *kolhoosiaeda istutati, on külmakindlad.* *Kandidaat,* ***kelle*** *poolt hääletame, on tubli seltsimees.*
	aluslause	***Kes*** *teisele auku kaevab, see ise sisse langeb.*
	öeldistäitelause	*Arvo on see,* ***kes*** *meile rõõmu valmistab.*
	sihitislause	*Kas sa tead,* ***kellest*** *on jutt?*
	sihitismääruslause	***Millest*** *süda täis, sellest suu räägib.*
kumb	aluslause	*Pole selge,* ***kumb*** *poistest on parem.*
	sihitislause	*Kas teate,* ***kumb*** *meeskond võitis?*
	sihitismääruslause	*Annan õuna sellele,* ***kumb*** *enne minu juurde jõuab.*
missugune *(milline)*	täiendlause	*See on mees,* ***millist*** *teist naljalt pole leida.*
	sihitislause	*Esimehelt küsiti,* ***missugused*** *on kolhoosi perspektiivid.*
	öeldistäitelause	*Tänavune suvi oli selline,* ***missugust*** *pole enam ammu olnud.*
	sihitismääruslause	*Õpetaja osutus just selliseks,* ***missugusena*** *olin teda kujutlenud.*

Siduvad määrsõnad.

Määrsõna	Kõrvallause liik	Näited
kus, kuhu, kust	täiendlause	*Maja,* ***kuhu*** *nad elama asusid, valmis äsja.*
	sihitislause	*Ma ei tea,* ***kust*** *need raamatud on ostetud.*
	sihitismääruslause	*Peeter kõneles sellest,* ***kus*** *ta oli reisinud.*
	kohalause	*Insener sõitis sinna,* ***kus*** *sai puhata.*
	ajalause	*Nüüd,* ***kus*** *noorkarja arv on suurenenud, tõuseb ka piimatoodang.*
millal, mil, kunas	ajalause	*Nüüd,* ***mil*** *võitlus rahu eest on tugevnenud, võib loota sõja vältimist.*
	sihitislause	*Ma ei tea,* ***millal*** *direktor saabub.*
	täiendlause	*M. Veske sündis samal 1843. aastal,* ***millal*** *sündis Koidulagi.*
kuidas	sihitislause	*Nägime,* ***kuidas*** *kõik on muutunud.*
	sihitismääruslause	*Õpetaja kõneles sellest,* ***kuidas*** *valmib raamat.*
	täiendlause	*Otsiti võimalusi,* ***kuidas*** *kergesti üle jõe pääseda.*
	viisilause	***Kuidas*** *lükkad, nõnda läheb.*
miks, mispärast, mistõttu	sihitislause	*Ütelge,* ***miks*** *see põld paremat saaki annab.*
	sihitismääruslause	*Agronoom kõneles sellest,* ***mispärast*** *tuleb suhkrupeeti rohkem külvata.*
kas	sihitislause	*Õpetaja küsis,* ***kas*** *kõik lähevad laulupeole.*
	sihitismääruslause	*Kahtlen,* ***kas*** *te suudate võita.*
	aluslause	*On kahtlane,* ***kas*** *tuleb ilus ilm.*

Kiillause.

Kõrvallause, nagu nägime, esineb lausena lauseliikme funktsioonis. Ta on kas alus või öeldistäide või täpsustab laiendina mõne sõna tähendust. Tal on oma öeldis ja ta võib paikneda teise lause sees. 291

Peale kõrvallause saab teise lause sees asuda veel üks öeldisega (öeldistega) lauseelement. Selleks on **kiillause** e. parentees. Lauset, mille koosseisu kiillause läheb, nimetatakse ta põhilauseks. See võib olla liht-, rind- või põimlause.

Kiillause erineb kõrvallausest selle poolest, et ta ei esine põhilause suhtes lauseliikmena, ei täida aluse ega öeldistäite funktsiooni ega täpsusta mõne sõna tähendust. Ta on lahtine element lauses, ta on vahele kiilutud (sellest ka nimetus), aga mitte ühte sulatatud. Teda saab lausest hõlpsasti välja jätta, ilma et lause struktuuris midagi muutuks. Ta ülesandeks on midagi meenutada, midagi möödaminnes iseloomustada, millelegi vihjata, midagi tagasihaaravalt esitada või seletada, midagi rõhutada või kinnitada, kellegi (autori või mõne tegelase) suhtumist või arvamist väljendada. Näit.

Juhan oli, ***nagu ma juba mainisin****, minust aasta vanem. See polnud kartus kohtu ega kinnitusseltsi ees —* ***siin olid ju asjad kõik joones*** *—, vaid hoopis midagi muud...* (A. H.) *Poiss vahtis maha, vajus ikka rohkem kössi ja,* ***mis noomijaid kõige enam vihastas****, ei hakanud nutmagi.* (O. L.) *Kui mind ka eriti ei hellitatud —* ***laste hellitamine oli tol ajal talurahva juures vist üldse harv nähtus*** *—, siis oldi mulle kui kõige väiksemale ometi hea.* (M. M.) *Kui ta mind armsaks peab —* ***ja seda ta vist teeb*** *—, kas tahate teda ahastusega hauda saata, oma last.* (L. K.) *Ja kui uude karjalauta elektrilüps sisse seatakse —* ***nende esimees ütles ühel koosolekul, et see on kindel*** *—, siis... Ta nägi küll, et tüdrukuile kippus miskipärsat naer näkku —* ***kunas säärased üldse mõistavad lõkerdamata olla!*** *— aga ta ei hoolinud sellest midagi...*

Kiillause võib koosneda mitmest lausest ja asuda ka põhilause osalausete vahel; ta võib paigutuda isegi põhilause lõppu, näit. *Pühapäevahommikuti aga võis teda ... jalutamas näha kõige moodsama lõike järgi õmmeldud suveülikonnas* ***(kui jalutuskäik toimus suvel)****.* (A. S.)

Kiillauseks peetakse ka **sulgudega** muust tekstist eraldatud omaette lauseid, näit. *Ja mida polnud sisse märgitud, seda ei saanud ka peale kapten Roosta enese ja Tõnis Tihu keegi teada. (****Ütleme kas või näiteks see, et Roost ise oli eelmisel ööl enne avariid ketisekli polte veidi sättinud.****) Nõnda andsid...* (A. H.)

Kiillause võib alata alistavate sidesõnadega nagu kõrvallausegi, kuid need ei loo siin põhilausega alistussuhet; vrd. *See oli, mis teda kõige enam vihastas* (kõrvallause) ja *Poiss vahtis maha ja,* ***mis noomijaid kõige enam vihastas*** (kiillause), *ei hakanud nutmagi.* Samuti on kiillausel hoopis teine intonatsioon kui kõrvallausel.

Kiillause saab olla ka elliptiline, ilma öeldiseta. Sellist nime- 292
tatakse **kiilsõnaks**. Näit.

*Sootaga pere, **tõesõna**, polnud kerget põlve näinud.* (R. S.) *Te ei meeldi mulle ainult ilusate silmade pärast (**tuline pilk Iiale**), vaid see-pärast, et...* (J. Sm.)

Kiilsõna saab paigutada ka lause algusse, näit. ***Tõsi küll**, kõik olid hämmastunud.*

Tavalisemateks kiilsõnadeks on ***tõsi*** (***küll***), ***ausõna***, ***vastu-pidi***, ***näiteks...***, ***teadagi***.

Liitlause interpunktsioon.

Samaväärsed osalaused (iseseisvad laused, sama astme kõr- 293
vallaused), mida ei seo sidesõnad ***ja***, ***ning***, ***ega***, ***või***, eraldatakse kir-jas kas **koma**, **semikooloni** või **kooloniga**, harvemini **mõtte-kriipsude** või **sulgudega**.

Kooloniga eraldatakse niisugused (peamiselt iseseisvad) side- 294
sõnata osalaused, millest järgnev eelmist põhjendab või sele-tab (saab alata sõnaga *sest* või *nimelt*). Näit.

*Meister muheles heameelest: ta töö tunnistati preemia väärilisek*s (teine osalause põhjendab muhelemist; osalausete vahele saame panna side-sõna *sest*: *Meister muheles heameelest, **sest** ta töö tunnistati preemia väär-iliseks*). *Otepää vanemal oli õigus: vaenlase jõugud olid edasiliikumises kiired* (teine osalause seletab, milles õigus seisnes; osalausete vahele saame panna sõna *nimelt*, mispuhul koolon asendub komaga). *Indrek peatus, vaatas ringi ja ärkas nagu unest: jõgi oli luhtadelt oma kallaste vahele tagasi tõmbunud. Nüüd olid osad vahetatud: inimene ründas sood. Üks näis olevat kindel: on alanud suur mäng, suurem kui kunagi varem.*

Kooloniga eraldatavate osalausete vahel võib asuda kõrval-lause, näit. *Sul on õigus: **kui me selliselt toimime**, läheb kõik hästi korda* (koolon eraldab siin tegelikult kaht iseseisvat lauset, kusjuures teise ees seisab kõrvallause *kui me selliselt toimime*). *Siis sündis, **mis mulle kõige enam imponeeris**: ta paneb mu sõnalausumata maha ja jalutab sõnalausumata edasi.* (E. V.)

Kooloniga eraldatakse ka otsene kõne sellele eelnevast saate- 295
lausest, näit. *Isa küsis äkki: „**Kas tahate homme kalale tulla?**“ Poisid vastasid kooris: „**Aga muidugi!**“*

296 Varemalt kasutati koolonit samuti perioodis (vt. § 277) tõusu ja mõõna vahel, näit. *Nii kui vahuse jõe müriseved lained, mis kalju pealt langevad oru sisse; nii kui taeva pikne mustade pilvede alt hirmsasti kärgatab: nõnda on jooksmas laulu ilus, tuline oja.* (Kr. J. P.)

297 **Mõttekriips** pannakse niisuguse osalause ette, mida tahetakse rõhutavalt, üllatavalt või eri tundetoonis esitada, mistõttu ta ees kõnes peetakse paus ja tast jäetakse mõned sõnad välja; osalaused võivad seejuures olla ka eriväärsed. Näit.

Tõest räägib iga mees — igal mehel oma tõde. (J. L.) *Toodi talle kausikesega piima — ei tahtnud. Käisime naabertaludest küsimas, luusisime metsaski — mis ära, see ära. Sekretärile kakskümmend häält vastu — kas pole see umbes sama mis läbikukkumine? Hugo katkestas järsult — Aavot ei tahaks loosse segada. Ei, tolle peräst võid mureta olla — endä leemepatta ei lase minä kedägi kaia.* (E. V.) *Kas sa's ei tea, mis ma teen — talitada aitan emal.* (O. L.)

Järgneva osalause esiletõstmiseks võib mõttekriipsu panna ühendava sidesõna *ja* (*ning*) ette: *Ta kuulas järele — ja jutud näisid õiged olevat. Veel paar silmapilku — ja mõlemad vihamehed kauplesid elu ja surma peale korgitseriga noa pärast.* (O. L.)

298 Üksikjuhtudel kasutatakse osalausete vahel ka kaht kirjavahemärki — **koma** ja **mõttekriipsu**. Koma märgib sel puhul lausete süntaktilisi suhteid, mõttekriips aga pausi. Näit. *Sel hetkel tuleb keegi ta laua juurde, — suur tume vari langeb katteklaasile. Nii võõrad silmad, — ja vahtis aga lakke ja rääkis segast juttu.* (E. V.)

Rohkem õigustust on komal koos mõttekriipsuga perioodis tõusu ja mõõna vahel. Näit.

Ja kuigi kala oli palju, nii et slepipaat istus murettegevalt sügavalt ja lõikas tõnguvalt, vaevalt nina kergitades läbi laine, kusjuures mere sinakas keel nilpsas ülemist pardalauda; kuigi mootorpaadi baki ja mootori vahelises ruumis visklesid siiad ja ahvenad räimede hõbedaselt helkivatel külgedel, — ei olnud paadis säärasele rikkale päevale nii omast erutatud, teovõimast, rõõmsat meeleolu. (J. Sm.)

299 Mõttekriipsudega eraldatakse peale selle pikemad kiillaused oma põhilausest, eriti kui kiillauses esineb komasid või kui ta on hüüd- või küsilause:

*Maja ümbruses ja mõisaõue ulatuses — **vähemalt väidavad seda mõned terasemad tähelepanijad** — ei vaata ta naljalt kunagi pere-*

mehelikult silmitsedes ringi. (E. V.) *Maret polnud siiski naiste hulgast, kes oma tuska, meelepaha või ka häbi — **ja häbi see ju pidi olemagi, selles polnud kahtlust** — ei suudaks talitseda.* (R. S.)

Kui mõttekriipsudega eraldatav kiillause asub komadega eraldatavate osalausete vahel, pannakse koma pärast kiillauset mõttekriipsu järele. Näit. *Kui Ants rääkis isamaa-armastusest — **ja seda tegi ta väga sagedasti** —, siis mõtles ta ikka oma õigustele ja eesõigustele.* (A. H. T.)

Sulgudesse pannakse kiillaused, mis esitatakse teises plaanis 300
või mida ei taheta esile tõsta, samuti kiilsõnad, mis tekstiga on nõrgalt seotud, nagu sõnaseletused, nimede häädlus jts. Näit. *Kindral kaotas oma vägedest vähemalt kolmveerand, kui mitte rohkem, ja pidas (**küllap taktikalistel kaalutlustel**) paremaks taanduda.* (V. G.) *Muidu lepib ta otmeki (**nisuleiva**), vedelate jahutoitude, katõki (**hapu lambapiima**) ja aedviljaga.* (E. V.) *Ametnik (**kärsitult**): Seda peate ära ootama.*

Sulgudesse pannakse ka omaette lausetena esinevad kiillaused (vt. § 291).

Semikoolon pannakse rahuliku tooniga liitlauseis niisuguste osa- 301
lausete vahele, mis on omavahel lõdvemini seotud, eriti kui liitlauses on ka tihedamalt seotud, komaga eraldatavaid osalauseid.

Kui juhtus midagi, katsus ta kohe jalga lasta; kui aga ei saanud, siis mugavamini vastu võtta, mille vastuvõtmisest ei pääsenud. (Fr. T.) *Ilm oli pilves; udutas nagu vihma; taevas tundus madalana, nagu kannaksid teda kõrgemate majade katuseharjad.* (A. H. T.)

Pikemais liitlauseis märgib semikoolon peale nõrgemate seoste ka pikemaid pause, näit.

„See muinasjutt on sündinud lugu," vastas Indrek ja jutustas, kuidas kakskümmend viis, kolmkümmend aastat tagasi käinud õnnis vallakirjutaja ja veel õndsam köster Vargamäe jõel vähki püüdmas; kuidas nad kahekesi vaielnud isamaa-armastuse üle; kuidas kirjutaja südaööl käinud jõepõhjas oma kalleid nattu otsimas ja sealt ilmatu suured kännud leidnud; kuidas need kännud Vargamäe Andrese ja Hundipalu Tiidu meeled siis ärevile ajanud ja kuidas vana sauna-Madis, siitnurga põline elanik, rääkinud nagu muinasjuttu sanglepalaanest, mis piiranud millalgi jõge; kuidas just neist jõepõhjakändudest tekkinudki tema isal ja ristiisal mõte jõevee allalaskmisest, et tuleksid tagasi vanad muinasjutulised sanglepalaaneajad. (A. H. T.)

302 Semikoolon pannakse ka perioodis tõusu samaväärsete, ühe ja sama sidesõnaga algavate liikmete vahele. Näit.

Kui te kohtate kalurikolhoosides nähtust, et noortest, sageli väheste kogemustega kaluritest koosnevatele paatkondadele antakse parimad püünised ja paadid, vanadele aga ülejäänu, nii et need sageli etendavad püüniste kaltsukorjajate ja jooksvate künadega merelkäijate osa; kui te analüüsite, kuidas selle all kannatab kolhoosi püügi üldplaan; kui te näete, missugused tohutud intervallid tekivad üksikute paatkondade teenistuse vahel, — siis pole vaja mingit keerulist matemaatikat „tundmatu suuruse" leidmiseks, mis seda kõike suunab. (J. Sm.)

303 **Koma** on liitlause kõige sagedasem kirjavahemärk. Komaga eraldatakse kõigepealt samaväärsed osalaused (iseseisvad laused, sama astme kõrvallaused), kui neid ei seo sidesõna ***ja***, ***ning***, ***ega***, ***või*** ja kui ei ole põhjust nende vahele panna koolonit ega semikoolonit. Kui nende vahel on ***ja***, ***ning***, ***ega***, ***või***, siis koma harilikult ei panda, näit. *Ta tahtis uuesti küsida, / aga sel silmapilgul oli ukse taga kobinat kuulda. Mõne päeva pärast puhkevad õunapuud, / seejärel löövad vahtrad mesilastest helisema. Ootame veel, / ehk ta tuleb.*

304 Sidesõna ***ja***, ***ning***, ***ega***, ***või*** ette pannakse samaväärseis lauseis koma, kui a) sellega algab lauses mõttepööre, mõtte ootamatu jätk (sidesõna *ja* või *ning* saab asendada sidesõnaga ***aga***), b) teistsuguse funktsiooniga lause (näit. käsk-, soov- või küsilausele järgneb jutustav lause või vastupidi) või c) kui koma panemine on vajalik mõtte selguse huvides. Näit.

Uusi sündmusi tuli peale, / ja need ei olnud mitte väikesed. Veel hetk, / ja ma oleksin uppunud. Muidugi, palava pliidi juures ei saanud ta kunagi oma uudishimu rahuldada, / ja pliit oli enamasti ikka palav. Ise peame ehitama ja ise ehitame, / või muidu ei kõlba me kuhugi.

Astu natuke kõrvale, / ja sa näed midagi huvitavat. Aga ärge nii ruttu hüüdke, andke pisut aega põhjas olla, / ega ma niipea upu. (A. H. T.)

Õlgadel rippus tal avar mantel, / ja parem käsi, kondine ja ahne, toetus mõõga käepidemele. (E. R.) *Lõikajailt pääseb ehmatushüüe, / ja hääl, mis ennegi oli armas, tekitab nüüd südames rõõmuvärinaid.* (E. Kr.) *Viinavabriku suits tõusis tornina külma taeva poole, päike läikis vabriku akendes, / ja pikas lahtises rennis . . . auras praak.* (Fr. T.)

305 Komaga eraldatakse kiilsõnad ja niisugused lühemad kiillaused, mis põhilausega rohkem ühte sulavad ning mida seetõttu

pole vajadust ei mõttekriipsude ega sulgudega eraldada (vrd. § 299 ja 300), näit. *Ta ei mõelnud seda,* ***tõsi küll****, halvasti. Viimaks, kui Toots omalt poolt veel ühe teemandikivi,* ***nagu ta seda ise nimetas****, Visakule vastu andis, olid kaubad koos.* (O. L.) *Ma austan teid, aga,* ***vabandage mind****, te olete ajast maha jäänud.*

Koma ei jää ära ka siis, kui kiillause ees on sidesõna ***ja, ning, ega, või***, näit. *Laev jõudis sadamasse ning,* ***nagu kuulda****, tõi suure laadungi kivisütt.*

Kui elliptilises kiillauses, mis algab sõnaga ***näiteks*** või ***eriti***, on järgnev sõna omastavas käändes, pannakse koma ainult kiillause ette (nagu omastavalise lisandi puhul), näit. *Paljude oma teoste,* ***näiteks „Mahtra sõja" ja „Prohvet Maltsveti"*** *loomiseks kogus E. Vilde palju materjali. Kõigi laste,* ***eriti Mardi*** *silmad särasid rõõmust.*

Koma kasutatakse ka otsese kõne sees või (kui otsene kõne **306**
kujutab endast jutustavat lauset) järel oleva saatelause eraldamiseks. Näit.

„Hakka sina peale," ***ütles peremees saunamehele****, „sina oled oma inimene."* (A. H. T.) *„Lühter on lühter,"* ***mõtleb Rein ja kingib kroonlühtri asemel väikese küünlajala.*** (J. L.)

Märkus. Kui saatelause ees on otsese kõnena hüüd-, soov- või küsilause, langeb osalauseid lahutav kirjavahemärk ühte hüüdu, soovi või käsku tähistava märgiga (hüüu- või küsimärgiga), poolelijääva mõtte puhul aga mõttepunktide või mõttekriipsuga, näit. *„Noh, poiss, sina ka siin!" / ütles isa. „Aga miks on vana Jaan alati siin?" / küsis ema. „Tere, tere, tere terr..." / vastas Lible.* (O. L.) *„Hea inimene —" / räägib Linda.*

Komaga eraldatakse eriväärsed osalaused, s. o. kõrvallause **307**
pealausest ja eri astme kõrvallaused omavahel. Näit.

See ajas ta ägedaks kui rapsiva hobuse, ***kes ei suuda koormat järele võtta.*** (R. S.) ***Kuigi nende vanusevahe oli oma poolsada aastat,*** *arutasid nad siin kahekesi minnes nagu omasugune omasugusega.* (A. H.) *Mine ja ütle neile,* ***et nad saavad minu vastuse, niipea kui tagasi jõuame.***

Kui kõrvallause on oma pealause sees, eraldatakse ta mõlemalt poolt komaga. Näit. *Tiit,* ***et oma sõnu viimaseks jätta****, nihvas ruunale kibedalt rooska.* (M. R.)

Koma eraldab eriväärseid osalauseid ka siis, kui nende vahel **308**
on sidesõna ***ja, ning, ega, või***. Näit. ***Kui küsima läksid****, ega vastust tema käest saanud. Ütle,* ***mis sa loed****, ning ma ütlen, kes sa oled* (esi-

mene kõrvallause asub pealausete *ütle* ja *ning ma ütlen* vahel; *ning* seob kaht pealauset). *Lapsed said teada,* ***mis siil sööb,*** *ja muretsesid talle rikkalikult toitu.* (Fr. T.) *Teele saab aru,* ***et asi koolivendade vahel korras ei ole,*** *ja alustab teist juttu.* (O. L.) *Või kui sa tõesti leidsid,* ***et su võõrasemal on õigus*** (2. astme kõrvallause, mis asub kahe 1. astme kõrvallause vahel), *ning sa nii kangesti järele anda tahtsid, siis oleksid sa seda juba kohe pidanud tegema.* (S. R.)

Kui ei tehta vahet pea- ja kõrvallause või eri astme kõrvallausete vahel, võib komade panemises vigu tekkida. Liitlauses *Küsiti sosistades,* ***mis on sündinud,*** *ja vastati samuti sosistades* asub kõrvallause kahe pealause vahel (*küsiti sosistades* ning *vastati samuti sosistades*), mida seob sidesõna *ja*; seetõttu satub selle ette koma. Teiselt poolt aga koosneb liitlause *Pärt tundis,* / ***kuidas ta käed lõdvaks läksid*** / ***ja kirves püüdis peost ära libiseda*** pealausest ja kahest 1. astme kõrvallausest (ühise põhisõnaga *tundis*), mistõttu *ja* ette koma ei tule (vt. § 303). Samasugune lugu on järgnevais lauseis:

Püüdsin õhtuti kauem seal viibida, / ***kus veel inimesi liikus*** / ***ning miski tähelepanu köitis*** (kaks 1. astme kõrvallauset ühise põhisõnaga *seal*). ***Kui võõrad olid läinud*** / ***ja kui isagi väsinult magama puges,*** / *istus Villu alles väljas ukse ees,* / ***nagu vaataks ta ilma*** / ***või nagu kuulaks ta rohutirtsude laulu.*** (A. H. T.) *Ta peatus ja nägi,* / *et kutsuja seisis käru kõrval,* / ***millel surises priimusetuli*** / ***ja auras kuum katel*** (kaks 2. astme kõrvallauset).

309 Eelmises paragrahvis oli juttu juhtumist, kus kõrvallause lõpeb sidesõna ***ja, ning, ega, või*** ees. Ent kõrvallause saab ka alata sellise sõna järel. Üldreegli järgi tuleks ka säärasel juhul kõrvallause kummaltki poolt komaga eraldada. Et me aga siin kõrvallause ees pausi ei pea, seepärast on tavaks saanud panna koma sidesõna ette, näit. *Iilid mängisid viljapuude ladvus, ja* ***kui õielehed pudenesid,*** *siis paisati neid lahtisest aknast sisse.* (J. M.) *Õhk oli täis lõokeste sillerdusi, ja* ***kuna neid väikesi laulikuid näha polnud,*** *oli tunne, nagu heliseks õhk ise.* (O. T.) *Mul pole kombeks näha unenägusid, või* ***kui ma ehk olengi neid vahel näinud,*** *siis on nad ununenud juba ärkamisel.*

Koma jääb ära, kui kõrvallause-taoline konstruktsioon kuulub vahetult eelneva öeldise juurde ja pealauset enam ei järgne, näit. *Jutusta õige meile tähtedest ja päikesest ning* ***kuidas see kõik tekkis*** (vrd. *Jutusta õige meile tähtedest ja päikesest ning* ***sellest,*** *kuidas*

see kõik tekkis, kus kõrvallause ei kuulu vahetult öeldise, vaid asesõna *sellest* juurde).

Ühendsidesõna osiseid tavaliselt ei lahutata, s. o. ta kuulub 310
tervikuna ühe osalause koosseisu:

Sedamööda kuidas *täisealiste tööväsimus ja söögiisu vähenesid, / muutus asi lõbusamaks.* (Fr. T.) ***Selle asemel et*** *võõras kohas karta ja põgeneda, / toimis ta hoopis teisiti. Nüüd rakendas pereṇaine hobuse ree ette, / **nii et** look raksatas.*

Kui ühendsidesõna esiosale langeb rõhk, muutub ta lauseliikmeks ja osalausete vahepiir nihkub viimase komponendi ette. Näit. *Keegi ei hakka sulle viltu vaatama ainult **sellepärast**, / et sa kahtlesid. Ja seekordne kojusaatmine nägi välja **nii**, / et Rutt tõttab teraval kõpsival sammul ees, mina aga astun pika sammuga järel...* (L. M.)

Sõnaühend ***sel ajal kui*** on ühendsidesõna, kui sellega märgitakse rööbitist olukorda või teisega rööbiti kulgevat, teisele enamasti vastandatavat tegevust (saab asendada sõnadega *samal ajal kui* ja kõrvallause järelasendi korral ka sidesõnaga *kuna*). Vrd. ***Sel ajal kui*** *naabritel kõik kodarad kohal seisid, / kippusid nad temal ikka logisema.* (A. S.) *Ei, ema, minul oleks pärast häbi midagi tahta, kui magan kodus ja hoian oma nahka, / **sel ajal kui** seltsimehed võitlevad.* (P. V.)

Kui sõnal ***ajal*** on ilmne nimisõna funktsioon, kui *sel ajal* tähendab ***selle aja jooksul***, ***neil hetkedel***, ei lähe ta sidesõna koosseisu. Vrd. ***Sel ajal*** [*, kui ta kirja luges,*] *sain teda lähemalt silmitseda.*

Ka ***juhul*** saab koos sõnaga ***kui*** käsitada ühendsidesõnana, nimelt kui talle ei lange rõhk.

Kuigi sõnu ***ainult***, ***eriti***, ***liiati(gi)***, ***iseäranis***, ***muidugi***, ***parajasti***, 311
vaat, ***peaasi***, ***ükskõik***, ***nimelt*** ja ***näiteks*** on raske ühendsidesõna osisteks pidada, ei tule neid järgnevast alistavast sõnast ***kui***, ***et***, ***mis***, ***kus*** lahutada, sest neid hääldatakse ühe tervikuna. Vrd. *Meie ajal lõhnavad saksad ka, võiavad ennast õliga, / **ainult et** kadaka haisu juurest ära kaotada.* (A. K.) *Aga Indrek ei olnud temaga ühel arvamisel, / **eriti mis** puutub naistesse.* (A. H. T.) ***Parajasti kui*** *tal viha hakkas lahtuma, / tuli uus asi ette. ...otsitakse ilmade algust ükskõik mis elemendist, **peaasi et** elem endist.* (A. H. T.) ***Ükskõik kuhu*** *pilgu pöörad, / kargab silma korrala gedus.* ***Vaat kui*** *tema laulma hakkab, / siis on alles laul.*

Neid ei tule ära segada käändsõnadega *kahju, imelik, võimalik, hea, huvitav* jts., mis peamiselt kõrvallause ees saavad esineda ühe-

sõnaliste elliptiliste lausetena. Vrd. ***Kahju,*** */ et meil temaga on nii suur vanusevahe.* ***Võimalik,*** */ et ta ise ongi süüdlane.* ***Hea,*** */ et sa tulid.*

Ka sõna ***ükskõik*** saab üksikuna elliptilise lause moodustada, näit. ***Ükskõik,*** */ et seegi oli ainult lõõpimine.*

312 Sidesõnad ***kui, nagu*** ja ***otsekui*** (*justkui*) võivad kuuluda nii võrdlusmääruse kui ka võrdluslause koosseisu. Esimesel juhul ei tule nende ette koma panna, teisel juhul tuleb. Vrd.

Valguse lilleline ornament langeb ***nagu pärsia vaip*** *üle põranda.* (Fr. T.) *Sõnum levis* ***nagu kulutuli.***

Ta nägu tõmbus tõsiseks, kuna talle näis, / ***nagu oleks Peetril ta sõnade suhtes mingi kahtlus.*** (A. H.) *Ikka kordub seesama, /* ***nagu oleksid puuri pistetud orav,*** *kes tallab seal oma ratast.* (A. H. T.)

313 Võrdluslause, millel on sama öeldis kui pealauselgi, saame hõlpsasti muuta võrdlusmääruseks, näit. *Ta* ***laulis,*** */ nagu laulab ööbik — Ta laulis* ***nagu ööbik.*** Seega langeb koma ära. Koma muutub tarbetuks ka siis, kui mõnest muust kõrvallausest jätame ära öeldise, mis on pealausega ühine. Näit. *Talle* ***meeldisid*** *samad lilled, mis* ***meeldisid*** *mullegi — Talle meeldisid samad lilled* ***mis mullegi.*** *Seda teiste kohtlemise oskust tal igatahes ei olnud* ***mis Maretil.*** *Luik kukub nagu kivi alla, hukkudes samas* ***kus ta eluseltsilinegi.*** (O. T.) *Ta ei olnud enam kaugeltki see* ***kes varemalt.***

Kui ära jäetakse öeldis, mis esineb eespoolses lauses, tuleb alistava sõna ette koma panna. Näit. *Karla rääkis, ilma et isegi õieti teadis, /* ***millest*** (välja on jäetud mitte *teadis*, vaid *rääkis*). *Virgusin selle peale, et midagi oli muutunud. Siis taipasin, /* ***mis*** (E. Maas.)

314 Fraseoloogilisse väljendisse kuuluval siduval sõnal ei ole alistamisfunktsiooni, mistõttu kõnes ta ees pausi ei peeta ja kirjas ta ette koma ei panda. Näit. *Ta põrnitseb tühja taevast nagu* ***kes teab mis imet. Tegi*** *Toots* ***mis ta tegi, valetas mis ta valetas,*** *aga Toots oli igapidi vapper poiss.* (O. L.) *Aga see oli ikka päris* ***viin mis viin.*** *Sajab ka sel sügisel* ***nii mis kole.*** *Siis paneb kuul minema* ***nii mis ulub.*** *Rauaga* ***on*** *nüüd veel* ***nii kuidas ta on.*** *Päike* ***hõõgus mis jaksas.*** *Nad olid tujust ära ja tusased mõlemad — mitte ei lasta elada —* ***tee mis sa tahad.*** *Peeter pidi isaga ühes minema,* ***saagu mis saab. Mõtleks kus asi!*** *...aida otsas kasvavad kaks kuusemürakat* ***et*** *teisi taolisi* ***annab*** *üle valla* ***otsida.*** (E. M.)

Lisanäiteid vt. § 282.

Osalause ja lauselühendi vahekord.

Lauseis *Nõnda mõtles Tõnu, kui ta seal puupinu ääres pakul istus* **315**
ja *Nõnda mõtles Tõnu seal puupinu ääres pakul istudes* on üks ja sama mõte väljendatud eri konstruktsioone kasutades. Samasugune on lugu lauseis *Kui heinategu oli lõpetatud, hakati rukist lõikama* ja *Heinategu lõpetatud, hakati rukist lõikama. Ma arvasin, et ta on teatris* ja *Ma arvasin tema teatris olevat.*

Mõnel juhul tekib ühe konstruktsiooni teisega asendamisel mõningane kvalitatiivne vahe. Näiteks lauses *Ta lamas seal veel hetke, joobunud oma kujutlustest* sulavad lamamine ja joobumine ühte, lauses *Ta lamas seal veel hetke ning oli joobunud oma kujutlustest* aga jäävad need rohkem omaette nähtusteks. Samuti on erinevus lauseis *Kogu oma pika raske elu oli ta hambaid kokku pigistades ülekohut talunud* ja *Kogu oma pika raske elu oli ta hambaid kokku pigistanud ja ülekohut talunud.* Lauses *Riti, pärast seda kui oli märja ülekuue seljast võtnud ja selle kotta varna riputanud, hakkas pliidi alla tuld panema* jaguneb meie tähelepanu kolme tegevuse vahel, aga lause puhul *Riti, võtnud märja ülekuue seljast ja selle kotta varna riputanud, hakkas pliidi alla tuld panema* koondub see rohkem tuletegemisele.

Mõned lauselühendiks nimetatud konstruktsioonid on sellised, mida ei saa millekski muuks taandada, kui me keele kallal ei taha just lausa vägivalda tarvitada. Näiteks lauses *Looduslikes elupaikades kasutab kuldnokk igasuguseid õõnsusi, alates vanadest rähnikoobastest ja lõpetades puusse mädanenud lõhedega* ei taandu *alates vanadest rähnikoobastest ja lõpetades puusse mädanenud lõhedega*, mida peetakse küll lauselühendiks, ei kõrval- ega iseseisvaks lauseks.

Teistsuguse loomuliku konstruktsiooniga ei asendu ka *müts peas* lauses *Poiss istus toas, müts peas.* Samasugune on lugu lauselühenditega järgmistes lausetes:

Poiss käis ***keha veidi tahapoole hoides****, pea püsti.* (R. S.) *Suur kaljukotkas vajub* ***vaevalt tiibu liigutades*** *kuristiku poole.* (Fr. T.) *...**jalad kaugele põrandavaibale sirutatud**, imes ta pikki tunde oma lühikest piibunosu.* (A. J.) *...uhked kuused seisavad kui liikumatud vahimehed,* ***lumekroone kõrgele tõstes.*** (J. L.)

Selliste hulka kuuluvad esmajoones absoluutne nominatiiv ja suurem osa viisimääruslikke ***des-***, ***nud-*** ja ***tud***-lauselühendeid.

316 Enamasti on lauselühend siiski mõneks teiseks konstruktsiooniks taandatav. Ta saab asendada kõrvallauset, iseseisvat lauset ja ka mõnd laienditega lauseliiget. Kõige sagedamini saab teda muuta **kõrvallauseks**, nimelt määrus-, täiend- või sihitislauseks.

Sihitislause, mille öeldiseks on verb *näima, tunduma, paistma, arvama, mõtlema, nägema, kuulma, kuulduma, teadma, ütlema, tundma, lootma, leidma* jts., asenduvad eesti keeles väga sageli ***vat-***, harvemini ***mas-***lauselühendiga. Näit. *Korraga tundis ta* ***midagi jalaketra kutistavat.*** (Vrd. *Korraga tundis ta,* ***et midagi kutistab jalaketra.***) *Kätega katsudes leidis ta* ***selle olevat mingi heintele ja oksaraagudele laotatud riidetüki.*** (Fr. T.) *Henn siis ütles* ***enese Nõuni järvel metsparte näinud olevat.*** (A. K.) *Nägin* ***teda lastega mängimas.***

Täiendlause, kus alistavaks sõnaks on *kes* või *mis*, asendub täiendilise ***v-*** või ***nud-, tud***-lauselühendiga. Näit. ***Avanevast ning kohe jälle kinni langevast*** *uksest paiskub sisse öötuult.* (Vrd. *Uksest, mis avaneb ja kohe jälle kinni langeb, paiskub...*) *Nõuti hooajatöölisi, kes jõest* ***sinna parvetatud*** *palke välja tõmbaksid.* ***Külmaga harjumata*** *inimesed kisuvad end küüru.*

Määruslauseist asenduvad ajalaused ***des-*** ja määrusliku ***nud-, tud***-lauselühendiga. Näit.

Mees ja naine peatusid jälle töös, ***nähes sedasama poisikest ühes saatjaga tulevat.*** (Fr. T.) (Vrd. *Mees ja naine peatusid jälle töös,* ***kui nad nägid sedasama poisikest ühes saatjaga tulevat.***) ***Hommikul ärgates*** *tundis ta end reipana. Kui ta paar tundi hiljem,* ***olles kodus ära käinud,*** *sepa juurde sisse astus, leidis ta terve hulga mehi eest.* (E. Kr.) ***Üks asi lõpetatud,*** *pidi ta kohe teist alustama.*

des-lauselühendit saab kasutada ka mõnede võrdlus-, tingimus- ja põhjuslausete asemel. Näit. *Ta kasukas laienes allapoole ja kobises ikka rohkem,* ***nagu öö lähenemist aimates.*** (Fr. T.) (Vrd. *...kobises ikka rohkem,* ***nagu aimaks ta öö lähenemist.***) *Nii pidi see olema* ***jälgede järgi otsustades.*** (Vrd. ***...kui jälgede järgi otsustada.***) *Ma olen kurb* ***sind säärases seisundis nähes.*** (Vrd. *Ma olen kurb,* ***et näen sind säärases seisundis.***)

Mõned eitavad viisi-, mööndus- ja põhjuslaused asenduvad ***mata***-lauselühendiga. Näit. *Seal rääkis ta kellegagi läbi lahtise akna,* ***ise hobuse seljast maha tulemata.*** (Fr. T.) *Järgmisel ööl magasin,* ***hoolimata suurest reisiväsimusest,*** *kaunis rahutult. Ja* ***väljapääsu***

***leidmata** tarvitaski vahetevahel võtteid, mis pole omased tõelisele brigadirile.*

Mõned otstarbelaused asenduvad ***ma***-lauselühendiga. Näit. *Ta tuli **jälle uusi käske andma.*** (Vrd. *Ta tuli, **et jälle uusi käske anda.***)

Lauselühendid järgnevais lauseis saab taandada iseseisvaiks lau- **317**
seiks või nende osaks. Näit. ***Minutiks mäeveerul peatudes** vaatasid nad vaikides alla linnale.* (Vrd. ***Nad peatusid minutiks mäeveerul** ja vaatasid vaikides alla linnale.*) *Vares kohmitseb söestunud oksal ja tuvikene kudrutab varemekarniisil, **aimates kevade tulekut.*** (M. R.) (Vrd. *Vares kohmitseb ... ja tuvike kudrutab varemekarniisil — **nad aimavad kevade tulekut.***) *Kunagi oli jõgi olnud palju laiem, **ulatudes kõrge kaldani**, mis praegu oli veest lahutatud laia lausikmaaga.* (Vrd. *Kunagi oli jõgi ... palju laiem, **ulatus kõrge kaldani...**) **Tõmbudes kardinate varju**, et teda väljast ei märgataks, jälgis Helene jalutajaid.* (Vrd. ***Helene tõmbus kardinate varju** ... ja jälgis jalutajaid.*) *„Minule tuuakse materjal koju kätte," vastas ta Juljusele külmalt, **pöörates samas talle oma turjaka selja.*** (E. Kr.) (Vrd. *...vastas ta Juljusele **ja pööras talle oma turjaka selja.***)

Lauses ***Ukse kinni vajudes** vajus otsekui terve maailm kõrvale* ei **318**
ole lauselühendit loomulik taandada ei iseseisvaks ega kõrvallauseks, vaid laiendiga lauseliikmeks: ***Ukse kinnivajumisega** vajus otsekui terve maailm kõrvale.* (Fr. T.)

Kui juba „põhimõtteliselt" püüda võimalikult kõiki lauselühendeid millekski taandada, siis tulevad arvesse isegi iseseisva lause pealiikmed. Vaatleme lauset *Ta võttis kirja vastu käte värisedes.* Uudne ning põhiline on siin käte värisemine, kuna kirjast ja selle andmisest on, nagu lausest selgub, juba juttu olnud. Et põhilist ei ole loomulik kõrvallauses väljendada, seepärast saame „taandatud" lauseks *Kirja vastuvõtmisel ta **käed värisesid.*** Nii saame ka lausest *Päike loojus **pilvede punetades*** lause *Päikese loojumisel **pilved punetasid.***

Otsese kõne asendamine kaudsega. Tsitaadid.

Otsene kõne (lad. *oratio recta*) annab kõneleja ütluse edasi muut- **319**
mata, ta enese sõnadega. Rohkem kui muus tekstis on otseses kõnes küsi-, hüüd-, katkelisi ja elliptilisi lauseid, pöördumisi, hüüatusi, dialektisme, vulgarisme jne.

Otsest kõnet „saadab" harilikult **saatelause**. Sellega märgitakse, kes on otsese kõne autor, millistes tingimustes toimub otsese kõne väljendamine, ühesõnaga seda, mis on vajalik lausutava sisu ja tundetooni paremaks mõistmiseks. Ta võib asuda otsese kõne ees, sees või järel.

Mõnikord esineb saatelause ka lühendatult, ainult kõneleja nimena (näiteks näidendeis). Kui kõneleja isik on ilma saatelausetagi selge, jäetakse see hoopis ära. Näit.

„Sündis poiss," lausus Andres.

„Elab?" küsis naabri eit.

„Laps elab, aga Krõõt..."

Andres ei saanud öeldud, mida ta öelda oli tahtnud. Midagi valusat pitsitas kurgu kinni.

„Heldene aeg!" hüüdis Oru perenaine. „Mis siis saab? Neli väikest..."

Ka temal jäid nüüd sõnad millegi valusa pärast kurku kinni.

„Jah, neli väikest," ütles Andres. (A. H. T.)

Kahe või enama isiku vestlust nimetatakse **dialoogiks**. Iga kõneleja ütlus dialoogis on **repliik**.

Kõneleja ütlust, mis on edasi antud refereerivalt, ümberjutustatult, nimetatakse **kaudseks kõneks** (lad. *oratio obliqua*). Selles puudub isikupärane joon, antakse edasi ainult sisu oluline osa.

320 Refereerimisel asenduvad otsese kõne isikulised asesõnad kaudse kõne väljendaja seisukohalt vastava asesõnaga. Kui kaudse kõne väljendajaks ning teate saajaks on üks ja sama isik, esineb kaudses kõnes 1. isiku asesõna (*mina, meie*), näit. *Kodus küsis isa minult: „Noh, kas* ***sul*** *hirm peale ei tulnud?" — Kodus küsis isa, kas* ***mul*** *hirm peale ei tulnud.*

Kui teate saajaks on kaaskõneleja, esineb kaudses kõnes 2. isiku asesõna (*sina, teie*), näit. *„****Teda*** *võib usaldada," ütles õpetaja sinu kohta. — Õpetaja ütles, et* ***sind*** *võib usaldada.*

Kui refereeritakse otsest kõnet, mis käib isiku kohta, kes kõnelusest osa ei võta, tarvitatakse 3. isiku asesõna (*tema, nemad*), näit. *„****Minule*** *see asi ei meeldi," ütles ema Anule. — Ema ütles Anule, et* ***talle*** *see asi ei meeldi.*

321 Peale isikuliste asesõnade muutub otsese kõne refereerimisel mõneti ka lause liik ja ehitus.

Otsene kõne	Kaudne kõne
1. *„Mis sa siin teed?" küsis Ants Jürilt.*	1. *Ants küsis Jürilt, mis ta siin teeb.*
2. *„Minge kiiresti koju!" hüüdis isa meile.*	2. *Isa hüüdis meile, et me kiiresti koju läheksime.*
3. *Tiit ütles: „Ma olen sellega nõus."*	3. *Tiit ütles, (et) ta olevat sellega nõus.*
4. *Ma ütlesin ju sulle: „Sa võid selle endale võtta."*	4. *Ma ütlesin ju sulle, et sa võid selle endale võtta.*

1 Kui otsene kõne on küsilause, muutub küsimus kaudseks küsimuseks; selle järele küsimärki ei panda (1. lause).

2 Kui otsene kõne on käsklause, muutub käskiv kõneviis harilikult tingivaks (2. lause).

3 Kui otsene kõne on jutustav või hüüdlause, muutub kindel kõneviis harilikult kaudseks (3. lause). Kindlasse kõneviisi jääb tegusõna sel korral, kui otsese kõne edasiandjaks on 1. isik (4. lause).

4 Kaudne kõne algab harilikult sidesõnaga ***et***. Sidesõna *et* ei asetata kaudse küsimuse ette (1. lause); kaudse kõneviisi puhul võib *et* puududa (3. lause).

Rahvakeeles esineb ka otsese ja kaudse kõne segavorm *(oratio mixta)*. Selle kohta leidub näiteid kirjanduseski. Vrd. *Nüid viidud kiriku vöölmünder Poe Joan kohtu ette. Küsitud jälle,* ***kas vannud vana seaduse peale.*** (E. V.) *Ma oleksin heal meelel küll kõigilt küsinud:* ***et ütelge,*** *kuis seni mu armsad elanud?* (J. T.)

Otsesele kõnele on lähedased **tsitaadid**. Need on sõnasõnalised väljavõtted teosest või tuntud isikute väljendid. Neid kasutatakse toodud väidete kinnitamiseks või mõttele suurema ilmekuse andmiseks. Autori kirjaviis tsitaadis säilitatakse. Tsiteeritavast lausest võib mõned osad välja jätta. Väljajäetud sõnu tähistatakse mõttepunktidega, lauseid aga mõttekriipsudega (enamasti nurksulgudes). Kui tsitaat, mille algult on sõnu ära jäetud, liitub tihedalt tekstiga, on mõttepunktid tarbetud (sel korral osutab väljajättele juba väike algustäht). Näit. *Fr. Tuglas on selle kohta öelnud, et „kõik meie paremad kirjanikud ... on ikka midagi pooldanud, idealiseerinud või põlanud — ning selles peitub nende jõud ja väärtus".* **322**

Ükskord loeme müürilehtedelt: „...peaosas esineb ENSV teeneline näitleja Anne Undla...“ (S. R.) *Tartu-perioodist kirjutas Vilde 1895. a. ühes kirjas: „Muidu on meil Tartus era-ringkondades väga elav vaimlik elu ... Siin on üks Läti üliõpilaste teaduslik selts, kes suure agarusega rahva-majanduslisel põllul töötab. Selts on mitte-rahvusline.* [— —] *Ka mina olen selles ringkonnas õpilane.“*

Teaduslikes töödes varustatakse tsitaat joonealuse märkusega, kus ära näidatakse tsitaadi päritolu — ta autor, teose pealkiri, ilmumiskoht ja -aeg ning lehekülg. See võimaldab vajaduse korral tsitaadi õigsust kontrollida ja kontekstiga tutvuda või lisaandmeid hankida. Kui tekst oma laadilt ei võimalda viidet joone alla viia (aja- või seinaleheartiklis, õpikus vm.), esitatakse see vahetult tsitaadi järel, näit. *„Neist seadustest, mis seadsid naise alluvasse seisundisse, ei jäänud Nõukogude vabariigis kivi kivi peale,“ ütles Lenin* ***(Teosed, 24. kd., lk. 467)***.

Viiteid kasutatakse ka sel puhul, kui teist autorit ei tsiteerita, vaid ainult refereeritakse; sel korral märgitakse viite ette harilikult ***vt.***, ***vrd.*** vms.

323 Otsene kõne ja tsitaadid pannakse jutumärkidesse. Jutumärkidesse ei panda värsiridu, kui need on nii paigutatud, et ei sula muu tekstiga ühte. Näit. *Juhan Smuul räägib kevade tulekust niisuguste sõnadega:*

Mai tuli. Ta soojad ja hämarad ööd
olid jaanikuu õhtute vennad.
Süda rinnus on muutunud põlevaks söeks
töörõõmust ja kevadest endast.

Jutumärkidesse ei panda ka näidendi repliike, sest eri šriftid näitavad siin ära, mis kuulub repliigi koosseisu ja mis mitte.

Samuti jäetakse jutumärgid ära otseses kõnes kiillausena sulgudes antud autoripoolse vahemärkuse ees ja järel, näit. *Ta jättis kudumise pooleli, vaatas üles Sandri poole ja ütles: „Aga kui ma tõesti pidalitõbine olen* ***(nüüd söandas ta selle sõna kogu pikkuses välja öelda)****, kui ma tõesti pidalitõbine olen, kas siis pole parem, et ma enne surre kaon, kui Mägara mu haigusest teada saab.“* (A. H.)

Teiste otsese kõne kirjavahemärkide kasutamist vt. § 295 ja 306.

Liitlause analüüs.

Liitlause analüüsimisel on otstarbekas kõigepealt öeldiste järgi 324
leida osalaused, seejärel määrata nende seos (rinnastav või alistav). Seos näitab ära, kas tegemist on rind- või põimlausega. Põimlauses leitakse pea- ja kõrvallaused ning osalausete asetus (järjestikune või hõlmav), selgitatakse kõrvallause põhisõna, liik ja aste. Üksikute osalausete piirides leitakse koondlause korduvad liikmed, lisandid, ütted, hüüdsõnad, lauselühendid, otsene kõne, fraseoloogilised väljendid, kiillaused ja kiilsõnad. Koos nende elementidega selgitatakse kirjavahemärkide kasutamist.

Kogu selle töö eesmärgiks on saada ülevaade osalausete seostest ja terve lause struktuurist ning omandada kindlust lausete moodustamises ja kirjavahemärkide tarvitamises.

Näit. ***Pikkamisi astudes jõudis ta, ilma et oleks isegi märganud, välja laanest seljandikku mööda käivale teele.*** (J. M.) See on ühest pea- ja ühest kõrvallausest koosnev hõlmava asetusega põimlause. Pealause *Pikkamisi astudes jõudis ta välja laanest seljandikku mööda käivale teele* sisaldab kaks lauselühendit: *pikkamisi astudes* ja *laanest seljandikku mööda käivale*; esimene neist on määruslik (kuulub verbi *jõudis* juurde ja märgib teoviisi), teine täiendiline (põhisõnaks *tee*). Komaga ei ole vaja kumbagi eraldada. Kõrvallause *ilma et oleks isegi märganud* põhisõnaks on *jõudis välja*; ta märgib teoviisi (viisilause) ning on kui hõlmatud kõrvallause kummaltki poolt komaga eraldatud. Ühendsidesõna osiseid komaga ei lahutata.

Ta esimeseks mõtteks oli kahetseda, et ta seal treppide lõpul siiski mõnd lihtsamat inimest kinni ei pidanud, et järele pärida, kust oleks kõige õigem minek turule. (M. R.) See on põimlause. Pealauseks on *Ta esimeseks mõtteks oli kahetseda.* See alistab endale kõrvallause *et ta seal treppide lõpul siiski mõnd lihtsamat inimest kinni ei pidanud*, mille põhisõnaks on *kahetseda*; tegemist on seega 1. astme kõrvallausega, nimelt sihitislausega (vastab sihilise verbi puhul küsimusele *mida?*). Pea- ja kõrvallause on järjestikuses asetuses. Osalause *et järele pärida* on 2. astme kõrvallause põhisõnaga *kinni ei pidanud*; ta väljendab kinnipidamise põhjust ja on seega põhjuslause. Viimane osalause on 3. astme kõrvallause — sihitislause — põhisõnaga *järele*

pärida. Kõik osalaused kui alistussuhtes olevad (eriväärsed) laused eraldatakse kirjas komaga.

Siis heideti sinnasamasse metsa äärde rohu peale ning magati senikaua, kui päike oli juba kastegi kuivatanud ja vari oli seitsme jalapöia pikkune. (M. M.) — Kahest pea- ja kahest kõrvallausest koosnev liitlause (segaliitlause). Pealausete *Siis heideti sinnasamasse metsa äärde rohu peale* ja *magati senikaua* vahel on sidesõna *ning*, mistõttu koma ei panda. Mõlemad kõrvallaused (*kui päike oli juba kastegi kuivatanud* ning *vari oli seitsme jalapöia pikkune*) kuuluvad koos pealause sõna *senikaua* juurde ja on seega 1. astme kõrvallaused; nad märgivad aega, mistõttu on ajalaused. Koma nende vahele ei panda, sest neid kui samaväärseid osalauseid seob sidesõna *ja*. Sõnad *senikaua* ja *kui* on komaga lahutatud, sest esimene neist on rõhutatud.

Kui kohtunik oli talle seletanud, milles teda süüdistatakse, ja lõpuks küsis, kas ta end selles süüdi tunnistab, süü omaks võtab, vastas ta lühidalt: „Ei." (A. H. T.) — Viiest osalausest koosnev liitlause. Kaks pealauset: *vastas ta lühidalt* ja *„Ei"*; nende vahel on koolon, sest esimesele kui saatelausele järgneb otsene kõne; otsene kõne on jutumärkides. Kõrvallause *kui kohtunik oli talle seletanud ja lõpuks küsis* sisaldab koondlause korduvad liikmed *oli seletanud* ja *küsis*; neid ühendab sidesõna *ja*. See on 1. astme kõrvallause, sest ta põhisõna *vastas* on pealauses; et ta väljendab aega (*millal vastas?*), on ta ajalause. Kõrvallause *kas ta end selles süüdi tunnistab, süü omaks võtab* sisaldab samuti kaks koondlause korduvat liiget — *süüdi tunnistab* ja *omaks võtab*, kuid neid ei seo sidesõna ***ja, ning, ega, ehk, või, kui ka***, seepärast pannakse nende vahele koma. Põhisõna *küsis* on 1. astme kõrvallauses, seepärast on tegemist 2. astme kõrvallausega, nimelt sihitislausega (vastab sihilise verbi puhul küsimusele *mida?*). 2. astme kõrvallause on ka *milles teda süüdistatakse*, sest ta põhisõna *oli seletanud* asub 1. astme kõrvallauses; on samuti sihitislause; paikneb teise osalause sees, seepärast eraldatakse kummaltki poolt komaga, hoolimata sellest, et teine koma satub sidesõna *ja* ette.

Üks lohutus oli ometi: kui kõik peavad õppima, eks siis tema õpi ka, ega siis temagi viletsam ole kui Mossa keti otsas või linavästrik toaharjal. (A. H. T.) — Kolm pealauset ja üks kõr-

vallause. Pealausete *Üks lohutus oli ometi* ja *eks siis tema õpi ka* vahele pannakse koolon, sest järgnev seletab, milles lohutus seisnes. Koolon satub vahetult kõrvallause *kui kõik peavad õppima* ette (kuulub sõna *siis* juurde ja on tingimuslause). Teise ja kolmanda (*ega siis temagi...*) pealause vahel on küll sidesõna *ega*, aga ometi pannakse koma, sest temaga algab mõttepööre. Kolmandas pealauses on sõna *kui*, kuid selle ette koma ei panda, sest ta ei kuulu võrdluslause, vaid võrdlusmääruse koosseisu. Lisaks hõlmab see pealause veel kaks koondlause korduvat liiget — *Mossa* ja *linavästrik*; nende vahel ei ole koma sidesõna *või* tõttu.

Tõsi, ka kalasadam oli pidanud jääma endisse kohta — paatidega ju sohu ei pääse — ja sinna, Pitkaninale, Joosep ja Kaarli nüüd tõttasidki, et korve ahvenate vastu vahetada. (A. H.) — Põimlause, mis sisaldab kiilsõna (*tõsi*), kiillause (*paatidega ju sinna ei pääse*), kaks pea- ja ühe kõrvallause. Kiilsõna asub lause algul ja on eraldatud komaga, kahe pealause vahele paigutunud kiillause on kirjas ära märgitud mõttekriipsudega. Teises pealauses on kaks korduvat liiget, kaks kohamäärust — *sinna* ja *Pitkaninale*; teine neist täpsustab esimese sisu, mistõttu on komadega eraldatud. Kõrvallause *et korve ahvenate vastu vahetada* põhisõna *tõttasidki* kuulub pealausesse, mistõttu ta on 1. astme kõrvallause, liigilt otstarbelause.

Mõnikord, kui Ants jääb kraavide vahele loomi tõrjuma, et need jõe äärde ei pääseks, ja kui Indrek tundi kaks kupulehtede vahel õngekorki vahib, valutab tal süda veel kaua aega pärast seda, valutab ööselgi, nii et magusa valu pärast ei saa õieti magada. (A. H. T.) — Üks pea- ja neli kõrvallauset. Pealauses *Mõnikord valutab tal süda veel kaua aega pärast seda, valutab ööselgi* kordub öeldis (*valutab*); koma on vahel, sest pole sidesõna ***ja***, ***ning***, ***ega***, ***ehk***, ***või***, ***kui ka***. Pealause sisse on paigutatud kolm kõrvallauset; neist esimene (*kui Ants jääb kraavide vahele loomi tõrjuma*) ja kolmas (*kui Indrek tundi kaks kupulehtede vahel õngekorki vahib*) on 1. astme kõrvallaused, ajalaused — kuuluvad pealause sõna *mõnikord* juurde, mis on ajamääruseks. Nende kõrvallausete vahele astub 2. astme kõrvallause *et need jõe äärde ei pääseks*, mille põhisõnaks on *jääb tõrjuma*; ta väljendab eesmärki, otstarvet ja on seepärast otstarbelause. Ta lõpeb 1. astme kõrvallauseid ühendava sidesõna *ja* ees, mistõttu selle ette tuleb koma panna. Viimase kõrvallause *nii et magusa valu*

pärast ei saa öösiti magada põhisõnaks on pealause verb *valutab*, mistõttu ta on 1. astme kõrvallause, liigilt viisilause.

Sellisele analüüsile võib järgneda lauseliikmete määramine.

Analüüsimisel on soovitatav lauseid kujutada graafiliselt (vt. § 283) või teha nende skeemid, näit.

Tootsil juhtus maadlemise juures väike õnnetus: ta rebis oma kuuesaba lõhki. (O. L.)

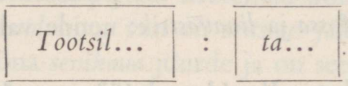

Sedamööda kuidas ilmad sügise poole kaldusid, hakkas ka sauna au tõusma. (Fr. T.)

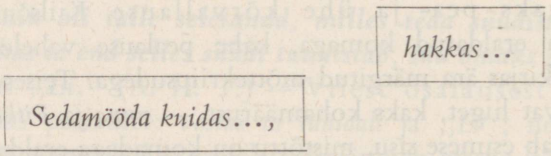

Kas olid sipelgad kõik surnud või olid nad teise paika rännanud, seda poisid ei teadnud. (A. H. T.)

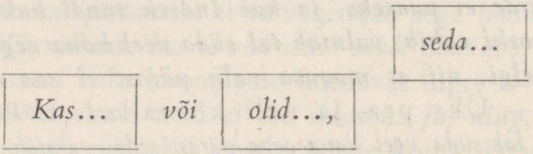

See, mis poiss ütles, polnud öeldud hammustava halvakspanuga ega just purevalt. (R. S.)

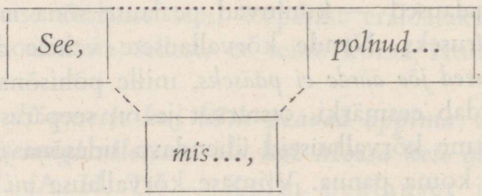

SÕNADE JÄRJEKORD LAUSES.

Sellel, kuidas sõnad lauses on järjestatud, on oluline tähtsus. Järjestusest sõltub kõigepealt lause sujuvus või konarlikkus. Ebaloomuliku sõnakorraga teksti on halb lugeda, ta jätab kas saamatuse või omapäratsemise mulje (vrd. *Laps vaikides vaatas pealt seda. Väsimatult terved päevad töötab põllul ta.*). 325

Teiseks sõltub sõnakorrast lause kergem või raskem mõistetavus, lause selgus või ähmasus, sageli isegi mõte. Nii ei saa lausest *Pärast töö lõppu klubiruumis toimus nõupidamine* aru, kas klubiruumis toimus töö või nõupidamine. Lauses *Ema ootas isa koju* peame sõna *ema* aluseks ja *isa* sihitiseks ainult sellepärast, et esimene asub lause algul, teine öeldise järel. (Vrd. *Isa ootas ema koju*, kus omakorda sõna *isa* käsitame alusena.) Erinev tähendus on ka lauseil *Võtan viis tükki* ja *Võtan tükki viis.*

Võrreldes lauseid *Viimased akordid kõlasid kaunilt* ja *Kaunilt kõlasid viimased akordid*, märkame, et ühe ja sama sõnalise koostise juures on neil erinev kaal: esimene annab edasi peamiselt ainult informatsiooni, teine aga väljendab esmajoones suhtumist. Lauseist *Tema ei ole korralik töömees* ja *Korralik töömees tema ei ole* pakub esimene informatsiooni, teine aga püüab veenda.

Mõningaid sõnu saame lauses ümber tõsta, teisi mitte, ühtede vahele saame panna teisi sõnu, teiste vahele ei saa. Lauses *Nad tõttasid kiirel sammul kodu poole* ei saa sõna *kiirel* asetada sõna *sammul* järele ja sõna *poole* sõna *kodu* ette; sõnade *kodu* ja *poole* vahele ei saa teisi sõnu asetada; sõnade *kiirel* ja *sammul* vahele võib paigutada ainult teise omadussõna, muid sõnu mitte. Need on kindla, kivinenud seosega sõnad. Kivinenud sõnaseoseid on eesti keeles võrdlemisi vähe. Enamikul juhtudel saab sõnu omavahel ümber paigutada ja nende vahele teisi sõnu asetada. Need on vabama seosega sõnad.

Valitsev sõnakord, nagu kõik keelenähtused, on kujunenud aegade jooksul ja muutunud enam-vähem kindlaks uususeks. Igas keeles on see erinev. Vabamate seoste rohkuse tõttu on eesti sõnakord paindlik. Paljudel juhtudel saab rääkida pigemini tendentsidest kui reeglitest. Oma paindlikkusega pakub ta häid võimalusi mõtteid ja suhtumisi vaheldus- ja nüansirikkalt väljendada.

Alljärgnevas koondatakse peamine tähelepanu vabamatele seostele, eesti sõnakorda iseloomustavatele tendentsidele ja võimalustele.

Pealause algus.

326 Eesti keeles on kaks tavalist pealause[1] alguse tüüpi: a) A — Ö... ja b) ÖL — Ö — A[2]..., kusjuures alusele ja öeldise laiendile võib eelneda täiend. Näit.

a) *Ema* (A) *ei nõudnud* (Ö) *nende käest isesugust tänu. Illimar* (A) *ärkas* (Ö) *hommikul sellest, et... See* (A) *oli* (Ö) *läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul.*

b) *Nüüd* (ÖL) *võttis* (Ö) *Henn* (A) *linnu koera lõugade vahelt ära. Seejuures* (ÖL) *veeretab* (Ö) *ta aju* (A) *palaval kiirusel kättemaksumõtteid. Sellegi nõu* (ÖL) *leiab* (Ö) *Toots* (A) *päris kohase olevat.*

Nagu näha, seisavad alus ja öeldis kummaski tüübis kõrvu. Ühine on veel see, et öeldis asub teisel kohal, järgnedes kas alusele (A — Ö...) või öeldise laiendile (ÖL — Ö — A...); seda nähtust nimetatakse öeldise teise koha seaduseks. Alus seisab kas esimesel või kolmandal kohal.

Liitajalise öeldisega ja modaal- või aspektverbiga lauses asetub teisele kohale abi-, modaal- või aspektverb, alus jääb selle ette (tüübis A — Ö...) või järele (tüübis ÖL — Ö — A...), näit. *Tol korral* ***olid*** *nad* ***olnud*** *lihtsalt pealtvaatajad. Niisugused praod* ***on*** *ju nii mõnegi inimese elu* ***nõudnud.*** *Nüüd* ***sai*** *Joosep sellest kõigest juba kainemalt* ***mõelda.***

327 Öeldise laiend lause algul võimaldab lauset eelnevaga hõlpsasti seostada, paljudel juhtudel mõnd sõna rõhutavalt esitada või lausele emotsionaalset värvingut anda. Võrreldagu rõhuasetuse ja tundetooni poolest lauseid *Ta* (A) *ei osanud* (Ö) *end isegi petetuna*

---

[1] Pealauseks nimetame siin ka niisugust iseseisvat lauset, mis ei kuulu põimlause koosseisu.

[2] **Lühendid-sümbolid**: A — alus, Ö — öeldis, ÖL — öeldise laiend (sihitis või määrus), S — sihitis, M — määrus, KM — kohamäärus, AM — ajamäärus, SM — sihitismäärus, VM — viisimäärus, ÖT — öeldistäide, ÖTM — öeldistäitemäärus.

tunda ja *Isegi petetuna* (ÖL) *ei osanud ta end tunda. Võitlus* (A) *möllas* (Ö) *hirmsasti* ja *Hirmsasti möllas võitlus.*

Peale selle annab tüüp ÖL — Ö — A... võimaluse ühe laiendi lause algusse paigutamisega vähendada pealiikmeile järgnevate öeldise laiendite hulka.

Kõige sagedamini paigutuvad lause algusse aja-, koha- ja sihitismäärus. Niisugused laused, mille algul seisab nimisõnaline sihitis, eriti aga viisi- või öeldistäitemäärus, on harilikult tugeva emotsionaalse värvinguga. Vrd. *Juhan Remmelgas läheb rahva sekka: oma valguse* (S) *viib ta temale, oma jõu* (S) *ja noorusevaimustuse* (S) *ohverdab ta talle.* (Fr. T.) *Argselt* (VM) *ja kartes* (VM) *tulevad nad, hirmul, kas minna või jääda. Raskeks* (ÖTM) *teed sa tema elu.*

Ilukirjanduses on mõlemad põhitüübid üldjoontes tasakaalus, esinevad laiemalt võttes enam-vähem võrdsel arvul, teaduslikus kirjanduses aga domineerib tüüp A — Ö — ÖL.

Peale öeldise laiendi (määruse, sihitise) võib alusele eelneva öel- **328**
dise ees seista lauselaiend, määruslause, lauselühend või (saatelause puhul) otsene kõne. Ka need toovad öeldise aluse ette.[1] Vrd.

Muidugi (lauselaiend) *oli* (Ö) *see* (A) *suur rumalus, et neid lasti minna. Niipea kui Iba silmad sulges* (määruslause), *nägi* (Ö) *ta* (A) *rohelisi ja karvaseid tikreid.* (L. Pr.) *Halba aimates ja enesele vastupanemise võimalust muretsedes astus* (Ö) *Andres* (A) *laua tagant lagedale põrandale.* (J. M.) *„Palun neid asjaolusid arvestada," lõpetas* (Ö) *Kaarel* (A) *ja istus.*

Lause algusse ei paigutu eesti keeles kaks või enam eri küsi- **329**
mustele vastavat öeldise laiendit, näit. sihitis ja määrus, ajamäärus ja kohamäärus. Sellised laused nagu *Seda* (S) *mulle* (M) *rääkis onu* ja *Siia* (KM) *pühapäeval* (AM) *koguneb palju rahvast* kõlavad võõrapäraselt.

---

[1] Sellist nähtust, kus öeldis asub aluse ees, on käsitatud lause pealiikmete inversioonina, pöördjärjekorrana. Et nii järjestus A — Ö... kui ka (ÖL —) Ö — A... annavad enamasti sama sisulise ja emotsionaalse väärtusega lause ja et mõlemad esinevad meie keelepruugis üldiselt enam-vähem võrdsel arvul, ei ole põhjust üht neist pidada põhiliseks, teist inverteerituks, pöördjärjekorraks. Termin „lause pealiikmete inversioon" ei tähista eesti keele suhtes üldiselt eri kvaliteeti, vaid ainult aluse ja öeldise asetust teineteise suhtes.

330 Kummalgi põhitüübil on oma variatsioonid.

Nii alusega kui ka öeldise laiendiga algavais lauseis läheb öeldis teisest kohast kaugemale, enamasti lõppu (lastes seega aluse ja enda vahele oma laiendid) niisugustel puhkudel, kui terve lause on tugevasti rõhutatud. Näit. *Kaaren* (A) *kaarna silma* (ÖL) *ei noki* (Ö). *Töö asjas mina enesele ütelda ei lase. Ja siin see Laiakivi lastepere nüüd tropis isa ja ema ümber otse veepiiril seisiski.* (A. H.)

Neist lauseist vt. lähemalt § 345a ja 346.

Muudel juhtudel ei asetu tüübis A — Ö —, ÖL aluse ja öeldise vahele viimase laiendeid. (Vigased on laused: *Rein* (A) *mulle* (ÖL) *rääkis* (Ö) *huvitava loo. Suusad nüüd libisesid hästi.*)

331 Rohkem variatsioone on tüübil ÖL — Ö — A.

Neis lauseis tulevad teised öeldise laiendid (või suurem osa neist) öeldise ja aluse vahele sel korral, kui alus märgib uudset elementi, seni kõnes mitteolnud olendit või asja, mistõttu ta asetub lause lõppu või lõpuossa. Näit. *Läänes ... ulatus* (Ö) *kaugele merre peaaegu Vesiloo saareni välja madal Viiresaare* ***poolsaar*** (A). (A. H.) *Ükskord ennemuiste elas* (Ö) *sügavas metsalaanes puude varjul hurtsikus lonkur* ***vanaeit*** (A) *kolme priske tütrega.* (Fr. R. Kr.)

332 Tüübis ÖL — Ö — A võivad öeldist ja alust lahutada sõnad *siis, jälle, veel, küll, äkki, korraga* jts., samuti asesõnaline sihitismäärus või sihitis. Näit. *Ja siis jooksid jälle hiired. Heinateoni oli veel aega. „On, on!" rahustas* (Ö) *teda* (S) *kaaslane* (A).

333 Öeldise laiendiga algavais lauseis võib teisele kohale paigutuda öeldise asemel alus. See sünnib siis, kui öeldis kannab tugevat rõhku ja asetub seetõttu lause lõppu. Vrd. *Ja sinna, Pitkaninale* (ÖL), *Joosep ja Kaarli* (A) *nüüd tõttasidki* (Ö). *Kordnikule see jutt ei meeldinud.* (P. Vall.) *Venemaale Anna jäigi.* (H. R.)

334 Lõpuks võib kõnesolevas tüübis alus öeldise ette (s. o. teisele kohale) paigutuda, kui lause algul seisab niisugune sõna nagu *siis, kord, viimaks, niisiis, nüüd, igatahes, äkki, järsku, korraga, näiteks.* Sellist nähtust täheldame elavas kõnes, murdetekstides ja harvemini kirjanduses. Näit. *Siis ma saan üksi toime, ja ei ole noorel peremehel vaja tullagi.* (A. K.) *Nüüd Joosep oleks võinud ju küsida, et kas siis Kaarli ennast õigeks meheks ei peagi...* (A. H.)

Kõige kindlamini asetub öeldis aluse ette otsesele kõnele järgnevas saatelauses.

Umbisikulises lauses paigutub aluse kohale (esimesele või kolmandale kohale lauses ja öeldisega kõrvu) käändsõnaline sihitis. Vrd. *Kala* (S) *kuuldi* (Ö) *sel kevadel lahes olevat. Hobused* (S) *viidi* (Ö) *metsa äärde raiesmikule. Siis* (ÖL) *kutsuti* (Ö) *Arno* (S) *tahvli juurde. Kui öö saabus* (määruslause), *saadeti* (Ö) *mõned mehed* (S) *luurele.* **335**

Öeldistäiteta olemislauses, kus käändsõna on sihitismääruse käändes, asub aluse kohal sihitismäärus (nn. loogiline alus). Näit. *Matisel* (SM) *oli* (Ö) *lisaks võrkudele Kurgurahu nukas kaks rantsi rüsasid sees.* (A. H.) *Sõnades* (SM) *oli* (Ö) *seda pinevust, mis sageli viis tülideni. Ja äkki* (ÖL) *oli* (Ö) *Leenil* (SM) *Vidrikust kahju. Kui ta oma kohale tagasi läks, oli* (Ö) *tal* (SM) *natuke piinlik, et ta nii hästi oli vastanud.* (O. L.) **336**

Kui umbisikulises lauses on nii sihitis kui ka sihitismäärus, võtab aluse koha endale sihitismäärus. Vrd.

Kui nüüd vennad vanemate kojas koos olid, leiti (Ö) *neil* (SM) *nii palju rikkust* (S), *et nemad enam kui poole kuningriigi endale päriseks oleks võinud osta.* (Fr. R. Kr.) *Siis kutsuti vald kokku, anti* (Ö) *peremeestele* (SM) *priiõlut* (S) *ja süüa...* (E. S.)

Jutustavaid lauseid, mis algavad öeldisega, millele järgneb alus või alust asendav sihitismäärus (tüüp Ö — A... või Ö — ÖL...A), esineb eesti keeles vähe. **337**

Aluse või seda asendava sihitismääruse olemasolu korral paigutub öeldis (resp. abi-, modaal- või aspektverb) esimesele kohale

1 lauses, kus aluseks on *teine* (= ta) resp. *teised* (= nad) (näit. *Poisid on väsinud.* ***Olid teised*** *mitu tundi soos sumanud.*);
2 käsklauses, kus ühtki sõna esiletõstvalt ei rõhutata (näit. ***Käi*** *sa vahepeal kodus ära.* ***Tulgu*** *ta siia.*);
3 soovlauses, mis ei alga sõnaga *kui* või *et* (näit. ***Tuleks*** *kord õhtu, poeks tarre sooja.* ***Jätaks ta*** *ometi teised rahule!*);
4 küsilauses, mille algult *kas* on ära jäetud (***Oli*** *see tõesti nõnda?*);
5 jaatavas osaalusega pealauses, kus puuduvad öeldise laiendid (***Sajab*** *vihma.* ***Kostis*** *mingisuguseid hääli.*);
6 mõne nähtuse esinemist või tekkimist konstateerivas lauses (eksistentsiaallauses), kus puuduvad öeldise laiendid ja öeldist ega alust pole esiletõstvalt rõhutatud (***Oli*** *ilus ilm.* ***Saabus*** *kevad.* ***Tekkis*** *vaikus.*);

7 lauses, kus öeldis või alus on rõhuline ning öeldist ei asetata lõppu (***Ei võta*** *surm pakutud last.* ***Ei rauge*** *tormi jõud* ***ega leia*** *püsi laial merel lained.*);

8 lauses, mille algul seisab öeldist või tervet lauset rõhutav rõhumäärsõna *ka* (***Ka tundub*** *mulle puudusena, et sa talvel oma paberiladu ühes ei vea.* (E. V.) ***Ka ei olnud*** *ta tuba kütnud.*).

Peale selle seisab öeldis (resp. modaal- või aspektverb) esimesel kohal lühemas neutraalses aluseta ja sihitismääruseta lauses, näit. ***Võib*** *koju minna.* ***Tuleb*** *tõtata.* ***Hakkas*** *sadama.* ***Asuti*** *tööle.* ***Istuti*** *vaikselt toas.* ***Saavutati*** *üsna häid tulemusi.*

Kõrvallause alus ja öeldis.

338 Põimlauses väljendatakse peamine mõte harilikult pealausega, kõrvallauses aga esitatakse detaile (elemente, omadusi), mis põhilise paremaks mõistmiseks on vajalikud, või meenutatakse seiku, millest juba juttu on olnud või mida isegi võib aimata. Pea- ja kõrvallause sisulise kaalu vahekord on umbes sama mis põhisõnal ja selle laiendil.

Mõned näited E. Vilde „Mahtra sõjast" ja A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse" I osast.

„Mahtra sõja" I peatükis toimub kokkupõrge Kupja-Pritsu ja reheliste vahel. Päärn on Pritsu lepapõõsasse visanud ja seega ta kõigi teoliste naerualuseks teinud. Prits näeb igal pool muigavaid nägusid. Palaval kiirul veeretab ta aju kättemaksumõtteid. Ta tahaks kätte maksta kõigile, kes tema üle on julgenud irvitada. Ta käsutab kõik muule tööle. Ja siis: *Kuna teomehed ja vaimud oma leivakotte ja kuubesid korjavad, nuusib kubjas rehe ümber seisvaid hao- ja puuvirnu.* Põhilise tähtsusega on selles lauses hao- ja puuvirnade nuuskimine (pealauses väljendatu), kuna teomeeste ja vaimude minek on pärast käsku enesestmõistetav.

Hiljem tuuakse Võllamäe Päärnale ja Kulbi Kaiele teade, et nad peavad paruni ette ilmuma; mainiti ka reht. *Et rehest juttu oli, siis teadis Kai väga hästi, millise asja pärast teda paruni juurde kutsuti.* Esimene kõrvallause (*et rehest juttu oli*) märgib juba teada olevat, teine (*millise asja pärast teda paruni juurde kutsuti*) aga seda, mida me kutse järgi isegi aimame.

Andres ja Krõõt on Vargamäele saabunud. Algab töö, millest peab jätkuma isegi tulevale põlvele. Andres künnab põldu hobusega, kelle Krõõt kaasavaraks saanud. Hobune on tuline ja räpakas. Ader hakkab alatasa maa-aluste kivide taha kinni; vahel murdub saha rauapuu, vahel katkevad rangiroomad. Andres kaotab kannatuse. *Riistu parandades kirus ta hobust ja oli naisele pahane, et see niisuguse helepala kaasavaraks oli saanud.* — Pealausel on siin suur kaal, kuna ta heidab eredat valgust Andresele, kõrvallause aga ei paku midagi uudset, ilma selletagi võime taibata põhjust, miks Andres naisele pahane oli.

Ent leidub ka selliseid põimlauseid, kus olukord on vastupidine: kõrvallausega on väljendatud oluline mõte, sageli olulisem kui pealausega. Nii on lugu lauses *Nõnda seisis asi, seni kui piirikraavile tekkisid jällegi orgid ja Matu läks neid sealt otsima ning välja kiskuma.* Pealause *Nõnda seisis asi* ei too siin midagi uut esile, ta naelutab ainult selle kinni, millest eespool juttu oli, kõrvallause aga toob sisse uudse ning olulise momendi.

Töö Eesperes kasvab järjest. *Seda võis juba sellest näha, et tänavu oli esimene kevad, kus Vargamäe Eesperes peale hariliku sulase kaubeldi ka suviline.* — Pealause *Seda võis juba sellest näha* on peaaegu sisutu, ta on ainult selleks vajalik, et järgnevate osalausetega (kõrvallausetega) saaks olulise ning uudse esitada.

Niisuguseid kõrvallauseid, millega midagi olulist või uudset ei teatata, nimetame tavalisteks kõrvallauseteks, neid aga, millega midagi olulist esitatakse, pealause kaaluga kõrvallauseteks. Piir mõlema liigi vahel on sageli suvaline, sest üht ja sama nähtust saab mõnigi kord vaatepunktist sõltuvalt oluliseks kui ka ebaoluliseks pidada.

Sõnajärjestus kummaski kõrvallause liigis on mõnel määral erinev. **339**
Pealause kaaluga kõrvallauseis reastuvad sõnad üldiselt nii nagu pealauseski. Näit. *Pika jutu tulemuseks oli, et Põrgupõhja rahvas* (A) *pidi* (Ö) *paari päeva pärast uuesti Kaval-Antsule minema...* (A. H. T.) — alus ja öeldis (modaalverb) kõrvuti. *Pärast viimast tundi jäädi klassi, kus* (ÖL) *toimus* (Ö) *äge ja kirgedest paisutatud koosolek* (A) (V. G.) — lause algul seisva öeldise laiendi tõttu öeldis alusest eespool. *Asi läks niikaugele, et sulane* (A) *Marti* (S) *lõi* (Ö) — öeldis tugevasti rõhutatud, mistõttu ta asub teisest kohast kaugemal (vrd. § 333).

340 **Tavalises kõrvallauses** seisab alus (või alust asendav lauseliige) esimesel kohal, öeldisel on aga tugev tendents lõppu asetuda (seega oma laiendeid enda ette võtta). Vrd. *Muna, mis* (A) *pesast* (ÖL) *kaugele* (ÖL) ***veereb*** (Ö), *saab ikka otsa. Kui Päärn ka nüüd midagi* ***ei kostnud****, näitas kubjas talle selja tagant rusikat...* (E. V.) *Teine, kes koos Tõnisega Vesiloolt luubiga* ***kaasa sõitis****, oli Katku Liisu...* (A. H.) *Kui inimest* (alust asendav sihitis) *maast-madalast muudkui* ***hellitatakse****, teda iga varba äralöömise pärast* ***haletsetakse****, siis viriseb ta kogu elu läbi.* (J. Semp.) *Aga et mina temast õieti midagi* ***ei teadnud****, see oli ka tõsi.*

Erijuhtumeid vt. § 374—376.

341 Kõige sagedamini on pealause kaal alus- ja sihitislauseil ning kõige harvemini ajalauseil. See on ka mõistetav: ajalausega märgitakse ära ainult ajamoment, aega aga ei pea me ilmselt nii tähtsaks kui kohta, põhjust, tingimust, otstarvet, tagajärge, tegevusest osavõttu, eriti aga tegevuse subjekti ja objekti (tulemust). Vastavail kõrvallauseil (eriti *et*-lauseil) on sageli suurem kaal kui nende pealauseil. Võrdle osalausete sisulist kaalu põimlauseis: *Kord juhtus nõnda, et Juss ja Mari niitsid kahekesi kodumail. Mis teda kõige rohkem üllatas, oli see, et labidas ulatus teraga mõnes paigas kõva maani — kivirähani ja saueni. Ja nüüd nägi Mari, et perenaise silmad olid endiselt nukrad.* (A. H. T.)

342 ***sest***-lauseis on pealausele omane sõnakord (öeldis üldiselt teisel, alus esimesel või kolmandal kohal). Näit. *...seda võis oodata, sest nad* (A) *ei sõitnud* (Ö) *mitte pulma, vaid lahingusse.* (P. K.) *Purde juures ta peatus, sest siin* (ÖL) *märkas* (Ö) *ta* (A) *midagi huvitavat.*

Erinevalt *sest*-lauseist on *sest et* laused kõrvallause sõnajärjestusega.

343 Pealause sõnakorraga (aluse ja öeldise resp. abiverbi kõrvuasend) on võrdluslaused, mis algavad sidesõnaga ***nagu***, ***kui***, ***otsekui*** või ***justkui*** ja milles öeldis on tingivas kõneviisis.

Tal oli tundmus, ***nagu*** *oleks* (Ö) *temagi* (A) *nende saladust teades sest osa võtnud. Rutt raputas pead,* ***otsekui*** *tahaks ta niisugust mõtet minema peletada.*

344 Eesti keeles langeb tavalises kõrvallauses rõhk kõige sagedamini eelviimasele, harvemini lõpust kolmandale sõnale; pärast seda hääle toon ja tugevus langeb. Et infinitiivil on suurem sisuline kaal kui

öeldisverbil (resp. modaal- või aspektverbil), mistõttu talle tikub rõhk langema, seepärast asetub infinitiiviga kõrvallauses lõppu öeldisverb (rõhutu sõna); infinitiiv jääb rõhku kandva sõnana vahetult öeldisverbi ette. Vrd. *Kui üle kraavi* ***kargama*** (inf.) ***hakkad*** (finiitverb), *pea silmad lahti. Ei väldanud mu õpetus veel kuigi kaua, kui ... mu noor sõber maailma ju hoopis avarama silmaga* ***vaatama hakkas.*** (J. L.) *Ühel päeval..., kui Henn jälle püssiga* ***hulkumas oli****, ei tulnud ta õhtul õigel ajal koju.* (A. K.)

Kui viimases lauses infiniitverbi (*hulkumas*) ja finiitverbi (*oli*) asend ära vahetada, satub rõhuline sõna (*hulkumas*) kõrvallause lõppu, ja see rikuks kõrvallause intonatsiooni. Vrd. lauset *Poiss läks, kuna perenaine veel piima* ***jäi kurnama****,* kus rõhk langeb sõnale *piima*; see on infinitiivile nii lähedal, et viimane rõhu alla ei satu ja kõrvallause võib sellega lõppeda.

Finiitvorm ei paigutu abimäärsõnaga infinitiivi ega kahe infinitiivi järele. Eesti keelele on võõrad niisugused kõrvallaused nagu *kui ta teistest mööda kihutada tahtis* või *kui ta magama heitma hakkas* (loomulik on öelda: *kui ta teistest* ***tahtis mööda kihutada***; *kui ta* ***hakkas magama heitma***).

Öeldise lõppasendiga pealaused.

Nagu tavalises kõrvallauses, nõnda on öeldisel tendents lõppu **345** asetuda

1 pealauses, mis tervikuna on tugevasti rõhutatud ja mida kasutatakse mitte uudse informatsiooni edasiandmiseks, vaid veenmiseks või mõne asjaolu kinnituseks (näit. *Rapakas hobune ikka roomad* ***rikub****. Aga — sinuga ma just kokku saada* ***tahtsin****. Julgus ja tahe on head asjad, kuid maakera sa nendega üles* ***ei tõsta.***);

2 *ega-*, *eks-* ja *küllap-* (*küll-*, *ju-*) lauseis (näit. *Ja ega ilma tuuleta, ilma pealtuuleta Ruusna lahte päris õiget kala sisse* ***tulegi.*** (A. H.) *Eks mees ikka naise* ***saa****, aga ega lapsed enam ema* ***saa****. Eks nemad need tüdruku õiged mehelekauplejad* ***olnudki***[1]. (E. Maas.) *Küll kaval*

[1] Kui öeldis on *eks*-lauses käskivas kõneviisis, asetub ta esimesele kohale: *Eks istuge meie juurde ja võtke, mis jumal* ***andnud.*** (Fr. T.)

rebane ka ükskord raudu ***satub****. Ju see vana Peeter ikka üks alama rahva talitaja* ***oli****, et kümnikud teda nõnda armastavad.*);

3 pealauseis, kus eitus või keeld esitatakse tugeva veendumuse või kindlusega (eitav või keelav sõna seisab lause algul, verb lõpul) (näit. *Temal ju uhke vaim lapsest saadik, ei tema teist inimest paluma* ***lähe****.* (A. K.) *Ära maja eest kaugele* ***mine****!*);

4 vastupidise tähendusega lauseis (vormilt jaatavad, aga sisult eitavad laused ja vastupidi) (näit. *Kes vanast koerast enam linnukoera* ***õpetab****. „Aga kes see teise südamesse* ***näeb****," vastas Maret. Mine nüüd — miks ma uut kohta* ***ei saa****.*);

5 hüüdlauseis ja sõnaga *kui* või *et* algavais soovlauseis (näit. *„Missugused hirmsad sõnad sul täna suus* ***on****!" halas Mari. Ainult kui ta midagi rumalat vahele* ***ei viskaks****! Oh, et mu silmad teda veel* ***näeksid****!*);

6 küsilauseis (näit. *Aga kui ma õige homme tohtri juurde* ***läheks****, tooks sulle tohtri?* (A. H. T.) *Aga miks Kaupo varem mu pärimiste peale kurdiks* ***jäi****?*).

346 Kõrvutades neid öeldise lõppasendiga lauseid tavalise pea- ja kõrvallausega, saame niisuguse ülevaate:

1. ***Ants ostab*** *endale jalgratta.*
2. *Ants endale jalgratta* ***ostab****.*
3. *Küllap Ants endale jalgratta* ***ostab****.*
4. *Miks siis Ants endale jalgratast* ***ei osta****.*
5. *Et Ants endale ometi jalgratta* ***ostaks****!*
6. *Kas Ants endale jalgratta* ***ostab****?*
7. *Kui Ants endale jalgratta* ***ostab*** *(, pean mina ka midagi saama).*

Neist ainult esimese tüübi laused (*Ants ostab endale jalgratta. See pakk ei kaalu 20 kilo. Rapakas hobune rikub roomad. Ma tahtsin sinuga kokku saada.*) on puht informatsioonilaused, faktide konstateerimise laused. Nendega teatame asjalikult midagi, mille arvame teistele uudise olevat. Nad on omaette tervikud, vestluses võime nad esitada uue jutuaine algusena.

Tüüpe 2—4 kasutame siis, kui meie põhieesmärgiks on teisi veenda, teistele oma seisukohta avaldada või mõnd asjaolu kinnitada. Need laused eeldavad konteksti, eelnevat arutamist; uue jutuaine algusena me neid ei kasuta ja sisult uudseid fakte me nendega ei teata.

Kõige kindlam veendumus peitub 2. tüübi lauseis (*Ants endale jalgratta ostab. See pakk 20 kilo ei kaalu. Rapakas hobune roomad rikub. Sinuga ma just kokku saada tahtsin.*). Need ei salli vastuväiteid, nendega püütakse kaasvestlejat mõjutada. Mõjutamise moment puudub või on suhteliselt nõrk 3. ja 4. tüübi lauseis.

Mingit fakti ei konstateeri ka hüüd- ja küsilaused (5. ja 6. tüüp). Tavaliste kõrvallausetega (7. tüüp), nagu juba juttu oli, ei teatata midagi olulist või uudset, nendega meenutatakse juba kõnes olnut, märgitakse ära kõrvalisema tähtsusega seigad või tuuakse esile mõni tunnus. Nagu teisedki öeldise lõppasendiga laused, on nad mõistetavad ainult kontekstis.

Nii on kõigil öeldise lõppasendiga lauseil informatiivne osa väike või siis see puudub täielikult (erandiks on ainult laused, kus öeldis rõhu tõttu lõppu asetub — vt. § 333); õigustuse saavad nad ainult kontekstis. Informatsiooni pakkumise, faktide konstateerimise, olulise esitamise lauseteks on „tavalised" pealaused ja pealause kaaluga kõrvallaused, mida iseloomustab järjestus A — Ö..., ÖL — Ö — A..., harvemini Ö — A — ÖL..., rõhulise öeldise puhul ka ÖL — A ... Ö.

Küsilauses tuleb ilmsiks seesama nähtus mis kõrvallauseski: olenevalt sellest, kas asjast varem juttu on olnud või ei, järjestame küsilauses pealiikmed erinevalt. Kui näiteks Antsust ja jalgratta ostmisest pole varem räägitud, formuleerime (afekteerimata) küsimuse nii: *Kas Ants ostis endale jalgratta?* Kui juttu on juba olnud, küsime tavaliselt: *Kas Ants jalgratta ostis?* Viimane küsimus ei ole loomulik olukorras, kui jalgratta ostmisest pole varem räägitud.

Lause terviklikkuse seadus.

On verbe, mis ei nõua laiendeid. Kui selline verb on öeldiseks, **347**
saab lause koosneda ainult alusest ja öeldisest, näit. *Päike loojub. Sajab vihma. Laps magab. Poisid suusatavad. Rohunina tärkab, põllumees ärkab.* Need on kitsa sisuga verbid.

Avarama sisuga verbid nõuavad **laiendeid**, sihitud näiteks kohamäärust (*läks koju, sõitis linna, töötab põllul*), sihitismäärust (*sarnaneb vennaga, kiindus temasse, pettus sõbras*) jne., sihilised kõige sagedamini esmajoones sihitist, näit. *Ma ostsin suusad. Sepp*

parandab vankrit. Laps tahab süüa. Me võime neisse lauseisse paigutada veelgi öeldise laiendeid (näit. *Ma ostsin täna suusad. Ma ostsin täna sulle suusad. Ma ostsin täna sulle „Dünamost" suusad.*), kuid need ei ole lause terviklikkuse seisukohalt olulised, nende väljajätmisel lause terviklikkus ei kannata, küll aga kannatab see sihitise väljajätmisel. (Vrd. *Ma ostsin täna sulle „Dünamost". Ma ostsin täna sulle. Ma ostsin täna.*)

On verbe, nii sihilisi kui sihituid, mille puhul lause jääb poolikuks ilma sihtkohta märkiva kohamääruseta (sihiliste verbide puhul eriti siis, kui lauses on täissihitis). Näit. *Ema saatis lapse* ***poodi*** (vrd. *Ema saatis lapse*). *Ma viisin taldrikud* ***lauale.*** *Ta pani noa* ***taskusse.*** *Me sattusime ootamatult suurtesse* ***raskustesse.***

Verb *olema* nõuab enamasti sees- või alalütlevas käändes olevat kohamäärust või öeldistäidet (kui kõrvale jätta alust asendav sihitismäärus), näit. *Poiss on aias. Poiss on haige. Sulepea on laual. Sulepea on kirjutusvahend.*

Paljudes lausetes on sõnaks, mida välja jätta ei saa, infinitiiv. Näit. *Ma loodan lähemal ajal uude korterisse. Ma loodan lähemal ajal. Ma loodan uude korterisse.* Kõik need on poolikud laused, tervikliku saame ainult infinitiivi lisamisel: *Ma loodan lähemal ajal uude korterisse* ***kolida.***

Liitajalise öeldisega lausele annab terviklikkuse põhiverb. Vrd. *Rahvast oli siia õige rohkesti kokku* ***tulnud.*** *Polnud kedagi, kes oleks nendele rasketele küsimustele* ***vastanud.***

348 Sel sõnal, mis lausele terviklikkuse või teistega võrreldes suurema terviklikkuse annab (seda sõna ei saa lausest välja jätta), on eesti keeles tendents lõppu asetuda. Samuti vastupidi: sõnad, mis lauset terviklikuks ei tee, mida saab lausest hõlpsasti (hõlpsamini) välja jätta, paigutuvad neutraalses pealauses, kus ühtki sõna rõhutavalt esile ei tõsteta ega teistele ei vastandata, öeldisverbi lähedusse. Sellisteks on asesõnaline sihitis, sihitismäärus ja ajamäärus; nende omavaheline järjestus on üldiselt „vaba". Edasi tulevad kohamäärus, mis vastab küsimusele *kus?* või *kust?*, ja viisimäärus, nende järel lõppuasetumise tendentsi tugevuse järjekorras nimisõnaline sihitis, öeldistäitemäärus, kohamäärus, mis vastab küsimusele *kuhu?*, liitajalise öeldisega lause põhiverb ja infinitiiv. Öeldistäitega pealauses asetub lõppu normaalselt öeldistäide või vastavatel juhtudel põhiverb. Näit.

Ma ostan sulle (SM) *homme* (AM) *siit* (KM) *suusad* (nimis. S). *Ta pesi hommikul* (AM) *köögis* (KM) *hoolega* (VM) *sukki* (nimis. S). *Ta pesi ennast* (ases. S) *hommikul* (AM) *köögis* (KM) *hoolega* (VM). *Me veame heinad* (S) *küüni* (küsimusele *kuhu?* vastav KM). *Me veame soost* (KM, mis vastab küsimusele *kust?*) *heinu* (S). *Ma loputan enne* (AM) *sellega* (SM) *kaltsud* (nimis. S) *puhtaks* (ÖTM). *Töömees oli vanal ajal* (AM) *ühe viljakoti* (nimis. S) *mõisa põhu sisse* (küsimusele *kuhu?* vastav KM) *ära peitnud* (põhiverb). *Sa pead isale* (SM) *kohe* (AM) *selle loo* (nimis. S) *ära rääkima* (inf.). *Rukis on meil* (SM) *tänavu* (AM) *väga ilus* (ÖT).

Erijuhtumeid vt. § 369—378.

Lause terviklikkusega on lähedalt seotud tegevuse lõpetatuse **349**
kategooria. Peale sihitise käände (nimetav ja omastav) märgivad tegevuse lõpetatust paljud abimäärsõnad, näit. (*raius, raputas, lükkas*) ***maha***, (*võttis, viis, pani*) ***tagasi***, (*lõi, langes, kattis, võttis*) ***kinni***, (*tegi, lükkas, murdis*) ***lahti***, (*põles, tuli, viis, sõi*) ***ära***, (*otsis, ajas*) ***välja***.

Paljudel juhtudel on abimäärsõnal üldiselt sama funktsioon kui liikumise sihtkohta märkival kohamäärusel, näit. (*tuli*) ***sisse***, ***välja***, ***vastu***, (*astus, sõitis*) ***edasi***, ***tagasi***, ***kõrvale***, ***juurde***. Kolmandaks abimäärsõna modifitseerib verbi tähendust või konkretiseerib ta sisu.

Tõenäoliselt on sellest kõigest põhjustatud abimäärsõna lõpp- või lõpupoolne asend.

Pealauses ja pealause kaaluga kõrvallauses seisab abimäärsõna lihtajalise öeldise puhul öeldisverbi **järel**, lühemas lauses harilikult lõpul. Näit. *Õnneks ei pannud vanaeit vara hommikul kohe tütre põgenemist* ***tähele***. (Fr. R. Kr.) *See sõi kõige vagusama meelega kooki* ***edasi***. (J. L.) *Ta käis maa, mida oli edasi-tagasi poolteistkümmend versta, kahe tunniga* ***ära***. (Fr. T.)

Erijuhtumeid vt. § 374—376.

Tavalises kõrvallauses on abimäärsõna lihtajalise öeldise puhul vahetult öeldisverbi ees ja talle langeb rõhk. Näit. *Aga kui Mikk puhumise* ***järele jätab***, *ütleb poiss kahetsedes...* (A. H. T.) *See elamuste rida algas tol päeval, kui ta oma tingimused* ***ette pani***. *Isal on auto, millega pühapäeval terve pere* ***välja sõidab***.

Partitsiibi ja infinitiivi suhtes asub abimäärsõna eesasendis. Näit. *Kaks kursust olime* ***läbi teinud*** *kuidagi lihtsalt kursusekaaslas-*

tena. (L. M.) *Arno, kes seda nalja kõige aja suure põnevusega* ***pealt*** *oli* ***vaadanud****, lippas kohe kodu poole...* (O. L.) *Ta hakkas mööda redelit* ***alla minema****. „Tuleb vist roodukomandörile* ***ette kanda****," kaalutles Agur.* (P. K.)

Omadussõna, partitsiibi ja määrsõna laiendid.

350 **Määrsõnu**, millel võib laiendeid olla, on eesti keeles suhteliselt vähe, veel vähem on sõnu, mis saavad määrsõna laiendid olla. Kõik need seisavad kindlalt oma põhisõna ees ja sellega kõrvu, näit. ***nii hästi, niivõrd kergesti, niisama tõsiselt, niivõrd tõhusalt, eriti kaugel, väga viisakalt, üsna kaua, mõttesse vajunult.***

351 Kindlalt seisavad eesasendis ka kõik **partitsiibi** laiendid, näit. ***kiiresti voolav*** (*vesi*), ***usinasti töötav*** (*mees*), ***aeglaselt liikuv*** (*auto*), ***korralikult tehtud*** (*töö*), ***kuivama pandud*** (*pesu*), ***valgeks lubjatud*** (*sein*), ***vennalt saabunud*** (*kiri*).

352 Eesasendis on kindlalt samuti **omadussõna** määrsõnalised laiendid, näit. *nii ilus, niisama kõrge, väga hea, üsna kena, üpris tore, päris paras,* ja käändsõnalised laiendid, kui omadussõna ise on omakorda laiendiks: ***vihmast märg*** (*maa*), ***kaelani märg*** (*särk*), ***avaruse tõttu jõuline*** (*meri*). Kui omadussõna ise laiendiks ei ole, s. t. kui ta esineb öeldistäitena või määrusena, saab ta laiend olla nii eeskui ka järelasendis (nii *vihmast märg* kui ka *märg vihmast*). Tavalisem on eesasend. Vrd.

Mõnikord üteldi ka: Mari olla ***lastele kuri****.* (J. L.) *Usun, need mõtted pole su* ***tervisele kasulikud****. Jalad olid tihnikus* ***jooksmisest*** *sagedasti* ***verised****. Rannamees on enamasti* ***võõraste vastu sõbralik*** *ja* ***avameelne****...* (A. H.) *...ka koolihoone on uus — üle* ***vabariigi*** *uhke.* (E. Maas.) *Eespool paistis taevas linna* ***õhetusest heledamana****.* (Fr. T.)

Järelasendi saab säärane omadussõna laiend, kui talle langeb rõhk või kui ta on millelegi vastu seatud, näit. *Küll aga olnud sulane* ***laisk tööle, hooletu hobustega*** *ja kõigi oma* ***tööriistadega, ropp suu poolest****, nii et lapsi tema eest pidanud hoidma...* (A. H. T.) *See hääl ütles, et ema oli* ***vihane rõskusele, suhkrule, soolale, kividele*** *ja* ***luuale****...* (L. K.).

Omadussõna tegevusnimeline laiend asetub kindlalt oma põhisõna järele, kusjuures tegevusnimi võtab omad laiendid harilikult enda ette, näit. *Leenil oli varsti* ***igav*** *liikumatut korki* ***vahtida.*** (Fr. T.) *See on ju kõik väga* ***ilus*** *niisuguseid ideaale rinnas* ***kanda*** *ja elu tuleviku jaoks* ***hoida...*** (J. Lintr.).

Nimisõna laiendid.

Omadussõnaline, kesksõnaline ja küsimusele *missugune?* **353**
vastav määrsõnaline täiend seisavad oma põhisõna ees ja sellega kõrvu, näit. *suur järv, huvitav uudis, sügavad teadmised; sinav vesi, lahendatud ülesanne, saabunud külalised; kummuli paat, harali sõrmed, pruntis huuled, pingul traat, alasti laps, kaugelt sugulane.*

Erilise tundetooniga lauses võtab omadussõnaline täiend, eriti sõnad *niisugune* ja *missugune*, järelasendi. Näit. ***Huilgamist*** *oli heledail kevade- ja suveõhtuil* ***niisugust*** *kuulda, nagu oli Vargamäel kuuldud ainult alguses karja Eedi suust...* (A. H. T.) *Nii et* ***vigu*** *oli tehtud* ***mitmesuguseid****, see oli selge. Aga ütle mulle,* ***sõber armas****, kui see maailm polnud veel loodud, mis oli siis?* (Kr. J. P.)

Sagedamini paigutatakse põhisõna järele kaks omadussõnalist täiendit. Ka sellistel lausetel on eriline stiilivarjund ja tugev tundetoon. Vrd.

Taevast tibas ***vihma****,* ***halli****,* ***udutaolist****. Aga niisuguste sõnadega äratati teda ka vahel* ***unest****,* ***lühikesest*** *ja* ***magusast****.* ***Meri****,* ***suur*** *ja* ***sügav****, ei anna oma saladusi välja.*

Kui omadussõnalise täiendi juurde kuulub võrdlusmäärus, võtab ta kindlalt järelasendi:

Akna all lamab ***järv****,* ***raske*** *kui anum sula tinaga.* (Fr. T.) *Idataevast ... katsid vihased sinised* ***pilved****,* ***öised*** *ja* ***sünged*** *nagu mure.* (J. Sm.)

Järelasendisse paigutub ka valitsejanime juurde kuuluv pärisnimeline omadussõna, näit. *Aleksander* ***Suur****, Jaroslav* ***Tark****, Pippin* ***Lühike.***

Teatav seaduspärasus valitseb isegi omadussõnaliste täiendite oma- **354**
vahelises järjestuses. Objekti mitmest omadusest on meil kalduvus esmajärjekorras ära märkida suurus, öelda näiteks ***suur*** *sinine järv,* ***kõrge*** *kähar puu,* ***väike*** *mugav tuba,* ***madalad*** *vildakad hurtsikud.* Suu-

rusele järgnevad kaalult harilikult kuju või värvus ja siis materjal (*suur* ***pikergune*** *komps, väike* ***kollane*** *õis, valge* ***villane*** *seelik*).

Nähtavasti rütmist tingitult asetub mineviku partitsiip harilikult nimisõna juurde: *valge* ***kootud*** *seelik, villane* ***heegeldatud*** *pluus, pooltühi* ***kulunud*** *seljakott, pikad* ***kooritud*** *ridvad.*

355 Sees-, seest-, ilma- ja kaasaütlevas käändes olevad täiendid, mis sõnaliigilt on küll nimisõnad, aga vastavad küsimusele *missugune?*, paigutuvad oma põhisõna ette. Näit. *Ta oli parimas* ***eas*** *mees. Koju oli saabunud ka ta* ***ohvitserist*** *vend. Poisil on samasugune* ***nokata*** *müts peas. Toa tagaseinas asus suur* ***kerisega*** *ahi.*

Üksikjuhtudel võtab eesasendi ka rajavas käändes olev täiend, näit. ***maani*** *särk,* ***maani*** *kummardus,* ***kõrvuni*** *krae* (*kaelas*), ja nimisõna koos kaassõnaga, näit. *Tema on pisut* ***boheemlase moodi*** *mees.* ***Üle küla*** *mehed on Igeriku pojad.* (A. S.)

356 Tegevusnimeline täiend paigutub oma põhisõna järele, võttes oma laiendid harilikult enda ette (vrd. § 352). Näit. *Sandril oli lihtne* ***asi*** *laev rooliratta abil uue kursi peale* ***käänata***... (A. H.) *Ta oli tulnud* ***kavatsusega*** *Remmelga metsikut kava raielankide suhtes* ***halvustada***... (O. T.) *Kalm oli vahepeal kaotanud igasuguse* ***lootuse*** *kunagi veel Eestimaad* ***näha.*** (P. K.) *Pajul puudus täielikult* ***tahtmine*** *Vakkusele kõike jutustama* ***hakata.*** (R. S.)

Vähestel juhtudel esineb *da*-tegevusnimi omadussõna funktsioonis; sel puhul asetub ta oma põhisõna ette. Näit. *Et ta* ***laita mees*** *oleks, seda ma pole öelnud.* (E. Maas.) *Ma olin eesti ajal vabadik,* ***lükatatõugata inimene.*** (J. Sm.) *Vaatamata oma mitte just* ***kiita kiirusele*** *on „Kooperaatsia" teiste seas ilus laev*... (J. Sm.)

357 Omastavas käändes olev nimisõnaline täiend (ilma kaassõnata) seisab alati ning kindlalt oma põhisõna ees, näit. ***tehase*** *tehnoloog,* ***õpilaste*** *käitumine,* ***lennuki*** *kiirus,* ***Peipsi*** *järv,* ***Võru*** *linn.*

358 Nimisõnadena tarvitatavate deverbaalide (tegija- ja teonime, *nu*- ja *tu*-vormi, *tav*-kesksõna) laiendid seisavad üldiselt oma põhisõna ees, ükskõik mis käändes nad ka on. Näit. *Sellele* ***poisile*** *hariduse* ***muretsemine*** *oleks tänuväärt tegu*... (J. L.) *Tundis rammestust käsivartes enese* ***üle plankude vinnamise*** *järel ja jalasäärtes* ***lagendikul jooksmisest.*** (Fr. T.) *Mul on kahju sellest raskete* ***muredega võitlejast.*** (O. L.) *Saali* ***kirjatoimetajaks valimisega*** *oli juhtunud lihtsalt eksitus*... (Fr. T.) *Kui* ***Ennuks nimetatu*** *ka nüüd huuli ei paotanud,*

ütles seesama mees... (P. K.) ...*või ei taibanud nad seda julgelt kivil seisjat* ***endi poolt tagaaetavaks*** *pidada.* (E. R.)

Kui rõhk, rütm, täiendite rohkus või mõtte selgus seda nõuab, asetatakse teonime mittepossessiivne laiend oma põhisõna järele. Näit. *Kõik minu ööd, nad on üksainus* ***kisendamine sinu järele.*** (A. K.) *Ta tähendab hobust, lehma, oma peavarju,* ***vabanemist maksudest, vabanemist orjusest...*** (Fr. T.) *Üks kõige karjuvam, silmatorkavam viga on kolhoosnikute* ***ümberkäimine metsaga.*** (J. Sm.) (Vrd. ***kolhoosnikute metsaga ümberkäimine.***)

Nagu teonimed, nõnda võtavad ka verbidest tuletatud nimisõnad, peamiselt ***sõit, tulek, minek*** ja ***olek***, oma mittepossessiivsed laiendid enda ette, näit. ***Austraaliasse sõit*** *muudaks aga reisi kuu aega pikemaks.* (J. Sm.) ***Linnast väljatulek*** *jäi hiljapeale.* ***Üle*** *pika* ***purde minek*** *viitis pisut aega. Kuid „****proovi peal****“* ***olek*** *ei kestnud kaua.*

Eesasendi võib võtta ka deverbaali tegevusnimeline laiend, näit. *See polnud ainult kojuigatsus, omaste juures* ***olla tahtmine...*** (A. H.) *Aga ta ei salli ... elu* ***lörri minna laskmist.*** (L. Kib.)

Kõigil teistel juhtudel paigutub nimisõnaline täiend oma 359
põhisõna järele; sama asendi võtab ka määrsõnaline täiend, mis ei vasta küsimusele *missugune?* (vrd. § 352). Näit.

Tuluke *inimeste* ***hinges*** *lõi aina heledamalt lõõmama. See väike* ***näitus kummuti peal*** *tegi madam Murule alatiselt palju muret.* (A. K.) ***Kapten roolikambris*** *vaatas kaardilt vee sügavuse süldi.* (A. H.) *Ei leidnud ega võinudki leida* ***võtit*** *naise* ***hinge.*** (J. Sm.) *Sedapuhku uuris ta parajasti mahukat* ***teost*** *Ida-Euroopa* ***oludest XIII sajandil.*** (R. S.) *Üks samm on jälle astutud, üks* ***samm edasi.*** (A. K.) *Taevas halasta, sel* ***mehel siin*** *mu kõrval on küllalt põhjust kurta!* (Fr. T.)

Ilma- ja kaasaütlevas käändes oleva täiendi puhul tekib sisuline vahe sellest, kas me ta paigutame ees- või järelasendisse. Eesasendi puhul märgib ta olulist, iseloomulikku tunnust (küsimus *missugune?* — vrd. § 355), järelasendi puhul aga ajutist, juhuslikku olukorda (küsimus *kelleta? milleta? kellega? millega?*). Vrd. *lapsega tüdruk* ja *tüdruk lapsega, kraeta kleit* (juba tegumoelt niisugune) ja *kleit kraeta* (krae puudumine pole ette nähtud).

Kui nimisõnal on nii omadussõnaline kui ka genitiivne nimi- 360
sõnaline täiend, sõltub nende vastastikune asetumine sõnade tiheda-

mast või lõdvemast seosest, rõhust, mõtte selguse nõudest ja ka tundetoonist või selle puudumisest lauses.

Kui omadussõna on põhisõnaga tihedamini seotud kui nimisõna, paigutub ta põhisõna juurde, vrd. *Viimsi* ***8-klassiline kool*** (*8-klassiline kool* on omaette mõiste), *E. Vilde* ***ühiskondlikud vaated*** (*ühiskondlikud vaated* on termin, E. Vilde vaated aga mitte), *raamatu* ***tehniline toimetaja.***

Omadussõnaline täiend asetub nimisõnalise järele (s. o. põhisõna juurde) ka siis, kui me teda rõhutame või kui tahame lausele emotsionaalset värvingut anda. Näit. *Ja korraga kajasid Rannuse kõrvu meeleheite ning* ***ahastuse mustlõikavad*** *pillikeeled...* (Fr. T.) *Kõikjal juhtis neid* ***saadiku käskiv*** *toon. Pikas vooris lähenes* ***vangide kurb*** *salk jalaväe ja kasakate vahel Mahtra mõisale.* (E. V.)

Samasugune järjestus (nimisõna — omadussõna) on paratamatu niisugustes lausetes nagu *Ta läheb* ***oru järsku*** *äärt mööda. Läbi* ***vihma otsatu*** *kohina kuuldus hääli. Nagu naljakiir, nagu naeratusekuma lendab* ***küla kurva*** *näo üle.* (E. V.)

Lõpuks peab omadussõna paigutuma nimisõna järele, kui viimasel on laiend, näit. lauseis *Ma ei või su sõbra lahket pakkumist tagasi lükata* (ei saa öelda: *lahket su sõbra pakkumist*) ja *Maja täitis sooja päeva unine vaikus.*

Muudel juhtudel on omadussõnalisel täiendil tendents nimisõnalise ette paigutuda. Näit. *Salk kasakaid sõitis aeglaselt mööda, hobuste rauad kolisesid kivistikul,* ***hall odade*** *mets kõikus.* (Fr. T.) *Kui suvel oli* ***suur mõisa*** *aed käes lapsel ringi joosta, siis talvepäevad istuti toas...* (H. R.) *Talupoeg teda ei taha, pealegi* ***vaene Nurmeküla*** *talupoeg...* (J. L.) *Eemalt kuuldus hüüdeid ja* ***vihast koerte*** *haukumist.*

361 Kindlamini seisab omadussõna nimisõna ees, kui viimane on sees-, seest-, ilma- või kaasaütlevas käändes (vt. § 355), mispuhul tal on harilikult veel oma laiend. Näit. *See oli nagu* ***suur ilma varreta*** *supilusikas. Nende mõtete pealt äratas ta* ***vana jämeda häälega*** *Pauka.* (R. S.)

Nimisõna võib niisugustel juhtudel ka põhisõna järele paigutuda, näit. *Ta oli keskealine paks* ***emand,*** *ligitõmbava* ***näoga*** *ja hästi kõlava* ***häälega.*** (E. V.) *See oli kõhn* ***mees,*** *harva punase* ***habemega,*** *hallides* ***vangirõivastes.*** (Fr. T.)

Lisand võib paljudel juhtudel seista nii põhisõna ees kui ka järel, eriti siis, kui lisandil on laiendeid. Vrd. *A. Kitzbergi draama „Libahunt"* ja *„Libahunt", A. Kitzbergi draama.* Järelasendis on tingimata ***kui***-lisand, olevas käändes olev lisand, isikulise asesõna lisand ja lisand, milleks on ***kadunu*** (***ke***), ***vaeseke***, ***kullake***, ***mehike*** või mõni teine säärane. Vrd. *Rätsep* ***kui kasinate elukommetega inimene*** *ei saanud tema naerust midagi aru.* (A. H. T.) *Meil,* ***nõukogude töötajail****, on kõik teed lahti. Mina,* ***Andres Jakobi poeg Süvalepp****, olen sündinud kodumaa suuremas linnas...* (O. L.) *Mis tema,* ***tühjake****, sest teadis. Mu vanaisale* ***kadunukesele*** *olid nad meele järgi.* **362**

Eesnimi seisab perekonnanime suhtes üldiselt eesasendis, näit. ***Ernst*** *Särgava,* ***Kristjan*** *Raud,* ***Miina*** *Härma.* Järelasendisse paigutatakse ta ainult kahel juhul: 1) familiaarse tooni puhul (perekonnanimi on sel korral omastavas), näit. *Suitsu tulevad tegema veel* ***Rannari Ruudi***, ***Meisneri Heino*** *ja* ***Lahesoo Uno****.* (O. K.) ja 2) nimekirjas. Niisugusel pruugil nagu *Sõna on sm.* ***Järv Heinol****. Rääkisin sellest* ***Kallas Tiinaga****.* ***Põld Madise*** *brigaad* (perekonnanime eesasend ka ametlikuma tooni puhul, kusjuures käänatakse ainult eesnime) ei ole eesti keeles õigustust.

Lauselühendi verb.

Lauselühendeist on eesti keelele iseloomulikud ***vat***- ja verbita lühend (absoluutne nominatiiv). Tunduvalt harvemini kui vastavat konstruktsiooni vene keeles (деепричастие) kasutatakse meil *des*-lauselühendit. Kirjutis, kus neid rohkesti esineb, ei jäta stiililt head muljet. **363**

des*-lauselühendi** verbil on tugev tendents lühendi lõppu paigutuda. Vrd. *Halba* ***aimates *ja enesele vastupanemise võimalust* ***muretsedes*** *astus Andres laua tagant lagedale põrandale.* (J. M.) *Aida juurest tühja vankriga tagasi põllule* ***sõites*** *vaatas Peeter uuri.* (A. H.) *Linlane astus Mareti kõrval klassiruumi ja laua ümber mehi* ***silmates*** *pöördus kohe nende poole.* (R. S.)

Lühendi algusse asetub *des*-vorm, kui lühend väljendab lõpetatud tegevust (sel korral on lühendis täissihitis) või põhjust. Näit. *...ta heitis pilgu sisseastujate poole,* ***võttes*** *vastu nende alandliku*

tervituse. (J. M.) *Politruk ronis ülemisele narile,* ***jättes*** *segadusse sattunud korrapidaja juhmilt järele vahtima.* (P. K.)

Ka asetub *des*-vorm lühendi algusse, kui lühendis on *da*-infinitiiv või *vat*-vorm. Näit. *Ta läks ühe akna alt teise alla, otsekui* ***lootes*** *oma raskeid mõtteid maha* ***jätta.*** (E. Kr.) *Mees ja naine peatusid jälle töös,* ***nähes*** *sedasama poisikest ühes saatjaga* ***tulevat.*** (Fr. T.)

Teisi erandjuhtumeid vt. § 374—376.

364 ***mata*-lauselühendi** verbil on samuti tendents lühendi lõppu asetuda. Näit. *Andrese eluaegsele vaevale* ***vaatamata*** *kubisevad põllud alles kividest...* (A. H. T.) *Imestades jääb vööras vaataja lõikavast külmast* ***hoolimata*** *silmapilguks järvede järve kaldale seisma.* (J. L.) *„Aga Jõgisted?" nõudis Heldur sõnasaba lahti* ***laskmata.*** (L. V.)

da-infinitiiviga lühendis asetub *mata*-vorm algusse, näit. ***Jõudmata*** *veel kübaratki varna* ***visata,*** *kilkas Milla: „Tead ka, Leida, ma sain koha!"* (J. Mad.)

Teisi erijuhtumeid vt. § 374—376.

365 Kindlamini kui *des*- ja *mata*-vorm asetub lõppu ***vat*-vorm.** Näit. *Temagi jahirõõm näis rikutud* ***olevat.*** *Heameelega näikse ta silmad lillede peal* ***viibivat.*** (J. L.) *Mõnikord näeb ta end ülikooli sammaste vahele* ***kaduvat.*** (P. K.)

Erijuhtumeid vt. § 374—376.

366 Määruselise ***tud*-lauselühendi** verb seisab üldiselt lühendi lõpul, näit. *Kott kärule* ***visatud,*** *võtsid nad kõrvu aisade ristpuust kinni ja läksid.* (M. R.) *Pärast õnnetult lõppenud streiki aga vabrikust minema* ***aetud,*** *polnud enam kerge kusagile ankrusse jääda.* (A. H.)

nud*-lauselühendi** verbi võib leida nii ees- kui ka järelasendis, näit. *Selle kava lõpuni* ***läbi mõelnud, *jäi ta päris rahulikuks.* (R. S.) *Teljeni mudasse* ***vajunud,*** *seisis keset teed heinakoorem.* (Fr. T.)

Oodanud *veel pool tundi, tõusis Rander akna-ava ette...* (F. T.) *Põra,* ***pääsenud*** *valla teekäänaku metsatuka tagant, paisus valjuks.* (A. H.)

Tegurid, mis tavalist järjekorda muudavad.

367 Keeles valitsevad paljud tendentsid, näit. püüe süsteemipärasuse, selguse, täpsuse, ilmekuse, suupärasuse ning lühiduse poole, tendents uusust säilitada jne. Sageli tendentsid ristuvad, satuvad omavahel vastuollu. Nendevahelises võitluses tuleb pikapeale võitjaks olulisem,

kaalukam. Erandid keelereegleist, mida igas keeles leidub rohkesti, ongi üldiselt tekkinud ja tekivad eri tendentside ristumise tagajärjel.

Eri tendentsid ristuvad väga sageli sõnakorras. Peale uususe, süsteemipärasuse, selguse ja lühiduse etendavad siin tähtsat osa rütm, rõhuolud, lausekonstruktsioon ja sõnade tugevamad või nõrgemad omavahelised seosed.

Nagu teada, ei anna me lausega sageli edasi ainult informatsiooni, vaid väljendame ka oma suhtumist sellesse, mida ütleme. Kõnes väljendub suhtumine peale lause sisu ja sõnavaliku ka hääletoonis, pausides ja mõnede sõnade tugevamas või nõrgemas rõhutamises. Kirjas on suhtumise väljendamise võimalusi märgatavalt vähem. Hääletooni ja sageli ka rõhkude edasiandmiseks peame kasutama kaudseid vahendeid, sealhulgas ka sõnade eripärast järjestust.

Rõhuasetus tekstis selgub sageli juba lause sisust. Niisugustel **368** puhkudel ei ole vajadust tavalist sõnakorda muuta. Järgmistes lausetes ongi rõhuline sõna oma **harilikus kohas**: *Siis kolime ikkagi, kui sinu **töö** seda nõuab.* (E. V.) *Ta ütles: „Vanamees, kas oled ka märganud, et meie lapsed on **kodusemaks** jäänd?“* (A. H. T.) *Hiljem otsustas ta tingimata **autojuhiks** õppida.*

Nii on kõige sagedamini rõhulise määruse ja käändsõnalise sihitisega.

Lause algusse või vähemalt oma tavalisest kohast ettepoole **369** tuleb rõhutamisel

a) osaalus ja eksistentsiaallause täisalus (näit. *„Sulaseid on Kõrbojal ennegi, **peremeest** on sinna vaja,“ vastas perenaine.* (A. H. T.) *Ilus **suvepäev** oli.*);

b) tugeva tundetooniga pealause öeldis (näit. ***Ei ole** libahunt jumala loom. **Ei kõlba** see inimeste hulka.* (A. K.) ***Ongi** poiss hamba jäljed sisse vajutanud.*);

c) tugeva tundetooniga pealause öeldistäide (näit. *Naersin suure häälega: nii **õnnetu** oli Hennu nägu, kui ta seda ütles.*);

d) tugeva tundetooniga lause määrus ja sihitis, ka tegevusnimeline (näit. ***Venimise eest** mina palka ei maksa, venimise eest mitte.* (A. K.) *Kuid ei — **kurdiks** ja **tummaks** pidid nad eluajaks jääma!* (Fr. T.) *Isegi **petetuna** ei osanud ta end tunda.* (R. S.) *Kas sa's ei tea — **talitada** aitan emal.* (O. L.)

370 **Lause** (resp. osalause) **lõppu** või vähemalt lõpu poole asetuvad alus, määrus ja käändsõnaline sihitis vastandamise korral või kui teatatakse mingit uudist, midagi olulist, mille teadmist ei eeldata, näit. *Kust peaksin teadma **mina**, kui ei tea **teie**?* (O. T.) *„Nemad, nad käsivad ühte hoida **omasugustega**, mitte **peremeestega**,“ vastas Sass lihtsameelselt.* (R. S.) *Mis sa tahad ... et ma teise mehe pealuu paksusest enesele teeksin **vooruse**!* (H. R.) *„See oleks piinlik **meile**,“ jätkas dotsent, „ja veelgi piinlikum **üliõpilasele**.“* (L. M.)

Pealause öeldise lõppasendist vt. § 345.

371 Liittempusliku öeldise rõhutamisel võib põhiverb öeldisverbi ette asetuda nii pea- kui kõrvallauses. Sellise inversiooni korral on pealausel tugev emotsionaalne värving. Vrd. *„Sinna meie pearaskused **maetud ongi**!“ pahvatas Tamm.* (O. T.) *Muidugi, imeks ei pannud seda Vargamäel keegi, sest **ununenud olid** need ajad, kus Vargamäe praegune perenaine veel naerdes ja lauldes aida ja lauda vahet käis...* (A. H. T.) *Aga sa eksid, Tiit, kui arvad, et mul **unustatud on**, mis sa minu heaks tegid.* (E. V.)

372 Lihttempuslikule pealause öeldisele langeb rõhk ja lause saab tugeva tundetooni, kui abimäärsõna öeldisverbi ette paigutame, näit. ***Välja kasi** kambrist oma pannidega ja tonnidega!* (A. K.) *Noorteener, ava ruttu aknad, **ära rikkusid** teised, mädandid, lubi puha.* (A. H. T.)

373 Eitav sõna ***ei*** ja keelav sõna ***ära*** (*ärge, ärgu*) seisavad harilikult oma verbiga kõrvu, lause saab aga tugeva emotsionaalse värvingu (veendumus- või kindla keelu tooni), kui nad lahku paigutame. Vrd. *Kui armastaks, **ei** siis nii **teeks**. Rikkal käivad lained laias kaares, **ei** tema sind, kehva inimest, kergesti **märkagi**.* (A. H.) ***Ära** sa maja eest kaugemale **mine**! Ärge nüüd — **ärge** nüüd nõnda suurelised **olge**.*

374 Peale mõtte selguse nõude, rõhuolude ja vajaduse suhtumist väljendada (lause emotsionaalne värving) muudavad tavalist sõnade järjekorda mitmesugused muud tegurid, nagu koondlause korduvate liikmete rohkus lauses, nimisõna koos oma järelasendis oleva laiendiga, võrdlusmäärus, kõrvallause ja ka rütm.

Koondlause korduvad liikmed, kui neid on palju, eriti kui neid ei seo sidesõna, võtavad endale sageli viimase koha lauses, tõrjudes sealt ettepoole sõnad, millel on samuti tendents lõppu asetuda, näit. infinitiivi, liittempusliku öeldisega lause põhiverbi, pea-

lause öeldistäite (vt. § 348), kõrvallause öeldise (§ 340), *des-*, *mata-* ja *vat*-lauselühendi verbi (§ 363—366). Näit.

...eemal hakkas fanaatiline rahvas ... tema auks tuleriita ehitama (inf.) ***relvadest, laudadest, pinkidest*** *ja* ***kõigest****, mis kätte juhtus.* (J. Semp.) *...ta polnud ju tervelt viis pikka aastat sattunud* (põhiverb) *sellesse* ***linna****, sellesse* ***majja****, sellesse* ***tuppa****.* (E. Maas.) *Talle paistis naljakas* (ÖT) *kõiki haaranud* ***lambipalavik****, see võltshabemeis ja grimeeritud nägudega inimeste põhjusetu edasi-tagasi* ***sõelumine*** *ja* ***närveerimine****.* (J. Semp.) *Villu tunneb täna siin aidalakas, et ka temas otsib laulu mingisugune nimetu, mis tuleb ei tea kust, tuues* (*des*-vorm) *aimamata* ***rõõmu****,* ***kergust****, peaaegu* ***meeletust****.* (A. H. T.) *Ta kompositsioonid näivad nii tuttavad olevat* (*vat*-vorm) ***joontelt****,* ***vormidelt****,* ***värvidelt****.* (J. Semp.) *Pataljonikomandör, kes oma lahinguristsed sai* (Ö) ***Pihkva taga, Porhovi, Dno ja Staraja Russa all****, hindas eriti neid mehi...* (P. K.)

Sõnaühend, mille moodustavad **järelasendis olev täiend oma põhisõnaga**, ei asetu lause sisse, vaid kas algusse (näit. ***Töö heinamaal*** *meeldis talle väga.*) või lõppu (*Talle meeldis väga* ***töö heinamaal****.*). Viimasel juhul tõrjub ta ettepoole sõnad, millel on endal tendents lõppu asetuda. Näit. **375**

Remmelgas jõudis jõe äärde ja hakkas otsima (inf.) *madalamat ning kitsamat* ***kohta üleminekuks****.* (O. T.) *Aga äkki pisteti Tõnule meelde* (abimäärsõna) *väike* ***juhtumine*** *läinud* ***suvest****.* (E. V.) *Ja nähes* (*des*-vorm) *laual tuhatoosis* ***sigareti-*** *ja* ***paberossiotsi*** *huulepuna* ***jälgedega****, viipas ta kelnerile: „Koristage minema!" Saamata* (*mata*-vorm) ***vastust*** *oma* ***küsimustele****, jätkas Illimar teed.* (Fr. T.)

Üldjoontes samasugune positsioon on sõna *nagu* (*kui*) abil väljendatud **võrdlusmäärusel** (vrd. ***Nagu siil*** *tõmban enese sinna kerasse* ja *Tõmban enese sinna kerasse* ***nagu siil****.*). Näit. *...nädalapikkune saagimine ja lõhkumine oli mõlema kaelasooned võtnud* (põhiverb) *kangeks* ***nagu puujuured****.* (L. Kib.) *Õige kapten peab laeva paremini tundma* (inf.) ***kui ratsamees oma hobust****.* (A. H.) *Sõnum levis suust suhu ja lagunes laiali* (abimäärsõna) ***nagu kulutuli****. Vahel paistab õhk pea kohal kindlam ja püsivam olevat* (*vat*-vorm) ***kui muutlik vesi all****.* **376**

Ainult siis, kui võrdlusmäärus lause voolu ei takista, sobib teda paigutada lause sisse, näit. *...rotid vilavad* ***nagu volaskid*** *toa ja aida vahet.* (A. H. T.)

377 Kui mõtte selgus nõuab ja sõnastuse ladusus võimaldab, muudetakse tavalist sõnade järjekorda ka kõrvallause tõttu, näit. *Temas tärkas uue jõuga vimm* (pro *vimm uue jõuga*), *mis tõukas teda korraldusi trotsima...* (P. K.) Ilukirjanduses, kus lause sujuvusel on oluline tähtsus, kasutatakse seda võimalust väga harva. Sõnade ümberpaigutamine on aga sageli paratamatu teaduslikus keeles ja tihedat informatsiooni pakkuvais ajaleheartikleis.

Oma osa etendab sõnade järjestamises lõpuks ka rütm, ent selle mõju tugevust ja piire pole seni uuritud.

Kõrval- ja kiillause paigutus.

378 **Kõrvallause** saab paikneda nii pealause ees (neid nimetame eeslauseiks), sees (vahelaused) kui ka järel (järellaused). Kõige sagedasemad on järel- ja kõige harvemad vahelaused.

Pealause ette asetuvad sageli **aluslaused**, näit. ***Et inimene läheb päikese käes pruuniks,*** *on loomulik.* ***Kel soe hakkab,*** *ajagu kuub seljast maha.* ***Mis öeldud,*** *jääb meie vahele.*

Pealause vahele saab aluslause ainult siis paigutuda, kui ta kuulub asesõna juurde, näit. *See,* ***et ta artelli astus,*** *ei pannud kedagi imestama. Ainus,* ***mis veel liigub,*** *on sabaots.* Asesõna ***see*** (*need*) võib ka puududa, võime öelda nii *See,* ***kes soovib,*** *võib ära minna* kui ka ***Kes soovib,*** *võib ära minna.* Sagedamini jäetaksegi asesõna *see* ära (vt. eelmise lõigu lauseid).

Näiteid järelasendi kohta:

Imelikuna näis Andresele nüüd, ***miks Pearu reega nii palju lärmi lõi...*** *Paistab,* ***et see mees kõneleb lühidalt ning asjalikult.***

Ka järellause puhul jäetakse pealauses asesõna *see* enamasti ära, mõnel juhul jääb ära koguni öeldis. Vrd.

Tema ainuke süü on, ***et ta mind armastab.*** (A. H. T.) *...tehku,* ***kellel seks lusti on,*** *mina vaatan pealt.* (O. L.) *Kuid imelik,* ***et ma neid ei märka.*** *Selge mis selge,* ***et sellest ei saa asja.***

Öeldistäitelause esineb üldiselt järellausena, näit. *Sina ise oled,* ***kes tülli läheb.*** (A. K.) *Enamasti olid naised need,* ***kes hobustega külaperedest tühje õlletünne kohale vedasid.*** (A. H.) *Henn oli ainuke,* ***kes massipsühhoosile ei allunud.*** (V. G.)

Eesasendisse paigutub öeldistäitelause pealause aluse rõhutamisel, näit. ***Mis aga selle juures kõige veidram,*** *on see, et eestseisuse liikmed püsiva kombe järgi ... liikmemaksu ei maksnud.* (Fr. T.)

Sihitislaused seisavad üldiselt pealause järel, näit. *Korraga tundis ta,* ***et miski asi nagu Taara piksenool tema jalge vahele raksatas...*** (E. B.), ees ja vahel saavad olla ainult sel korral, kui kuuluvad asesõna juurde, näit. ***Mida vanahärra Sarapik nõukogude võimu ajal tegi,*** *seda Reinop enam ei teadnud...* (P. K.) *Paljud,* ***kes küllalt ruttu eest ei jookse,*** *paisatakse uuesti pikali...* (O. L.)

Lühemais lauseis võib asesõna ka ära jääda, näit. ***Kes seda tegi,*** *ma ei tea.*

Määruslausetest esinevad järellausetena üldiselt põhjus- ja võrdluslaused.

Tingimuslaused eelistavad eesasendit, näit. ***Kui sa tubli poiss oled,*** *teeme lõunavaheajal lumesõda.* ***Puutub ta külapoiste sekka,*** *irvitavad need, hambad laiali, kui koerad.* (J. L.)

Teised määruslaused on üsna liikuvad, eriti ajalause. Vrd. ***Kuna teomehed ja vaimud oma leivakotte ja kuubesid korjavad,*** *nuusib kubjas rehe ümber seisvaid hao- ja puuvirnu.* (E. V.) *Ostjad aga,* ***kui poest toodud kraam otsas,*** *lähevad uuesti poodi...* (J. P.) *Ja siis vajus ta ulgudes Illimarist mööda,* ***kuna Kähri vaikides ja Milli tulise kläh-vimisega ta kannul kihutasid.*** (Fr. T.)

Kuna **täiendlaused** ei asetu kunagi oma põhisõna ette, saavad nad olla ainult järel- või vahelaused.

Kõrvallause ei paigutu niisuguste sõnaühendite vahele, mille **379**
vahele ei paigutu ka verbi laiendid (sihitis, määrus). Neiks **sõna-ühendeiks** on nimisõna koos oma laiendiga (*järve kallas, tehase toodang, töö heinamaal*; *ilus ilm, rahulik elu, kummuli paat*), arvsõna koos nimisõnaga (*kolm poissi*), rühma märkiv sõna koos nimisõnaga (*salk poisse*), omadus- või määrsõna koos oma laiendiga (*haruldaselt kuum, eriti hästi*) ja mitmesugused lahutamatud sõnaühendid (*Tallinna Polütehniline Instituut, kell kaheksa hommikul, metsa taga, vastu puud*).

Vigased on laused nagu *Nende ülesannete,* ***mis me eile saime,*** *lahendamine osutub üsna raskeks.* (Võib öelda: *Nende ülesannete lahendamine,* ***mis me eile saime,...*** või: *Eile* ***saadud*** *ülesannete lahenda-*

mine...) Teose keskpunktiks on kahe töölise, ***kes organiseerisid palgavõitlust****, matus.*

Ka ei ole sobiv pealause abimäärsõna või liittempusliku öeldise põhiverbi üksikuna pikema vahelause järele jätta (*Metsateel juhtus talle sepp, kes oli linnast koju sõitmas,* ***vastu****. Ta polnud enam pikemat aega oma onupoega, kellega varemalt nii tihti oli kokku puutunud,* ***näinud****.*).

380 Kui mõtte selgus lubab, võib kõrvallause paigutuda ta põhisõnast lahku. Alus- ja öeldistäitelauset ning pealause asesõna ***see*** (*need*) saab lahutada isegi öeldis.

See on sõjahääl, ***mis sealt kostab****.* (Võib olla muidugi ka: *See,* ***mis sealt kostab****, on sõjahääl.*) *Aga see on petmine,* ***kui keegi lubab oodata ja ometi ei oota****. See oli* ***Vidrik****, kes sealt tuli.*

Seepeale seadis ta redeli värava najale püsti, ***millega ta üles pidi minema****.* (Fr. R. Kr.) *Seda kõike oli Illimaril raske mõista,* ***kelle aeg oli vahel äärmiselt täidetud***... (Fr. T.) *Tema nägu oli nii süütu, et ta igale inimesele pisarad silmi oleks pidanud ajama,* ***kellel vähegi ristiinimese verd südames****.* (O. L.) *Kahte isa olen ma siiski oma silmaga näinud,* ***kes mulle kiideldes seletasid****, kuidas nad oma poegi ergutanud ja virgutanud...* (M. M.)

Määr- või asesõna, mille juurde kõrvallause kuulub ja mis sellest kaugele jääb, kannab harilikult tugevat rõhku ning kõrvallause omandab enamasti pealause kaalu. Vrd. *Vanamees oli mulle iseäranis sellepärast meelde jäänud,* ***et ta kõneles minuga veidi saksa keelt****. Ei leidnud Saare perenaine enne rahu,* ***kui läks koolitoa juurde küsima****.* (O. L.) *Sest esteetiliselt oleme tihti ka selles süüdi,* ***mida olemaski pole****.* (Fr. T.) *Kas siis tõesti pidin mina selleks kraavi eest pool raha maksma,* ***et sina võiks minu karjamaale vett paisutada?*** (A. H. T.)

381 **Kiillause** paigutamises on kõrvallausega võrreldes suurem vabadus; ta võib asetuda ka täiendi ning selle põhisõna ja käändsõna ning kaassõna vahele. Näit. *...L. Ketschum ... on aukraadilt kapten ja Ameerika mereväe 43. operatiivse väekoondise* (***see baseerub Antarktises***) *ülema asetäitja...* (J. Sm.) *Ilmselt lõhnas siin mingi kodukootud „vilusoohvia" järgi, kuid ei „vilusoohvia" ega ka „philosophy"* (***nagu ameeriklased ütlevad***) *vastu polnud Tõnis Tihu iialgi mingit huvi tundnud.* (A. H.)

Üksikküsimusi.

Suurem osa **kaassõnu** on tagasõnad, näit. (*seina*) ***najale***, ***najal***, 382
najalt, (*päeva*) ***jooksul***, (*nende*) ***päralt***, (*kirja*) ***teel***, (*tooliga*) ***tükkis***, (*kolme*) ***võrra***, (*kaelast*) ***saadik***, ja ainult mõniteistkümmend eessõna, näit. ***enne*** (*lõunat*), ***kuni*** (*jõeni*), ***piki*** (*jõekallast*), ***ülalpool*** (*pilvi*). Kaassõnad ***vastu***, ***üle***, ***alla***, ***läbi***, ***ligi***, ***ümber***, ***mööda*** ja mõned teised esinevad nii ees- kui tagasõnadena.

Kaassõna ***vastu*** koos käändsõnaga osastavas käändes on eessõna (***vastu*** *lauda*, ***vastu*** *õhtut*, ***vastu*** *tahtmist*) ja koos omastavas käändes oleva käändsõnaga tagasõna (*minu* ***vastu***). On olemas tähenduslik vahe. Tagasõnana esineb ***vastu*** seoses suhtumisega (*oli sinu* ***vastu*** *hea*, *mul pole midagi selle* ***vastu***, *kaitses meid kallaletungide* ***vastu***, *huvi kunsti* ***vastu***, *seisid hammas hamba* ***vastu***), peale selle tähenduses 'ligi' (*põsk põse* ***vastu***) ja 'ette' (*istus toolile minu* ***vastu***). Eessõnana esineb ***vastu***, kui märgitakse füüsilist tegevust või ruumilist suunda (*põrkas* ***vastu*** *puud*, *pööras näo* ***vastu*** *tuult*), samuti tähenduses 'eel' (***vastu*** *hommikut*) ja 'kiuste' (***vastu*** *minu tahtmist*).

Ka sõna ***üle*** esineb tagasõnana suhtumise väljendamisel (*oli selle* ***üle*** *rõõmus*, *heitis tema* ***üle*** *nalja*, *vaieldi kõige* ***üle***), lisaks tähenduses 'kohal', 'kohale', 'peale' (*nende* ***üle*** *kummus sinine taevas*, *heitis puldani koorma* ***üle***) ja eessõnana seoses mingi ruumilise suunaga (*läks otse* ***üle*** *heinamaa*, *viskas palli* ***üle*** *katuse*), samuti tähenduses 'rohkem kui', 'kogu ulatuses', 'kestel', 'kohta', 'pärast' (***üle*** *hulga aja*, *käib* ***üle*** *jõu*, ***üle*** *öö*, *tuli jälle* ***üle*** *pika aja*).

Kaassõna ***alla*** esineb tagasõnana, kui ta näitab liikumise või tegevuse suunda (*pall veeres laua* ***alla***, *jäi jalge* ***alla***, *maja sai katuse* ***alla***), ja eessõnana, kui ta tähendab 'vähem kui', 'allapoole' (***alla*** *kümne kilo*, *külma on* ***alla*** *nulli*, ***alla*** *merepinna*), samuti liitsõna komponendina (***alla****mäge*, ***alla****voolu*).

Kaassõna ***läbi*** kasutame eessõnana, kui märgime millegi läbimist (*läks* ***läbi*** *jõe*, ***läbi*** *sügava lume*), samuti ühendeis nagu *kostis* ***läbi*** *tormi*, *kuulis* ***läbi*** *une*, ***läbi*** *häda*, *ulatus* ***läbi*** *sajandite*, tagasõnana aga siis, kui ta tähendab 'tõttu', 'abil', 'kaudu' (*pääses ainult oma osavuse* ***läbi***, *kaotas surma* ***läbi*** *ema*) või kui ta märgib perioodi, mille kestel midagi toimub (*sadas öö* ***läbi***).

Sõna ***ligi*** kasutatakse vahetu läheduse märkimisel tagasõnana

(*jõudis linna* ***ligi***, *vajus maa* ***ligi***) ja umbkaudse läheduse märkimisel eessõnana (*see oli juba* ***ligi*** *Tartut,* ***ligi*** *Läti piiri,* ***ligi*** *seda aega*).

ümber esineb eessõnana, kui märgitakse ringitegemist, liikumist millegi ümber (*tegime ringi* ***ümber*** *metsa, käib kui kass* ***ümber*** *palava pudru, mässis salli* ***ümber*** *kaela*), samuti tähenduses 'taga' (*siinsamas* ***ümber*** *maja*), tagasõnana aga tähenduses 'läheduses', 'lähedusse', 'juures', 'juurde', 'ümbruses', 'ümberringi' (*olime kõik telgi* ***ümber*** *koos, istuti tule* ***ümber***, *elu meie* ***ümber***, *kogus poisid enda* ***ümber***, *jutt keerles kirjanduse* ***ümber***, *sall oli kaela* ***ümber***).

Sõna ***mööda*** kasutatakse eessõnana, kui tegemist on juhusliku suunaga või kestva samalaadse tegevusega (*aeles* ***mööda*** *maad-ilma ringi, ajas siga* ***mööda*** *õue taga, õnnetused käivad ikka* ***mööda*** *inimesi*), ja tagasõnana, kui tegevus toimub millegi järgi, s. o. kindlas suunas (*läks edasi nagu nööri* ***mööda***, *läksime sihti* ***mööda***, *käsku* ***mööda***, *tahtmist* ***mööda***). Peale selle esineb *mööda* eessõnana tähenduses 'vastu' (***mööda*** *kõrvu*) ja tagasõnana tähenduses 'kaudu' (*kaubad toodi merd* ***mööda***).

Seoses midagipidi liikumisega kasutatakse sõna *mööda* nii tagakui ka eessõnana, öeldakse nii *kõndis teed* ***mööda***, *tänavat* ***mööda***, *tuba* ***mööda*** (sagedamini) kui ka *kõndis* ***mööda*** *teed,* ***mööda*** *tänavat.*

taha, ***taga*** ja ***tagant*** on tavaliselt tagasõnad (*metsa* ***taha***, *maja* ***taga***, *pilvede* ***tagant***), kuid tähenduses 'sinnapoole, sealpool, sealtpoolt', 'tahapoole, tagapool, tagantpoolt' esinevad nad eessõnadena (*ta kolis kuskile* ***taha*** *Tartu, elab kuskil* ***taga*** *Narva, tuli* ***tagant*** *nende metsade*).

Kaassõna ***kaudu***, mida üldiselt kasutatakse tagasõnana, esineb mõnel autoril vahel eessõnana, näit. *Uu-uu-uu ... kostis nende hääl* ***kaudu*** *metsa.* (Fr. T.) *Ta laskis hobusel huupi minna,* ***kaudu*** *põldude ja niitude.* (Fr. T.) *Just sellepärast ... tasubki sulle Spartacusest rääkida, sest muidu läheb mu jutt sul* ***kaudu*** *kõrvu.* (A. H.)

383 Peale sõnade sellekohase ümberpaigutamise (vt. § 368—372) ja rõhuliite ***-ki***, ***-gi*** kasutamise saab sõnu lauses esile tõsta **rõhumäärsõnade** ja mõnede **lauselaienditega** (***ka***, ***isegi***, ***just***, ***koguni***, ***nimelt***, ***ainult***, ***üksnes***, ***üksi***, ***õnneks***, ***kahjuks***, ***viimaks***, ***ometi***, ***küll*** jts.).

Üldiselt paigutuvad need rõhutatava sõna ette ja sellega kõrvu, näit. ***Isegi*** *petetuna ei osanud ta end tunda. Ometi on* ***just*** *teie kui kur-*

suse komsorgi kohus õppeedukuse ja distsipliini eest võidelda. ***Ainult*** *parsil elab luule,* ***ainult*** *vommil sigib suur idee.* (E. V.)

Mõned neist saavad võtta ka järelasendi, eriti kui ei ole tegemist vastandamisega. Vrd. *Nüüd* ***alles*** *hakkasid nad sellest aru saama. Su kõrval on võib-olla sõber* ***koguni****.*

Rõhumäärsõna ***ka*** paigutuses esineb kõikumisi. Rahvakeeles asetub ta üldiselt rõhutatava sõna järele. Seda peegeldavad juba vanasõnadki (näit. *Loll saab kirikus* ***ka*** *peksa. Eks vana hobune söö* ***ka*** *kaeru.*).

Rõhuasetus ees- ja järelasendi puhul on erinev: eesasendi korral langetame rõhu esiletõstetavale sõnale (*ka* ***loll****, ka* ***hobune***), järelasendi korral aga sõnale *ka* (*loll* ***ka****, hobune* ***ka***). Kõnes on see hõlpsasti eristatav, kirjapildis aga mitte: lugeja võib kergesti eksida, võib lugeda *Loll saab kirikus ka* ***peksa*** (pro *kirikus* ***ka***). Et kaksipidimõistmist olla ei saaks, sellepärast eelistabki tänapäeval kirjakeel *ka* eesasendit.

Verbiga seostuv sõna ***nagu*** (***otsekui***, ***justkui***), mis ei kuulu võrd- **384**
luslause koosseisu (vrd. § 343), seisab liittempusliku öeldisega lauses abi- ja põhiverbi vahel. Näit. *Ja nüüd* ***oleks*** *ta* ***nagu*** *Indreku* ***unustanud****, kohendas öökuue hõlmad kokku ja ruttas uksest välja.* (A. H. T.) *Minu võpatus* ***oleks nagu*** *isastki läbi* ***käinud****.* (S. R.)

Lihttempusliku öeldisega pealauses asub ***nagu*** öeldisverbi ees, kui seda rõhutatakse, ja järel, kui ei rõhutata. Näit. *Aga Andres* ***nagu ei kuulnudki*** *neid sõnu. See nutt aga* ***nagu kriimustas*** *tema südant. Aga majast üksi* ***oleks nagu*** *temale vähe. Hobuse rõõmuhirnatuses* ***kustus nagu*** *tükk naise senisest elust.* (A. H. T.)

Kirjanduses leidub nii järjekorda ***see kõik, nad kõik, nad mõle-*** **385**
mad kui ka vastupidist: ***kõik see, kõik nad, mõlemad nad***. Üldisem on näitava resp. isikulise asesõna eesasend, kusjuures sõnaühendi liikmed seisavad sageli lahus. Näit. ***See kõik*** *on tõsi.* ***Sellest kõigest*** *poleks ju midagi olnud, kui ta oleks tulnud.* ***Te*** *olete* ***mõlemad*** *head inimesed...* (Fr. R. Kr.)

Vastupidine järjekord esineb, kui selline sõnaühend on täiendiks või kõrvallause põhisõnaks, näit. *See tüütas ära, kuigi harjumine panetust tõi, seda enam, et* ***kõik see*** *torin ja porin vagusalt sündis...* (E. V.) *Kas siis töös ei avaldu lõppude lõpuks* ***kõik see****, mis on inimeses väärtuslikku.* (V. G.)

386 Kokkuvõtvalt võib öelda, et eesti lauseintonatsiooni ja sõnakorda iseloomustavad järgmised jooned:

1 vahelduv rütm, mille suhteliselt pikad tõusu- ja mõõnaperioodid jätavad üldiselt rahuliku mulje;
2 langeva intonatsiooniga lausete domineerimine;
3 kivinenud sõnaseoste suhteline vähesus;
4 vahetegemine pea- ja kõrvallause vahel ning mõningatele kõrvallausetele pealause kaalu andmine;
5 aluse asumine lause algupoolel, esimesel või kolmandal kohal;
6 öeldistäiteta olemislause sihitismääruse ja umbisikulises lauses käändsõnalise sihitise asetumine aluse kohale;
7 pealause aluse ja öeldise tugev ühtekuulumine; öeldise asumine teisel kohal;
8 tavalise kõrvallause öeldise tendents lause lõppu asetuda;
9 laiendite eesasendi tugev domineerimine;
10 verbiga lõppevate lausete rohkus;
11 sagedane lause lõppemine sõnaga, mis mõttele terviklikkuse annab;
12 üllatava või vastandava sõna lause lõppu paigutamine;
13 tagasõnade suur rohkus eessõnadega võrreldes;
14 head võimalused inverteeritud sõnajärjestuse kasutamisega lausele emotsionaalset värvingut anda.

ÜLEVAADE KIRJAVAHEMÄRKIDE KASUTAMISEST.

387 Kõneleja kasutab enda mõistetavaks tegemiseks või oma sõnavõtu mõjulepääsuks peale sõnavara ja grammatika rõhke, pause, tervet intonatsioonide skaalat ja mitmesugust hääletooni (näit. rahulikku, tõsist, veenvat, julgustavat, hoiatavat, ähvardavat, üleolevat, pilkavat, sarkastilist).

Kirjutaja sellekohasteks abivahenditeks on peamiselt ainult **kirjavahemärgid**. Nendega, niipalju kui need võimaldavad, osutab ta intonatsiooni, hääletooni, pause ja rõhke. Vrd. lauseid:

Ants on juba naisemees.
Ants on juba naisemees?
Ants on juba naisemees!
Ants on juba naisemees!!!
Ants on juba naisemees...
Ants on „juba" naisemees!
Ants on juba — naisemees!

Või kirjavahemärkide tähtsuse demonstreerimiseks sageli kasutatavaid lauseid:

Hukata, mitte armu anda!

Hukata mitte, armu anda!

Peale rõhkude, pauside, intonatsiooni ja hääletooni osutavad kirjavahemärgid lause lõppu, lausetevahelisi seoseid (tihedamaid või nõrgemaid), mõningaid lauseelemente (näit. ütet, lisandit, koondlause korduvaid liikmeid, kiillauset) jm.

Igal kirjavahemärgil on omad funktsioonid. 388

Punkt osutab lause lõppu, näitab, et tegemist on jutustava lause ning sellekohase intonatsiooniga, järgarvuga (vrd. 4 klassis ja 4. klassis) või lühendiga (vrd. *näit* ja *näit.*).

Küsimärk osutab lause lõppu ja sellekohast intonatsiooni või seda, et vastav nähtus äratab kahtlust (lausesisene küsimärk sulgudes).

Hüüumärgil on samataolised funktsioonid seoses hüüd- ja soovlausega, lisaks veel ülesanne osutada, et tegemist on sellekohase tundetooniga (hüüumärk tundetoonitatud ütte järel), üllatusega (lausesisene hüüumärk sulgudes), hüüdsõnaga või teatava rahvusvahelise lühendiga (NB! — *nota bene* 'pane hästi tähele').

Mõttepunktid viitavad mõtte poolelijäämisele või katkelisusele, väljajäetud sõnadele (näit. tsitaadis), vahel ka pausile ja üllatusele.

Mõttekriips näitab sedasama mis mõttepunktidki, peale selle osalause nõrka seost teisega (kiillause).

Koma osutab mitmesuguseid lauseelemente (üte, lisand, koondlause korduvad liikmed, osalaused jne.).

Koolon näitab, et järgneb loetelu, seletus või otsene kõne.

Semikoolon vihjab lauseelementide (loetelu liikmete, osalausete) omavahelisele nõrgemale seosele.

Sulud näitavad, et tegemist on vahemärkusega (kiillausega).

Jutumärkidega osutatakse, et tegemist on otsese kõnega, pealkirjaga, toote margiga, „pandud" nimega („Ilmarine", „Saare Kalur"), pilkelise tähendusega, sõna või lausega, mis antakse grammatilise vormina, jms.

Kuigi kirjavahemärkidel on üldiselt kindlad funktsioonid, saab 389
mõnel juhul üht kirjavahemärki, laiemalt võttes üht osutamisviisi teisega asendada. Nii saavad mõtte katkelisust või lõpetamatust osutada mõttepunktid kui ka mõttekriips. Semikoolonit saab vahel

asendada koma ja ka punkt. Et tegemist on teose pealkirjaga, seda antakse harilikult mõista jutumärkidega, aga vahel kasutatakse pealkirja muust tekstist eraldamiseks ka kursiivkirja, mispuhul jutumärgid on tarbetud (vrd. eepos „Kalevipoeg" ja eepos *Kalevipoeg*).

Lisaks võivad mõnel juhul pealkirja osutada suured algustähed. Rahvusvaheliseks tavaks ongi kujunenud kapitaalsete, fundamentaalsete teoste ja teaduslike sariväljaannete pealkirju tähistada jutumärkide asemel suurte algustähtedega. Nii kirjutatakse: *Lenini Teosed, Малая Советская Энциклопедия, Meyers Neues Lexikon, Uusi Tietosanakirja, Nuova Enciclopedia Italiana, Eesti Nõukogude Entsüklopeedia,* samuti *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, TA Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused, Emakeele Seltsi Aastaraamat.*

Üheski keeles, kus jutumärgid on kasutusel, ei panda neisse ka usundite põhiteoste, nn. pühakirjade pealkirju, nagu Piibel, Uus Testament, Vana Testament jts. Uue ja Vana Testamendi üksikute osade pealkirjades kirjutatakse ainult esimene sõna suure algustähega, näit. *Moosese esimene raamat, Kuningate raamat. Piibel* kirjutatakse väikese algustähega, kui selle all mõeldakse ristiusu legendide ja dogmade kogu, ja suurega, kui mõeldakse Uut ja Vana Testamenti hõlmavat teost.

Ei kasutata jutumärke ka niisuguste muusikateoste pealkirjade puhul, mis märgivad ainult teose vormi, ega kindlat isikut kujutava portree, büsti ja mälestussamba nimede puhul, näit. (*Beethoveni*) ***Üheksas sümfoonia***, (*Tšaikovski*) ***Orkestrisüit***, (*Brahmsi*) ***Viiulikontsert***, (*E. Tambergi*) ***Concerto grosso*** (vrd. aga *H. Elleri „Koit"*); (*J. Hirve*) ***V. I. Lenini portreebüst***, (*E. Kitse*) ***J. V. Veski portree***, (*A. Adamsoni*) ***Lydia Koidula mälestussammas*** (vrd. *J. Köleri „Tütarlaps allikal"*).

Jutustava lause lõppu pannakse teatavasti punkt. Kui aga šrift ja teksti paigutus lause lõpu ära näitavad, on punkt tarbetu. Seepärast jäetaksegi peal- ja allkirjade järelt tihti punkt ära.

Tarbetud on ka koondlause komad ja punkt lause lõpul, kui korduvad liikmed on paigutatud üksteise alla, näit. *See ettetellitav teos sisaldab*

150 *siseillustratsiooni*
5 *sügavtrükitahvlit*
8 *värvitahvlit*
3 *värvilist geograafilist kaarti*

Koma on otstarbekas ära jätta samuti pea- ja kõrvallause vahelt, kui pealause lõpeb keeruka matemaatilise valemiga. Kui niisuguse valemiga tekstilõik lõpeb, on õige ära jätta ka lauselõpu punkt.

Suurem osa kirjavahemärke tähistab peale muu ka muutust 390
intonatsioonis, pause ja mõnel juhul isegi pausi pikkust. Näiteks punkt, semikoolon ja mõttekriips osutavad pikemat pausi kui koma.

Paljudel juhtudel on paus ja muutus intonatsioonis siiski ka seal, kus pole mingit kirjavahemärki, näit. lauseis *Tänu tema arukusele, külmaverelisusele ja tarmukusele / pääsesid kõik raskest olukorrast. Ergutatuna sellest siirast tänumeelest / hakkasin teda iga päev abistama. Ta tõsine kavatsus lähemal ajal vanemaid külastada / ei saanud seekord siiski teoks. Ei, perenaine, see pole naiste töö / lehma soost välja vedada.* (A. H. T.)

Teiselt poolt aga näevad mõned reeglid ette kirjavahemärgi ka seal, kus pole mingit pausi ega muutust intonatsioonis. Järgmises lauses näiteks on seitse koma, aga ainult kolm pausi: *Sõõ, ratsu, / sõida, ratsu, / joo, ratsu, / jookse, ratsu!* Neli koma selles lauses ei vihja seega pausile või muutusele intonatsioonis, vaid teatavale lauseelemendile (üttele). Esimene koma lauses *Kõik, mis me siin nägime, / oli väga huvitav* vihjab samuti mitte pausile, vaid lauseelemendile (kõrvallausele). Eksimused kirjavahemärkide panemisel tekivadki kõige sagedamini just seal, kus muutus intonatsioonis toimub, aga kirjavahemärki pole ette nähtud, või kus muutust pole, aga kirjavahemärk peab olema.

Kirjavahemärkide eri funktsioonide põhjal on eesti keeles kujunenud järgmine interpunktsiooni süsteem.

Kirjavahemärk lause lõpus.

Lõpumärkideks on punkt, küsimärk, hüüumärk, mõttepunktid ja mõttekriips. Üldiselt tähistab punkt jutustavat, küsimärk küsi-, hüüumärk soov-, hüüd- ja käsk- ning mõttepunktid ja mõttekriips poolelijäävat lauset. 391

Eesti keeles võib ühe ja sama sõnalise koostisega lause olla kas jutustav, küsi- või hüüdlause. Vrd. *Ja ta tuligi. Ja ta tuligi? Ja ta tuligi!* Kõnes eristab sääraseid lauseid intonatsioon, kirjas kirjavahemärk.

Peale selle kasutatakse eesti keeles rohkesti lauseid, mis sisult on jaatavad, vormilt aga eitavad ja vastupidi, näit. *Või minagi seda tean* (= ma ei tea seda). *Mis kasu mul sellest. Kellel sellega asja. Miks ta siis ei tule* (= ta tuleb küll). *Kes siis seda ei tea* (= seda teavad kõik). Lisanäiteid vt. § 292d.

Sääraseil lauseil on omapärane intonatsioon, mis osalt sarnaneb jutustava, osalt hüüd- resp. küsilause intonatsiooniga. Nende järele pannakse kirjas **punkt**.

Neile lauseile on lähedased säärased, kus keeld esitatakse käsuna, näit. *Mis sa lobised* (= ära lobise). *Mis sa enam ǫotad. Mis sa tast kiusad. Ikka sa õiendad* (= ära õienda nii palju). Nende järele pannakse kas **punkt** või **hüüumärk** sõltuvalt sellest, kas keeld on esitatud rahulikumas või nõudlikumas toonis.

Samasugune lugu on „otseste" käsklausetega: kui käsk on nõudlik või tugeva tundetooniga, kasutatakse **hüüumärki**, rahuliku või paluva tooni puhul aga **punkti**. Näit.

Ära sa kuku, Villu. Aga sa mine tingimata Reinu juurest läbi. Noh, aga katsu ise ka. Maga nüüd hästi ja mõtle homme selle üle järele. Aga ära sa sellest kellelegi kõssa.

Uusi ahteid maha! Ärge varastage mõisahärra ööd, nagu te tema päevi varastate! (E. V.) *Välja minu katuse alt, ussiseeme!* (A. K.) *Ära tule välja, Kusti! Näri nunnu hammastega katki! Kisu puruks! Ära tervelt kätte anna! Näri! Näri!* (O. L.)

Ka soov- ja hüüdlauseil on mitmesugune toon. Kui lause peidab endas vaikset igatsust või tagasihoitud rõõmu, valu, ettehеidet, üllatust jne., on loomulik ta lõppu panna **punkt**. Näit. *Kui ta ometi niiviisi teeks. Tuleks ometi vihmased ilmad, saaks pisutki hinge tagasi tõmmata. Head ööd siis sedapuhku. „Armas aeg," hüüdis perenaine, „mis tast siis sohu ajada, kui seal nii tüma on."* (A. H. T.)

Väljendub aga emotsioon tugevama jõuga, tähistatakse seda kirjas **hüüumärgiga**. Näit. *„Ma ei taha õnne, ma ei taha sõprust!" hüüdis Eduard kirglikult.* (E. Kr.) *Küll meie siin kahekesi sinuga päivi saame näha!* (A. H. T.)

Küsilause järele, kui küsimus on esitatud otseselt, pannakse alati **küsimärk**, näit. *Kuhu sa lähed? Mis te seal tegite? Aga mispärast sa ei tulnud ja ütelnud?*

Põimlause lõpus on **küsimärk** sel korral, kui küsimus väljendub pealauses. Peitub see aga kõrvallauses, pannakse lõppu **punkt**, näit. *Isa küsis poisilt,* ***millal ta kavatseb õppima hakata.*** Ainult siis, kui pealause on informatsioonivaene, sisaldab ainult ütleja suhtumist (kõhklust, tagasihoidlikkust), pehmendab küsimuse tooni või esineb ainult siduva elemendina, kuna kogu raskus langeb kõrvallauses peituvale küsimusele, pannakse lõppu küsimärk. Näit. ***Ei tea*** (= mis sa arvad?), *kas hakkame minema või?* ***Ütelge ometi mulle kui oma vanemale seltsimehele,*** *mis teil on?* (A. H. T.) *Ärge pange pahaks:* ***kõditaks nagu teada saada, mis liiki ja mis laadi*** *—?* (E. V.)

Küsimärk pannakse ka mõistatuste järele, näit. *Seest siiruviiruline, pealt kullakarvaline?*

Lause saab korraga olla nii küsi- kui ka hüüdlause tooniga. Selliste lõppu pannakse kaks kirjavahemärki — **küsi-** ja **hüüumärk**. Näit. *Maali, tütar, miks sa mulle seda tegid?!* (A. K.) *Mis? Mida peavad mu silmad nägema!?* (H. R.) *Sina ei tõtta vastu Melisandele!?* (H. R.)

Mõttepunktid või **mõttekriips** pannakse lause lõppu, kui mõte jääb pooleli või peab öeldud sõnadest kaugemale minema (punkti nende järele enam ei panda), näit. *Minu juurest on ta ära jooksnud, öösel, salaja...* (A. K.) *Aga ma lisan kohe juurde: me võime ju veel edaspidigi ilusti koos töötada* — (E. V.)

Kui säärane pooleli jääv või kaugemale ulatuva mõttega lause on küsi- või hüüdlause, pannakse lisaks ka küsi- või hüüumärk, näit. *Aga sinu peiupõlvised sonetid — kas need ka tema —?* (E. V.) *...palja Peterburi sõidu eest terve vürstlik varandus —!* (E. V.)

Mõttepunktide puhul pannakse küsi- või hüüumärk vahel nende järele (kui lause jääb pooleli), vahel ette (kui mõte peab avarduma). Näit. *Kas sa siis seda ei tea, kuidas ta...? Hoidku selle eest, et...! Seal Petrogradis, seal olevat ju niisugune maja!...* (A. K.) *Järsku tuuakse veel midagi huvitavatki?... Ei, kas ei kostnud selja tagant siiski nagu lume krabinat?...*

Mõttekriipsudega lahutatakse ka dialoogis eri isikute repliigid, kui neid ei alustata uuelt realt taandega, näit.

„Kirjamees, kirjamees, kuhu vinnad oma pauna?“ — *„Tindiga lähen, tindiga lähen kroonu sauna.“* (A. A.)

Teoste tiitellehtedel, perioodiliste väljaannete peal- ja allkirjades ning siltidel lause lõppu punkti ei panda, küsimärk, hüüumärk ja mõttepunktid aga pannakse, näit. (Särgava teos) *Tulge appi!*, (Tšernõševski romaan) *Mida teha?*

Punkti ei panda samuti teose peatükke või osi tähistavate numbrite järele. Ära jäävad punktid tavaliselt ka tabelites.

Kirjavahemärgid lause sees.

392 Kõige sagedasemaks lausesiseseks kirjavahemärgiks on koma.

Komaga eraldatakse

1 järellisand oma põhisõnast (vt. § 229),
2 üte muust lausest (§ 177),
3 koondlause korduvad liikmed, mida ei seo sidesõna *ja, ning, ega, ehk, või, kui ka* (§ 253),
4 samaväärsed osalaused, kui neid ei seo sidesõna *ja, ning, ega, või* (§ 303),
5 eriväärsed osalaused üksteisest (§ 307—313),
6 kiilsõnad ja lühemad kiillaused, mis põhilausega tihedamini ühte sulavad,
7 otsese kõne sees ja järel olev saatelause (§ 306),
8 mõningad lauselühendid põhilausest (§ 270),
9 põhisõna järel seisvad omadussõnalised täiendid, näit. *Nagu klaaspärleid, **suuri** ja **selgeid**, puistab pilvepõu esimesi piisku.* (E. S.) *See oli kütkestav neiu, **julge** ja **rõõmus**.*
Kui põhisõna järel seisab ainult üks omadussõnaline täiend, jääb see komaga eraldamata (*Mu armas kodu **väikene** seal eemal mäe peal.* (J. L.) *Ving **mõrumaiguline** hõljus toas.*).
10 **Komaga** eraldatakse ka hüüdsõnad, kui nende ja muu lause vahel on kõnes paus (***Oi heldeke**, perenaine, niisuguste juttude vastu ei või ma midagi. **Ei**, see ei ole laim, vaid tõde. Ants, **noh**, tema on niisugune, nagu ta on.*).
Kui pausi ei ole, jääb hüüdsõna eraldamata (***Ah** seda Leidat küll! „Miina **ae**!" hõikas perenaine.*).
11 **Komaga** eraldatakse niisugused sõnad nagu ***muidugi**, **mõistagi**, **õigust öelda**, **teadagi**, **tõepoolest**, **muide**, **tõesti**, **esiteks*** jts., kui

need seisavad lause algul ja neile ei järgne öeldisverb. Näit. ***Muidugi**, Andres oleks võinud ju minna. **Õigust öelda**, seegi on üks põhjusi, miks ma nii tegin. **Tõesti**, ma ei tahtnud sind solvata. **Kolmandaks**, mingeid pettesõnu paradiisist polnud olemas, need mõtles Edna ise välja.*

Kui neile järgneb öeldisverb, on koma liigne, sest pausi sel korral ei teki (vrd. ***Tõepoolest** oligi Tagapere jõeäärne heinamaa Eespere omast parem. **Esiteks** on see kardetav ja teiseks mõttetu.*).

Kui need sõnad on lause sees, sulavad nad lausega tihedalt ühte.

12 Kui sõna ***nagu*** tähendab *näiteks*, pannakse selle ette ja — kui järgnev loetelu pole antud omastavas — ka näidete järele **koma** (vrd. § 305), näit. *Nakkushaigused, **nagu kopsutuberkuloos, düsenteeria, sarlakid, leetrid jt.**, ei nõua tänapäeval enam nii palju ohvreid.* On aga ***nagu*** ees sõna *sellised, niisugused, säärased*, jäävad komad ära, näit. ***Sellised** nakkushaigused nagu kopsutuberkuloos, düsenteeria, sarlakid, leetrid jt. ei nõua...*

13 Dateeringus pannakse kohanime ja kuupäeva vahele **koma**, kui need on antud nimetavas käändes, näit. *Tallinn, 6. mai 1966.* Kui need esinevad kohakäändes, jääb koma ära, näit. *Tallinnas 6. mail 1966.*

Sidesõna ***ja, ning, ega, ehk, või, kui ka*** **ette** pannakse koma järgnevail juhtudel: **393**

1 kui selle ees on üte (näit. *Võta see kiri, **Jüri, ja** vii posti.*);

2 kui selle ees on koma nõudev lisand (näit. *Kreutzwald, „**Kalevipoja**" **koostaja, ja** Koidula, esimene eesti naislüürik...*);

3 kui selle ees lõpeb koma nõudev lauselühend (näit. *Mees läks mööda metsateed, **rutates koju, ning** ümises omaette laulda.*);

4 kui selle ees lõpeb kõrvallause (vt. § 308);

5 kui sellega algab mõttepööre, teistsuguse funktsiooniga osalause või kui koma nõuab mõtte selgus (§ 304).

Vt. lisaks ka § 309 ja 314.

Koolon pannakse **394**

1 koondlauses loetelu ette (§ 256);

2 niisuguse osalause ette, mis eelnevat põhjendab või seletab (vt. § 293 ja 294);

3 saatelause ja sellele järgneva otsese kõne vahele (vt. § 295).

395 **Semikooloniga** eraldatakse

1 koondlauses loetelu rühmad üksteisest (§ 258);
2 omavahel lõdvemini seotud osalaused üksteisest, eriti kui liitlauses on ka tihedamalt seotud osalauseid (§ 301);
3 perioodis astmed üksteisest (§ 302).

396 **Mõttekriipsu** tarvitatakse

1 koondlauses loetelu järel kokkuvõtva sõna ees (§ 257);
2 liitlauses osalause esiletõstmiseks (§ 297);
3 perioodis tõusu ja mõõna eraldamiseks (§ 298);
4 pikemate kiillausete eraldamiseks muust lausest (§ 299);
5 lisandi või selle põhisõna eraldamiseks, kui seda mõtte selgus nõuab (§ 228, 229);
6 pikemate väljajättude tähistamiseks tsitaadis (§ 322).
7 **Mõttekriipsuga** tähistatakse ka väljajäetud sõnu elliptilises lauses, kui kõnes on paus ja intonatsioonis toimub muutus, näit. *Noorus — külviaeg. Kommunistlikud noored — ühisürituste algatajad. Laul, näitemäng — metsa!* (E. S.) *Mihkel ja Peeter läksid põllule, Arvo — heinamaale.*
Kui pausi ei ole ja mõtte selgus ei nõua, ei panda väljajäetud öeldise asemele mingit kirjavahemärki, näit. *Rooste sööb rauda, kurvastus südant. Meist ühtedele meeldis eriti maalikunst, teistele muusika.*
8 **Mõttekriipsuga** saab esile tõsta sõna, mis peab mõjuma üllatavana, ootamatuna, näit. *Ja parim vahend armumise vastu on — matemaatika, ainult matemaatika.* (A. H. T.) *Siis löödi ukselingile, uks kargas lahti ja sisse hüppas — eilne koer.* (J. P.)
9 Teatavasti pannakse osalause ette, mis saab alata sõnaga *nimelt*, koolon (vt. § 294). Kui aga ***nimelt*** puudub üksiku sõna või üksikute sõnade ees, pannakse ta asemele **mõttekriips**, näit. *Martin Puri istus oma igapäevasel kohal — roolis.* (J. Sm.) *Aga oli üks inimene, kes hirmsasti Tõnissoni vastu tunnistas, — õpetaja köögitüdruk.* (O. L.)
10 **Mõttekriipsuga** (nii nagu mõttepunktidegagi) tähistatakse pausi katkelises lauses, näit. *Perenaine — aijeh! — sa oled — ainuke inimene, kes mind peale lapse armastab — kes — teab, et see laps — aeh!* (J. L.)

Mõttepunkte kasutatakse **397**

1 pauside märkimiseks katkelises lauses (nagu mõttekriipsugi), näit. *Raha ... paljast raha tahad sa saada ... raha on sinu jumalaarm!...* (A. H.)

2 tsitaadis väljajäetud sõnade tähistamiseks (vt. § 322).

Sulgudega eraldatakse mitmesugused täiendavad märkused ja **398** sõnad, s. o. kiillaused ja kiilsõnad (vt. § 300).

Hüüumärk pannakse **399**

1 imestust äratava sõna järele sulgudes (näit. *Ta käis päevas 70 (!) kilomeetrit maha.*);

2 tunderõhulise ütte järele (näit. *Mehed! Kodumaa kutsub.*);

3 mõningate, eriti loodushääli jäljendavate hüüdsõnade järele (näit. *Ju kõlab läbi hommiku üks pasun eemal:* ***tu, tu, tu!*** (J. L.) ***Kill-kõll!*** *kostavad haamrilöögid.*).

4 Lühikestes üleskutsetes või hoiatustes pannakse **hüüumärk** olulise sõna järele, mis on kas eri šrifti või paigutusega esile tõstetud, näit. ***Ettevaatust!*** *Kuri koer.* ***Tähelepanu!*** *Sisenemine keelatud.*

Küsimärk esineb **400**

1 lause keskel sulgudes sõna järel, mis äratab kahtlust (näit. *Pärnu lahes olevat heeringaparvesid (?) nähtud.*);

2 üksiku küsiva sõna järel (näit. *Küsimusele* ***kuhu?*** *vastav kohamäärus asetub teiste kohamääruste järele.*).

Jutumärkidesse pannakse **401**

1 otsene kõne ja tsitaadid (vt. § 323);

2 sõnad, millele antakse ebatavaline või pilkeline varjund (näit. *Tuli aeg, kus mulle suruti pähe „****kuninga kübar****“, kus pidin teenima Vene tsaari.* (O. L.) *Toots ... hoiatas: tema „****müristaja****“ pauk olevat nõndasama kõva kui suurtükipauk.*);

3 teoste ja perioodiliste väljaannete nimed, asutuste, ettevõtete jne. erinimed tekstis (vt. § 525, 526);

4 sõnad või laused, mis antakse grammatiliste nähtustena, näit. *Lause „****Täna on ilus ilm****“ on öeldistäiteta olemislause. Sõna „****staadion****“ käändub nagu „****seminar****“.*

Mitme kirjavahemärgi kõrvuti esinemine.

402 Kõige sagedamini satuvad kaks ja rohkemgi kirjavahemärki kõrvu kiillause ja jutumärkidesse pandavate lauseelementide puhul.

Otsese kõne jutumärgid seisavad tavaliselt pärast koma, punkti, küsi- või hüüumärki, näit. *„Aga," hüüdis Maie, „kes siis niiviisi tohib teha!" „Aga mispärast see siis keelatud on?" ei saanud laps aru.*

Ainult koma, mida peale otsese kõne tingib ka kõrvallause või sidesõna (*aga, kuid, vaid* jts.), seisab jutumärkide järel, näit. *Kui tüdruk ütles: „Seda poleks ehk tarvis olnud", vastas Jaan kindlalt: „Oli tarvis!"* (otsene kõne kuulub kõrvallause juurde; järgneb pealause). *Kui me küsisime: „Kuidas teie kolhoos siis viimasel ajal nii suuri edusamme on teinud?", saime kuulda kiitvaid sõnu esimehe kohta. Poiss lausus küll: „Võite võtta", kuid paistis, et ta polnud siiski nõus* (koma tingib peale otsese kõne ka sidesõna *kuid*). Vrd. aga *Ta ütles: „Mina kaasa ei tee," ja hakkas minema* (koma tingib vaid otsene kõne).

Kui jutumärgid hõlmavad ainult üksikut sõna või üksikuid sõnu, seisab punkt, koma, hüüu- või küsimärk pärast jutumärke, näit. *Kuidas käändub sõna „ministeerium"?* Mõnikord satub kõrvu mitu ühesugust või ühetaolist kirjavahemärki, näit. *„Kui tore on Vilde jutustus „Minu esimesed „triibulised""!" hüüdis ta. Õpetaja küsis: „Kas lugesite läbi Sütiste luuletuse „Tervitus teile, võidukad väed!"?"*

Kiillause eraldatakse muust lausest koos oma kirjavahemärkidega. Vrd. *Kogesin jälle — **nii mitmendat korda juba selle päeva jooksul!** — seda haruldast abivalmidust.*

Kui mõttekriipsudega eraldatav kiillause on paigutatud komadega eraldatavate osalausete vahele, pannakse nende koma mõttekriipsu järele, näit. *Palju ei puudunud — **puusepp sai enne käed külge** —, et ta oleks pukkidelt alla kukkunud.* Seejuures tuleb vältida kirjavahemärkidega liialdamast: kui kiillause lõpeb küsi- või hüüumärgiga, on soovitatav koma ära jätta (vrd. *Ta märkas jälle — **pidi ta siis just nüüd siia tulema!** — et me vahetevahel niisama juttu ajame.*).

Ei ole vajadust koma panna ka kõrvallause järele, millega kiillause lõpeb, näit. sõna *õigus* järele lauses *Räägitakse, et tuleval nädalal — **ma ei tea muidugi, kas see on õigus** — on meil kõrgeid külalisi oodata.*

Tüüpilisemaid veajuhtumeid.[1]

1) *Alles Madise ettepanek minna pärast päikeseloojakut õhtusele pardi-* **403**
lennule, pani ta kõhklema.
2) *„Ei saa olla, et meil kolhoosis on veel...“ tõstis keegi protesti-*
häält.
3) *Jah, praegu on küll sügis — huu! —, aga eks saabu kord meilegi*
kevad ja suvi.
4) *Eero hõõrus vastu kuuehõlma peopesalt suurema mulla maha —*
ta oli jännanud kartulipanijaga, mis kippus igasse pessa mitu mugulat
laskma, — ja haaras teretamiseks Linda käe.
5) *Mis kellad need niisugused on, näitavad aega, nagu tahavad.*
6) *Poiss sai kõva käsu: tikke ja isa tööriistu mitte puutuda.*
7) *Ta keha katsid kulunud riided ja käsi, mille ta meile vastu sirutas,*
oli kare tööinimesekäsi.
8) *Ööd ja päevad, jah, ka läbi valgete suveööde urasid siin metsades*
ja padrikutes ekskavaatorid ja üleeile hommikul vaikis äkki kõik.
9) *Asta tundis, et ta punastab ja sattus veel suuremasse segadusse.*
10) *Heitnud kiire pilgu kellale, oli ta rõõmus, et suurem osa päevast*
on alles ees, ja et ta suudab veel palju ära teha.
11) *Tähtis on põldu armastada, ükskõik, kus ta ka asuks.*
12) *Sel ajal kui ta veel meil ei elanud, ei jõudnud sina, ema, ega sina,*
isa, teda küllalt kiita.
13) *Einole pidi selge olema, et kas või juba sellepärast et olen kõi-*
gile tundmatu uustulnuk, ma ei võinudki rohkem hääli saada, kui need
neli, mis ma sain ja seegi oli minu jaoks ootamatult palju.
14) *Söödi sedasama, mis eilegi.*
15) *Lähme, teeme läbi linna väikese tiiru.*
16) *Muidugi, niisuguse lumega, nagu tänavu, ei ole jahist suurt lõbu.*
17) *Aga miks sa, Mall, mind nõnda vaatad...?*
18) *Ühes käes oli lapsel tükk leiba, teises — nukk.*
19) *Katsed onuga kokku saada või temaga vähemalt telefoni teel rää-*
kida, jäid ka seekord tagajärjeta.
20) *Ei olnud sugugi kindel, kas ta kahe kuu pärast tõesti peab ära*
minema ega ka see, kas ta niigi kauaks saab siia jääda.

[1] Laused on võetud kirjandusest, kusjuures sisu ja nimed on mõningal määral muudetud. Seletus antakse keelevigadega lausete järel.

21) *Mine kaeba, kas ma keelan?*
22) *Ega seegi parem oleks, kui nad, käed rüpes, vahiksid ja maad sööti jätaksid.*
23) *Küll ma ükskord talle järele jõuan, läheb aega, mis läheb.*
24) *Esmaspäeval, 5. märtsil, toimuski koosolek.*
25) *Peegli ees seisis juukseid kohendav ilus sale vaevalt minu pikkune naine.*

*

1) Esimeses lauses on koma tarbetu. Lauseosa *minna pärast päikeseloojakut õhtusele pardilennule* ei ole osalause, sest puudub öeldis. *da*-infinitiiv *panna* on siin täiend (põhisõnaga *ettepanek*), teised sõnad (peale sõna *õhtusele*) on ta laiendid.
da-infinitiiv on öeldis ainult seoses alistava sidesõnaga, näit. lauseis *Ta ei teadnud, **mis** sellega **teha**. Kuid igal juhul pidi ta üle tammi saama, **et** end vähegi kindlamana **tunda**.* (Fr. T.)

Analoogilisi lauseid. ...*paremat juhust **kõikide vanade tuttavatega korra jälle kokku saada** ei ole...* (A. K.) *Lootusele **panna Johannes veerema ainult soovitud suunas** aitasid omajagu kaasa ka need rahustavad teated...* (E. Kr.) *Mõte **ka laulupidusid radikaalse rahvusliku liikumise huvides kasutada** ei olnud uus.* (Fr. T.) *Kiusatus **kodukülast esimesi uudiseid teada saada** oli suur.* (A. S.)

2) Koma mõttepunktide järel on liigne. Nagu küsi- ja hüüumärgi, nõnda ka mõttepunktide järele ei panda otsese kõne ja saatelause vahele koma (ühest kirjavahemärgist piisab).
3) Kolme kirjavahemärki ei sobi kõrvuti panna (välja arvatud juhud, kus üheks neist on jutumärgid). Antud lauses on koma mõttekriipsu järel liigne.
4) Kuigi *mis kippus igasse pessa mitu mugulat laskma* on kõrvallause, ei ole ta järel koma vajalik, sest ta lõpetab kiillause, mida põhilausest lahutavad mõttekriipsud.
5) Esimene koma tuleb asendada mõttekriipsuga, sest järgnev osalause on rõhutavalt esile tõstetud (vt. § 297); teine koma on tarbetu, sest tegemist on fraseoloogilise väljendiga (sõna *tahavad* ei ole tarvitatud otseses tähenduses) — vt. § 282 ja 314.
6) Kirjavahemärk (koolon) on tarbetu: *tikke ja isa tööriistu mitte puutuda* ei ole loetelu, osalause (§ 294) ega otsene kõne (§ 295), vaid sõnaühend, mille peasõna (*puutuda*) esineb täiendina (põhisõnaks *käsu*) — vrd. 1. lauset.

7) Mõtte selgus nõuab sõna *ja* ette koma, sest muidu võib aru saada, et keha kattis ka käsi (vt. § 304).
8) Mõttepöörde tõttu peab viimase *ja* ees olema koma (§ 304).
9) Osalause *et ta punastab* on kõrvallause ja peab olema pealausest komadega eraldatud; et ta lõpeb kaht öeldist siduva *ja* ees, satub koma selle ette (pealause on *Asta tundis ja sattus veel suuremasse segadusse*) — vt. § 308.

Analoogilisi lauseid. *Tema arust oli maailm väärt,* ***et siin heas meeleolus elada,*** *ja ta näis soovivat, et teised arvaksid samuti* (kõrvallause on kahe pealause vahele paigutatud). *Tõnisson ei lausunud sõnagi, tõmbas enese natuke küüru,* ***nagu ta käies harilikult tegi,*** *ja läks minema. Siis olen mina see,* ***kes kelgul kössutab,*** *ja sina, kes eest sikutab. Nad tegid,* ***nagu oleksid kangesti higistanud,*** *ja pühkisid ägedalt otsaesist. Ei ole vastust,* ***millega ta võlgu jääks,*** *või olukorda, milles ta mõnda humoristlikku joont ei leiaks.*

10) Osalaused *et suurem osa päevast on alles ees* ning *ja et ta suudab veel palju ära teha* on mõlemad 1. astme kõrvallaused (põhisõnaga *rõõmus*), seega samaväärsed; samaväärsete osalausete vahele ei panda koma, kui seda ei sunni tegema mõttepööre, mõtte selguse nõue ega erinev lause funktsioon. Antud juhul on koma tarbetu.

Analoogilisi lauseid. *Kõik mehed olid huvitatud,* ***kui kõrgel kass on ja kas ulatub teda kätte saama*** (mõlema kõrvallause põhisõnaks on *olid huvitatud*). *Ta mõtles pikkamisi,* ***et varsti tuleb talv ja paks jää matab lained enda alla*** (kõrvallausete ühiseks põhisõnaks on *mõtles*). ***Kui laps uues kohas kiiresti harjuma hakkas ja kord isegi heledasti naerma puhkes,*** *oli ta nii õnnelik, et tal pisarad silmi tulid. Käia oli siin hoopis raskem,* ***sest põld oli veel pehmevõitu ja muda kleepus sitkete kamakatena Paali säärikute külge.***

11) Teine koma on tarbetu — vt. § 311.
12) Sõnad *sel ajal kui* ei moodusta selles lauses ühendsidesõna, seepärast tuleb *kui* ette koma panna, sest sellega algab kõrvallause — vt. § 310.
13) Kolm viga. Et sõna *sellepärast* on rõhutatud, ei moodusta ta koos sõnaga *et* ühendsidesõna, mispärast nende vahel peab olema koma (sest algab kõrvallause); sõna *kui* ei alusta kõrvallauset, seepärast ei tule ta ette koma; koma aga peab seisma *ja* ees, kuna siin lõpeb kõrvallause (*mis ma sain*).
14) Koma on tarbetu — vt. § 313.

Lisanäiteid. *Keegi pole nii ilus kui sina ja kellelgi pole seda oskust* ***mis sinul.*** *Rood on seal* ***kus ikka.*** *Põdes sama tõbe* ***mis isagi.*** *Tahan elada nii, et mu teod oleksid samad* ***mis sõnad.***

15) Koma on tarbetu. Tegemist on kahesõnalise lihtöeldisega; sellise moodustavad a) sõnad ***palun***, ***tule*** (*tulge*), ***mine*** (*minge*) ja ***võta*** (*võtke*) koos järgneva käskivas kõneviisis oleva verbiga ning b) liikumisverbid ***minema***, ***tulema***, ***jooksma*** ja ***sõitma*** kindlas kõneviisis koos samas vormis oleva teise verbiga. Neid komaga ei lahutata. Vrd. ***Palun tule*** *siia.* ***Tule too*** *mulle vasar.* ***Minge viige*** *Antsule juua.* ***Võta vii*** *emale õunu. Ma* ***lähen toon*** *paberit.*

Kui ***palun*** seisab öeldise järel, tuleb teda käsitada kiillausena ja seega komadega eraldada, näit. *Tule,* ***palun,*** *siia.*

16) Sõnu *nagu tänavu* ei ole vaja komadega eraldada. Vt. § 312 ja 392.

Lisanäiteid. *Sama südamlikkusega* ***kui varemgi*** *võtab ta inimesi vastu. Kuid samuti* ***nagu Paber*** *oli ka Roots rajooni inimeste silmas üsna heas kirjas. Niisuguste inimeste pärast* ***nagu see Joosep ja tema Liisu*** *oli hädasti teda kolhoosi vaja.*

17) Mõttepunktid peavad küsimärgi järel olema, sest lause on lõpetatud. Vrd. *Miks ta siis...?* Vt. § 391.

18) Mõttekriipsu pole vaja. Vt. § 396.

19) Sama viga mis 1. lauses.

20) Sama viga mis 9. lauses.

21) Küsimärgi asemel on lause lõppu parem panna punkt, sest lause on vormilt jaatav, sisult aga eitav. Vt. § 391.

22) Sõnu *käed rüpes* ei ole vaja komadega eraldada, sest neid ei ole siin otseses tähenduses kasutatud ega saa seetõttu verbita lauselühendina käsitada. Vrd. *Vanaema istus toolil,* ***käed rüpes.***

23) Viimane koma on liigne, sest tegemist on fraseoloogilise väljendiga. Vt. § 314.

Lisanäiteid. *Ära parem kõnele,* ***katsume*** *et koju* ***saame.*** ***Läbi mis läbi!*** *Teistega* ***oli veel kuidas oli,*** *aga see poiss...* ***Tehke mis*** *tahate. Katsusin teda* ***maksku mis maksab*** *heldima saada. „Hääl* ***läheb mis müriseb,“*** *rõõmustab poiss.* ***Vilista aga vilista,*** *linnuke!*

24) Teine koma on tarbetu.

25) Kui lauses on palju erilaadilisi omadussõnalisi täiendeid, eriti kui neil (või mõningail neist) on laiendid, on loomulikum nende

vahele koma panna (antud lauses on neli omadussõnalist täiendit, neist kahel on laiendid), näit. *noor, pikka kasvu, roosade põskedega tüdruk*; *raske, ovaalne, läikiv, punasest puust laud.*

Täienditega ülekoormatud lause ei jäta head muljet. Pisut kergemaks muutub selline lause, kui mõned täiendid põhisõna järele paigutame (vrd. *see oli lühike, paks, eakas, tumedate silmadega mees — see oli lühike, paks, eakas mees, tumedate silmadega*); sageli on sobivam muist omadusi eri lauses esitada.

LEKSIKOLOOGIA.

SISSEJUHATUS.

404 Keelel on kaks olulist komponenti — sõnavara ja grammatiline ehitus. **Sõnavara** e. leksika moodustab keele ehitusmaterjali ja koosneb kõigist keeles leiduvatest sõnadest. Sõna on keele arenemise seaduste põhjal kujunenud häälikute kompleks, mis on fikseerinud mingi tähenduse või omab funktsiooni lauses.

Sõnavara on kõige liikuvam osa keeles: siia tuleb alatasa uusi sõnu juurde (*dekaad, ratsionaliseerimisettepanek, kosmonaut*), mõned sõnad muudavad tähendust või saavad endise tähenduse kõrval uue tähenduse (*brigaad, brigadir, pioneer, partei, büroo*), üksikjuhtudel aga langevad sõnad keelest hoopis välja (*petkel* /uhmrinui/, *köst* /presspärm/, *siruk* /pikk hoone/, *sobe* /tavaline/ jt.).

Kuna keel kuulub ühiskondlike nähtuste hulka, tuleb tema arenemist jälgida seoses ühiskonna arenemisega. Sõnavara peegeldab eri ajastute tootmise ja kultuuri seisundit. Tööstuse ja põllumajanduse, kaubanduse ja transpordi, tehnika ja teaduse pidev arenemine nõuab ka sõnavara täienemist sõnade ja väljenditega, mis on vajalikud uute mõistete tähistamiseks.

Seoses kapitalismi arenemisega Eestis möödunud sajandi teisel poolel tuli meie sõnavarasse juurde rida sõnu: ***huvitama, võistlema, haridus, teadus, etendus, kunstnik, õpetlane, ülikool, kirjandus, luuletaja, üliõpilane, helilooja, algupärane, erand, teisend, põletik, palavik, minevik, olevik, kääne, häälik*** jt.

Käesoleva sajandi algul toimunud revolutsioonilise liikumisega seoses täienes eesti leksika ühiskondlikke suhteid ja proletariaadi klassivõitluse uusi vorme märkivate sõnadega, nagu ***klassivõitlus, bolševik, lendleht, punakaart, valgekaart, ühiskond, väikekodanlus, külakurnaja*** jt.

Teaduslik ja tarbekeel rikastusid XX sajandi algupoolel hulga sõnadega erinevailt teadusaladelt: ***arvutama, korrutama, tehe, joonis, lõik, ühtima, valem, mõõde*** (matemaatika); ***ilmastik, maak, pin-***

nas, kivim, ajastu, jõgikond, aegkond (geograafia ja geoloogia); ***erikaal, süsivesik*** (keemia); ***haigla, nakkus, nõuandla, imik, lahkama, annus, elund*** (arstiteadus) jne.

Pärast nõukogude võimu kehtestamist 1940. a. tuli meile hulga- **405**
liselt uusi mõisteid, mis peegeldavad sotsialistlikke tootmissuhteid ja nõukogude kultuuri: ***viisaastak, seitseaastak, eesrindlane, tootmisnõupidamine, kommunistliku töö brigaad, šeflustöö, laiatarbekaup, tööjõureservid, ekskavaator, buldooser*** jt. (tootmistöö ja rahvamajandus); ***kolhoos, sovhoos, normipäev, karjafarm, põllutööbrigaad, normivili, tehnikajaam*** jt. (põllumajandus); ***parteilane, kommunist, aktivist, aktiiv, seltsimees, seltsimehelikkus, printsipiaalsus, vennasvabariik, valimiskampaania*** (ühiskondlik ja poliitiline elu); ***marksism-leninism, kehakultuur, kunstidekaad, suusakross, spartakiaad, õpilaskomitee*** jne. (kultuur, haridus, sport). Nõukogude ajastu sõnades peegeldub meie riigi majandusliku, poliitilise ja kultuurielu iseloomulik, eesrindlik pale.

Sõnade arv on eesti keeles nagu teisteski elavates kultuurkeeltes väga suur, ulatudes sadadesse tuhandetesse. Seepärast ei saa siinkohal kõne alla võtta kogu sõnavara, vaid ainult mõningaid selle arenemise ja tähenduse aspekte. Nii tegeleb sõnavaraõpetus üksikute sõnade ja nende rühmadega, vaatleb leksika üldist jaotust ja päritolu, sõnavara rikastumise eri viise, mõnede sõnade tähenduslikku e. semantilist külge, fraseoloogiat, sõnavara stiililist liigitust ja sõnavarakogusid — sõnaraamatuid.

Sõnavara keskse osa moodustab **põhisõnavara**. Siia kuuluvad **406**
sõnad, mida me iga päev kasutame, milleta me ei saa korralikult väljenduda (*olema, elama, tulema, pidama, nägema, tegema, lugema, õppima, tool, laud, maja, raamat, põrand, auto, elekter, üks, kaks, kolm, mina, sina, tema, see, kes, täna, homme, ja, kui, et* jne.). Põhisõnavarasse kuuluvad sõnad on osalt väga vanad (*olema, elama, jalg, käsi, mina, sina, üks, kaks* jne.), kuid suur hulk on alles viimaste sajandite ja isegi kümnendite jooksul meie keelde tulnud (*elekter, mootor, traktor, kolhoos* jt.).

Põhisõnavara on üldrahvalik, sest siin leiduvad sõnad märgivad eri tööalale kuuluvate, eri vanusest ja soost, eri klassidest inimeste elu ja tegevuse ühiseid jooni, mõisteid ja tunnuseid. On selge, et teatavat keelt õppides peame omandama kõigepealt selle põhisõna-

vara. Emakeele õppimisel omandame aga esmajärjekorras põhisõnavarasse kuuluvate sõnade vormid ja ortograafia.

Põhisõnavara ei ole täpselt piiritletav. On hulk sõnu, mille kohta võime kindlasti öelda, et nad põhisõnavarasse kuuluvad (*silm, käsi, jalg, ilus, kõrge, kümme, sada, meie, teie, töötama, saama, sööma, varsti, hästi, all, peal, nagu, sest* jt.). Teiselt poolt on veelgi suurem hulk sõnu, mida me kindlasti võime lugeda väljaspool põhisõnavara asuvaks (*künnis, peni, halama, eksproprieerima, neologism, madalpingejuhe, maarjahein, personifitseerima* jne.). Kuid on ka rohkesti sõnu, millest kindlasti ei või öelda, kas nad kuuluvad põhisõnavarasse või ei (*kombain, telefon, televiisor, aare, hetk, retk, sirvima, maak, säilima, levima* jts.). Nad asuvad põhisõnavara piirimail ja mõne aja möödudes tungivad põhisõnavarasse või vastupidi — eemalduvad sellest.

407 Väljaspool põhisõnavara on uussõnad e. **neologismid** (***panus, heiskama, iive, jaroviseerima, juurutama*** jts.), vananenud sõnad e. **arhaismid** (***mõis, mõisnik, kilter, kubjas, kirikisand, reeder, tsunft, avitama, rentei*** jt.), murdesõnad e. **dialektismid** (***vastne, kartsas, väits, peni, susi, raand, tuhlis, renn*** jt.), **argoosõnad** (***õpa, vunts, mate, krõhva*** jts.) ja suur enamik igasuguseid oskussõnu ja termineid (***alarõhk, aura, avarannik, bakeliit, barhaan, dendraarium, elling, folkloor, haploloogia, insufitsientsus, ist, jääkhape, nõgesloomad, rabak, sandek, süvis, topenant, uhk, villaan*** jne.).

SÕNADE PÄRITOLU.

Põlissõnavara.

408 Keskse osa eesti keele põhisõnavaras moodustavad sõnad, mis on ühised mitmele soome-ugri keelele. Nad on meie keeles väga vanad, mille tõttu neid võib nimetada **põlissõnavaraks**.

Põlissõnavara võime jaotada kolme kihti:

1) soome-ugri,
2) volga-soome—permi ja
3) läänemeresoome kiht.

409 **Soome-ugri** kiht koosneb sõnadest, mis on ühised kõigile või enamikule soome-ugri keeltele. Need sõnad on eri keeltes hääliku-

liselt tublisti erinevad, kuid mõned tunnused lubavad määrata nende kokkukuuluvust. Nad kajastavad metsluse ülemastet, mis „algab vibu ja noole leiutamisega, millega ulukiliha sai korrapäraseks toiduaineks ja jahipidamine normaalseks tööharuks". (20, 28) Üksikud sõnad viitavad barbaarsuse alamastmele, mis algab pottsepise ilmumisest. (20, 29) Ühiskondlik kord on ürgkogukondlik; tööriistad on kivist (noorem kiviaeg — 2000 a. e. m. a.). Inimesed elavad kalandusest ja metsandusest, tuntakse metsmesindust. Koduloomi ei ole. Seda järeldame tollest ajast pärineva sõnavara põhjal, mida võime jagada alade järgi.

Tootmine: *ora, vibu, nool, õng, pada, tuli, tegema, ihuma, lõikama, vedama* jt.;
perekond: *ema, isa, naine, poeg, väi* jt.;
kehaosad: *pea, jalg, käsi, silm, suu, säär, süda, õlg, üdi, kops, käpp, ige, jäse* jt.;
loodus: *vesi, jõgi, jää, kivi, lumi, mets* jt.;
loomariik: *rebane, siil, hiir, koer* (nähtavasti metskoera tähenduses), *lind, pääsuke, püü, vares, kala, liblikas* jt.;
ajaarvamine: *kuu, sügis, talv, tõug* (kevad) jt.;
toidunimetused: *leem, rokk, või, mesi* jt.;
elamu ja selle sisustus: *koda, lakk, uks, voodi* jt.;
vegetatiivne tegevus: *olema, elama, jooma, sööma, saama, purema, rebima* jt.;
omadused: *uus, vana, õige, hapu, kumer, rabe, pude* jt.;
arvud: *üks, kaks, kolm, neli, viis, kuus.*

Sõnavara oli tollal väga vaene, sest tootmine oli primitiivne ega nõudnud mitmekesist leksikat. Näiteina toodud sõnad märgivad kõige tarvilikumaid esemeid, tegevusi, omadusi jm.

Volga-soome—permi ühissõnavarasse kuulub peale eespool toodud soome-ugri sõnade veel sõnu, mis keelde tulid tootmise ja kultuuri arenemisega. Need tähistavad juba barbaarsuse keskastet, mis algab piima- ja lihaloomade kodustamisega, millega seoses arenes ka teraviljakasvatus. (20, 30—31) On märgata ka käsitöö algmeid. **410**

Toome näiteina sel ajastul keelde tulnud sõnu üksikute alade kaupa.
Karjakasvatus: *hobune, veis, lehm, siga, lüpsma, pett* (petipiim) jt.;
põllundus: *nisu, rukis, rehi, vart, uhmer;*

käsitöö: *ketrama, keder, kuduma* jt.;
ehitus: *vasar, oherdi* jt.;
majapidamine ja elamusisustus: *vakk, sõim, kätki* jt.

411 **Läänemeresoome** kihis leiduvad sõnad annavad tunnistust tootmise ja kultuuri edasisest arenemisest ning peegeldavad barbaarsuse ülem- ja osalt juba tsivilisatsiooniastet. Siia kuuluvad sõnad on ühised läänemeresoome keeltele, kuid puuduvad teistes soome-ugri keeltes. Alade järgi võime need jaotada järgmiselt.

Loodus: *allikas, läte, oja, laine, laid, neem, aru, nõmm, mägi, udu, aur, toss, nõgi, tahm, pikne, rahe, põud, hõbe* jt.;
taimed: *kanarbik, ohakas, maasikas, mustikas, pohl, vabarn, haab, pärn, oks, urb, vaik* jt.;
linnud: *hakk, kägu, luik* jt.;
kalad: *haug, kilu, rääbis, teib, vimb* jt.;
loomad: *hüljes, karu, põder, saarmas, sokk* jt.;
põllundus ja loomakasvatus: *aun, põhk, oras, oder, pint, lõõg, ohjad, suitsed, astjas, raand* (lüpsiku tähenduses) jt.;
tootmine: *käi, naaskel, nuga, kang, naga, kalasi, jada,* (vanima käsitööala nimetus:) *sepp* jt.;
toit: *moon, roog, eine, liha, rasv, mauk, kali, mahl* jt.;
riietusega seoses olevad sõnad, ehted: *lõng, takud, kangas, rõivas, rätt, rätik, kinnas, helmes* jt.;
ehitus: *linn, linnus, saun, talu, katus, kelp, lävi* jt.;
sugulus ja perekond: *veli, pulmad, abielu, sulane* (vrd. sm. *sulhanen* — peigmees), *pere, perekond, emand, isand* jt.;
samuti sõnad: *naerma, nutma, põgenema, kiitma, nälg, janu, uni, mure, kitsas, kõhn, maias, nobe, vahva, valge* jt.

Peale eelnevas näiteks toodud sõnade kuulub põlissõnavarasse veel rohkesti määr- ja abisõnu.

Need sõnad on püsinud palju sajandeid ja peegeldavad kõige paremini meie keeles esinevaid seaduspärasusi. Ürgse sõnavara tundmine on tarvilik, et näha, kuidas keele arenemine on seotud tootmise ja kultuuri arenguga. Neid sõnu tarvitatakse uute sõnade soetamiseks keelde liidete abil ja liitmise teel.

Sõnade tuletamine liidete abil.

Tootmise ja ühiskondliku elu arenemisega seoses arenes ka eesti 412
keele sõnavara. Üheks kõige viljakamaks sõnavara rikastamise viisiks on olnud uute sõnade **tuletamine liidete** abil. Eriti hoogsalt hakati uusi sõnu tuletama läinud sajandi lõpul. Uued tootmisriistad ja -suhted ning sellega seoses olevad kultuurilised mõisted nõudsid palju uusi sõnu, mida saadi eeskätt tuletamise teel. Üheks esimeseks silmapaistvaks uute sõnade loojaks oli Fr. R. Kreutzwald, kes võttis tarvitusele säherdused sõnad kui ***põletik***, ***mädanik***, ***palavik***, ***hapnik***, ***kunstnik***, ***etendus*** jt.

Ka C. R. Jakobson on liiteid kasutanud uute sõnade loomisel (***ollus***, ***avaus*** jt.). K. A. Hermann kui esimese eestikeelse eesti keele grammatikaõpiku autor soetas grammatilisi oskussõnu: käänete nimetused, ***alus***, ***ütelus***, ***ainsus***, ***mitmus*** jt., samuti muusikalisi termineid.

Käesoleval sajandil on kõige silmapaistvam osa eesti keele rikastamisel olnud J. V. Veskil, kes on loonud rohkesti loodusteaduslikku, arstiteaduslikku jm. terminoloogiat ja sõnu, nagu ***joonis***, ***ajastu***, ***kivim***, ***pinnas***, ***haigla***, ***lahkama***, ***ravila*** jne.

Uute sõnade moodustamist liidete abil nimetatakse **tuletamiseks** 413
e. derivatsiooniks, liite abil moodustatud sõna tuletiseks. (Vt. § 52.)

Tuletusliide e. sufiks on sõna tähendust modifitseeriv osa, mis omaette võetuna on leksikaalselt sisutu. Ta omandab sisu alles sõnatüvele liitudes. Seega oleneb tuletise tähendus eelkõige tüvisõna semantikast. (52, 723)

Tuletusliide võib liituda kas

a) tugeva- või nõrgaastmelisele (***rand**/lane*, ***mäe**/stik*),
b) täishäälikulisele või kaashäälikulisele (***õe**/lik*, ***raud**/ne*),
c) nimetavalisele või omastavalisele (***sport**/lane*, ***tõe**/nd*),
d) ainsuslikule või mitmuslikule (***venna**/lik*, ***mehi**/ne*) tüvele.

Liidete abil saab tuletada **käänd-** (nimi-, omadus- ja arv-), **tegu-** ja **määrsõnu**.

Nimisõnaliited.

414 ***-ja*** tuletab tegijat või olijat (*sööja, kõndija, saatja*), elukutset (*kütja, õmbleja, tantsija*) või mehhanisme (*voolumõõtja, helgiheitja*) märkivaid sõnu ja mõningaid termineid (*puutuja, poolitaja*) ning liitub *ma*-tegevusnime tüvele. Esmavälteliste *e*-tüveliste verbide puhul, mille lihtmineviku tunnuseks on *-i-*, esineb liite ***-ja*** ees *e* asemel ***i*** (*nägema ~ nägin ~ nägija, tulija, surija, pesija, olija*).

-ur märgib elukutset või millegagi püsivalt tegutsevat isikut (*kalur, kaevur, sõdur*), samuti püsiva funktsiooniga eset (*pidur, sidur, vedur*).

-ur liitub (tugevaastmelisele) konsonanttüvele.

-nik märgib püsivat, elukutselist tegevust (*aednik, kirjanik, kunstnik*), olekut (*kodanik, võlgnik*) või ainet (*vesinik, süsinik, hapnik*) ja liitub peamiselt käändsõna nimetavalisele tüvele, harvem mõnele muule vormile või sõnaliigile (*elanik, kohtunik*).

-lane märgib isikut:

1) päritolu, kuuluvuse, töökoha järgi, näit. *aafriklane, eurooplane, egiptlane, bulgaarlane, mordvalane, tartlane, elvalane, alutaguslane*; *idamaalane, linlane, provintslane*; *leninlane, mitšuurinlane, suvoorovlane, epikuurlane, heegellane, jakobsonlane*; *iskralane, dünamolane, kalevlane*; *kreenholmlane, voltalane, estoonlane, vanemuislane*;

2) iseloomuliku tunnuse järgi, näit. *võlglane, vaenlane, vägilane, karsklane, kangelane*;

3) tegevusala järgi, näit. *raudteelane, sportlane, kehakultuurlane, laevastiklane, raskejõustiklane*;

4) *lane*-liite abil tuletatakse rida putukanimesid ja zooloogia oskussõnu — sugukonnanimetusi, näit. *herilane, kihulane, kimalane, mesilane, kärblane, öölane*; *siillane, mutlane, sigalane, hirvlane, koerlane* jt.;

5) *-lane* on denominaale tuletav sufiks, näit. *õpilane, tegelane, teadlane, õpetlane, haritlane.* (52, 723)

Kahesilbiliste esmavälteliste tüvede korral liitub *-lane* vokaalile (***mägi****lane*, ***kosi****lane*, ***vene****lane*), kahesilbiliste II- ja III-välteliste ning enamasilbiliste tüvede puhul liitub *-lane* konsonandile (***hõim****lane*, ***vaen****lane*, ***soom****lane*, ***töökohustus****lane*, ***leningrad****lane*). Astme-

vahelduslike tüvede puhul on mõlemas tüübis tugev aste, välja arvatud mõned vanemad tuletised (*õpilane*) ja *-loolane*, *-väelane* liitsõna osadena. (52, 724)

Vanemais kohanimedest saadud tuletistes liitub *-lane* pikavälteliste 2-silbiliste tüvede puhul konsonandile (*tartlane*, *lätlane*, *rootslane*, *soomlane*), uuemais aga vokaalile: *elvalane*, *havannalane*, *marokolane*, *jaavalane*, *jõhvilane*, *kuubalane*, *moskvalane*, *narvalane*, *tapalane*. Kolme- ja enamasilbiliste tüvede puhul liitub *-lane* konsonandile ka uuemais kohanimedest saadud tuletistes: *alutaguslane*, *rakverlane*, *räpinlane*, *tarvastlane*, *vanemuislane*, *vasalemlane*, *madagaskarlane*, *jõgevlane*, *itaallane*, *hispaanlane*; ainult *ia*-lõpuliste kohanimede tuletiste hulgas leidub mõningaid erandeid: *aasialane*, *indialane*, *gallialane*, *aleksandrialane*. (52, 725)

-line märgib isikut, kes ajutiselt tegeleb millegagi või viibib kuskil (*päeviline*, *heinaline*, *külaline*, *kalaline*, *marjuline*), üksikjuhtudel ka kestvas tegevuses olevat isikut (*tööline*, *abiline*, *palgaline*) ja liitub ainsuse omastava (*pulmaline*, *metsaline*), vahel ka mitmuslikule tüvele (*marjuline*, *päeviline*).

-nna märgib naissoost isikut (*lauljanna*, *vürstinna*, *kuninganna*) ja liitub tavaliselt ainsuse omastavalisele tüvele.

-tar märgib naissoost isikut (*lauljatar*, *kuningatar*, *vürstitar*, *poolatar*, *juuditar*) ja liitub ainsuse omastavalisele tüvele.

Ehkki ***-nna*** ja ***-tar*** on sünonüümsed sufiksid, võib nende puhul siiski konstateerida teatavat tähenduslikku erinevust. Eriti ilmne on see „kõrgema seisuse" naisisikuid märkivates sõnades. *nna*-tuletised *kuninganna*, *vürstinna*, *krahvinna*, *tsaarinna* tähistavad abikaasat, *tar*-tuletised *kuningatar*, *krahvitar*, *tsaaritar*, *vürstitar* aga tütart, kuigi viimased sõnad toodi käesoleva sajandi kahe- ja kolmekümnendail aastail keelde samuti abikaasa tähistamiseks. (53, 363)

Rahvuslikku kuuluvust ja päritolu märkivate *lane*-sufiksiga sõnade puhul kasutatakse naisisiku märkimiseks eeskätt ***nna***-liidet (*soomlanna*, *ungarlanna*, *venelanna*, *eestlanna*, *sakslanna*, *prantslanna*), teiste puhul aga peamiselt ***tar***-liidet (*neegritar*, *poolatar*). (53, 363)

-ik märgib isikut, kes on mingis püsivas seisundis (*saadik*, *joodik*, *söödik*, *tõusik*).

-nu, ***-tu*** märgivad isikut vastava tegusõnaga väljendatud olukorras (*joobnu*, *kadunu*, *haavatu*, *tapetu*).

-ar tuletab halvustava tähendusvarjundiga nimisõnu (*joomar, roimar*).

-ard, -ts märgivad isikut halvustavas tähenduses (*logard, käpard, kergats*); liite **-ts** abil tuletatakse ka vahendit tähendavaid sõnu (*korgits, tõmmits*).

-s märgib isikut mingi püsivama tunnusega (*ões, vennas, kerjus, hulgus, petis, karjus*).

-nd märgib isiku või olendi sarnasust tüves väljendatud mõistega (*isand, emand, soend*), aga ka tegevuse saadust (*loend*) ja vahendit (*tõend*).

-kas märgib mingi püsiva kuuluvusega isikut või olendit (*poolakas, abjakas, elukas*).

-mine märgib tegevust üldse (*jooksmine, kasutamine, seadmine, tulemine*) ja liitub *ma*-tegevusnime tüvele.

-us märgib tegevuse üksikjuhtumit (*võitlus, kohustus, halbus*), tegevust üldse (*parandus, kasvatus, ehitus*) või tegevuse tulemust (*luuletus, saavutus*) ning liitub verbi tugevaastmelisele konsonanttüvele; esmavälteliste ja ühesilbiliste tüvede puhul esineb sidehäälik ***d*** (*haridus, saadus*).

-is märgib tegevuse konkreetset saadust (*küpsis, tuletis, keedis*) või vahendit (*täidis*) ja liitub verbi nõrgaastmelisele tüvele.

-e märgib 1) tegevust (*hüpe, saade, tõrje*), tegevuse saadust (*tõlge, lõige*) või vahendit (*määre, pide*); liitub kahesilbilisele nõrgaastmelisele konsonanttüvele;

2) tegevuse konkreetset saadust, tulemust või vahendit (*kaste, liige, juhe, lade*); liitub konsonanttüvele, omastavas on **-me** (*kastme, liikme*).

-ng märgib ühekordset tegevust (*loeng, oleng, istung, toiming*), harvem ka tegevuse saadust (*toodang, laeng, soeng*) ja liitub nõrgaastmelisele vokaaltüvele.

-u märgib tegevuse saadust (*tulu, puru, tegu, pesu, kasu, segu*), tegevusega seoses olevat objekti (*nägu, lugu, vedu*) või vahendit (*toit*(u), *mõõt*(u), *maks, lõpp, kaev, naer* — kolmandavälteliste tüvede puhul on *u* nimetavast käändest kadunud); liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele.

-n märgib *ise*-liiteliste verbidega väljendatud tegevuse üksikjuhtumit (*kahisema ~ kahin, sahin, vuhin, vihin, kohin*).

-k, -ik märgivad tegevusega seoses olevat eset (*söök, jook, jääk, lüpsik, köidik*) või tegevuse üksikjuhtumit (*käik, tulek, panek, palmik*).

-m märgib tegevuse üksikjuhtumit (*juhtum, kujutelm, surm*) või sellega seoses olevat eset või nähtust (*kandam, unelm, sõnum*).

-ti märgib tegevuse vahendit (*kõristi, osuti, lõuguti, koputi*).

-la märgib kohta ning asupaika (*söökla, suvila, sigala, haigla, nõuandla*) ja liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele, esmavältelistes sõnades vokaalile.

-stik märgib kogu või rühma (*laevastik, mäestik, tähestik, sõnastik, saarestik, ainestik, juhtmestik*) ja liitub nõrgaastmelisele tüvele, *me*-sõnades erandlikult tugevale astmele.

-kond märgib isikute või esemete kogu (*inimkond, meeskond, õpilaskond, juhtkond*), piirkonda või ala (*jõgikond, metskond, maakond*) ja liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele, välja arvatud ühesilbilised (***maakond***) ja kahesilbilised esmavältelised (***vesikond***) tüved. Tegijanimede liitumisel lisandub *-ja* ning *-kond* vahele sidehäälik *s* (*saatjaskond*), samuti sõnas *liikmeskond*.

-istu, -stu märgib kogu või rühma ning ühtaegu ala, kus see asetseb (*kalmistu, kaubastu*) ja liitub nimisõnade nõrgale astmele.

-mu märgib kitsalt piiritletud kohta (*elamu, valamu*).

-ndik märgib kohta või ala (*lagendik, kõrgendik, tasandik, istandik*).

-ndus märgib ühiskondliku elu ala (*kaubandus, kalandus, majandus*), ka aretamisasutust või -ala (*hobusekasvandus, istandus*).

-ik, -k märgib rühma, kohta või ala (*tammik, kuusik, rinnak, nõlvak, kohvik, madalik, paremik, valimik, lugemik*).

-us märgib abstraktmõistet seoses omadusega ja seisundiga (*suurus, tarkus, julgus, vaprus*; *võitmatus, killustatus, elavus*) ning selle abil tuletatakse omadus- ja keksõnadest nimisõnu. Astmevahelduslikes sõnades liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele (***argus, tarkus***). Kahesilbiliste esma- ja teisevälteliste ja ühesilbiliste tüvede puhul esineb liite ees ***-d*** (*vajadus, iludus, omadus, kallidus, kaunidus, tublidus*; *truudus, headus*; ka: *valmidus*).

-ke (***-kene***) tuletab vähendust või meelitust tähendavaid sõnu (*lapseke ~ lapsuke, vennake, emake, rumaluke*), märgib vahel ka põlastust (*mehike, poisike*), liitub tavaliselt ainsuse omastavale, mõnikord ka *u*- ja *i*-liitele.

-u, -i märgib samuti vähendust või meelitust (*poisu, kutsu, kiisu, tibu*; *kiisi, tibi*); nende liidete puhul on liite ees olev konsonant peenenenud.

415 ***Omadussõnaliited.***

-ne märgib laadi (*tõsine, vaimne, vaikne, mehine, vesine*), kokkupuutes olekut (*jahune, tolmune, mullane*), ainet (*raudne, vaskne*), mõõtu (*liitrine*), kohta (*väline*), aega (*hommikune, õhtune*), olukorda (*ajutine*) ja liitub käändsõnade ainsuse nimetavale (***kuld**ne*), omastavale (***tolmu**ne*), *i*-mitmuse tüvele (***öi**ne*) ja määrsõna tüvele (***nüüd**ne*).

-line tuletab nimisõnadest omadussõnu, mis väljendavad mingile alale kuulumist (*kultuuriline, kunstiline, matemaatiline, filosoofiline, eluline, massiline*) või millegi omamist (*ruuduline, mitmevärviline, sõlmiline, võõdiline, tormiline, sakiline, triibuline*) ja liitub ainult vokaalile — harilikult ainsuse omastavale (***värvi**line, **tormi**line*), üksikjuhul *i*-mitmuse tüvele (***sõlmi**line*).

Märkus 1. Kuna tuletiste *-kuune* ja *-kuuline* (*mitme**kuune*** ~ *mitme**kuuline***) tähendusliku vahe tegemine on raske ja väheefektiivne, on soovitatud nende mõlema asemel tarvitada ***-kuine*** (*iga**kuine**, mõne**kuine**, kolme**kuine***). (47, 110; 1, 11)

Märkus 2. ***happelised*** *ja* ***aluselised*** *ühendid ja reaktsioonid*; ***happene*** = happega koos (***happene*** *pudel*). (59, 695)

-lik tuletab nimi- ja tegusõnadest omadussõnu, mis väljendavad kestvat omadust (*kirglik, tervislik, tarvilik, piklik, südamlik, kahjulik, kirjalik, püüdlik*) või taolisust (*meisterlik, piltlik, lapselik, emalik, vennalik*); *us-* ja *kond*-tuletistele liitudes märgib ***-lik*** ka teatavale alale kuulumist (*majanduslik, kirjanduslik, ühiskondlik*).

-lik liitub harilikult nimi- või tegusõna tugevaastmelisele konsonanttüvele (***kirg**lik, **pilt**lik*). Harvem liitub *-lik* vokaaltüvele, ja nimelt

a) kui tuletis väljendab taolisust (***naise**lik, **sõbra**lik, **venna**lik, **õe**lik*);

b) kui *-lik* liitub tegusõna tüvele (***tege**lik, **lühinäge**lik, **näi**lik, **võima**lik*);

c) sõnades ***asja**lik*, ***korra**lik*, ***põhja**lik*, ***loomu**lik*, ***kahju**lik*, ***õnne**lik*, ***kirja**lik*, ***koha**lik*, ***vaimu**lik*.

Võõrsõnades liitub ***-line ioon-***, ***ia-*** ja ***ika***-lõpulistele ja ***-lik ist***-lõpulistele sõnadele (*revolut**sioon**iline*, *sotsia**list**lik*, *materia**list**lik*).

-tu märgib millegi püsivat puudumist (*alusetu*, *õnnetu*, *kasutu*, *andetu*, *elutu*, *südametu*) ja liitub nimisõnade ainsuse omastavale (***korra**tu*), *i*-mitmuse tüvele (***jalu**tu*) või *ma*-infinitiivile (***sure**matu*).

Märkus. Sõna ilmaütlev kääne tähendab harilikult millegi ajutist või juhuslikku puudumist: *põhjendamata väide* = väide, mida pole põhjendatud; *viljata* = viljast ilma. ***tu***-liiteline omadussõna väljendab aga püsivat omadust: *põhjendamatu väide* = väide, mida ei saagi põhjendada; *viljatu* = kus vili üldse ei kasva.

-kas nimisõnale liitudes väljendab omaduse rohkust (***vaimu**kas*, ***vilja**kas*, ***pere**kas*, ***kõne**kas*, ***riia**kas*, ***keeru**kas*); omadussõnale liitudes märgib omaduse vähesust (***rohe**kas*, ***sina**kas*, ***kolla**kas*).

-jas märgib samasust, taolisust (*tuhkjas*, *nooljas*, *renjas*, *liljas*, *pütjas*, *hiirjas*) ja liitub nimisõna ainsuse nimetavale käändele.

-s tuletab nimisõnadest omadussõnu (*aus*, *ilus*, *magus*, *tulus*, *valus*, *hirmus*).

-ik märgib taolisust või püsivat omadust (*lapsik*, *üksik*, *metsik*, *saksik*, *vastik*).

-mine näitab seisundit ajas või ruumis (*äärmine*, *järgmine*, *keskmine*, *servmine*, *alumine*, *pealmine*).

lane-liitelised sõnad väljendavad omadust vähendatud määral (*haiglane*, *kerglane*).

-ldane märgib omadust üldse või vähesel määral (*laialdane*, *küllaldane*, *vanaldane*, *väheldane*).

Arvsõnaliited. **416**

-s (omastavas jt. käänetes ***-nda***) tuletab põhiarvsõnadest järgarvsõnu (*neljas*, *viies*, *kümnes*, *tuhandes*) ja liitub põhiarvsõna ainsuse omastavale. Erandid on ***esimene*** ja ***teine***, mille tüvi põhiarvsõna omast erineb, ja *kolmas*, kus põhiarvsõna seesütleva käändega kokkulangemise vältimiseks on tüve *e* asemel ***a***.

-ndik tuletab põhiarvsõnadest murdarvsõnu (*neljandik, viiendik, kümnendik, sajandik, tuhandik*) ja liitub põhiarvsõna ainsuse omastavale. Erandid on ***pool*** ja ***veerand***, mis on eri tüved, ja ***kolmandik***, kus tüve *e* asemel on *a*.

417 ***Tegusõnaliited.***

-ta- (***-da-***) tuletab teistest tegusõnadest **põhjustavaid tegusõnu** e. kausatiive (*õpetama, kustutama, liigutama, väsitama, lepitama, suretama, kuulutama, parandama, alandama*) ja käändsõnadest **teostavaid tegusõnu** e. faktitiive (*hõbetama, kuldama, jäätama, rautama*) ning liitub astmevahelduslikes sõnades nõrgale astmele (*leppima ~ lepitama, kukkuma ~ kukutama*). ***l, n, r*** ja ***v*** järel esineb ***-da-*** (*kavaldama, parandama, avardama, tugevdama*). Liite ***-ta-*** asemel võib esineda ***-sta-*** (*relvastama, vabastama, varustama*) või ainult ***-t-*** (*tootma, söötma, saatma, võitma*).

-u- (***-i-***) tuletab nimi- ja tegusõnadest **enesekohaseid tegusõnu** e. refleksiive, mis väljendavad tegijaga endaga toimuvat tegevust, olekut või üleminekut ühest seisundist teise (*anduma, leiduma, laskuma, viskuma, külmuma, hukkuma, tarduma, peituma, hoiduma, saabuma, joobuma*; *käibima, süttima, sööbima*) ja liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele. Pika vokaali + ***l, n, r*** järel esineb ***-du-*** (*hääl**du**ma, joon**du**ma, juur**du**ma*), pika vokaali või diftongi järel ***-bu-***, ***-bi-*** (*saa**bu**ma, viibima*).

-ne- tuletab **üleminevat tegevust** tähendavaid tegusõnu e. translatiive, mis väljendavad aeglast siirdumist ühest seisundist teise (*kujunema, jagunema, arenema, vähenema, suurenema, vananema, noorenema, taganema*) või mingi omaduse tekkimist (*tumenema, hapnema*) ja liitub omadussõna keskvõrde tüvele (***lühe**nema, **pike**nema*) või nimisõna nimetavale käändele (***külg**nema, **põhi**nema*).

Märkus. Õige on: *säilima, ühtima, sööbima, pleekima,* sest need on intransitiivid. Õige on ka *kohanema, värskenema, teravnema, lagunema, lahjenema*; mõnikord on *u*-sufiksit tähendusliku erinevuse märkimiseks tarvis: *peenenema — peenenduma* (= palataliseeruma), *ühinema — ühenduma* (= pealesurutult ühinema), *lahenema — lahenduma* (= on lahendatav). (42, 630—631)

-ele- (***-le-***) tuletab **korduvat** (*kõnelema, tegelema, rabelema, sädelema*) või **vastastikust tegevust** (*võitlema, maadlema, kauplema*) väljen-

davaid verbe e. frekventatiive ja retsiprooke. Astmevahelduse puhul liitub ***-ele-*** tugevaastmelisele konsonanttüvele.

-skle- märgib kestvat vähehaavalist tegevust (*mõtisklema, otsisklema, tantsisklema*) ja liitub astmevahelduse puhul nõrgale astmele.

-ata- (***-ahta-***) tuletab **ühekordset äkilist tegevust** väljendavaid verbe e. momentaane (*seisatama, võpatama, haugatama, kiljatama, vära[h]tama, karja[h]tama, hirna[h]tama*) ja liitub nõrgale astmele.

-tele- tuletab **äkilist korduvat tegevust** väljendavaid verbe e. momentofrekventatiive (*võpatelema, haugatelema*).

-tse- tuletab **kestvat, püsivat,** tavaliselt ka **vähehaavalist tegevust** väljendavaid verbe e. kontinuatiive (*nokitsema, elutsema, õngitsema, silmitsema, hingitsema*) ja liitub enamasti nõrgale astmele.

-se- tuletab loodushääli väljendavaid (onomatopoeetilisi) ja kirjeldavaid (deskriptiivseid) verbe (*sulisema, vulisema, kohisema, sahisema, sisisema, visisema, pragisema*; *kubisema, kihisema*).

Määrsõnaliited. 418

-sti märgib viisi (*julgesti, kindlasti, kõvasti, õigesti, ilusasti, enamasti, kuuldavasti, loodetavasti*) ja tuletab määrsõnu omadussõnade alg- ja keskvõrdest ning oleviku kesksõnadest.

-lt on üldiselt sama funktsiooniga kui ***-sti*** (*täpselt, vaikselt, õnnelikult, lohakalt, järjekindlalt, otsustavalt*). Mõnel juhtumil on *sti-* ja *lt*-liitega sõnadel tähenduslik erinevus: *vanasti — vanalt, kindlasti — kindlalt, kõvasti — kõvalt, kuuldavasti — kuuldavalt.*

-mini, -malt abil moodustatakse *sti-* ja *lt*-liiteliste määrsõnade keskvõrre (*julgemini, kindlamini, kõvemini, õigemini, ilusamini*; *julgemalt, kindlamalt, õigemalt, kuuldavamalt*).

-vel, -vil märgivad seisundit, olekut (*ärkvel, valvel, liikvel*; *ärevil, põnevil, kohevil, elevil*), kusjuures *-vel* liitub konsonandile ja *-vil* vokaalile.

-vele, -vile märgivad seisundisse, olekusse sattumist (*ärkvele, valvele*; *ärevile, pinevile*).

-kesi märgib arvu või viisi (*neljakesi, mitmekesi, hulgakesi*; *tasakesi*).

-misi märgib teoviisi (*pikkamisi, juhtumisi, tingimisi*).

-si märgib teoviisi (*jalgsi, vargsi, ilmsi, vägisi, ühtlasi*).

-tsi märgib tegevuslaadi (*käsitsi, sülitsi, rinnutsi*).
-ti märgib esinemislaadi aja, koha või asendi suhtes (*päeviti, ajuti, suviti, kevaditi, otseti, pikuti, kõrvuti, kohati*).
-ldi (*eraldi, areldi, meeleldi, pooleldi*).
-li (*selili, käpuli, põlvili, õieli, ammuli, laiali*).
-kil, -kile märgib asendit (*kükakil, upakil, istukil, kükakile, istukile, upakile*).
-kuti kokkupuudet (*kohakuti, kaelakuti, otsakuti*).
-stikku seisukohta millegi suhtes (*vastastikku, ligistikku, ülestikku*).
-ldasa (*ealdasa* = oma ea poolest, *aruldasa, kasvuldasa, rammuldasa*).

Sõnade liitmine.

Liitsõna mõiste, osad ja liigid.

419 Sõnade liitmisel saame **liitsõna**. See on eesti keeles teine väga produktiivne uute sõnade saamise viis, mida kasutasid juba läinud sajandi keele- ja kirjamehed. Fr. R. Kreutzwald lõi liitsõnad ***maakera, eeskiri, kilpkonn, läkaköha, kopsupõletik, reumahaigus, varjusurm*** jt.; C. R. Jakobson — ***jääliustik, kiltkivi, söehapu, uhtmäestik*** jt.; K. A. Hermann — ***puhkpill, helilooja*** jt. Läinud sajandi lõpul luuakse rida vajalikke liitsõnu muusika (***tiibklaver, heliredel, avamäng*** jt.), keeleteaduse (***keeleteadus, lauseõpetus, nimisõna, omadussõna*** jt.) ja teistel aladel (***sünnipäev, supelmaja, peakoosolek, kõnetund, pääsetäht, näitejuht, värsimõõt, keskkool*** jt.).

Käesoleva sajandi algul toimunud tootmise arenemine ja sellega kaasnev revolutsiooniline liikumine vajavad uusi mõisteid, mida väljendatakse liitsõnade abil (***klassiteadvus, usuvabadus, lisaväärtus, tööviljakus, rahvasaadik, suurtööstus*** jt.). Ka järgnevatel kümnenditel luuakse rohkesti liitsõnu areneva teadusliku terminoloogia jaoks (***valkaine, välismaa, kõrgrõhkkond, viburloomad, verevalum*** jt.).

Eriti rohkesti on liitsõnu tarvitusele võetud nõukogude ajal, mil sõnavara on täienenud suure arvu uute sõnadega (***enesekriitika, liiduvabariik, kangelaslinn, rahuleer, täitevkomitee, plaanimajandus, kolhoosipõld, traktorijaam, rahvakunstnik, meistersportlane*** jt.).

Kõige rohkem on meil liitsõnu, mille põhisõna väljendab soomõistet, millest täiendsõna lisamisel saadakse liigimõiste (***lamp*** —

laualamp, gaasilamp, karbiidilamp jt.; ***leht*** — *ajaleht, puuleht, raamatuleht, saeleht, kapsaleht, vihikuleht* jt.). Paljudes teistes keeltes kasutatakse sõnade liitmist uute mõistete väljendamiseks suhteliselt vähem kui eesti keeles. Nii on eesti keeles liitsõnu ilukirjanduses 25%, publitsistikas 37%, kuna vene keeles vastavad arvud on 1% ja 11%.[1]

Liitsõna koosneb kahest osast: põhisõnast ja täiendsõnast. **420**
Põhisõnaks nimetatakse liitsõna viimast osa, mis väljendab põhitähendust (*lau**alamp**, meetri**pikkune***). **Täiendsõna** on liitsõna esimene osa (***tasku**lamp, **süsi**must*). Põhisõna kannab mõiste olulist tunnust, täiendsõna täpsustab, iseloomustab teda. Nii näiteks on ***kontsertloeng*** loeng, millel on kontserdilisi (= muusikalisi) osi; ***loengkontsert*** aga kontsert, milles on sõnalist elementi. (120, 111) Nii põhi- kui ka täiendsõna võivad omakorda liitsõnad olla (*valiku**põhimõte**, **jalgpalli**meeskond, all**maaraudtee**, **põllutöö**eesrindlane*).

Liitsõna muutmisel käändub harilikult ainult põhisõna. Erandiks on paarissõnad (***emb-kumb*** ~ *emmal-kummal*, ***õed-vennad*** ~ *õdedevendade* ja mõned muud: ***teinepool*** (= abikaasa), *teistpoolt* jne.).

Märkus. Õpikuis on tihti antud reegel, mille järgi liitsõnal on üks pearõhk, s. o. täiendsõna esimesel silbil. Kõne jälgimisel ilmneb, et see nii ei ole; rõhutamisel või vastandamisel hääldatakse sageli *lae lamp, kapsa supp, möödunud aastane, välja saadetud* (kiri) jne.

Vastavalt liitsõnade tähendusele jaotatakse nad põhisõna järgi lii- **421**
kidesse.

1 Liitkäändsõnad, mis omakorda jagunevad:
a liitnimisõnad (*suurehitus, masinalüps, tootmiseesrindlane*),
b liitomadussõnad (*viljarikas, lumivalge, 5-aastane*),
c liitarvsõnad (*kaksteist, kolmkümmend, nelisada*),
d liitasesõnad (*iseenese, seesugune, igaüks*).

2 Liit- ja ühendtegusõnad (*esietenduma, abielluda, läbi lugema, vastuvõetud* (otsus), *sissetulnud* (kirjad), *sissemakstav*).

3 Liitmäärsõnad (*kõigepealt, aegamööda, vastutuult, allamäge, üleõla, ülaltpoolt*).

4 Liitabisõnad (*otsekui, niivõrd, kuivõrd, sellepärast*).

---

[1] Г. Р. Тукумцев. Сложное слово в русском и эстонском языке. „Nõukogude Kool" 1951, nr. 10.

Nimisõna liitumine nimisõnaga.

422 Nimisõnaline täiendsõna liitnimisõnas on harilikult ainsuse omastavas või ainsuse nimetavas, harvem mõnes muus käändes.

Nimisõnade **nimetavaline** e. nominatiivne liitumine esineb järgnevatel juhtumitel.

1 Täiendsõna näitab **ainet, materjali** vm., millest põhisõnaga väljendatud ese vm. on tehtud või koosneb: ***terastross, nahkkinnas, nöörredel, pitskrae, tekstiiljalats, klaasuks, jõhvriie, kõhrkude, graniitkalju, korallrahu, palkmaja, pilbaskatus.***

Ainsuse nimetavaline täiendsõna võib siinjuures väljendada ka mitmuslikku sisu (***palkmaja, jõhvriie***) või olulist koostisosa (***klaasuks, tekstiiljalats***). Seepärast kasutatakse nimetavalist liitumist keemiatoodete, ehitusmaterjalide, mineraalide, metallisulamite jne. nimetustes, kus täiendsõna märgib **ainet**, mida toode või materjal sisaldab: ***naatriumseep, asfaltlakk, fosforväetis, lubikrohv, killustikbetoon, kroomnikkel, vanaadiumteras.***

423 Erandlikult esineb **omastavaline** liitumine siin järgmistes rühmades:

toitude ja **jookide** nimetustes: ***piimatoit, taimetoit, tangusupp, riisipuder, kurgisalat, pipranaps, koorejäätis*** (erandid: ***piparkook, verikäkk, verileib***);

farmatseutiliste ainete nimetustes, kus täiendsõna märgib ravimi toimeainet: ***kampripiiritus, sinepiplaaster, elavhõbedasalv, lubjaliniment***; kui aga täiendsõna märgib ravimi põhiainet, esineb reeglipärane **nimetavaline** liitumine: ***vesiekstrakt, alkohollahus, vesilahus***;

reas rahvakeeles laialt levinud sõnades: ***liivakivi, lubjakivi, paekallas, rasvaküünal.*** Üsna järjekindlalt on täiendsõnana omastavas käändes taimede nimetused: ***roosikrants, mirdipärg, kadakakepp, tammepaneel, kasevineer, lillevanik.***

Genitiivne liitumine esineb oodatava nominatiivse asemel ka siis, kui täiendsõna märgib ainet, mille **osa, hulka, kogu** või **esinemisvormi** näitab põhisõna: *rauatükk, vorstirõngas, pabeririba, piimaliiter, lõngakera, tulekeel, veesammas, juusturatas, liivakoorem, heinakuhi, kullakang.* (107, 731)

424 **2** Täiendsõna näitab, kelle või mille hulka **kuulub**, kes või mis on **isik, ese** vm. lisaks sellele, mis tema kohta ütleb põhisõna:

***neeger**laulja* (isik, kes on niihästi laulja kui ka neeger), ***kuurort**linn* (asula, mis on ühtaegu kuurort ja linn), ***treening**mäng* (mäng, mis on ühtlasi treening), ***mudel**lennuk, **arhiiv**raamatukogu, **agressor**riik, **arv**tegur, **tugi**puu, **kontakt**kruvi, **tüüp**projekt, **parasiit**taim.* (107, 733)

3 Täiendsõna iseloomustab põhisõna **kuju** poolest: ***ahel**mäestik, **korv**õisik, **tabel**kalender, **torn**kraana, **tulp**diagramm, **uss**jätke, **aas**sõlm, **tükk**suhkur, **mold**org, **kuppel**katus.*

4 Täiendsõna märgib põhisõnaga väljendatud **olendi, eseme, nähtuse** vm. iseloomulikku (välis)**tunnust**: ***sarv**loom, **kilp**konn, **tutt**-tihane, **mõõk**kala, **oka**spuu, **mootor**saan, **köis**raudtee, **kärn**tõbi, **vai**küla, **pilt**postkaart, **tekst**ülesanne.* (107, 734)

5 Liitainete **keemilistes nimetustes**: *kaaliumkloriid, naatriumbromiid, lämmastikhape, sidrunhape, vesinikülihapend, kaltsiumsulfaat, tsinkoksiid, magneesiumsilikaat, naatriumkarbonaat.*
Erandeid: ***piima**suhkur, **viinamarja**suhkur, **puuvilja**suhkur, **maksa**tärklis.*

6 **Nimetavaline** liitumine esineb harilikult **taimede** ja **loomade** 425
nimetustes, kus täiendsõna iseloomustab üksikut taime- või loomaliiki selle asukoha või esinemisaja järgi: ***aas**nurmikas, **aas**-rebasesaba, **aed**-lepalind, **aed**šampinjon, **liiv**-hanerohi, **meri**salat, **meri**lõvi, **metsa**pipar, **metssiga**, **mägi**kits, **põld**jumikas, **rand**kõrkjas, **vesi**kakand, **vesi**kuusk, **kevad**maran, **suvi**nisu, **tali**õun, **sügis**lill.*

Selle kõrval on aga rohkesti **loomade** ja **taimede** nimetusi, kus olulist esinemiskohta või -aega märkiv täiendsõna on **omastavas**: ***jõe**putk, **laane**sõnajalg, **kalda**pääsuke, **kuuse**-käbilind, **kõrkja**-roolind, **liiva**tee, **männi**leevike, **niidu**-uruhiir, **põõsa**lind, **rohu**konn, **rukki**rääk, **räästa**pääsuke, **koidu**kann, **märtsi**kelluke.* Omastavaline liitumine esineb ka taimehaiguste ning -kahjurite nimetustes, kus täiendsõna näitab, missugust taime või taimeosa vastav haigus või kahjur harilikult kahjustab: ***lehe**täi, **kapsa**liblikas, **männikoore**ürask, **karusmarja**-jahukaste.* Samuti esineb omastavaline liitumine taimede ja loomade ulatuslikumat üldrühma märkivates sõnades: ***aasa**lill, **toa**lill, **mere**loom, **metsa**mari, **veetaim*** (aga: ***aed**vili, **põld**hein*). (107, 734)

Muudes sõnades (peale taime- ja loomanimede) liitub **kohta** tähendav täiendsõna harilikult **omastavaliselt**: ***laua**lamp, **seina**kell, **laemaal**, **ranna**mantel, **ballikleit**, **tänava**kingad, **mere**mees, **mere**vaik.*

Real juhtudel on need sõnad lähedased otstarvet e. funktsiooni väljendava täiendsõnaga liitsõnadele (***ballikleit*** — kleit ballile minekuks, ***tänavakingad*** jt.).

Aega märkivad täiendsõnad liituvad mainitud sõnades **omastavaliselt** nagu kohta märkivadki: ***hommikumantel***, ***päevasärk***, ***suveülikond***, ***talvemüts*** jne. Sõnad ***kevad*** ja ***sügis*** liituvad siiski nominatiivselt: ***kevadhommik***, ***kevadpäev***, ***kevadmantel***, ***sügismantel***. (107, 735)

426 **7** Täiendsõna märgib **kehaliiget**, mille abil põhisõnaga tähistatud eset käsitsetakse: ***jalgpall***, ***jalgratas***, ***käsipidur***, ***käsikivi***, ***käsigranaat***. Nimetavalist liitumist kohtame ka reas võimlemise ja meditsiini ning veterinaaria oskussõnades: ***varvasseis***, ***sõrmseong***, ***kukalasetus***, ***selgseis*** jne. (107, 735)

Peale selle leidub **nominatiivset** liitumist vanemate liitsõnade hulgas (***kübarsepp***, ***kingsepp***, ***plekksepp***, ***kariloom***, ***mesipuu***, ***laudlina***), samuti laen- ja võõrsõnade seas (***koolmeister***, ***tallmeister***, ***postkaart***, ***kontsertmeister***, ***detektiivromaan***, ***treeningdress***, ***kontsertklaver***) ning nende analoogial uuemal ajal tarvitusele tulnud võõrsõnalise esiosaga liitsõnades (***dieetsöökla***, ***dessantlaev***, ***visiitkuub***, ***kommertsnõunik***, ***armatuurlaud***) ja lõpuks mõnede uuemate oskussõnade hulgas (***kroonleht***, ***aatomkaal***, ***huulhäälik***, ***kärbeskaal***, ***laskurjagu*** jt.). (107, 736)

Tuntud on asjaolu, et mõned täiendsõnad (***vesi-***, ***veri-***, ***väli-***, ***külg-***, ***mägi-***) kalduvad andma ebareeglipäraseid nimetavalisi liitumisi (***vesiveski***, ***verikäkk***, ***välivoodi***, ***külgpiilur***, ***mägikütt***, (107, 736) ***mägijõgi*** /vrd. mäestikujõgi/) jts.

427 Nimisõnade **omastavaline** e. genitiivne liitumine on palju üldisem kui nominatiivne. Ta esineb juhtudel,

1 kui täiendsõna näitab põhisõna **liiki** või **laadi**

a kuuluvuse järgi: ***puuoks***, ***raamatuleht***, ***vabrikukorsten***, ***kolhoosikari***, ***aknaklaas***, ***kellaosuti***, ***lauapaber***, ***pilveäär***, ***mäekülg***, ***majakatused***;

b otstarbe järgi: ***külvimasin***, ***niidumasin***, ***veoauto***, ***karjalaut***, ***klaasinuga***, ***heinaküün***, ***rauasaag***, ***riidekapp***, ***tindipott***, ***kapsariiv***, ***praepann***, ***söögituba***, ***lauluklass***;

c tööala järgi: ***trükitööline***, ***metsatööline***, ***rongijuht***, ***autojuht***, ***masinakirjutaja***, ***draamanäitleja***, ***ooperilaulja***, ***hambaarst***, ***spordikohtunik***;

d suguluse järgi: *õepoeg*, *vennatütar*, *onupoeg*, *vennanaine*, *lapselaps*, *isaisa*;

e objekti järgi, millele põhisõnas avalduv tegevus on sihitud: *rukkilõikus*, *viljakoristamine*, *kartulivõtmine*, *taimekasvatus*, *habemeajamine*, *nahaparkimine*, *korstnapühkija*, *karjatalitaja*, *tuletõrjuja*, *söekaevur*;

f aine järgi juhul, kui põhisõna väljendab hulka, määra, kogu või kuju: *jahukoorem*, *suhkrukott*, *juusturatas*, *vorstirõngas*, *leivatükk*, *piimaliiter*, *õlekuhi*, *haopinu*, *tolmukübe*;

2 kui põhisõna täpsustab ja iseloomustab lähemalt täiendsõnaga väljendatud **eset** või **olendit** (mõistet kandvaks osaks on sel juhtumil täiendsõna): *tammepuu*, *lõhekala*, *hobusekronu*, *poisivolask*, *mehemürakas*, *lehmamullikas*, *särjekala*.

Nimisõna liitub nimisõnale vahel **nimetavaliselt**, vahel **428**
omastavaliselt, kui täiendsõna väljendab

1 taime- või loomaliigi **asukohta** või **esinemisaega** (*vesiroos*, *metskits*, *suvinisu*, *kevadlill*; kuid: *laanepüü*, *metsamarjad*, *järvekõrkjad*);

2 eseme, nähtuse või tegevuse **esinemiskohta** või **-aega** (*kevadkülv*, *sügispüük*; *talvemantel*, *tänavakingad*);

3 **kehaliiget**, millega on seoses põhisõnaga märgitud ese (vanemates liitsõnades on nominatiivne, nooremates genitiivne liitumine ülekaalus), näit.

Nimetavaline	Omastavaline
käsitöö	*käekorv*
kaelkoogud	*kaelakott*
kaelpuu	*seljakott*
jalglaud	*tallalaud*
jalgpuu	*tallapuu*
käsikivi	*käekott* (117, 282)

Tähtsat osa mängib siin ka täiendsõna laad (vormi tüüp);

4 **vahendit** või **abinõu**; sel puhul on murde- ja ühiskeeles üldisem genitiivne liitumine, välja arvatud sõna *vesi*: *vesiveski*, *vesivärav*, *vesiaed*, aga: *tuuleveski*, *võrgupüük*, *saetöö*, *vingumürgitus*. Kirjakeeles esineb siingi kõrvuti nominatiivne ja genitiivne liitu-

mine, kui on tarvis eristada kahesugust sisu: ***tuul**tolmleja, **teivas**hüpe, **riist**võimlemine, **vesi**jahutus, **õhk**pidur,* kuid: ***traktori**künd, **turba**küte, **raadiumi**ravi, **tušijoonistus**, **vorsti**mürgitus.* Sellepärast on õige pidada vahendit ja abinõu märkivat liitumisrühma kirjakeeles **segarühmaks**, kus täiendsõna võib analoogilistel juhtudel liituda niihästi nimetavaliselt kui ka omastavaliselt. (117, 289)

mõte-tüüpi täiendsõnade nominatiivsel ja genitiivsel liitumisel ei tee murdekeel ranget sisulist vahet, ühiskeeles on aga üldisemalt tarvitusel genitiivne liitumine. Sellepärast ongi ÕS-is fikseeritud ***katte**värv, **tõkke**puu, **tõlke**teos, **seemne**vili, **seemne**kartul.* (118, 222)

429 Kui mingi ese või nähtus esineb lõpuna, moodustab lõpu, on lõpuks, viimaseks, siis on õige **nominatiivne** liitumus. Järelikult: ***lõpp**sõna, **lõpp**klass* (lõpuks olev, viimane klass), *kooli **lõpp**-päev, aprilli **lõpp**nädal, **lõpp**aastad, **lõpp**jaam, **lõpp**-peatus, **lõpp**-punkt, **lõpp**akord, **lõpp**kontsert, **lõpp**osa, **lõpp**stseen, **lõpp**värsid, **lõpp**eesmärk, **lõpp**otsus, **lõpp**silp, **lõpp**häälik, **lõpp**vokaal.* Kui aga põhisõnaga märgitav sündmus, nähtus vms. esineb või toimub millegi lõpu puhul, siis tarvitatakse **genitiivset** ühendamisviisi: ***lõpu**tunnistus, **lõpu**aktus, **lõpu**märk, **lõpu**eksamid, **lõpu**pidu, **lõpu**kontsert.* (86, 53)

430 **Muis käändeis** esinev nimisõna liitub järgneva nimisõnaga harva ja nimelt juhtumil, kui kaks sõna liitsõnana moodustavad mingi erilise, tavaliseks saanud mõiste (***kalal**käimine, **marjul**eminek, **tuppa**minek, **koju**tulek, **töötatööline**, **õlale**võtmine, **selga**ladumine*).

431 Konsonanttüveliselt liitub nimisõna järgnevale nimisõnale **omastavalise** liitumise reeglite järgi juhtumil, kui täiendsõnaks, välja arvatud objekti märkiv täiendsõna, on **3-silbiline III-välteline** või **pikem *ne-, s*-sõna** (***tootmis**protsess, **kirjutus**laud, **valitsemis**aeg, **väljendus**oskus, **töölis**noored, **sõprus**sidemed*).

Sihitislik täiendsõna (objektiline omastav) on sel puhul omastavas käändes (***loodus**evaatlus, **seaduse**rikkumine, **kaguse**mõõtja, **jäätise**müümine, **haiguse**tekitaja, **sõpruse**avaldus*; erandid: ***seadus**andlus, **tervis**hoid, **muinsus**kaitse, **looduskirjeldus***).

Konsonanttüveliselt liitub veel sõna ***naine***: ***naisarst, naislendur, naisametnik, naiskunstnik***).

Teistesse sõnaliikidesse kuuluvate täiendsõnade liitumine nimisõnaga.

Omadus-, arv-, ase- või **tegusõna** liituvad nimisõnalise põhisõnaga **nimetavaliselt** (***suur**linn, **noor**mees, **vedel**gaas, **halja**ssööt, **kit**saskoht; **neli**nurk, **kolm**jalg, **seitse**aastak; **ise**tegevus; **põlev**kivi, **täi**tevkomitee, **ujuv**kraana*). 432

Nimetava käände asemel esineb konsonant- või lühenenud tüvi (***sise**poliitika, **välis**riik, **reaal**palk; **too**raine, **kaugõpe**; **purs**kkaev*).

Sõnade ***kauge, kõrge*** ja ***kerge*** liitumisel nominatiivselt ja lühenenult ei ole kindlat tähenduslikku piiri, kuigi siin tänapäeval on välja kujunenud tarvitamise uusus: ***kauge**lend, **kauge**kõne, **kauge**sõit; **kõrge**pinge; **kerge**jõustik, **kerge**ristleja*; aga: ***kaug**juhtimine, **kaug**nägemine, **kaug**küte; **kõrg**sagedus, **kõrg**mäestik, **kõrg**rõhk; **kerge**hitus, **kerg**betoon, **kerg**tellis* jt. On küsitav, kas nominatiivse ja lühenenud liitmise vahel saab ja on tarvis siin edaspidi vahet teha. (44, 105—106)

Täiendsõnaks võivad olla veel **määrsõnad** (***vastas**maja, **eesriie**, **ette**kanne, **üles**tõus*) või **abisõnad** (***ennel**õuna, **jaa**-sõna, **hurraa**-hüüe*).

Täiendsõna liitumine omadussõnaga.

Nimisõna võib liituda omadussõnaga kui põhisõnaga **nominatiivselt** või **genitiivselt**. Nominatiivse liitumise puhul väljendab siin täiendsõna eset, millega võrreldakse põhisõnas märgitud omadust (***süsi**must, **jää**külm, **tuli**kuum, **purpur**punane*). Muil juhtumeil, s. o. suhte ja värvivarjundite märkimise puhul, on täiendsõna **omastavas** käändes (***viljarikas, niiskuserohke, huumuserikas, hapnikuvaene, kohusetruu; kohvipruun, vabarnapunane, sidrunikollane***). 433

ne- või ***line***-liitelisele põhisõnale liitub täiendsõna **omastavaliselt** (***kolme**aastane, **viie**korruseline, **kahe**köiteline, **meetri**laiune*), välja arvatud juhtum, kus *-ne* või *-line* liidetakse nimetavalise või konsonanttüvelise täiendsõnaga liitsõnale (***kolmnurk**+**ne**, **võõrkeel**ne, **palk**sein**a**+**line***).

Omadussõnad omavahel liituvad **nimetavaliselt** (***hele**punane, **sinaka**svalge, **magus**hapu*). Kui sellistel liitsõnadel esinevad ühendosad samaväärseina, siis ühendatakse nad **sidekriipsuga** (***majanduslik-poliitiline, marksistlik-leninlik, ajaloolis-filosoofiline***).

Laenud.

434 Tuletamine liidete abil ja sõnade liitmine on andnud meie keelde uusi sõnu peamiselt viimase saja aasta jooksul. Kuid juba meie kaugetel esivanematel tekkis vajadus uute sõnade järele ühenduses tootmise ja ühiskondliku elu arenemisega. Sellal oli üheks tähtsamaks sõnavara rikastamise viisiks sõnade laenamine naabritelt. Keeleline laenamine on ühiskondlik-ajalooline nähtus, sest hõimud ja rahvad puutusid kokku majanduslikul suhtlemisel või vastastikuseil sõjaretkil, millest saigi aluse ka keeleline laenamine. Naabritelt õpiti tundma uusi tööriistu ja tarbeesemeid ning ühes nendega võeti üle ka nimetused. Nii on igas keeles rohkesti laensõnu. Laenud eestikeeles jaotame vanemaiks ja uuemaiks. **Vanemad laenud** tulid meie keelde enne saksa röövrüütlite sissetungi meie maale, s. o. kuni XII sajandini. **Uuemad laenud** saime pärast XII sajandit kokkupuutel sakslaste, rootslaste ja venelastega.

435 **Vanemad laenud** on pärit kolmest allikast: slaavi, balti ja germaani hõimudelt. Kokkupuuted mainitud hõimudega tekkisid juba barbaarsuse kesk- ja ülemastmel (noorema kiviaja lõpul ja rauaaja algul). Need laensõnad kuuluvad või on kuulunud põhisõnavarasse ja on täielikult kohanenud meie keele seaduspärasustega.

Slaavi laenud näitavad sõbralikke suhteid meie esivanemate ja idaslaavlaste vahel, kellelt oleme saanud rea sõnu mitmesugustelt aladelt.

Tootmine ja tarbimine: *saabas, kasukas, lusikas, ike, värten, und, vene, päsmer, tapper, liud, look, sedelgas, niit*;
ehitus ja asustus: *aken, lava, värav, uulits, hirs, turg*;
loomade nimetused: *hurt, varblane*;
usund: *rist, raamat, pagan, papp, nädal*;
omadused ja abstraktmõisted: *vaba, laad, tusk, määr*;
tegevused: *pajatama, raatsima, tõlkima.*

Vaadeldavate laensõnade järgi võime oletada küllaltki tihedat suhtlemist slaavi hõimude ja meie esivanemate vahel. Ühtlasi võime järeldada, et nad on kultuuriliselt olnud umbkaudu samal tasemel.

436 **Balti laenud** on saadud balti hõimudelt — lätlaste ja leedulaste esivanemailt ning muinaspreislastelt. Umbes I aastatuhandel e. m. a.

olid eestlased lõunanaabritega tihedas suhtlemises, mida näitavad rohked laenud, mis oleme neilt saanud kui ka neile andnud. Balti keeltest on pärit järgmised laenud.

Perekond: *mõrsja, nõbu, kaim*;
tarbeesemed: *laud, malk, teivas, sild, kirves, luud*;
kehaosad: *hammas, kael*;
karjakasvatus ja põlluharimine: *härg, jäär, kari, oinas, karv, hein, vill, kulu, ädal, seeme, hernes, vagu, äke*;
taimed, mets, metsloomad, linnud: *salu, tõrv, takjas, aas, hirv, hani, harakas, kägu, rästas, herilane*;
laevasõit ja kalapüük: *puri, angerjas, lõhe, ahing*;
abstraktmõisted: *taevas, põrgu, tava, tuhat*;
omadused: *kollane, lahja, laisk, märg, tühi, haljas, ahas* (*ahta*).

Needki laenud näitavad tihedaid majanduslikke ja kultuurilisi suhteid meie lõunanaabritega.

Germaani laenud on saadud germaani hõimudelt. Siin on sõnu, **437**
mis väljendavad keskendatud riigivõimu olemasolu, omandiõigusega seotud pahesid (*varas*), kuid ka põllunduse, karjakasvatuse jm. aladelt.

Riik ja õiguslikud vahekorrad: *kuningas, vald, haldjas, laenama, kihelkond, kihlama, varas*;
relvastus: *mõõk, hame* (esialgselt sõjasärgi tähenduses);
tarberiistad: *nael, nõel, katel, rõngas, sadul, aer, noot* (kalapüügiriist);
põllutöö ja loomakasvatus: *ader, põld, leib, agan, humal, lammas, kana*;
mineraalid: *kuld, tina*;
muud sõnad: *rand, kallas, meri, arg, kaunis, armas, tänav*.

Vanemad laenud näitavad tootmise ja kultuuri edasiarenemist põlissõnavaraga võrreldes. Suur enamik neist sõnadest püsib meie põhisõnavaras tänapäevani.

Uuemate laenude tulek meie keelde algas XIII sajandil, kui **438**
sakslased pärast maa vallutamist haarasid juhtpositsiooni nii majandus- kui ka kultuurielu alal. Et see mõju püsis sajandeid, siis on saksa laene meie keeles väga palju. Neid on kõigilt elualadelt. Otstarbekas on neid vaadelda vormiliste tunnuste järgi. Nimelt moodustavad suure enamiku saksa laenudest ühesilbilised *i*-tüvelised sõnad:

ahv, alp, arst, haak, hunt, jaht, kamm, kool, korv, köök, kütt, liim, loor, loos, lust, mast, mask, müts, müür, paar, pann, pirn, pits, purk, puur, pärl, püksid, rull, ruum, saal, särk, tall, tangid, tamm (-i), tekk, tool, toop, torm, tund, tüür, uur, vapp, vein jt. (Suur osa neist sõnadest pole saksa keeles siiski originaalsed, vaid pärinevad kreeka ja ladina keelest.);

el-sõnad: *aadel, eesel, haspel, ingel, koppel, kahvel, kringel, mantel, peegel, sedel, röövel, tabel, veksel* jt.;

er-sõnad: *haamer, häärber, kelder, ketser, korter, kohver, kärner, köster, lühter, maaler, meister, mölder, naaber, number, pulber, paber, pitser, teener, vader, velsker, vooder* jt.;

n-sõnad: *pasun, kalkun, poogen* jt.;

konsonantühendiga algavad sõnad: *klaas, klahv, krae, kraav, kroon, kreis, krunt, plats, pliiats, proov, pruun, trepp, trots, trump, trumm, tröödst, krihvel, klaver, kliister, kruvi* jt.;

hulk kolmandavältelisi nõrgeneva tüvega verbe: *alpima, hiilima, kinkima, kleepima, kloppima, kratsima, käärima, luurama, maalima, müürima, märkima, pleekima, pookima, praadima, pruukima, pruulima, röövima, sihtima, tellima, trehvama, triikima, trotsima, turnima, vehklema, villima, värbama* jt.

Ka saksa laenudest on suur hulk sõnu tunginud põhisõnavarasse, kuid osa on tänapäeval juba arhaismideks muutunud (usuline, käsitööalane jm. terminoloogia).

Ajaliselt järgnevad on **rootsi** laensõnad. Need tulid meie keelde sel ajal, kui meie maa kuulus rootsi võimu alla (1561—1710) ja on seotud ebausuga, majapidamisega jm.:

juust, iil, kepp, kadalipp, lähker, moor, kirst, kratt, nukk, näkk, plika, piiga, räim, tont, taldrik, vokk, ämber; hiivama, jampsima jt.

439 Pärast Eesti ala muutumist Vene impeeriumi osaks (1721. a.) tekkis tihe kontakt **vene** keelega, mille tõttu sellest keelest tuli eesti keelde hulk laensõnu, mis on seotud valitsuse, sõjaväeteenistuse, rahade, mõõtude jt. aladega:

kindral, kasarm, kasakas, sinel, tikk, tääk, päts, lodi, tökat, kopikas, rubla, arssin, verst, tubli, voli, ravima, paiuk jt.

440 Suur hulk laensõnu on saadud kaudsel teel, s. t. mitte otsesel kokkupuutel nende rahvastega, kelle keelest laensõna on tulnud, vaid teiste keelte, peamiselt saksa ja vene keele vahendusel. Nii on meie keeles suur hulk laensõnu prantsuse (*pall, pass, puhvet, tants, tuus,*

patarei, pataljon jt.), ladina (*altar, kantsel, kabel, tempel, vundament, materjal, vorm, protsent, mood, vigur, plaan, noot, punkt, tohter, oksjon, korter, kohver, müür, trump, meister* jt.) ja kreeka (*ingel, orel, piibel, piiskop, prohvet, apteek, arst, paragrahv, kirik* jt.) päritoluga. Kuid leidub üksikuid sõnu, mis pärinevad hoopis kaugematest keeltest, näit. inglise (*vagun, lips, toppama*), araabia (*siirup, suhkur*), heebrea (*juubel, manna, saatan*), hiina (*tee*), indiaanlaste (*tubakas*) jt. keeltest. (1, 383 jj.)

Võõra sõnavara kohanemine.

Laenatud sõnad on kaotanud oma võõra iseloomu — on häälikuliselt ja morfoloogiliselt kohanenud meie keelele, s. t. muutunud põlissõnavarasse kuuluvate sõnade taoliseks. Neis on toimunud järgmised muutused: **441**

1 ***b, d, g*** sõna algul on asendunud ***p, t, k***-ga, s. t. heliline klusiil on muutunud helituks (*kips, topelt, kindral, pagas, kubermang* jt.);
2 pearõhk on nihkunud esimesele silbile (*aken, saabas, varblane, patarei* jt.);
3 võõrhäälikud on kadunud, s. t. eesti keelele mitteomased häälikud on asendunud meile omaste häälikutega (*hammas, masin, vundament, karahvin* jt.);
4 järgsilpide pikk vokaal on lühenenud (*apelsin, ohvitser* jt.);
5 järgsilpide ***o*** on asendunud ***u***-ga (*sidrun*);
6 paljudel juhtudel (vanemates laensõnades) on konsonantühendid sõna algult kadunud (*tund, raamat, leib, rääkima* jt.).

Võõrsõnad.

Võõrsõnu on nimetatud ka kirjakeelseiks laenudeks: kui laensõnad on keelde tulnud varasemal ajal peamiselt rahvaste otsesel kokkupuutel, siis võõrsõnu on tundma õpitud trükiste kaudu. Võõrsõnad on meie keeles tarvitusele võetud XIX saj. teisest poolest alates seoses kapitalismi arenemisega ja kirjaoskuse levikuga. **442**

Võõrsõnad on Euroopa keeltesse tulnud kolmest omaaegsest kultuurkeelest, mida kasutati suhtlemisel. Need olid kreeka, ladina ja

prantsuse keel. Kreeka ja ladina keel olid keskajal kirjakeeleks, prantsuse keel aga uuemal ajal aadlike ja rahvusvaheliseks keeleks.

Võõrsõnade tunnuseks on nende täielik või osaline mittekohanemine eesti keele seaduspärasustele: sõnas on võõrhäälikuid, rõhk on järgsilpidel, kirjas on sõna algul *g*, *b*, *d*, sõnad algavad konsonantühendiga, järgsilpides on *o* või pikk vokaal. Need tunnused võivad esineda võõrsõnades üksikult (***aatom***, ***elekter***, ***raadio***, ***film***) või mitmekaupa (***telefon***, ***prožektor***, ***tsellofaan***) ja nende tõttu on võõrsõnad kergesti äratuntavad.

Võõrsõnad moodustavad kultuurkeeltes teatud rahvusvahelise sõnavara ja nende arv on suur (meie „Võõrsõnade leksikonis" (1961) on ca 20000 sõna, millest tarvitatavamaid on ca 3000).

443 **Kreeka** keelest pärinevad sõnad märgivad enamasti teaduslikke ja abstraktseid mõisteid. Paljud neist on vanakreeka keeles tundmata, kuna nad on loodud kreeka sõnamaterjalist hilisemal ajal tekkinud mõistete tähistamiseks (***elektron***, ***teleskoop***, ***mikrofon*** jt.).

Tervel real kreeka keelest tulnud sõnadel on ühised ees- ja järelliitelised osad; nende tundmine aitab kaasa paremaks orienteerumiseks hulga üldtarvitatavate sõnade tähenduses.

-fon (*phōnē* — häälik, heli) *telefon, mikrofon, grammofon, magnetofon*
-graafia (*graphō* — kirjutan) *geograafia, biograafia, fotograafia*
-gramm (*gramma* — üleskirjutis) *telegramm, monogramm, autogramm*
-ia (abstraktnimisõnu tuletav liide) *energia, harmoonia, keemia, eleegia*
-ism, -asm (teadust, suunda märkiv liide) *sotsialism, kommunism, realism; entusiasm*
-ist (isikut märkiv liide) *sotsialist, kommunist, realist, entusiast*
-ka (teadusharu, tegevusala märkiv liide) *füüsika, matemaatika, loogika, tehnika*
-k (eelnevaga tegelevat isikut märkiv liide) *füüsik, matemaatik, loogik, tehnik*
-kraatia (*kratos* — võim) *demokraatia, aristokraatia, autokraatia*
-loogia (*logos* — sõna) *psühholoogia, filoloogia, geoloogia*
-meeter (*metron* — mõõt) *kilomeeter, kronomeeter, termomeeter, fotomeeter, baromeeter, areomeeter* (= erikaalumõõtja)
-meetria (*metreo* — mõõdan) *geomeetria* (= maamõõtmine), *galvanomeetria, planimeetria*
-noomia (*nomos* — tava, seadus) *agronoomia, astronoomia*
-skoop (*skopeō* — vaatan) *mikroskoop, teleskoop, periskoop*
a-, täishäälikute ees ***an-*** (väljendab eitust, mingi omaduse puudumist) *anormaalne, anonüümne, amorfne, apaatia, ateist*
aero- (*aēr* — õhk) *aerodroom, aeroklubi, aeronautika, aeroob*
agro- (*agros* — põld) *agronoomia, agronoom, agrokeemia, agrotehnika, agrometeoroloogia*
anti- (vastu-, vastas-, vastand-) *antibiootikumid, antidemokraatlik, antipaatia* (= vastumeelsus), *antipood* (= vastasjalgne)

astro- (*astron* — taevatäht) *astrofüüsika, astronoomia, astronautika*
auto- (*autos* — ise) *autonoomia* (= omavalitsus), *automaat, autodidakt* (= iseõppinu), *autobuss, autobiograafia, autogramm*
bio- (*bios — elu*) *bioloogia, biofüüsika, biograaf, biokeemia*
deka- (*deka* — kümme) *dekaad, dekaan, dekabrist, dekaliiter* (*Dl*), *dekameeter* (*Dm*), *dekaluumen* (*Dlm*)
dia- (läbi-, laiali-, lahku-) *diafilm, diafragma, dialoog, dialektika, diameeter, diapositiiv*
epi- (juures, peal, pärast, üle, vastu, järel) *epigoon, epiloog, episood, episoodiline, epiteet, epitsenter*
etno- (*ethnos* — rahvas) *etniline, etnobotaanika, etnogenees, etnograafia*
filo-, fil- (*phileō* — armastan) *filoloog, filantroop, filosoof, filharmoonia*
fono- (*phōnē* — häälik, heli) *fonograaf, fonogramm, fonoteek, foneetika*
geo- (*gē* — maa) *geograafia* (= „maa kirjeldus"), *geobotaanika, geotropism, geotsentriline, geoloogia*
heksa- (*hex* — kuus) *heksaan, heksaeeder, heksagonaalne, heksagramm, heksameeter*
hekto- (*hekaton* — sada) *hektogramm, hektoliiter, hektograaf*
homo- (*homos* — võrdne) *homofoonia, homogeenne, homoloogia, homonüüm, homorgaanne, homotsentriline*
hüdro- (*hydōr* — vesi) *hüdroelektrijaam, hüdrofiilia, hüdrofoobia, hüdrograafia, hüdroksüüd, hüdroloogia, hüdrolüüs, hüdroplaan, hüdropult, hüdrotehnika, hüdroturbiin*
hügro- (*hygros* — niiske) *hügrofiilne, hügromeeter, hügroskoop*
kosmo- (*kosmos* — maailm) *kosmonaut, kosmograafia, kosmopoliit*
krono- (*chronos* — aeg) *kronoloogia, kronomeeter, kronoskoop* (= aparaat üliväikeste ajavahemike mõõtmiseks)
makro- (*makros* — pikk, suur) *makrokosmos, makroskoopiline, makrostruktuur*
melo- (*melos* — laul, viis) *melodeklamatsioon, melodraama, meloodia*
mikro- (*mikros* — väike) *mikrobioloogia, mikrofloora, mikrokliima, mikrokosmos*
mono- (*monos* — ainus) *monogaamia, monograafia, monogramm, monokkel*
neo- (*neos* — uus) *neodarvinism, neologism, neorealism*
peri- (ümber, lähedal, juures) *perifraas, perigee, perimeeter, periood, perioodika, periskoop, peristaltika*
polü- (*poly* — palju) *polüeeder, polüfoonia, polügaamia, polüglott, polügoon, polügraafia*
tele- (*tēle* — kaugele, kaugel) *telefon* (= „kaugeheli"), *telegraaf, telegramm, telemehhaanika, teleskoop, televiisor*
tri- (kolm, kolmik-) *triangel, trigonomeetria, triloogia, trinoom*

Palju võõrsõnu on pärit **ladina** keelest. Need sõnad märgivad **444**
teaduslikke termineid, riiklike asutuste nimetusi jm.

Ka ladina keelest põlvnevate sõnade eesliiteliste osade tundmine aitab meil neid sõnu kergemini omandada. Toome siin mõned enamkasutatavad eesliited näitena.

akva- (*aqua* — vesi) *akvaarium, akvarell, akvedukt, akvalang*
dis-, di- (lahku-, vastu-, eba-) *disharmoonia, diskrediteerima, diskrimineerima, diskvalifitseerima, dispositsioon, distants*
eks- (*ex* — välja-, ära-, endine) *ekskursioon, eksmatrikuleerima, eksport, ekstern, eksterritoriaalne, ekstreemne, eksminister*
in-, il-, im-, ir- (sisse, sees; mitte-, eba-) *indefiniitne, inkonsekventne, illegaalne, illojaalne, immobiilne, immigrant, irregulaarne, irratsionaalne*
inter- (vahel, hulgas) *interess, interluudium, internatsionaal, interventsioon, intervall, interplanetaarne*
ko-, kol-, kom-, kon- (*cum* — koos, kaas-, ühis-, koos-) *koeksisteerima, kollaboratsioon, kollektiiv, kommunaalne, kommutaator, kongruents, konspiratsioon*
post- (pärast-, taga-, järel-) *postembrüonaalne, postmortaalne, postpositsioon, posthuumne*
pre- (*prae* — enne-, ette-, esi-, eel-) *predikaat, preparaator, president, pretsedent*
pro- (ees-, eel-; abi-, ase-) *probleem, profašistlik, professor, prognoos, progressiivne, propageerima, protsent*
re- (taas-, uuesti-, tagasi-) *reageerima, reformima, rekonstrueerima, reproduktiivne, restaureerima, revanšeerima, revideerima*
trans- (sealpoolne, üle-, taga-) *transformaator, transformeerima, transkontinentaalne, transplantatsioon, transportöör, transkribeerima*
ultra- (üli-, äärmine) *ultravioletsed kiired, ultramikroskoop, ultraviirus, ultramodernne*

445 Nagu öeldud, oli **prantsuse** keel XVIII ja XIX saj. rahvusvahelise suhtlemise ja aadlike keeleks, mille tõttu on sellest keelest tulnud rahvusvahelisse sõnavarasse hulgaliselt sõnu. Need võõrsõnad tunneme ära eeskätt rõhust, mis asub prantsuse keeles viimasel silbil (osal mainitud võõrsõnadest on eesti keeles rõhk siiski ettepoole nihkunud). Sisuliselt märgivad vaadeldavad sõnad poliitika, valitsuse ja sõjanduse, samuti linnakultuuri alale kuuluvaid mõisteid: *ataše, rajoon, spioon, karjäär, paraad, printsess, montöör, pioneer, hotell, kabinet, parkett, estraad, fassaad, garaaž, portfell, odekolonn, kotlet, liköör, konjak, restoran, sigaret, šampanja, etikett, ballett, karussell, maneer, repertuaar, memuaar, följeton, brošüür, šatään, blond, naiivne, nüanss, prestiiž* jt.

446 Rohkesti võõrsõnu on tulnud **itaalia** keelest, sest Itaalia mängis renessansiajal ja pärast seda Euroopa kultuurilises arenemises väga tähtsat osa. Itaalia päritoluga on palju võõrsõnu muusika, maalikunsti ja kaubanduse alalt: *kontsert, alt, tenor, bass, aaria, soolo, duett, mandoliin, ooper, tempo*; *karikatuur, pastell, fresko, miniatuur*; *bilanss, kassa, bruto, neto*; *stuudio, kompvek, loterii, riisiko, malaaria, isoleerima* jt.

447 **Inglise** keelest on pärit suur osa spordi, kaubanduse, laevanduse, tööstuse ja linnakultuuri alale kuuluvaid võõrsõnu: *sport,*

finiš, matš, tennis, poks, startima, treenima; boikott, miiting, streik, trust; kabiin, beebi, klubi, kloun, lift, revolver, film, tramm, folkloor, intervjuu, reporter, standard jt.

Vene keelest on tulnud võõrsõnad *staniitsa, lapšaa, mahorka* jt., eriti aga pärast Oktoobrirevolutsiooni: *kolhoos, sovhoos, bolševik, komsomol* jt.

Mõningaid sõnu on teistest, kaugematest keeltest, näit. hispaania keelest: *moskiito, kastanjett, pilaster, veranda* jt.; araabia k. *alkeemia, alkohol, kalender, tariif* jt.; portugali k. *kakao, mandariin*; pärsia k. — *oranž*; india — *džungel, pidžaama*; hiina k. — *gong*; malai k. — *bambus, kautšuk, orangutang*; türgi k. — *paša* jt.

Üksikud võõrsõnad on tunginud põhisõnavarasse (*elekter, sport, auto, film, aatom*), kuid suur enamik neist jääb väljapoole, s. t. pole igapäevases suhtlemises üldiselt vajalik.

Murdesõnad, soome laenud ja kunstlikud sõnad.

Üheks eesti kirjakeele rikastamise ammendamatuks allikaks on **448**
murded. Seda varaaita on meie keeles kasutatud juba läinud sajandist alates, eriti aga pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni. Tõhusaks abiks on siinjuures olnud Wiedemanni sõnaraamat ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekogud. Nii on kirjakeeles tarvitusele võetud rida murdesõnu: *almus, anuma, ent, hajuma, hülgama, ind, jõuk, kulgema, kümblema, künnis, leebe, lohutama, loobuma, lõust, läitma, mainima, manu, menu, nakkama, orb, pulbitsema, pürgima, pälvima, säästma, sööstma, taluma, viipama, võigas, võluma, üsk* jt.

Murretega kõrvu on meie kirjakeelele andnud palju sõnu **soome** **449**
keel. Paljud soome keelest võetud sõnad on tänapäeval nii kodunenud, et me ei aimagi enam nende algupära: *huvi, huvitama, üllatama, üliõpilane* jt. Hilisemad soome laenud on *aade, aare, anastama, haihtuma, harrastama, hetk, hurmama, häirima, julm, lakkama, levima, matk, mugav, möönma, raev, retk, seik, solvama, soodus, suhe, suund, säilima, sünge, tajuma, tarm, tarmukas, vaist, üha* jt.

Meie sõnavara on rikastatud ka kunstlikult, väljamõeldud **450**
sõnade abil, mis on pretsedenditu nähtus maailma keelte arengu aja-

loos[1], kui välja arvata ungari keel, kus midagi taolist toimus hoopis varem. Sellisele mõttele tuli u. 40 a. tagasi keeleteadlane Johannes Aavik, kes arvas, et eesti keel on sõnavaralt vaene ega tohi põlata ühtki vahendit tema rikastamiseks. Mõned Aaviku loodud sõnad on üldiselt tarvitusele võetud (*relv, roim, laup, range, küülik, meenuma, reetma, nõme, lünk* jt.), suurem osa on aga rahva poolt kõrvale jäetud (*hellima, hurskama, ilkuma, mõuk, nürbe, ruma, sulnis, nõnge, mullistama, jallis, jaunis* jt.). Kunstlikku sõnade loomist kui sõnavara rikastamise vahendit enam üldiselt ei kasutata. Keel rikastub neist allikaist, mis keeles endas peituvad — juursõnadest tuletamise teel, sõnade kokkuliitmise abil, laenamise ja murrete varal — need lätted on küllaldased uute sõnade saamiseks.

Sõnavara suulisel kasutamisel peab meeles pidama, et keel on suhtlemisvahend, seepärast tuleb hoiduda sellise leksika tarvitamisest (võõrsõnad, terminid, murdesõnad jt.), millest kuulaja või kuulajad vahetult aru ei saa.

TÄHENDUSÕPETUS.

Sõna tähenduse muutumine.

451 **Tähendusõpetuses** e. semasioloogias vaadeldakse sõnade tähenduse küsimusi.

Nagu nägime, on tootmise ja ühiskondliku elu arenemise tõttu keele sõnavara alalises muutumises — toimub nimelt selle rikastumine. Kuid see ei sünni üksnes uute sõnade juurdetulemise teel. Mõned sõnad omandavad endise tähenduse kõrval ka **uue tähenduse**. Esialgu tähendas näit. ***laud*** mööblieset, hiljem kanti see nimetus üle ka materjalile jm. ***Tehnika*** tähendas algul teatava töö teostamise viisi, mingil tootmisalal tarvitatud võtteid, hiljem sai see tööriistade (masinate) ja tootmiskogemuste tähenduse; sõna ***pioneer*** tähendas varem ainult teerajajat või inseneriväe sõdurit, nüüd mõtleme pioneeri all eeskätt kommunistliku lasteorganisatsiooni liiget; ***masin*** tähendas üldse seadist jõu suuruse ja sihi muutmiseks, täna-

[1] Prantsuse keeleteadlane J. Vendryes peab absoluutseid uusmoodustisi üliharuldasteks kurioosumiteks (*gaas, rokokoo, kodak*). (80, 522)

päeval tarvitatakse seda sõna (kõnekeeles) üksiku masinaliigi, näiteks auto, mootorratta vms. märkimiseks; sõna ***paber*** kasutati varem ainult materjali, nüüd ka dokumendi tähenduses jne.

Nii muutub **ühe tähendusega** e. monoseemiline sõna **mitmetähenduslikuks** e. polüseemiliseks.

Sõnade tähenduse muutumine, s. t. uute tähenduste juurdetulek toimub teatud seaduspärasusega.

Nimetus kantakse üle **funktsiooni** põhjal: esemele, millel on **452**
sarnane funktsioon mõne teise, varem tuntud esemega, antakse selle varem tuntud eseme nimetus. Näit. ***sulg*** tähendas esialgu linnusulge; kuna aga linnusulge tarvitati ka kirjutamiseks, siis sai hiljem ka terasest kirjutusvahend nimetuse ***sulg*** ja selle sõna tähendus laienes; samuti

keel — algul kehaosa, hiljem ka pillikeele tähenduses
suu — kehaosa; kotisuu, ahjusuu
haamer — tööriist; kellahaamer
jalg — kehaosa; mööbli kandev osa
lamp — petrooleumilamp; elektrilamp

Nimetus kantakse üle **sarnasuse** järgi: **453**
leht — algul puuleht, hiljem raamatu-, aja-, adra-, saeleht
pirn — puuvili; elektripirn
kukk — lind; püssi lööv osa
pea — kehaosa; naelapea, kapsapea
lääts — taimeseeme; optiline lääts
nina — kehaosa; laeva-, saapa-, saha-, maanina

Nimetus kantakse üle **naabruse** põhjal — kui kaks eset esine- **454**
vad või on esinenud teineteise naabruses, siis nimetatakse neid sama sõnaga:

klass — sarnaste objektide kogu; ruum
kabinet — tööruum; ministrite nõukogu kapitalistlikes maades
büroo — liik kirjutuslaudu; kontor, kantselei; teat. juhtivate isikute kogu
auditoorium — ruum; kuulajaskond, s. o. inimesed, kes asuvad auditooriumis

Materjali nimetus kantakse üle esemele, mis vastavast materja- **455**
list on tehtud:

rohi — taim; arstim

klaas — materjal; tee-, veini-, akna- jm. klaas
kork — materjal; õngenööri küljes olev ujuk, mis ei tarvitse ollagi korkainest; pudelipunn
lina — taim; voodi-, laudlina
käib ***siidis ja sametis*** — kallihinnalistes riietes

456 **Osale** antakse **terviku** nimetus ja vastupidi:

kirss, ***ploom***, ***kreek*** } puu; vili — ***kartulid***, ***tomatid*** } taimed; viljad

Sõnatähenduse kujunemise seaduspärasuste tundmine aitab kaasa keeles peituvate arenemistendentside tunnetamiseks ja nende viljakaks rakendamiseks keelelisel väljendamisel.

Homonüümid.

457 **Homonüümideks** nimetatakse samakõlalisi, kuid eri tähendusega sõnu. Neid saab harilikult eraldada polüseemilistest sõnadest: viimastel on üks tähendus põhiline ja teised sellega seotud; homonüümid on aga täiesti erineva tähendusega sõnad, mis on aja jooksul muutunud samakõlalisteks, näit.

saar — veest ümbritsetud maismaatükk; puu
puur — linnupuur; puurimisriist
post — tulp; valve; sideasutus

Homonüümid jaotatakse ortograafilisteks ja foneetilisteks.

Ortograafilistel homonüümidel e. homograafidel on kirjapilt samane, kuid hääldamine **erinev** kas välte või palatalisatsiooni tõttu, mis harilikus kirjas ei peegeldu, näit. ***linnu*** ~ ***'linnu***, ***kallas*** ~ ***'kallas***, ***kandis*** ~ ***'kandis***; ***palk*** ~ ***pal'k***, ***tall*** ~ ***tal'l***, ***toss*** ~ ***tos's***.

Foneetilised e. hääldushomonüümid on need, mis ka välte ja palatalisatsiooni poolest on **identsed**.

458 **Hääldushomonüümid** võib jagada kolme rühma:

1 leksikaalsed homonüümid — erineva leksikaalse ja täiesti samasuguse grammatilise tähendusega samakõlalised sõnad ja sõnavormid (***aas*** I, ***aas*** II; ***kapp*** *-i, -a*);

2 grammatilised homonüümid — erineva grammatilise tähendusega ja täiesti samasuguse leksikaalse tähendusega homonüümid e. ühe ja sama sõna grammatilised vormid (ains. nim. ***pesa***, om. *pesa*, os. *pesa*; ains. nim. ***käsi***, m. os. *käsi*);

3 leksikaal-grammatilised homonüümid — erineva leksikaalse ja grammatilise tähendusega sõnad ja sõnavormid (***tuli***, ***alati***, ***vihuti***). (146, 52)

Teiselt poolt võime **hääldushomonüümid** jaotada kahte liiki: **459** täielikeks ja osalisteks.

Täielikud homonüümid on identsed kõigis muutevormides, näit.

aas — silmus; rohumaa
aru — kuiv rohumaa; mõistus
hanguma — hanguga tõstma; jahtudes tarduma
hari — tipp; puhastamisriist
kolu — ava veskis, millesse teri puistatakse; vana kraam
kukkumine — langemine; käo häälitsus
kulu — kulutus; eelmise aasta rohi
lakk — laepealne, pööning; hobuselakk
piiritus — 96° alkohol; ääretus
pits — riideehe; klaas alkoholi joomiseks; suuline sigareti vms. suitsetamiseks; saapapealse esiosa
punuma — kokku põimima; jooksma
rahu — vaikus; veealune madalik; nääre
süü — süüdiolu; puu aastarõngas
tee — maantee; jook
tint — kirjutamisvedelik; kala
toll — pikkusmõõt; tollimisasutus; aerutoll
tušš — värvaine; muusikaline auavaldus
viks — saapamääre; kärmas, usin
värss — noor härg; luuletuserida

Osalised homonüümid on sarnased ainult mõnes või ühes **460** muutevormis, näit. ainsuse nimetavas käändes:

anne (*andme, ande*)
hang (*hangu, hange*)
kiil (*kiili, kiilu*)
koor (*koore, koori*)
lakk (*laka, laki*)
liiv (*liiva, liivi*)
reis (*reie, reisi*)
silm (*silma, silmu*)
sool (*soola, soole*)
sopp (*sopa, sopi*)
tamm (*tamme, tammi*)
tukk (*tuki, tuka*)
tuur (*tuura, tuuri*)
vaht (*vahi, vahu*)
viht (*viha, vihi*)
viis (*viisi, viie*)

Sarnasus mõnedes muudes vormides:

vimma — *vimb*; *vimm*
mao — *magu*; *madu*
loo — *lugu*, *loog*
teid — *tee*, *teie*
õel — *õel*, *õde*
aita — *ait*, *aitama*
kanda — *kand*, *kandma*
vea — *vedama*, *viga*
poe — *pood*, *pugema*
sadama — *sadam*, *sadada*
alati — *algama*, *alaliselt*
tuled — *tulema*, *tuli*
veeta — *vesi*, *veetma*
veel — *alles*, *vesi*
tagumine — *taguma*, *viimane*

461 **Grammatilisi homonüüme** moodustavad:

I käändkonna sõnade ains. nimetav ja omastav — nim. ***kuu***, om. ***kuu***;

II käändkonna sõnade ains. om., os. ja sageli ka nim.: nim. ***kana***, om. ***kana***, os. ***kana***; om. ***nime***, os. ***nime***;

III käändkonna sõnade ains. nim. ja om.: nim. ***kõne***, ***tubli***, om. ***kõne***, ***tubli*** jne.

Homonüümide tundmine on tarvilik võimalike arusaamatuste vältimiseks sõnade tarvitamisel lauseis.

Sünonüümid.

462 **Sünonüümideks** e. teisendsõnadeks nimetatakse tähenduselt samaseid või lähedasi sõnu (*koht* ja *paik*; *vägev*, *võimas* ja *tugev*; *naerma*, *itsitama* ja *irvitama*; *vanasti*, *ennemuiste* ja *toona*).

Tähenduselt samaseid sünonüüme nimetatakse **stilistilisteks** (*voodi* ja *säng*; *tark*, *arukas* ja *nupukas*; *jooksma*, *lippama* ja *liduma*; *ruttu* ja *kiiresti*), sest nende tarvitamisel lähtutakse stiililise vaheldusrikkuse või stiili varjundi väljendamise vajadusest. Tähenduselt lähedasi sünonüüme nimetatakse **semantilisteks** (*ehitus*, *maja*, *elamu* ja *hoone*; *haige*, *põdur* ja *tõbine*; *mõtlema*, *arvama*, *kaaluma* ja *juurdlema*; *praegu*, *kohe* ja *paugupealt*). Kui sünonüümidena esinevad kolm või rohkem sõna, moodustavad nad sünonüümide sarja. Sünonüümide hulgas on sagedasti üks sõna igapäevasem, harilikum; seda nimetatakse **dominandiks** (***nutma***, *virisema*, *pirisema*; ***abikaasa***, *teinepool*, *kaasa*; ***rehepeks***, *masindamine*; ***kangekaelne***, *jonnakas*, *tõrges*).

Järgnevas esitame mõningaid näiteid sünonüümide kohta.

Nimisõnalised sünonüümid (näiteid).

***heli**, kõla, hääl*
***inimene**, isik, elanik, kodanik*
***jaam**, vaksal*
***kapitalist**, kodanlane, pursui*
***kass**, kiisu, hiirekuningas, hiirepüüdja*
***koer**, koeranäss, muri, krants, õuevalvur*
***kraam**, kolu, krempel, kola, mööbel*
***lõõtspill**, lõõts, harmoonika, lõõtsmoonik*
***lävi**, künnis*
***lünk**, tühik, auk, puudujääk*
***maja**, elamu, tare, hurtsik, suvila, saun, hütt*
***malk**, teivas, kaigas, roigas, malakas*
***mantel**, palitu, üleriie*
***mõte**, idee, aade*
***naine**, noorik, abikaasa, eit, naisuke, teinepool*
***nuhtlus**, karistus*
***pang**, ämber, veenõu, nõu*
***poiss**, poeg, väikemees, marakratt, poisipõnn, jõmpsikas, poisike, poisijõmpsikas*
***piits**, roosk, nuut, vemmal*
***pilk**, vaade*
***põsk**, pale*
***rahakott**, rahapung, kukkur, tengelpung* **463**
***raiskaja**, pillaja, priiskaja, laristaja*
***restoran**, lokaal, kõrts, trahter*
***rikkus**, raha, vara, kapital, mammon*
***rõõm**, lõbu, lust, hea meel*
***rühm**, salk, salkkond, bande, grupp*
***silk**, räim, leivakõrvane*
***surnu**, kadunu, lahkunu, koolnu, korjus, laip*
***sõda**, taplus, heitlus, võitlus*
***tegu**, temp, krutski, vigur*
***tipp**, latv, hari*
***toit**, söök, ninaesine, toidupoolis, roog*
***torm**, maru, raju*
***tuba**, kamber, komka, eluruum*
***tüli**, riid, pahandus, arusaamatus, sõnavahetus, nääklemine, kaklus*
***valu**, vaev, piin, kurbus, tusk, masendus, südamevalu*
***varas**, kelm, pikanäpumees*
***viin**, naps, vodka, kibe, külmarohi, porujomm*
***visadus**, kannatlikkus, vastupidavus*
***õpetaja**, koolmeister, rahvavalgustaja, pedagoog*
***äär**, veer, serv, kant*

Omadussõnalised sünonüümid (näiteid).

464 ***alandlik***, *sõnakuulelik, kuulekas*
arg, *kartlik, pelglik*
ebameeldiv, *vastik, kole, inetu, ilge, tülgastav*
elav, *püsimatu, liikuv, rahutu, kärsitu*
eriline, *iseäralik, veider, kentsakas, naljakas, eriskummaline, ekstravagantne*
graatsiline, *paindlik, kergejalgne*
haige, *põdur, tõbine, ebaterve*
hea, *hell, õrn, lahke, abivalmis, ohvrimeelne, suuremeelne*
halb, *paha, kuri, tige, õel*
ilmekas, *väljendusrikas, kujukas*
ilus, *kena, kaunis, nägus, hurmav, tore, vaimustav, suurepärane, kütkestav, oivaline, imeilus*
imelik, *kentsakas, veider, pentsik, ebaharilik*
julge, *kartmatu, vahva*
jõuline, *vägev, võimas, tugev*
kangekaelne, *jonnakas, tõrges, põikpäine*
karm, *vali, range, kalk, armutu, halastamatu*
kergemeelne, *tuulepäine, kerglane*
kiire, *väle, nobe, kärmas, vilgas*
kokkuhoidlik, *ihne, kitsi*
kurb, *traagiline, nukker, rusuv, hale*
kõhn, *lahja, kondine, kiitsakas, kõhetu, nigel, nigerik*
kõva, *kange, jäik, paindumatu*
kõver, *küürus, kössis*
külm, *vilu, jäine, pakane*
lahke, *heasüdamlik, südamlik, mõnus, vastutulelik*
leige, *soe*
lõbus, *rõõmus, lustlik, rõõmsameelne*
must, *määrdunud, ebapuhas*
naljakas, *imelik, veider, kentsakas, koomiline, naeruväärne, pentsik*
nõrk, *armetu, mannetu, vaevaline*
pahur, *vimmas, mossis, turris*
palav, *kuum, tuline, keev, kõrvetav*
pehme, *tüma*
raske, *ränk, talumatu*
rikas, *jõukas, varakas*
rumal, *loll, lollakas, napakas, totter, tobe, ogar, segane, põrunud, totakas, puudulik, ohoh, soe*
rõõmus, *lõbus, õnnelik*
suur, *avar, lahe, lai, võimas, grandioosne, vägev, ääretu, piiritu, mõõtmatu*
sünnis, *sobiv, kohane, paslik*
tark, *arukas, taibukas, nutikas, nupukas, lahtise peaga*
terav, *lõikav, vahe*
toores, *jäme, jõhker, hoolimatu*
tujukas, *pirtsakas, turtsakas*
töökas, *virk, usin, nobe, kärmas, viks, tragi, püüdlik, tubli, hoolikas*
tüse, *paks, kehakas, turske, kõhukas, korpulentne*
uhke, *kõrk, ülbe, upsakas, ninakas*
usin, *nobe, kärmas, viks, tragi*
vaene, *kehv, armetu, varatu, vilets*
vaikne, *sõnatu, vaikiv, rahulik*
vale, *ebaõige, väär*

visa, *püsiv, kangekaelne, jonnakas, põikpäine*
vihane, *kuri, tige, õel*
väike, *pisike, tilluke, pisuke*
õilis, *üllas, suursugune*
õrn, *habras*
õudne, *hirmus, kole, jube, kohutav*
äge, *äkiline, tormakas, peru*

Verbaalsed sünonüümid (näiteid).

andma, *ulatama, küünitama, ängama*
ehmuma, *kohkuma, jahmuma, hirmuma*
helkima, *helendama, sätendama, sädelema, särama, hiilgama, kiirgama, sirama, sillerdama*
hüppama, *kargama*
hüüdma, *hõikama, hõiskama*
imestama, *üllatama, hämmastama*
jooksma, *lippama, putkama, liduma, punuma, plagama pistma, tormama, sööstma*
juhtuma, *sündima*
julgema, *tihkama, söandama*
karistama, *nuhtlema, peksma*
kasvama, *sirguma, kosuma*
kauplema, *äritsema, kupeldama, hangeldama, parseldama*
kiitlema, *hooplema, praalima, suurustama*
koristama, *harima, kasima, pühkima, kraamima, korrastama*
korjama, *koguma, noppima*
kukkuma, *langema*
kutsuma, *meelitama, hõikama, hüüdma*
kõnelema, *rääkima, jutlema, juttu ajama, juttu puhuma, vestlema, ütlema, sõnama, lausuma, seletama, sähvama, kohmama, tähendama, latrama, patrama, lorama, lobisema, vaterdama, lõksutama, pajatama* 465
käima, *sammuma, kõndima, minema, luusima, kõmpima, kooberdama, loovima, hulkuma, kolama, tippima*
laulma, *leelutama, siristama, kõõrutama, lõõritama*
lehitsema, *sirvima, lappama*
lubama, *tõotama, sõna andma*
lööma, *äigama, virutama, valama, kähvama, lahmima, vemmeldama*
magama, *suikuma, uinuma, puhkama, põõnama, põõnutama, tossama*
minema, *tõttama, ruttama, kiirustama, suunduma, kulgema, väljuma, kõndima, sammuma, astuma*
mõistma, *aru saama, taipama, tajuma*
mõtlema, *arutlema, aru pidama, kaaluma, juurdlema*
naerma, *muigama, muhelema, itsitama, lõkerdama, kihistama, irvitama, naeratama*
nimetama, *ütlema, lausuma, sõnama, mainima*
noomima, *tõrelema, taplema, haugutama, manitsema*
nutma, *töinama, uluma, tönnima, karjuma, vinguma, pillima, pirisema,*

virisema, kisendama, nuuksuma, lõugama, vesistama
***näitama**, osutama, viitama, vihjama*
***oigama**, ägama, soiguma*
***paikama**, lappima, parandama*
***paluma**, anuma, manguma, nurutma, peale ajama*
***panema**, asetama, paigutama*
***pilkama**, nöökima, tõgama, nöökama, pilama*
***püüdma**, katsuma, proovima, katsetama*
***rändama**, reisima, matkama*
***rääkima**, vestlema, kõnelema, jutlema, keskustelema*
***saatma**, suunama, lähetama, läkitama*
***sadama**, tibutama, ladistama*
***segama**, tülitama, häirima*
***sõitma**, kihutama, minema*
***sööma**, maitsma, näsima, nosima, kugistama, pugima, õgima, toitu võtma, einetama, einet võtma*
***tahtma**, soovima, ihkama, himustama, igatsema, ihaldama*
***tulema**, saabuma, ilmuma, sisse astuma, sisenema*
***tõmbama**, tirima, sikutama, kiskuma*
***töötama**, tegutsema, tegelema, askeldama, rabelema, rähklema, rassima*
***vaatama**, vaatlema, silmitsema, tunnistama, uurima, pilku heitma, märkama, tähele panema*
***vaidlema**, kemplema, nägelema, ärplema, diskuteerima*
***valetama**, luiskama, hambasse puhuma*
***varastama**, näppama, virutama, sisse vehkima, üle lööma*
***vastama**, kostma*
***viskama**, pilduma, virutama, vinnima, loopima*
***võtma**, kahmama, haarama*
***värisema**, lõdisema*
***õppima**, omandama, tuupima*
***ütlema**, nimetama, mainima, lausuma, märkima, arvama, seletama, hüüdma, teatama, kostma*

Ase-, määr- ja abisõnalised sünonüümid (näiteid).

466 ***aeglaselt**, pikkamisi, järk-järgult, kord-korralt, järjest, samm-sammult*
***aga**, ent, kuid*
***ainult**, vaid*
***alati**, ühtepuhku, ühtejärge, alatasa, järjest, lakkamata, vahetpidamata, ilmast ilma, kogu aeg, järjepannu*
***elevil**, kehkvel, ärevil, pinevil*
***ennem**, pigem, parem*
***hästi**, jõudsasti, tublisti, ladusalt*
***ikka**, üha, aina, aiva*
***ja**, ning*
***kohe**, ruttu, kiiresti, jalamaid, silmapilk, viivitamatult, kärmesti, otsekohe, paugupealt*
***küürus**, kühmus, kõveras, kookus*
***lähemale**, ligemale*
***mil**, millal*

missugune, *milline, mäherdune, mihuke*
natuke, *pisut, veidi*
niisugune, *selline, säärane, säherdune, sihuke*
nõnda, *nii, sedaviisi, niimoodi, niiviisi, sedasi, sedapsi*
palju, *rohkesti, tublisti*
praegu, *kohe, nüüd, silmapilk, paugupealt, ruttu, kiiresti*
rohkem, *enam*
ruttu, *kärmesti, kiiresti, nobedasti, kähku, õhinaga, õhinal*
see, *too*
siis, *sellal, tollal*
tihti, *sageli*
tummalt, *vaikivalt, hääletult*
täpselt, *täpipealt, punktipealt, karvapealt*
vahel, *taoti, mõnikord*
valesti, *väärält, ebaõigesti, ekslikult, vigaselt*
voolavalt, *soravalt, ladusasti, libedasti, sujuvalt*
väga, *üpris, üsna*
õieti, *õigesti*
äkki, *äkitselt, järsku, ootamatult*
ükskõik, *ükstapuha*

Sünonüümid rikastavad keelt ja teevad väljenduse elavaks, täpseks, vaheldusrikkaks. Seepärast on heade sõnameistrite keel sünonüümiderikas. Aga ka igapäevases kõnes ja kirjas võimaldab sünonüümide kasutamine ilmekamalt, mitmekesisemalt ja täpsemalt väljenduda.

Antonüümid.

Antonüümid on kaks sõna, mis on teineteisele tähenduselt 467
vastandlikud (*päev — öö, sõber — vaenlane, kasulik — kahjulik, jaa — ei, armastama — vihkama, minevik — tulevik*).

Sõnade tähenduse mõistmiseks on neile sageli tarvilik vastandada teine sõna. Eriti vaidlustes toob antonüümide kasutamine mõnigi kord vajalikku selgust. Ka sünonüümide sisu täpsustamiseks on tulus tarvitada antonüüme. Näit. sõnadele ***uus*** ja ***noor*** on antonüümiks ***vana***, järelikult on sõnal *vana* kaks tähendust; ***musta*** vastandsõnadeks on ***puhas*** ja ***valge*** jne.

Rahvusvaheliste sõnade hulgas on palju kindlakskujunenud antonüümide paare. Eriti tähtsad on antonüümid ühiskondliku elu alalt. Niisugused internatsionaalsed antonüümid on näiteks ***sotsialism — kapitalism, materialism — idealism, subjekt — objekt, analüüs — süntees, positiivne — negatiivne, konkreetne — abstraktne.***

Sageli on antonüümid moodustatud vastavate prefiksite abil, näit. ***eks**port — **im**port, sümpaatia — **anti**paatia, harmoonia — **dis**harmoonia, mobiliseerima — **de**mobiliseerima, poliitiline — **apo**liitiline.*

Eesti keeles on antonüümide moodustamise vahendiks prefiksid ***eba-*** ja ***mitte-*** ning sufiks ***-tu***, näit. *teadlik — **ebateadlik**, ametlik — **mitteametlik**, andekas — **andetu**.*

Antonüümide leidmist kasutatakse metoodilise võttena keelte õppimisel, aga antonüüme tarvitatakse ka väljenduse ilmekuse tõstmiseks.

Mõnede sõnade tähendusest.

468 Mõnede sõnade tarvitamisel tekib raskusi sisulise küljega, sest üksikute sõnade tähendus ei ole keeletarvitaja teadvuses küllalt täpne. See aga võib kuulaja või lugeja poolt vääriti mõistmist põhjustada. Et sõnade sisu oleks enam-vähem kõigil keeletarvitajail ühesugune, selleks tuleb tähelepanu juhtida mõnedele sõnadele, mille suhtes kõige rohkem kõikumisi on täheldatud. Nende hulgas leidub nii samajuurelisi sõnu kui ka teisi, mille tähendus ühel või teisel põhjusel on kõikuma löönud.

Käändsõnad.

alg- — algne, elementaarne, algus- (*algasend, algkool, algkuju, algomadus, algredaktsioon, algtekst, algvorm, algbilanss*)
algus- — alg- (89, 433)
enamik — suurem osa (***Enamik** mehi oli kohal.*) Seda sõna tarvitatakse üksnes ainsuses nagu teisigi hulka märkivaid sõnu, kuigi juurdekuuluv sõna on mitmuses: ***enamikul** meestest, **enamikule** meestele* jne.
enamus — arvuline üleolek (*Kandidaat sai valimistel häälte**enamuse**.*)
juhus — soodne võimalus; ettenägematult esinev nähtus (*Mardil oli **juhus** tutvuda kuulsa maalikunstnikuga.*)
juhtum — nähtuse üksikesinemine (*Esines **juhtumeid**, kus õpilased hilinesid.*)
juht (*-u*) — juhtum
järeldus — otsustus, mis põhineb teistel otsustustel (*Mees tegi oma tähelepanekuist õige **järelduse**.*)

tagajärg — see, mis teole paratamatult järgneb (*Igal teol on oma* ***tagajärg.***)
tulemus — sihikindla tegevuse tagajärg (*Poiste tööl olid hiilgavad* ***tulemused.***)
kohus — üldine mõiste; kohtuasutus (*Iga meie õpetaja* ***kohus*** *on laste kommunistlik kasvatamine.*)
kohustus — kohuse üksikjuhtum, ühekordne kohustatud olek (*Rühmavanema* ***kohustuseks*** *on puudujad teatada.*)
kõik — käib iga üksiku kohta (***Kõik*** *sportlased olid kohal.*)
kogu — käib kollektiivi kohta (***Kogu*** *rühm oli kohal.*)
mis — siduva asesõnana tarvitatakse eseme kohta (*Maja,* ***mis*** *sealt paistab, on koolimaja.*)
kes — siduva asesõnana tarvitatakse olendi kohta (*Poiss,* ***kes*** *sealt tuleb, on hea muusikamees.*)
milline (***missugune***) — siduva asesõnana tarvitatakse omaduse kohta (*Kas teate,* ***milline*** (***missugune***) *on lühem tee kolhoosi keskusse?*)
mõlemad — kaks ühise rühmana (*Isa ostis jalgratta* ***mõlemale*** *pojale,* s. t. kahe peale ühe jalgratta.)
kumbki — kaks eraldi võetuna (*Isa ostis* ***kummalegi*** *pojale jalgratta.*)
näide — illustreerimiseks esitatud üksik fakt (*Vastamisel tooge* ***näiteid!***)
näidis — eeskujunäide (*Iga harjutuse juures olgu* ***näidis.***)
oma — omastav asesõna, kuulub nimisõna juurde (*Võta* ***oma*** *sulepea!*) või esineb öeldistäitena (*Sulepea on minu* ***oma.***)
enda (***enese***) — enesekohane asesõna, kuulub verbi juurde (*Võta sulepea* ***endale!***)
omadus — erilaad (*Muusikaline andekus oli Kalju silmapaistev* ***omadus.***)
omandus — omandiks, kuuluvuses olemine (*Tootmisvahendite ühiskondlik* ***omandus*** *tagab ekspluateerimisvaba tootmise.*)
reisija — inimene, kes reisib (*huvi****reisija****, õppereisija, uurimisreisija* jne.)
sõitja — kes sõidab mõnel liiklusvahendil (*trammisõitja, rongisõitja*). Pole õige nimetada *trammil, rongil* ***sõitjaid*** *reisijaiks* (v. k. пассажиры).
sama ~ ***seesama*** (= asesõna) (*See on* ***sama*** */****seesama****/ küsimus, millest eile kõnelesime.*)
niisama (= määrsõna) (*See on* ***niisama*** *tähtis küsimus kui eelmine.*)
selline, niisugune, seesugune, säärane, säherdune — seda laadi, selletaoline
sarnane — samasugune (*Kaksikud on* ***sarnased.***)

side (*side, sidet*) — sidekontor, sideliin, telefoniside, tagasiside
side (*sideme, sidet*) — pael, köidik
teineteise — tarvitatakse siis, kui vastastikuses tegevuses on kaks (*Poisid vaatlesid **teineteist.***)
üksteise — tarvitatakse siis, kui vastastikuses tegevuses on mitu (*Esitasime **üksteisele** küsimusi.*)
viimane — viimasena esinev (***Viimases** „Edasi" numbris on huvitav artikkel muusikast.*)
viimne — absoluutselt viimane teatavas nähtuste sarjas (*See oli ajalehe **viimne** number.*)
õigus (= nimisõna, vastandsõna: *ülekohus*) (***Õigus** oli Andrese poolel.*)
õige (= omadussõna, vastandsõna: *vale, väär*) (*Tooma arvamus oli **õige.***)
ülalpidamine — elatamine (*Laste **ülalpidamine** on vanemate kohus.*)
ülespidamine (= vananenud sõna) — käitumine.

Pöördsõnad.

469 ***alluma*** — ametialaselt kellegi alla kuuluma, millegi mõju all olema (*Õpetaja **allub** direktorile.*)
alistuma — alla andma (*Vaenlane **alistus.***)
avastama — midagi olemasolevat üles leidma (*Kolumbus **avastas** Ameerika.*)
leiutama — midagi uut konstrueerima (*Ratsionaliseerija **leiutas** uue automaatseadme.*)
asetama — panema /peale/ (*Vanaema **asetas** lambi keset lauda.*)
asendama — aset täitma (*Õppealajuhataja **asendas** direktorit.*)
edendama — edasi arendama (*Meie kolhoos **edendab** linnukasvatust.*)
etendama — ette kandma (*Näitetrupp **etendas** huvitavat komöödiat.*)
esitama — ette kandma, ette panema (*Muusikakooli õpilane **esitas** viiulipala suure kaasaelamisega.*)
esitlema — tutvustama (*Aino **esitles** Marjule oma venda.*)
elama — (***Elame** suurel ajal.*)
elunema — elanikuna asuma (*Paul **eluneb** uues majas.*)
elutsema — kiratsevalt elama, vegeteerima (*Vanake **elutses** üksi ja mahajäetult.*)
kujutama — tajutavana esitama (*Jutustuses, /maalil, muusikateoses/ **kujutati** kalurite elu.*)

kujutlema — ette kujutama (*Kas sa suudad* ***kujutleda*** *kosmilise lennu kiirust!*)
käsitlema — tegemist tegema, arutama (*See teos* ***käsitleb*** *meremeeste elu.*)
käsitama — aru saama, mõistma; sisaldama (*Ants* ***käsitas*** *ülesannet õigesti.*)
käsitsema — käte abil kasutama, ümber käima (*Õpilane* ***käsitses*** *rauatööriistu üsna hästi.*)
laenutama — laenuks andma (*Raamatukogu* ***laenutab*** *lugemisvara.*)
laenama — laenuks võtma (*N.* ***laenab*** *raamatukogust ilukirjandust.*); laenuks andma (***Laena*** *mulle kannelt, Vanemuine!*)
loetlema — üles lugema (*Arvo* ***loetles*** *kõik Aasia suuremad jõed.*)
loendama — ära lugema, arvu kindlaks tegema (*Enne edasisõitmist* ***loendati*** *ekskursioonist osavõtjad.*)
läbistama — läbi puurima, pistma (*Kuul* ***läbistas*** *seina.*)
läbima — läbi minema (***Läbisime*** *metsa.*)
tegutsema — millegagi tegemist tegema (*Vend* ***tegutseb*** *näitekunsti alal.*)
tegelema — mingil alal töötama (*Õde* ***tegeleb*** *arstina.*)
tunnistama /tõtt, süüd/ (*Oma vigu näha ja* ***tunnistada*** — *see nõuab vaimset küpsust.*)
tunnustama — õigeks, väärtuslikuks, maksvaks pidama (*Direktor* ***tunnustas*** *õpilaste orkestri saavutusi.*)

Muutumatud sõnad.

ennem — ennemini, pigem (***Ennem*** *lähen kontserdile kui spordivõistlusele.*) **470**
enne — varem (***Enne*** *mõtle, siis ütle.*)
järele — (*Tuks jooksis mulle* ***järele.***)
järgi — põhjal, kohaselt (*Toimi vanema inimese nõuande* ***järgi!***)
järel — taga, hiljem (*Koer jooksis poisi* ***järel.***); üle jäänud (*Oli veel paar tükki* ***järel.***)
vahel — mõnikord (*Käisime* ***vahel*** *teatris.*)
vahest — võib-olla (***Vahest*** *ta eksis ära?*)
vähe — (*Arstil on* ***vähe*** *aega.*)
veidi, pisut, natuke — (*Nüüd oli isal* ***veidi /pisut, natuke/*** *aega lastega vestelda.*)

FRASEOLOOGIA.

Fraseoloogia mõiste.

471 **Fraseoloogia** tähendab ühelt poolt keelele iseloomulike kujukate väljendite koguhulka ja teiselt poolt õpetust neist.

Fraas on kreeka keelest pärinev sõna (*phrasis* — väljend, sõnast *phrazein* — rääkima), mis tähendab lauset, kõnekäändu. **Fraseoloogiliseks väljendiks** e. fraseologismiks nimetame sellist kahest või mitmest sõnast koosnevat keelelist ühikut, mis omab erilist kujukust, metafoorsust ja milles sõnad on niivõrd tihedasti kokku sulanud, et moodustavad ühe leksikaalse ja süntaktilise ühiku, näit. ***süda sai täis, lööb käega, peast põrunud, kalliks maksma minema, mehele minema, juttu puhuma, sööti jääma, korda saatma.***

Need väljendid moodustavad ühe leksikaalse ühiku selles mõttes, et nad väljendavad üht mõistet või ühe sõna tähendust (***süda sai täis*** = vihastas, ***peast põrunud*** = rumal, ***mehele minema*** = abielluma), lauses esinevad nad aga ühe lauseliikmena, näit. *Poisil* ***sai süda täis*** (= öeldis). *Ega ta pole* ***peast põrunud*** (= öeldistäide). *See läheb tal* ***kalliks maksma*** (= öeldis).

Fraseologismide üldmassis torkab silma kindlapiiriline rühm püsivaid sõnaühendeid, mille komponentidena kasutatakse inimese või looma kehaosade nimetusi, näit. ***pead murdma, kops läheb üle maksa, kõrvu kikki ajama, hari läheb punaseks, jalgadele tuld (valu) andma.*** Selliseid ühendeid on nimetatud somaatiliseks (kreeka sõnast *sōmatikós* — kehaline) fraseoloogiaks. (134, 664)

Kõige rohkem metafoore lähtub tähtsatest, silmatorkavalt ilmsete ja selgete funktsioonidega kehaosadest. Nii näit. sümboliseerib ***pea*** mõtlemist ja üldse midagi väga tähtsat või elulist (***pead*** *vaevama ~ murdma,* ***pead*** *kaotama,* ***pead*** *pandiks andma*), ***silm*** — nii füüsilist kui vaimset nägemist (***silma*** *torkama,* ***silmi*** *kinni pigistama,* ***silmad*** *avanesid*), ***käsi*** — tööd, tegutsemist, võimu jne. (***käsi*** *külge panema,* ***käsi*** *käia laskma,* ***käsile*** *võtma*). (134, 665)

Fraseologismidel on tihedaid kokkupuuteid ühendverbidega, nii et võiksime kõnelda fraseoloogilistest ühendverbidest. Hariliku ja fraseoloogilise ühendverbi suhteid piiritledes tuleb otsustavaks elemendiks pidada fraseoloogilise väljendi piltlikkust. Näit.

mööda minema, üle käima, läbi lugema, täide minema on harilikud ühendverbid, sest neil puudub igasugune piltlikkus. Kuid väljendid ***sööti jääma*** (= hooletusse jääma), ***korda saatma*** (= teostama), ***külge lööma*** on piltlikud, järelikult fraseoloogilised. Väljenduse piltlikkuse tuhmudes võib fraseoloogiline ühendverb muutuda harilikuks, näit. *aru saama, lahti laskma, kinni pidama* jt. See teeb piiri harilike ja fraseoloogiliste ühendverbide vahel ebamääraseks: sageli pole kerge öelda, millal lakkab olemast fraseoloogiline väljend ja tekib harilik ühendverb.

Fraseologismidel on peale ühendverbide kokkupuuteid ka teiste liitsõnadega, sest vahe ühtede ja teiste vahel on tihti ainult formaalne, näit. ***mehele minema*** (fraseoloogiline väljend) — ***meheleminek*** (liitsõna), ***korda minema*** — ***kordaminek***, ***pead murdma*** — ***peamurdmine*** jne. Otsustavaks tuleb pidada seda asjaolu, et fraseoloogiline väljend koosneb kahest või mitmest eraldi kirjutatavast sõnast, millest vastav liitsõna on kujunenud.

Tihti on raske vahet teha sünonüümilise ja fraseoloogilise väljendi vahel. Ka siin tuleb määravaks elemendiks pidada ülekantud tähendust ja piltlikkust. Näiteks lauses *Ilm läheb ilusaks* puudub igasugune piltlikkus ja ülekantud tähendus, järelikult ei ole see fraseoloogiline väljend. Sõna *läheb* on siin tarvitatud lihtsalt sünonüümina sõnale *muutub*. Kuid näiteks lause *See* ***läheb*** *sul* ***kalliks maksma*** sisaldab fraseoloogilise väljendi ***kalliks maksma minema*** (= halvasti minema).

Fraseoloogia pole mingi tardunud kategooria, vaid ta täieneb alatasa. Ühtaegu avaldub fraseoloogias keelt kõneleva kollektiivi vajadus väljendusrikkuse ja vahelduse järele.

Fraseoloogiliste väljendite sarjad.

Nagu sünonüümid, nii ka fraseologismid võivad moodustada sarju 472
vastavalt tarvidusele väljendust varieerida, nüansseerida, muuta tingimuste kohaselt. Sellised sarjad koosnevad tavaliselt eri stiililise varjundiga väljendeist: mõned neist, omades familiaarset ja humoristlikku varjundit, kuuluvad igapäevase kõnekeele hulka, teised labase väljenduse kihti, harvem kirjakeele leksikasse. Näit.

lööma (***peksma***) — *kitli peale andma, pinna peale andma, kere peale andma, punased* (*kirjud*) *püksid tegema, tupe peale andma* jt.;
vaikima — *suud pidama, keelt hammaste taga pidama, mokad maas pidama* jt.;
surema — *teise* (*paremasse*) *ilma minema, looja karja minema, hingusele minema, issanda palge ette minema, kõrvu pea alla panema* jt.;
jutlema — *juttu ajama, juttu puhuma, juttu vestma, juttu jorutama* jt.;
lahkuma — *plehku panema* (*pistma*), *jalga laskma, sääred tegema, putked tegema, punuma panema, ära aurama* jt.;
vaatama, nägema — *silmi ringi käia laskma, pilk langes peale, silmad käivad* (*ühe pealt teise peale*), *pilk käib, silma torkama, silma puutuma, silma peale heitma* jt.

Fraseoloogilisi sarju on eesti keeles rohkesti. Eriti palju väljendeid on alkoholi tarvitamise kohta, milles rahvas väljendab põhiliselt oma eitavat suhtumist sellesse.

Nagu juba toodud näiteist näha, kuulub suur hulk fraseoloogilisi väljendeid labase sõnavara hulka.

Fraseoloogia päritolu ja tähtsus.

473 Fraseologismides on eri rahvastel mõndagi ühist, mille põhjuseks võib olla laenamine või paralleelselt tekkimine, mis on võimalik paljude fraseologismide lähtekujutluste üldinimlikkuse tõttu.

Laenatud on näit. ***on hea suuvärk*** < sks. ein gutes Mundwerk haben, ***silmi ringi käia laskma*** < sks. die Augen ringsum gehen lassen, ***ühist keelt leidma*** < vn. найти общий язык, ***keelt hammaste taga hoidma*** < vn. держать язык за зубами, ***pead murdma*** < vn. ломать голову, sks. den Kopf zerbrechen, (134, 669—670) ***peapesu tegema*** < sks. jemandem dem Kopf waschen, vn. задать головомойку.

Nagu suust kukkunud — see suurele sarnasusele viitav rahvalik idioom oli eesti keeles populaarne juba XVIII ja XIX saj. Kuivõrd ***suud-silmad*** on *näo* rahvapärane sünonüüm, siis ei lähtu *suust kukkumine* algselt millestki muust kui võrreldavate isikute nägude suurest sarnasusest. (135, 559) Idioomi ***hambasse puhuma*** aluseks on võetud omaaegne soolapuhujate „praktika" loitsimise ja posimisega hambaid

tohterdada. Tähendab ju *puhuma* nii lähemais sugukeeltes kui ka meil teatavais ühendeis *rääkimist*. Puhumine võis peale selle esineda maagilise toiminguna ka otseselt. Meenutatagu varasematest aegadest pärinevat kommet puhuda lapse haiget saanud sõrmele ja lugeda „Harakale haigust" sinna juurde.

Kui niisuguse „arstimise" pettuslik iseloom selgeks sai, võiski kogu ühendile kinnituda tema praegune tähendus. (135, 559) ***Ninapidi vedama*** — petmist ja altvedamist tähendav somaatiline fraseologism, mis on väga ulatuslikult levinud: seda tuntakse nii soome-ugri kui ka indo-euroopa keeltes, viimastes vanemast ajast alates. On nähtavasti tekkinud analoogia tõttu looma ninarõngast pidi järelevedamisega dresseerija poolt. (135, 559)

Fraseoloogiliste väljendite tundmise suurest tähtsusest on aru saanud juba XVII saj. eesti keeleõpikute ja sõnastike koostajad (Göseken jt.). Eriti rohkesti on fraseoloogiat akadeemik Wiedemanni koostatud sõnaraamatus, aga seda leidub ka hilisemais sõnaraamatuis. Fraseoloogia tundmine aitab kaasa keele rikkuste tundmaõppimisel, kirjandusteoste väljendusvahendite leidmisel ja võõrkeelte õppimisel. Kõik meie paremad kirjanikud (Kreutzwald, Koidula, Bornhöhe, Vilde, Tammsaare, Luts, Hint jt.) on oma teoseis rohkesti fraseoloogilisi väljendeid kasutanud.

SÕNAVARA STIILILISED KIHID.

Sõnavara stiililise jaotuse alused.

Nagu nägime, on eesti keeles rohkesti sünonüüme ja fraseoloo- **474**
giat. Igaüks neist väljendab mõistet mingi erilise varjundiga, näit. *maja* (põhiline, üldtarvitatav sõna), *elamu* (kirjakeelne), *peavari*, *eluase*, *varjualune*, *katusealune* (eeskätt kõnekeelsed); *nutma* (üldtarvitatav, kirjakeelne), *töinama*, *lõugama* (labane kõne); *puhastama*, *korrastama*, *koristama*, *kasima* (labane v.); *juttu ajama*, *juttu puhuma*, *juttu jorutama*, *lõugu lõksutama* (labane v.).

Sellelt seisukohalt saame sõnavara jaotada kihtidesse, millest igaühel on oma tunnused ja funktsioon kõnes. Need kihid ei ole püsivad ja muutumatud: kõnekeelsed sõnad muutuvad kirjakeelseiks

(***kino***, ***auto*** — esialgu olid kirjakeelsed *kinematograafia* ja *automobiil*), spetsiaalsed teaduslik-tehnilised terminid tungivad põhisõnavarasse (***traktor***, ***mootor***, ***elekter***, ***raadio*** jt.).

475 Eraldatakse kolm üldisemat sõnavara stiililist kihti: üldtarvitatav, suulise kõne ja kirjaliku kõne leksika.

Üldtarvitatav leksika

moodustab **kirjakeele põhisõnavara**, millesse kuuluvad üldtarvitatavad ja -arusaadavad sõnad, mis on omased niihästi suulisele kui ka kirjalikule kõnele: *raamat, sulg, laud, tool, saabas, jalg, tahvel, maja, katus, kuu, põõsas, kool, lill*; *hea, halb, ilus, inetu, punane, sinine, kõrge, madal*; *üks, kaks, kolm, neli*; *mina, sina, tema, see, kes*; *kirjutama, lugema, jooksma, käima, töötama, olema, tulema*; *täna, homme, varsti* jne.

Suulise kõne leksika

on iseloomulik eeskätt suulisele väljendusele inimeste omavahelisel mitteametlikul suhtlemisel. Siia kuuluvad sõnad ja fraseoloogilised väljendid, mida tarvitatakse kõrvuti üldtarvitatava sõnavaraga. Need on suulisele väljendusele eriomased, sageli kõnelejat ümbritseva olustikuga tihedalt seotud sõnad, mis võivad iseloomustada rääkija suhtumist nähtustesse, isikutesse ja asjadesse. Kirjandusteoseis kasutatakse säärast sõnavara tihti tegelaste kaudsel iseloomustamisel.

Kõnekeele leksika ei riku kirjakeele norme, kuid selle tarvitamine autorikõnena näit. teaduslikes teoseis või publitsistikas ei ole harilikult kohane.

Suulise kõne leksika jaguneb järgmiselt.

476 a) **Igapäevase kõne** sõnavara, millele on omane familiaarsus, jämedus, tundelisus, humoorikus, iroonilisus, arhailisus, näit. *säng, noorik, kaasa, teinepool, mammon, varjualune* (elamu), *rahapung, kõrts, buržui, temp, masindama* (vilja peksma) jt.

Kirjanikud kasutavad oma teoseis rohkesti igapäevase kõne sõnavara, näit. **J. Liiv** — *leivakannikas, tulehark* (kuri naine), *võrukael, näru, kollanokk, saiapäts, kirjamees, haugutama, trallitama, kiruma, tossikene, hüva, ääri-veeri, sirakil, logalaga* jt.

E. Särgava — *kirstunael, piimatilk, mütsilott, sitshilbud, lõõrid* (kõht), *kiilikas, suuvärk, kehakinnitus, teinepool, nupumees, ulualune, krempel, kupatus, nahka panema, sonima, norinal, vintis, kössis, hullupööra* jt.
A. H. Tammsaare — *supivalgus, eit, plotski, va vennike, tuksu panema, oh-oh, jäks, rindapidi kokku, nääpsuke, toamail, täbar, mammonamees, lommi liiia, jukerdama, könn, üle lööma, tohman, võidunud, jumalapärast, seadsam, kaela kahekorra käänama, jalgu selga võtma, liduma* jt.
A. Jakobson — *vammus, kämblad, emand, isand, kassike, kukerpalli lööma, iriseja-toriseja, paike, pojuke, memmeke, plikasirts, vanapoiss, säprus, ivake, natike, sõrki laskma, jalule upitama, vusserdama, päitseid pähe panema* (oma võimu alla saama), *rasva minema, teps* jt.
A. Hint — *koormakõõts, lehmakiitsakas, supikört, kõrend, kudrutama, sakusment, hõlkjas, vooklema, koiku, torin, kobima, soolikas, marjaks, händ, koerahing* jt.

b) **Labased sõnad** seisavad kirjas tarvitamise piiril. Neid kasu- 477
tatakse kirjandusteostes tegelaste kaudseks karakteriseerimiseks või eriti emotsionaalses väljenduses — väljaspool seda ei ole labastel sõnadel kirjakeeles kohta. Näit. *tõbras, raisk, kurat, saatan* (vandesõnana), *lits, tobe, totakas, lõugama, karjuma, õgima, raibe* jt.

Näiteid labaste sõnade kasutamise kohta kirjanike poolt.

J. Liiv — *ritsika-raiped, kirikurott, hobuserajak, poisikeselorats, juudasitt, puupabul, näljavares, kärvaku* jt.
E. Särgava — *peletis, ligund, kuramus, loll, tolgand, maotäis, saadanakrae, tattnina, tõbras, tainamullija, näljatäi, lupard, lõuad, käppama, irvitama, kasi* (sängi), *hirnuvad* (= naeravad), *lakkunud* (= joonud), *kraaksud* (= räägid), *totrad, täiest lõuast* jt.
A. H. Tammsaare — *ilalõug, tattnina, keeran kaela kahekorra, tissi saavad, keeran silmad kukla taha, kooberdama, sittagi, sõber sõbra p... koorib* jne.
A. Jakobson — *raisk, seatemp, suli, kuradi loll, tainapea, lontkõrv, togu, ogar, lojus, irvitama, hirnuma* (= naerma), *igemeid koorima* (= naerma), *lõgemed* (= hambad), *jaburdama, kasi minema, kaagutama* (= kõnelema) jt.
A. Hint — *paksmagu, parkis nahka* (= sõi), *supilaga, linnavurle, lärtsakas, tagument, kurat, klõpslõnger, täi, loibama, nuhiraibe, kuradi molusk* jt.

Suulises kõnes tarvitatakse rahvakeeles veel sõimu- ja nn. roppe sõnu, mis arenenumale kõrvale on valusad ja mis trükituna esinevad ainult mõningais sõnaraamatuis.

c) **Lapsekõne sõnad** moodustavad erilise grupi suulise kõne lek- 478
sikast. Siia kuuluvad sõnad, mida tarvitatakse ainult laste poolt või täiskasvanute suhtlemisel lastega: *amm-amm, tuduma, muu-mua, kutsu, kätu* (= käsi), *ninnu* (= nina), *pippi* (= piima), *tita, mammu, emme.*

479 Kirjaliku kõne leksikat

tarvitatakse eeskätt teaduslikes, populaarteaduslikes, ilukirjanduslikes ja publitsistlikes teostes. Siingi võime omakorda eraldada mõnesid alaliike.

a) **Raamatulik leksika.** Kirjalikus kõnes kasutatakse üldtarvitatava sõnavara foonil kõigepealt suurt hulka raamatulikke sõnu. Siia kuulub niihästi võõra päritoluga kui ka omi sõnu. Näit. *annulleerima, abstraktne, anormaalne, absoluutne, analoogia, antagonism, antitees, argumentatsioon; eranditu, näidis, nähtuma, elunema, kohastuma, lenduma* jt.

Näiteid kirjandusteoseist.

J. Liiv — *aade, paleuslik, kujutlusvõim, suurvaim* jt.
E. Särgava — *filosoof, mõttekujutus, juhtkõne, ühiskonnakiht, meetod, elupraktika, konvent, toetuspunkt, dissonants, kinematograafia, universaalne, kõlbeline, kultuurhistooriline* jt.
A. H. Tammsaare — *kapital, nekroloog, lahkama, treenima* jt.
A. Jakobson — *detail, trust, staaž, žestikuleerima, surevus, vormistama, kaalutlema, range, panetanud.*

480

b) **Spetsiaalne leksika** sulab tihedasti kokku raamatuliku sõnavaraga. Spetsiaalne leksika on omane erinevaile teadus- ja tehnikaharudele.

Erilise osa spetsiaalses leksikas moodustab **terminoloogia.** Termin — see on täpselt piiritletud sisuga sõna, mis märgib mingile teadus- või tootmisalale kuuluvat mõistet, näit. *liitmine, lahutamine, korrutamine, jagamine, logaritm; ühildumine, sõltumine, sihitis, täiend; veresete, ainevahetus* jne.

Spetsiaalset leksikat kohtame peamiselt teaduslikes töödes ja õpikuis. Ilukirjandusse pääses spetsiaalne sõnavara enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni harva. Nõukogude ajal on spetsiaalsed sõnad ka ilukirjanduses laialt tarvitusel (A. Hint ja H. Sergo — laevanduse, H. Leberecht — põllumajanduse, E. Männik — sõjaasjanduse jne. alalt).

Näiteid.

A. Jakobson — *stauer, südvester, stüürmer, vints, suport, spindel* jt.
A. Hint — *kimming, dekkveger, bakbord, tüürbord, grootseil, topseil, tääv* jne.

H. Sergo — *raa, jalgpest, liin, seesing, röil, bromseil, taglas, rangaut, vokkbrompuri, marsseil* jt.
E. Männik — *ešelon, dzott, dott, patarei, sihtur, number kaks, jefreitor, seersant, telkmantel, välilaatsaret, kuulipildujapesa, kiirtuli* jt.

c) **Ülev leksika** esineb peamiselt pidulikus väljenduses. Sünonüümide hulgas leidub selliseid sõnu, mis võimaldavad rüütada mõisteid pühapäevamundrisse. Üleva sõnavara iseloom ja valik muutub aja jooksul (vrd. Koidula: ***lehkav*** *isamaa,* ***õitsev*** *rada* jt.). Ülevat leksikat tarvitatakse eeskätt poeesias, aga ka publitsistikas: *lüüra, rahuvõitlus, rahulipp, võitmatu lipp, võimas kodumaa, rahuarmee, võitmatu rahu lipukandja, töösangar, võidulipp, suur kodumaa, igavene au, kustumatu mälestus, raugematu jõud* jt. 481

Näiteid üleva sõnavara kasutamise kohta.

L. Koidula — *püha Eesti isamaa, lehkav kodumaa, armusügav, emasüda* jt.
J. Liiv — *taevalaotus, häältemeri, marutuul, hõbeterad, hõbenöör* (= jõgi), *kalmuküngas, rahutempel, vaimupiim, jumalik* jt.
E. Särgava — *haridusevagusid, vahutavad lained, uinuv kalju, sätendav läige, taltsutamata vaade, hõbeselge hääl* jt.
A. Jakobson — *Korea vennad, rahuarmee, hiiglaslik pingutus, põletav häbi* jt.

Nagu näeme, on siin tegemist stiililiste kujunditega, mida me nimetame epiteetideks ja troopideks.
Sõnavara stiililist jaotust on tarvis tunda selleks, et osata eri stiililise varjundiga sõnu teadlikult õigel kohal tarvitada ja loetava teose stiili sellest küljest iseloomustada.

LEKSIKOGRAAFIA.

Sõnastik on sõnavarakogu, milles sõnad on järjestatud teatud printsiibi, tavaliselt tähestikulise printsiibi järgi. Oma sisult ja otstarbelt võib **sõnastikud** liigitada järgmiselt: 482

1 tõlkesõnastikud, milles sõnale antakse vaste teises keeles (eesti-vene, vene-eesti jne.);
2 õigekeelsussõnastikud, milles antakse sõna kirjakeeles tarvitatav vormistik ja ortograafilised ning ortoepilised normid;
3 võõrsõnade sõnastikud;
4 mõistelised sõnaraamatud, milles esitatakse sõnad teatud alade järgi ja nende seletus;

5 etümoloogilised sõnastikud, milles leidub seletus sõnade päritolu kohta;
6 sünonüümide sõnastikud;
7 fraseoloogilised sõnastikud.

Kolme viimast liiki sõnastikke eesti keeles puhtal kujul ei leidu, küll aga leidub tõlke- jt. sõnastikes nende elemente.

483 Eesti sõnastike ajalugu algab XVII sajandil, mil 1637. a. ilmus **H. Stahli** „Anführung zu der Ehstnischen Sprach" — saksakeelne eesti keele grammatika, kus leidub u. 100 lk. saksa-eesti sõnaraamatut, mis moodustabki teose väärtuslikuma osa. Siin on paarile tuhandele saksa sõnale antud eestikeelsed vasted. Kuigi autori eesti keele oskus on puudulik, saame siit ometi teatud ülevaate tolleaegsest eesti keele sõnavarast. See näitab, et eesti rahvakeele sõnavara on küllalt rikkalik, näiteks saksa sõna *anfangen* vastetena on antud *hackan, halgkan, nackan, algkan, ürgkan.* Palju raskem on olnud vasteid leida mõisteile, mis laiematele rahvahulkadele olid veel võõrad, näit. on paberi asemel *rahmato nachk*, kalkun — *Saxamah kuck*, pirnipuu — *marjapuu* jt. (27, 34) XVII sajandil trükitakse veel teisigi sõnastikke. XVIII sajandil ilmub esimene eesti-saksa sõnaraamat **A. Thor Helle** keelelises käsiraamatus „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache" (1732). See sisaldab üle 6000 sõna koos seletuste ja lausenäidetega. Sõnaraamatu lisana on antud sõnavalimikke mõisteliste alade järgi: kuude ja tähtpäevade, tööriistade osade jm. nimetusi, eesti kohanimesid, eesti taimede nimestik jm. Sõnaraamatu etümoloogilises osas on toodud vene ja slaavi laensõnade loetelu.

Samal sajandil, a. 1780, ilmus veel **A. W. Hupeli** poolt koostatud eesti-saksa ja saksa-eesti sõnaraamat tema teoses „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte". Siin on püütud esitada kõigi eesti murrete sõnavara. Sõnaraamat sisaldab üle 15000 sõna, kuid autor tunnistab, et see ei anna kuigi täielikku pilti tolleaegsest rahvakeelest. Raamatu eessõnas märgitakse, et „kunsti- ja teadusalaste väljendite poolest, nagu seda kergesti arvata võib, on eesti keel vaene; talumajapidamisriistade ja muude pärisorise eestlase vajaduste märkimiseks vajalike sõnade poolest aga ebatavaliselt rikas". (24, Vorerinnerung)

XVII ja XVIII sajandil trükist ilmunud sõnaraamatud olid mõeldud

sakslastele, peamiselt saksa pastoreile eesti keele õppimiseks. Sellepärast ilmusid need koos keeleliste käsiraamatutega.

1869. a. ilmus trükist akadeemik **F. J. Wiedemanni** eesti-saksa **484**
sõnaraamat („Ehstnisch-deutsches Wörterbuch"), milles autor on endale ülesandeks seadnud kogu eesti sõnavara esitamise. On lähemalt jälgitud sõnade tähendusi ja antud rohkesti fraseoloogilisi väljendeid. Esineb valik eesnimesid ja eesti kohanimesid. See sõnastik on kuni tänini jäänud kõige täielikumaks trükitud eesti murdesõnastikuks (II trükk sisaldab u. 60000 sõna), mis on suureks abiks olnud eesti rahvakeele sõnavara edasisel uurimisel.

XIX sajandi keskpaigast alates ilmub rida eesti-vene, vene-eesti, soome-eesti, eesti-soome jt. sõnaraamatuid, peale selle igasuguseid oskussõnastikke (matemaatika, maateaduse, arstiteaduse jt. alal).

Oktoobrirevolutsioon vabastas Venemaa rahvad, nende hulgas ka **485**
eestlased tsarismi ikke alt ja andis seega võimaluse keele ja kultuuri edasiseks arenemiseks. Koolis ja ametiasutustes hakati senise vene keele asemel tarvitama eesti keelt, seepärast oli seda tarvis edasi arendada vastavalt teaduse, tehnika ja kultuuri nõudeile. Oli tarvis rohkem tähelepanu juhtida eesti keele sõnavara rikastamisele ja kirjakeele normide väljatöötamisele. Omajagu teravdas seda vajadust keeleuuendus, mis tõi eesti keele sõnavarasse kui ka grammatikasse uusi sõnu ja vorme, tekitades sellega keeles mõningat segadust. Nii ilmuski 1918. a. „Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat", mille ülesandeks oli esitada eesti keele põhilised normid 150 lk. ulatuses. Mainitud raamat polnud piisav selleks, et anda eesti kirjakeelest täielikku pilti. Sellepärast asus **J. V. Veski** 1919. a. „Eesti õigekeelsuse sõnaraamatu" koostamisele. Nimetatud 3-köiteline teos jõudis lõpule alles 1937. a. (Eesti kirjakeele kiire arenemise tõttu oli ta juba ilmumisel vananenud.)

Tekkis vajadus sõnaraamatu järele, mis ajaga paremini suudaks **486**
sammu pidada. 1933. a. ilmus sellisena **E. Muugi** koostatud „Väike õigekeelsussõnaraamat", millest kuni 1946. aastani ilmus kümme trükki; selle aja jooksul toimus samm-sammult lähenemine rahvakeelele. 1953. a. ilmus uus „Väike õigekeelsuse sõnaraamat", mille normistik oli eelmisega võrreldes rangemaks muutunud, kuigi teisest küljest lähenes ka üldrahvalikule kõnekeelele. 1960. a. ilmus „Õigekeelsuse sõnaraamat" märgatavalt suurema sõnade arvuga ja koha-

nimede valikuga. 1961. a. jõudis tarvitaja kätte ka „Võõrsõnade leksikon".

Peale mainitud, keelt normeerivate teoste on ilmunud hulk suuremaid ja väiksemaid tõlkesõnastikke (vene, saksa, inglise, prantsuse, soome, rootsi jt. keelte vastetega). Kodanlikul ajal ilmusid ka suur ja väike entsüklopeedia, mille sisu on tänapäeval suuresti vananenud.

Sõnastike tundmine on vajalik sõnade tähenduse, õigekeelsuse või ajaloolise arenemise tundmaõppimisel.

ORTOGRAAFIA.

EESTI KEELE ORTOGRAAFIA ALUSED.

Ortograafia (kr. *orthos* — sirge, *graphō* — kirjutan) ehk õige- **487**
kirjutus on kõigi keeles tarvitatavate sõnade üldiselt tunnustatud, s. o. kehtivatele õigekirjareeglitele vastav kirjutusviis ning õpetus sellest. Ortograafia ülesandeks on soodustada mõtete täpset väljendamist kirjas.

Ortograafia muutub ja areneb alatasa. Suurema muudatuse on eesti keele õigekirjutus läbi teinud viimase saja aasta jooksul. Veel möödunud sajandi keskpaiku valitses meil nn. vana kirjaviis. Selle süsteemi järgi kirjutati pikad täishäälikud kinnises silbis kahe tähega (*maas, tööd, suutma*), sõna lõpus ja lahtises silbis ühe tähega (*ma, tö, sured, prugib*). Lühikesele vokaalile järgnev üksikkonsonant märgiti kahe tähega (*pühha, lissa, puddel*), pika vokaali järel ja sõna lõpus aga ühe tähega (*nomima, kore kan, kap*).

Näide.

Boa on keige ſurem mao ſuggu ma peäl; ellab Idda-India ja Ahwrika maal. Temma pikkuſt on kuus ehk ſeitse ſülda, ja pakſusſe poleſt on temma keskpaigaſt kui üks wieteiſtkümne tolline palk. (O. W. M.)

XIX sajandi keskpaiku võeti kasutusele uus kirjaviis (mida tarvitatakse tänapäevalgi): lühikesed häälikud kirjutatakse ühe ja pikad kahe tähega, välja arvatud klusiilid.

1 Eesti keele häälikuortograafia aluseks on **foneetiline printsiip**, **488**
mille kohaselt hääldamist püütakse kirjas võimalikult täpselt edasi anda. Igale tähele vastab põhiliselt üks ja sama häälik, asetsegu see sõna algul, sees või lõpus, näiteks *a* sõnades *kana* ja *kirjutama*, *u* sõnades *kuju* ja *vajutagu*, *l* sõnades *kala* ja *paremale* jne. Kuid foneetiline printsiip ei valitse jäägitult — selle kõrval allub eesti ortograafia veel mõnedele teistele juhtmõtetele. Need on järgmised.

489 2 **Traditsiooni printsiip** — peetakse kinni ajalooliselt kujunenud kirjutusviisist, kuigi see hääldamisele ei vasta. Sel põhimõttel ei tehta vahet eri pikkusega, nimelt teise ja kolmanda välte täishäälikute, samuti vokaalide vahel asetsevate kaashäälikute märkimises (välja arvatud *k, p, t, f, š*): mõlemal juhul kasutatakse kaht tähte (kuigi on ka katset tehtud kolmandat väldet erinevalt märkida).
Selle tõttu kirjutatakse

kaalub, kaaluda	*kallis, kallid*
koolis, koole	*narrile, narride*
kiilud, kiilude	*kammiga, kammide*
suurest, suuri	*kannust, kannusid*

Sellesama printsiibi järgi märgitakse konsonantühendeis hääliku üldiselt ühe tähega: *kümned, leplik, mäslev, katki, harf, revanš.* Palatalisatsiooni tavaliselt ei märgita, kuigi see annab mõnikord sõnale eri tähenduse:

palk, pal'k	*toss, tos's*
tall, tal'l	*pood, pood'*
tulp, tul'p	*noot, noot'*

Teatud juhtudel jäetakse *j* traditsiooni kohaselt märkimata, kuigi see hääldamisel esineb: *käia, saia, vaiade.* Vaadeldava printsiibi järgi kirjutatakse sõnu mõnikord kokku ja lahku (*läbi lugema, läbiloetud; viissada, viis tuhat* jt.), kasutatakse suurt või väikest algustähte (*E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut, november, oktoobripühad*), tarvitatakse sõnalühendeid jne.

490 3 **Morfoloogilise printsiibi** järgi säilitatakse tüve sisehäälikud kirjas nende hääldamisest olenemata. Selle tõttu kirjutatakse (*kaudne*) *kaudsed, umbselt, vargsi*; *kandku, murdsid, kärbsed*, kuigi helitu hääliku *s* kõrval klusiili *g, b, d* hääldatakse samuti kui *k, p, t.*

491 4 **Semantilise printsiibi** põhjal sõltub sõna kirjapilt tähendusest, mida soovitakse väljendada. Selle järgi kirjutatakse sõnu kokku või lahku (*konna silm, konnasilm*; *auto ratas, autoratas*), kasutatakse sõnalühendeid (s. t., st.; e. l., el.) jt.

Eesti keele ortograafias on viis põhiosa: 492

1 **häälikuortograafia**, mis käsitleb peamiselt häälikute pikkuse e. kvantiteedi märkimise reegleid (näit. ühe ja kahe tähe kasutamist häälikute märkimisel), aga ka muid häälikute kirjutamise küsimusi (võõrsõnade, vene ja võõrnimede kirjutamist, *h* ja *j* märkimist, klusiilide kirjutamist sõna algul ja sees);
2 **silbitamine ja poolitamine**, milles antakse silbitamis- ja poolitamisreeglid, mis leiavad rakendamist eeskätt sõnade ühelt realt teisele ülekandmisel;
3 **suure ja väikese algustähe** tarvitamine; siin õpitakse tundma ühe- ja mitmesõnaliste pärisnimede ja pärisnimetaoliste sõnade algustähe kirjutamise reegleid;
4 **liitsõnade õigekirjutus**, kõige raskem ja keerukam ortograafia peatükk, mis jälgib eri sõnaliikidesse kuuluvate sõnade kokku- ja lahkukirjutamist või sidekriipsuga ühendamist vastavalt tähendusele või traditsioonile;
5 **sõnalühendite õigekirjutus**, milles käsitletakse viimastel aastakümnetel üha laiemalt tarvituselevõetavate sõnalühendite kasutamise põhimõtteid ja reegleid.

HÄÄLIKUORTOGRAAFIA.

h sõna algul.

Enamikus eesti murretes puudub hääldamises sõnaalguline *h*. Kir- 493
jas märgitakse teda traditsioonipäraselt. Üheks argumendiks sõnaalgulise *h* tarvitamise poolt on see, et ta võimaldab eristada mõnede sõnade tähendust, s. t. esineb foneemina. Need sõnad on järgmised:

haam (kahv)	*aam*	*hale*	*ale*
haar	*aar*	*halg*	*alg-*
haare	*aare*	*halgas*	*algas*
hagu	*agu*	*hall*	*all*
hai	*ai*	*hallikas*	*allikas*
hais	*ais*	*haru*	*aru*
hala	*ala*	*harutama*	*arutama*

harv	*arv*	*hirv*	*irv*
hatt (narmas)	*att* (peakate)	*hoid*	*oid*
hea	*ea*	*hoos*	*oos* (vallseljak)
heit	*eit*	*hulgus*	*ulgus*
helama	*elama*	*hurm*	*urm* (veri)
higi	*igi-*	*hõige*	*õige*
hiilid	*iilid*	*hõng*	*õng*
hila (ankrukivi)	*ila*	*hädal*	*ädal*
hind	*ind*		

Peale selle kirjutatakse traditsioonipäraselt reas sõnades sõna algul *h*:

habras, hagijas, haigutama, hajameelne, haljas, hangeldama, hani, hanguma, harras, harrastama, hellerhein, herilane, hernes, hirnuma, hubane, hulkuma, hunnik, hurtsik, huugama, hõre, hõõguma, hõõruma, hämar, härdalt, hütt.

Klusiilid sõna algul.

494 **Eesti põlises sõnavaras ja laensõnades kirjutatakse sõna algul** *k, p, t* (*käsi, katsuma, panema, pea, tulema, tunneb*; *kael, kindral, poiss, post, topelt*). Ka liitsõnades märgitakse viimase osa algul *k, p, t* (*nõukogu, neljapäev, maantee*); liites *-kond* esineb alati *k* (*perekond, õukond*).

Kui võõrsõna lähtekeeles on sõna algul heliline klusiil, kirjutatakse ka eesti keeles harilikult *g, b, d*, kuigi hääldatakse samuti *k, p, t* kui põlistes ja laensõnades (*gaas, garaaž, bakter, brigaad, detail, diplom*).

Klusiilid sõna sees helitu hääliku kõrval.

495 **Tähtede** *g, b, d, k, p, t, s, h, f, š*, **s. o. helitute häälikute märkide kõrval kirjutatakse harilikult** *k, p, t* (mitte *g, b, d*: *katki, keskel, kapsas, katsub, retked*). Selle reegli järgi kasutatakse helitute häälikute märkide kõrval üksnes liidet *-ki*, heliliste kõrval aga *-gi* (*kasski, leibki, laudki, šeffki, tušši*; aga: *korvgi, laulgi, kalagi, garaažgi*). Eksimisoht varitseb eriti neil juhtudel, kui helilise konsonandi märk tähistab sandhi-nähtuse tõttu helituks muutunud häälikut. Õige

on: *latvgi, lehmgi, käsngi, Dneprgi, mahlgi, rihmgi, lõhngi, rahngi, ritvgi*, sest reegli järgi liituvad ***-ki*** ja ***-gi*** mitte vastavalt helitule ja helilisele häälikule, vaid helitu ja helilise hääliku märgile. Samal põhimõttel tarvitatakse ka käskiva kõneviisi tunnust ***-ku***, ***-ke***, ***-gu***, ***-ge*** (*and**ku**, and**ke**, võt**ku**, võt**ke**, kaits**ku**, kaits**ke**; naer**gu**, naer**ge**, laul**gu**, laul**ge***).

Kui sõna tüves on *g*, *b*, *d*, siis säilib see ka helitute häälikute märkide kõrval järgnevatel juhtumitel:

1 liitsõnades (*kärg**k**ivi, raud**t**ee, tiib**k**laver*),
2 liidete ees (*ring**k**ond, leib**k**i, umb**s**ed, jalg**s**i*),
3 käskiva kõneviisi ja lihtmineviku tunnuste ees (*kand**k**u, and**k**u, leid**k**e; kand**s**id, and**s**ime, leid**s**id*),
4 sõna ***kärbes*** käänamisel: *kär**bs**e, kär**bs**ed* (sõnades ***ärgas***, ***ergas***, ***hõlbus***, ***tõrges*** esineb tugevas astmes ***k***, ***p***: *ärksa, erksa, hõlpsa, tõrksa*),
5 ***g***, ***b***, ***d*** võivad esineda helitute häälikute märkide kõrval ka võõrsõnades (*abs**t**raktne, abs**l**uutne, abs**d**urdne, as**b**est, anek**d**oot, gangs**t**er, ob**s**ervatoorium, röntgen, sünek**d**ohh, sub**s**tants, sub**s**tantiiv, vod**k**a*).

Häälikute välted.

Eesti keeles on häälikutel kolm väldet. Esimese välte häälik märgitakse alati ühe tähega. II ja III v. märkimisviis oleneb põhiliselt sellest, kas on tegemist liht- või liithäälikutega. Mainitud seigast lähtudes võime väldete ortograafia koondada kahte põhireeglisse; kummastki on mõned erandid. **496**

I põhireegel.

Lihthäälik kirjutatakse esimeses vältes ühe, teises ja kolmandas vältes kahe tähega, välja arvatud ***g***, ***b***, ***d***, millel on iga välte jaoks eri märk, ja ***f*** ning ***š***, millel teine välde kirjutatakse ühe ja kolmas kahe tähega.

Õige on I v.: *kanal, Kanada, portugallane, oranž, talitama, koma, samuti, samet, amet, komandeerima, komisjon, seni, kuni, sebra, pelikan, karikatuur, ümar, ümarik, kandidaat, likvideerima, hospidal, propaganda, kategooriline, aplodeerima.*

II või III v.: *ümmargune, ballett, intelligents, arhitekt, arhitektuur, annulleerima, paralleelne, parallelism, telliskivi, sõnnik, terrass, varrukas, krokodill, karussell.*

Järgnevais sõnades esinevad **keskpikad klusiilid**, *f* ja *š*: *aku, akumulaator, akord, neto, bruto, libreto, šefid, dušist, tušiga, kušett, brošüür, Irtõšil.*

Ilmaütleva käände lõpus on keskpikk *t*: *kirjutamata, lõpetamata, asustamata.*

Omadussõnaliites *-stikune* esineb kõigis käändeis keskpikk *k*: *vastastikune, lähestikused, kärestikuseid.*

Määrsõnaliites *-stikku* on ülipikk klusiil (*kk*): *vastastikku, lähestikku, ülestikku.*

Nimisõnaliites *-likkus* on kõigis käändeis ülipikk klusiil (*kk*): *tootlikkus, seltsimehelikkus, tähelepanelikkus, sõbralikkus.*

Pikk vokaal kirjutatakse kahe tähega riikide nimedes (*Itaalia, Kreeka, Taani, Gaana, Honduuras, Peruu*), Euroopa pealinnade nimedes (*Berliin, Rooma, Madriid*) ning suuremate maa-alade, mägede ja jõgede nimedes (*Skandinaavia, Andaluusia, Sahaara, Filipiinid, Kordiljeerid, Doonau, Araali*).

Erandid.

497 Ühe tähega kirjutatakse:

1 pikk lihthäälik mõnedes ühesilbilistes asesõnades: *mul, sul, tal, kel, mil, sel, tol, mus, tas, ses, tos, kes, ma, sa, ta, me, te, nad, mu, su*; hüüdsõnades: *ah, oh, noh, tohoh, aitäh*; nootide nimedes: *do, re, mi, fa, sol, la, si*; muudes sõnades: *on, las, ja, kah, ka*;

Märkus. Tuleb tähele panna, et sõna *ja* on sidesõna (*raamat ja vihik*); *jaa* (= *jah*) aga jaatav sõna (*jaa* /= jah/, *ma tulen*).

2 *k, p, t, h, f, š* pika vokaali ja diftongi järel: *toop, saak, laat, kaup, kõik, sõit, psüühiline, telegraaf, plüüš*;

3 kahe- või mitmesilbilise sõna lõpus olev *p, t, k*, kui viimane silp pole pearõhuline: *piiskop, pankrot, taburet, kompvek, kasulik*. Kui aga pearõhk on viimasel silbil, kirjutatakse klusiil lühikese vokaali järel kahe tähega: *ballett, hopakk, brikett, boikott.*

Märkus. Hüüdsõnades võidakse ülipikka häälikut kirjutada rohkem kui kahe tähega, näit. *tss-ss-ss, hallo-oo-oo, tohoo-oo-oo.*

II põhireegel.

Häälikuühendeis (konsonantühendeis ja diftongides) **kirjutatakse häälik ühe tähega**, näit. *homne, kaslane, metalne, lõplik, kümnes, kepjas, usjas, renjas, marsruut, põmdi, kärslane, ainurakne, mäslev, kausjas, türanlik, virvarr, harf, burš, revanš, šeflus*; ***au, nõu, koi, koer.*** 498

Erandid.

1 *l, m, n, r* järel olev pikk *s* kirjutatakse kahe tähega, kui ei järgne kaashäälikut, näit. *valss, simss, avanss, kirss, fajanss, seanss, pursima, balansseerima, renessanss, ressurss*; aga: *varsti, marslik, farslik.* 499

2 Ükski täht ei lange sõnast välja

a liite *-gi, -ki* ees: *linngi, kellgi, sammgi, keppki, lattki, kaskki, salkki, ehkki*;

b sõnade liitumisel: *plekktoos, pappkarp, keskkool, võrkkiik, pikksilm, allkiri, võrkkott, lihttüvi*;

c liite ees, mis algab sama konsonandiga, millega eelnev tüvi lõpeb: *modernne, õhkkond, komplekssed, keskkond.*

Märkus. Sõna tüvi säilib üldse muutumatuna, kui see lõpeb sama konsonandiga, millega algab järelolev liide või tunnus: *humaanne, religioossed, suveräänne, veennud.*

***i* ja *j* ortograafia.**

Eesti keeles kirjutatakse silbi algul *j* ja silbi lõpus *i*: *va-ja — vai-a, sa-jad — sai-ad, ma-jast — mai-ast, o-ja — hoi-a.* See reegel kehtib ka laen- ja võõrsõnade kohta: *ra-joon, mater-jal, pa-jats, ro-jalism, revis-jon*; *materi-alism, mateeri-a, revisi-onism.* 500

Erandiks on *pesa*-tüüpi sõnade lühike sisseütlev: *majja, ojja, tujju.*

ü järel *i*-d ei kirjutata, kuigi hääldatakse: *süüa, süüakse, müüa, müüakse, lüüa, lüüakse.* Sellele reeglile ei allu võõrsõna *süit.*

ü ja ***i*** järel ei kirjutata *j*-i, välja arvatud tegijanimi: *müüa* (loe: müija), *käia, viia, keemia, preemia, meloodia, minia*; erandiks on tegijanimed (*müüja, käija, viija, organiseerija*) ja hüüdsõnad (*aijeh, oijah*).

Vene nimede kirjutamine eesti keeles.

501 Vene nimede kirjutamisel ladina tähtedega antakse nime kuju võimalikult täpselt edasi, translitereerides vene tähti järgmiselt:

з = **z**:	*Захар* = **Z**ahhar,	*Фрунзе* = *Frunze*;
ж = **ž**:	*Жирмунский* = **Ž**irmunski,	*Ожегов* = *Ožegov*;
ш = **š**:	*Шишкин* = **Š**iškin,	*Пушкин* = *Puškin*;
ц = **ts**:	*Цыганков* = **Ts**õgankov,	*Кузнецк* = *Kuznetsk*;
ч = **tš**:	*Чичиков* = **Tš**itšikov,	*Пугачов* = *Pugatšov*;
щ = **štš**:	*Щерба* = **Štš**erba,	*Ящиково* = *Jaštšikovo*;

c // **ss** \ **s** vokaalide vahel ja vokaali järel sõna lõpus: *Сусанин* = *Sussanin*, *Борис* = *Boriss*.
sõna algul ja konsonandi kõrval: *Сергей* = *Sergei*, *Курск* = *Kursk*;

x // **hh** \ **h** vokaalide vahel ja vokaali järel sõna lõpus: *Чехов* = *Tšehhov*, *Ойстрах* = *Oistrahh*.
sõna algul ja konsonandi kõrval: *Харьков* = *Harkov*, *Верхоянск* = *Verhojansk*.

Kui pärisnimi on liitsõnaline, translitereeritakse liitsõna algul olev *c* või *x* eesti keelde ühe tähega: *Новосибирск* = *Novosibirsk*, *Новохопёрск* = *Novohopjorsk*.

e // **je** \ **e** sõna algul, samuti vokaali ja **ъ** järel: *Евгений* = *Jevgeni*, *Алексеев* = *Aleksejev*, *Подъездов* = *Podjezdov*;
konsonandi järel: *Днепр* = *Dnepr*;

ё // **jo**: \ **o**: *Орёл* = *Orjol*;
ж, **ч**, **ш**, **щ** järel: *Жёлтый* = *Žoltõi*; *Пугачёв* = *Pugatšov*; *Крещёв* = *Kreštšov*;

ы = **õ**: *Рылеев* = *Rõlejev*;

э = **e**: *Электрогорск* = *Elektrogorsk*;

ю = **ju**: *Юрий* = *Juri*, *Тютчев* = *Tjuttšev*;

я // **ja**: \ **a** *Ялта* = *Jalta*, *Брянск* = *Brjansk*;
isiku- ja kohanimede lõpul *i* järel: *Мария* = *Maria*, *Феодосия* = *Feodossia*;

и, **й** // **i**: \ **j** *Киров* = *Kirov*, *Чичиков* = *Tšitšikov*, *Толстой* = *Tolstoi*;
sõna algul vokaali ees: *Иоткин* = *Jotkin*, *Йошкар-Ола* = *Joškar-Ola*;

i / *ий* \ *ii* kahesilbiliste ja pikemate sõnade lõpus: *Горький* = *Gorki*, *Достоевский* = *Dostojevski*; sõna sees ja ühesilbiliste sõnade lõpus: *Новороссийск* = *Novorossiisk*, *Вий* = *Vii*;

ь / \ *j* jääb märkimata sõna lõpus ja konsonantide vahel, samuti vokaalide *ё* (= jo), *я* (= ja), *ю* (= ju) ees: *Харьков* = *Harkov*, *Гоголь* = *Gogol*, *Воробьёв* = *Vorobjov*, *Ульянов* = *Uljanov*; teiste vokaalide ees: *Ильич* = *Iljitš*, *Марьевка* = *Marjevka*;

ъ jääb eesti keeles märkimata.

Kõik siin nimetamata vene tähed asendatakse vastavate eesti tähtedega: *а* = *a*, *б* = *b*, *в* = *v* jne.

Erandiks vene nimede translitereerimise reeglitest on 1) mõned **502** tuntumad kohanimed: linnade nimed *Astrahan*, *Bakuu*, *Kaasan*, *Kiiev*, *Poltaava*, *Ufaa*, *Tuula*; *Abhaasia*, *Krimm*, *Koola*, *Aasovi meri*, *Neeva*, *Kaama*, *Uraali mäed*; 2) mõned eesti ja vene keele ühised eesnimed, samuti mõned vene keisrite nimed: *Лиза* = *Liisa*, *Нина* = *Niina*, *Лидия* = *Liidia*, *Тит* = *Tiit*, *Вера* = *Veera*; ***Peeter***, ***Paul***, ***Aleksander***, ***Katariina***.

Vene omadussõnaliste kohanimede kirjutamisel eesti keeles tuleb lähtuda nende nimisõnalisest kujust: *Кировская обл.* — ***Kirovi*** *obl.*, *Ивановская обл.* — ***Ivanovo*** *obl.*, *Калининский район* — ***Kalinini*** *rajoon*, *Ярославская область* — ***Jaroslavli*** *oblast*, *Красноярский край* — ***Krasnojarski*** *krai*, *Краснодарский край* — ***Krasnodari*** *krai*, *Костромская обл.* — ***Kostroma*** *obl.*, *Орловская обл.* —***Orjoli*** *obl.*

Kui laevade, seadmete jms. erinimena kasutatava kohanime **503** eestikeelne hääldus langeb enam-vähem ühte vene hääldusega (erinevus seisneb vaid häälikute pikkuse või *з* märkimises), siis kirjutatakse nad eesti keeles samuti nagu vastavad kohanimed: *laevad* „***Kaasan***“, „***Laadoga***“, „***Gruusia***“, *kino* „***Rossia***“, *külmutuskapid* „***Saraatov***“, „***Okaa***“, *elektronarvuti* „***Uraal***“, *arvutusmasin* „***Kiiev***“, *planeetidevaheline automaatjaam* „***Marss 1***“.

Kui aga laeva, seadme vms. eseme nimena kasutatava kohanime eesti kuju vene omast häälikuliselt erineb, siis käiakse üldiste

translitereerimisjuhiste järgi: *laevad* ,,***Sibir***'' (mitte ,,*Siber*''), ,,***Võborg***'' (mitte ,,*Viiburi*''), ,,***Sovetski Partizan***'', ,,***Kapitan Voronin***'', *tolmuimeja* ,,***Raketa***'', *pliiats* ,,***Majak***''.

Üldiste juhiste kohaselt translitereeritakse laevade, vabrikute, ühingute jms. nimeks olevad võõrsõnad: *laevad* ,,***Oktjabr***'', ,,***Kosmonavt***'', *spordiühingud* ,,***Torpeedo***'', ,,***Zeniit***'', *tehas* ,,***Barrikade***'', *traktor* ,,***Universaal***'', *televiisor* ,,***Temp***''. (90, 165—170)

Võõrsõnade ja -pärisnimede ortograafia.

504 **Võõrsõnadeks** nimetatakse teistest keeltest pärinevaid sõnu, mis pole kohanenud eesti keele seadustega. Võõrsõnu kirjutatakse eesti keeles põhijoontes nii, nagu neid hääldatakse võõrkeeles, millest nad on tulnud: *aktuaalne* (ld. actualis), *brošüür* (pr. brochure), *brigaad* (pr. brigade), *dialektika* (kr. dialektikē), *energia* (kr. energeia), *fašist* (it. fascista), *gletšer* (sks. Gletscher), *hoki* (ingl. hockey), *jefreitor* (sks. Gefreiter), *kaamera* (ld. camera), *nümf* (kr. nymphē), *obrok* (vn. *оброк*), *povidlo* (vn. *повидло*), *žürii* (pr. jury), *reid* (ingl. raid), *sovhoos* (vn. *совхоз*), *traal* (ingl. trawl), *Vaarao* (egipt.).

Võõrsõnadel on vähemalt üks järgnevaist **tunnustest**:

1 sõna algul on ***b***, ***d***, ***g*** (*bakter*, *daam*, *garnituur*);
2 esineb võõrhäälikuid ***f***, ***š***, ***z***, ***ž*** (*fotograaf*, *šassii*, *zooloog*, *prožektor*);
3 pearõhk on järgsilpidel (*revolutsi**o**on*, *du**e**tt*, *audit**o**orium*);
4 järgsilpides esineb pikki vokaale (*limonaad*, *intensiivne*, *agronoomia*);
5 esimesest silbist kaugemal esinevad vokaalid ***o***, ***õ***, ***ä***, ***ö***, ***ü*** (*oksjon*, *koksagõss*, *parlamentäär*, *interjöör*, *katalüsaator*);
6 esineb häälikuühendeid, mis pole eesti keelele omased (*pasha*, *parh*, *abt*, *ptii*, *dekstriin*).

505 Kirjutamisel tekitavad sageli raskusi sellised kolmesilbilise nimetavaga võõrsõnad, mis lõpevad lihtkonsonandiga; mõnedel neist on viimase silbi vokaal lühenenud, osal aga mitte.

Kui selline võõrsõna lõpeb helitu konsonandiga, siis kirjutatakse viimase silbi vokaal kahe tähega: *šokolaad*, *internaat*, *kartoteek*, *antiloop*, *filosoof*, *seismograaf*, *paradiis*;

kui säherdune sõna lõpeb helilise konsonandiga, kirjutatakse vähem kodunenud sõnades viimase silbi vokaal kahe tähega: *agronoom, hipodroom, atmosfäär, spionaaž, inventuur, perspektiiv, adjektiiv, luminaal, arhivaar, trotuaar, mandoliin, režissöör*; enam kodunenud sõnades aga kirjutatakse viimase silbi vokaal ühe tähega: *materjal, partisan, veteran, restoran, seminar, följeton, koridor, makaron, brigadir, fenomen, kontrolör, sekretär, revisjon.* Kindlam seaduspärasus siin puudub.

Mõningaid raskusi on ***h*** kirjutamisega võõrsõnades. **506**

Ühe tähega kirjutatakse 1) esimese silbi pika vokaali järel olev ***h*** (*psüühiline, stiihiline*), 2) lühike ***h*** vokaalide vahel (*boheemlane, sahariin, mahorka, abstraheerima*).

Kahe tähega kirjutatakse kesk- ja ülipikk ***h*** lühikese vokaali järel, kui ei järgne konsonanti: *kasahh, kasahhid, epohhide, epohhid, krahhe, krahhist, psühhoos, mehhanism, baldahhiin, rahhiit, almanahh, almanahhid.*

Sõnades ***mehhaanika, mehhaaniline*** ja ***mehhaanik*** on lubatud *h* kirjutada kas ühe või kahe tähega (*mehaanika, mehhaanika*; *mehaaniline, mehhaaniline*; *mehaanik, mehhaanik*).

Võõrpärisnimed, s. o. isiku-, koha-, ettevõtete, väljaannete jt. **507** nimed kirjutatakse eesti keeles samuti nagu vastavas võõrkeeles, s. t. nad ei allu võõrsõnade kirjutamise põhimõtteile. See hõlbustab nende kirjalikku tarvitamist ja leidmist teatmeteoseist, kuid raskendab häälдamist (läti keeles näit. kasutatakse häälдamispärast kirjutamist). Näit. ***Cicero*** (lad. l. tsiitsero); ***Pasteur*** (pr. l. pastöör); ***Greenwich*** (ingl. l. grinidž); ***Dante Alighieri*** (it. l. dante aligjeeri); ***Sevilla*** (hisp. l. sevilja); ***Văkărescu*** (rum. l. võkõresku); ***Lagerlöf*** (rts. l. laagerlööv); ***Jókai Mór*** (ung. l. jookai moor); ***Przybyszewski*** (poola l. psõbõševski); ***Palacký*** (tš. l. palatski); ***„Morning Star“*** (ingl. l. mooning staar).

Sellest reeglist ei peeta kinni tuntumate kohanimede puhul, mis kirjutatakse üldiselt häälдamispäraselt (nagu võõrsõnad), näit. ***Euroopa, Aasia, Hiina, Pariis, Doonau, Niilus, Sahaara, Skandinaavia, Viktooria.***

Võõrpärisnimedest tuletatud või moodustatud sõnu kir- **508** jutatakse vastavalt häälдamisele: *Marx* — ***marksist***, *Darwin* — ***darvinism***, *Rousseau* — ***russoolik***, *Voltaire* — ***voltäärlane***, *Ohm* — ***oom***, *Browning* — ***brauning***, *Boycott* — ***boikott***, *Mach* — ***mahhism***, *Magnol* —

***magnoolia**, Watt — **vatt**, Weber — **veeber**, Weck — **vekkima**, Gillette — **žilett**, Georgette — **žoržett**.*

Ka vene nimedest saadud sõnad kirjutatakse vastavalt hääldamisele: *Gogol — **googollik**, Suvorov — **suvoorovlane**, Kirov — **kiirovlane**, Zaporožje — **zaporoožlased**, Araktšejev — **araktšeejevlus**, Manilov — **maniilovlus**, Nahhimov — **nahhiimovlane**, Mahno — **mahnoolane**, Mitšurin — **mitšuurinlane**.*

509 Algupärasel kujul kirjutatakse ladina tähestikku kasutavaist keeltest lähtuvad võõrkeelsed väljendid ja üksiksõnad: ***de facto*** (= tegelikult), ***de iure*** (= õiguslikult), ***à la*** (= nagu), ***à propos*** /l. *apropoo*/ (= muuseas), ***comme il faut*** /l. *komm il foo*/ (= šikk), ***l'art pour l'art*** /l. *laar pur laar*/ (= kunst kunsti pärast); ***all right*** /l. *olrait*/ (= hea küll), ***fare well*** /l. *fäär uell*/ (= ela hästi), ***self-made man*** /l. *selfmeid män*/ (= omal jõul rikkaks saanu), ***adagio***, ***cantabile***, ***circa***, ***floreat***, ***sentimento*** jt.

510 Vene- ja võõrkeelseid perekonnanimesid ei tõlgita, eesnimesid ei muudeta eesti keele päraseks, näit. eesti ***Juhani*** vasteid: ***John*** (ingl. *džonn*), ***Juan*** (pr. *žuan*), ***Ivan*** (vn. *ivann*), ***Giovanni*** (it. *džovanni*), ***János*** (ung. *jaanoš*), ***Johann*** (sks.); ***Alessandro*** (it.); ***Miklós*** (ung. *miklooš*, Nikolai); ***Antti***; ***Pjotr***. Selle reegli alla ei käi valitsejate nimed, näit. *Aleksander Suur, Richard Lõvisüda, Peeter Suur, John Maata.*

Sõnade silbitamine ja poolitamine.

511 Sõnade silbitamisel kuulub ühe tähega märgitud konsonant vokaalide vahel silbi algusse: *sa/**b**a, sa/**d**a/ma, ku/**k**ub, sa/**t**u/vad, ka/**s**u/tab, i/**n**i/me/**s**ed.*

Konsonantühendist kuulub ainult viimane häälik järgnevasse silpi: *võit/**l**us, tun**d**/sin, kart/**s**in, komp/**s**ud, kõr**ts**/mik, vin**tsk**/lema, kii-/re**s**/ti, võe/ta**k**/se.* Vene pärisnimede silbitamisel võib konsonantühendeid ***ts*** (= ***ц***), ***tš*** (= ***ч***) ja ***štš*** (= ***щ***) lugeda kahte või ühte silpi kuuluvaks: *Kazant/**s**ev* või *Kazan/**ts**ev, Spit/**s**evka* või *Spi/**ts**evka, Arakt/**š**ejev* või *Arak/**tš**ejev, Kljut/**š**evskaja* või *Klju/**tš**evskaja, Verešt/**š**agin* või *Vere/-**štš**agin.* Samuti võib helilistele kaashäälikutele järgnevaid liithäälikuid ***jo*** (= ***ё***), ***ju*** (= ***ю***), ***ja*** (= ***я***) arvata nende kaashäälikutega ühte silpi:

Razm-jotnov või *Raz-mjotnov*, *Merzl-jakov* või *Merz-ljakov*, *Dobrol-jubov* või *Dobro-ljubov*.

Pikk täishäälik, samuti diftong kuuluvad ühte silpi: *saa/dab*, *toas*, *koe/rad*.

Liitsõnadel on liitumiskohal ka silbi piir: *vask/uss*, *külg/uks*, *maa/alused*.

Võõrsõnade silbitamisel kehtivad needsamad reeglid. Eesliitelisi ja liitvõõrsõnu (vt. § 443) võib silbitada kahtemoodi: liitsõnade või konsonantühendi silbitamise reegli järgi: *tele/graaf* või *teleg/raaf*, *aero/droom* või *aerod/room*, *mikro/skoop* või *mikros/koop*, *kilo/gramm* või *kilog/ramm*.

Sõnade poolitamisel, s. t. silpide ülekandmisel ühelt realt teisele, 512
ei jäeta ühetähelist silpi üksinda rea lõppu; samuti ei kanta üksikut tähte ka järgneva rea algusse; järelikult ei poolitata sääraseid sõnu, kui *i/sa*, *e/ma*, *o/nu*, *a/ga*, *vii/a*, *tuu/a*, *kau/a*, kuigi neid saab silbitada. Pikale vokaalile või diftongile järgnevat ühetähelist silpi pole soovitatav rea algusse viia: *rii/u-lil*, *lau/a-le*, *lai/a-del*, *hoi/a-me*. Küll aga võib üle kanda ühetähelise silbi, mis on lühikese vokaali järel: *muuse-u/mis* või *muuseu-mis*, *raadi-oga* või *raadio-ga*, *vaaku-umist* või *vaakuu-mist*. Liitsõna soovitatakse poolitada liitumiskohalt, eriti kui teistsugusel poolitamisel lugemisega raskusi tekib: *sinepi-iva* (mitte: *sine-piiva*), *kuuse-tukad* (mitte: *kuu-setukad*), *sarika-palgi* (mitte: *sari-kapalgi*). Muidugi ei saa veaks lugeda ka teistsugust poolitamist: *veoau/-tod*, *kir/-jutuslaud*, *vas/-tuvõtmatu*, *kaugekõ-ne* jts.

Niisuguste vene ja võõrpärisnimede puhul, mille liitsõnaline päritolu on ilmne, on soovitatav seda poolitamisel arvestada: *Volgo/grad*, *Neu/stadt*, *Kalinin/grad*.

SUUR JA VÄIKE ALGUSTÄHT.

Suure või **väikese algustähe** kasutamine oleneb kahest asja- 513
olust, nimelt sõna paigutusest lauses ja sõna tähendusest.

Suure algustähega kirjutatakse iga teksti esimene sõna, aga samuti esimene sõna lause algul pärast eelneva lause lõpul asetsevat punkti, mõttepunkte, küsi- või hüüumärki.

Erandlikult ei kirjutata suurtähte, kui lause algab mingi sõna-

osa, tähe või sümboliga: *-ja on tähtsamaid nimisõnaliiteid, -line liitub ainult vokaalile. **nimeline** kirjutatakse pärisnime osana väikese algustähega. **tud**-kesksõna on üks tegusõna põhivormidest. **r**-häälikut on lastel raske hääldada. **tm** tähistab tihumeetrit.*

Suure algustähega kirjutatakse ka esimene sõna pärast koolonit

1 otsese kõne või tsitaadi algul;
2 kui järgnevad (elliptilised) laused on esitatud tabelina;
3 kui järgnevad laused on esitatud grammatiliste näidetena.

514 Suurt ja väikest algustähte kasutatakse pärisnimedes ning nendetaolistes või neist lähtuvates käändsõnades peamiselt traditsiooni, osalt ka semantilise printsiibi järgi. Traditsioonipäraselt kirjutatakse näiteks ajalooliste sündmuste (*Esimene maailmasõda*), asutuste ja organisatsioonide (*Tartu Riiklik Ülikool, Riiklik Akadeemiline Meeskoor*), perioodiliste väljaannete („*Keel ja Kirjandus*"), teoste („*Koidu ajal*"), autasude (orden „*Ema au*"), kongresside, konverentside (*partei XXIII kongress*) jne. nimed. Selle kõrval leiab rakendamist ka semantiline printsiip isikunimede (*Kurg — kurg, Laine — laine*), kohanimede (*Nõmmel — nõmmel, Muhust — muhust*) jt. kirjutamisel.

Suur algustäht.

Isikute ja olendite nimed.

515 **Isikunimi** kirjutatakse suure algustähega. Kui see koosneb mitmest sõnast, kirjutatakse iga sõna suure algustähega, välja arvatud mõnedes võõrnimedes leiduvad abisõnad (*von, pan, van, de, da, le*): *Leida, Kalju, Särgava, Eduard Vilde, Aleksander Sergejevitš Puškin, Kim Ir Sen, Johann Wolfgang von Goethe, Rembrandt van Rijn.*

Suure algustähega kirjutatakse ka valitsejanimede omadussõnaline osa: *Karl Suur, Pippin Lühike, Jaroslav Tark.*

Kui isikunimena kasutatakse eesnime ja selle juurde kuuluvat iseloomustavat sõna, kirjutatakse mõlemad nime osad suure algustähega ja ühendatakse sidekriipsuga: *Kaval-Ants, Sauna-Madis, Kupja-Kaarel, Haige-Jakob, Torupilli-Juss, Pime-Kaarli, Lori-Leenu;*

kui aga eesnime juures tarvitatakse koha- või perekonnanime, siis sidekriipsu ei panda: *Virgu Andres, Oru Pearu, Võllamäe Päärn, Nõuni Jaak, Kuuse Mihkel, Jalaka Ants.*

Isikunimeks loetakse ka **varjunimi** e. pseudonüüm: *Mait Metsanurk* (E. Hubel), *Tiibuse Jaak* (A. Kitzberg), *Hugo Angervaks* (E. Päll), *Eessaare Aadu* (J. Anvelt).

Samuti kuuluvad isikunimede hulka **jumaluste** ja **mütoloogiliste isikute** nimed: *Taara, Jupiter, Apollo, Odüsseus, Kalevipoeg, Tuuslar, Sarvik.*

Ka isikunimelise esiosaga sõnaühendis kirjutatakse üldiselt nimi suure algustähega: *Linnè süsteem, Foucault' pendel, Bunseni põleti, Newtoni binoom, Volta element, Wassermanni reaktsioon, Graafi põieke, Raynoud' fenomen, Schaeferi meetod, Werlhofi tõbi, Hoffmanni tilgad, Saalomoni tarkus, Herkulese jõud.*

Erandiks sellest reeglist on **usundite, kalendrite** ja **loomatõugude** nimetused (vt. § 532, 533) ning isikunimed täiendsõnadena üldnimedes (vt. § 534).

Suurt algustähte kasutatakse ka isikunime tarvitamisel **metafoorina**, s. o. ülekantud tähenduses: ***Napoleonid** ühiskonna saatust ei otsusta. **Andresed** ja **Pearud** on nüüd uue kuju võtnud, **Kaval-Antsud** kadunud. **Beethoveneid** ja **Mozarteid** meil paraku ei leidu.*

Suure algustähega kirjutatakse ka **loomade** nimed: *Polla, Pänta, Ints, Miisu, Päitsik, Punik, Miira.*

Ainult üldnime tähenduse omandanud pärisnimed kirjutatakse väikese algustähega: *mats, tuhajuhan, frits, otu, krants, muri.*

Suure algustähega kirjutatakse mõnikord üldnimed, mida tarvitatakse personifikatsioonidena: *Armastus, Surm, Kodumaa, Elu.*

Kui isikute ja olendite nimed esinevad liitsõnades täiendsõnana, kirjutatakse nad suure algustähega ja eraldatakse põhiosast sidekriipsuga: *Peet-poiss, Andres-mees, Tiina-lapsuke, Pearu-taoline, Herkulese-sarnane.*

Kui perekonna- või eesnimesid on kaks, ühendatakse need sidekriipsuga või kirjutatakse lahku vastavalt päritolukeeles esinevale traditsioonile: *Hansen-Tammsaare, Ungern-Sternberg, Bestužev-Marlinski; Anne-Marie, Jean-Jaques*; aga: *Friedrich Reinhold, Karl August, Abai Kunanbajev, Nazim Hikmet.*

Kohanimed.

516 **Kohanimi** kirjutatakse suure algustähega. Kui see koosneb mitmest sõnast, kirjutatakse iga sõna suure algustähega, välja arvatud mõnedes võõrnimedes leiduvad abisõnad (*de, del* jm.): *Moskva, Peipsi, Uraalid, Volga, New York, Nižni Novgorod, Staraja Russa, Fernando de Noronha, San-Juan del Norte.* Kui kohanimi koosneb kahest nimest või kahest sõnast, millest esimene märgib asendit (ilmakaart vms.) või laadi (päris-, ülem-, alam-, lähis-, kaugjts.), teine kohta, siis ühendatakse mõlemad sõnad sidekriipsuga: *Kohtla-Järve, Kilingi-Nõmme, Põhja-Aafrika, Kesk-Euroopa, Väike-Aasia, Lähis-Ida, Ülem-Ginea, Päris-India.*

Märkus. Kui kaheosalise kohanime esikomponendid *suur* ja *väike* käänduvad, siis kirjutatakse nad lahku: *Suur Munamägi* (*Suurel Munamäel*), *Suur Belt* (*Suurest Beldist*), *Suur Katel, Väike Munamägi, Väike Belt.*

Kohanimede hulka kuuluvaks tuleb lugeda tänavate, käikude ja väljakute nimed; suure tähega kirjutatakse siin ainult pärisnimeline osa: *Kreutzwaldi tänav, Kadaka tee, Saia käik, Leningradi maantee, Võidu väljak, Raekoja plats.*

Kohanimede sekka arvatakse ka **taevakehade** nimed, mis kirjutatakse selsamal põhimõttel: *Jupiter, Neptuun, Andromeeda* (tähtkuju, ka udukogu), *Siirius, Suur Vanker, Kassiopeia, Päike, Kuu, Maa.*

Soovitatakse ka murrakute ja etnograafiliste esemete nimetustes kirjutada kohanimi suure algustähega: *Kihnu murrak, Kodavere murrak, Muhu seelik, Pühalepa tanu.* (14, 145)

Märkus. Kui aga vastav nähtus esineb laiemal alal, siis tuleb kasutada väikest algustähte: *võru murre, mulgi vammus, saaremaa rahvarõivad.*

Asutuste nimed.

517 **Asutuste ametlikes nimedes** kirjutatakse kõik sõnad suure algustähega (välja arvatud abisõnad, omadussõna *nimeline*, keskssõnad *asuv* ja *omav* ning sõnalühend *nr.*).

Vaadeldavad nimed võime jagada järgmistesse rühmadesse.

Riiklikud ja nõukogude asutused.

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Ülemnõukogu Presiidium, Eesti NSV

Kultuuriministeerium, Tallinna Linna Mererajooni Töörahva Saadikute Nõukogu, Harju Rajooni Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee, Tallinna Linna Keskrajooni TSN Täitevkomitee Kaubandusosakond [1], *Ülemaailmse Demokraatliku Noorsoo Föderatsiooni Täitevkomitee, Kalinini Rajooni Remondi- ja Ehitusvalitsus.*

Õppe- ja teaduslikud asutused.

Tartu Riiklik Ülikool, Võru 2. Keskkool, Kuusalu 8-klassiline Kool, Laasiku Algkool [2], *Maakutsekool nr. 26, Klementi-nim. Erikutsekool, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, EKP Keskkomitee juures asuv Partei Ajaloo Instituut, Eesti NSV TA Küberneetika Instituut, Eesti Vabariiklik Teaduslik-Tehniliste Ühingute Nõukogu.*

Teatrid, raamatukogud, muuseumid, arhiivid.

V. Kingissepa nim. Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater, Riiklik Vene Draamateater, Riiklik Nukuteater; Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Eesti NSV Riiklik Raamatukogu, Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv, Balti Mere Punalipulise Laevastiku Muuseum, Teatri- ja Muusikamuuseum, Volgogradi Kaitse Muuseum.

Kehakultuuri- ja spordiasutused.

Vabariiklik Spordiklubi, ENSV Spordiühingute ja -organisatsioonide Liidu Nõukogu, Vabariiklik Ratsaspordi Kool, Vabariiklik Maleklubi, Tallinna Riiklik Hipodroom, Tallinna Noorsoo Spordikool, Tallinna Mererajooni Laste Spordikool, VSÜ „Kalevi" Kesknõukogu, ALMAVÜ Eesti Vabariiklik Komitee, Vabariiklik Laste Turismi-Ekskursiooni Jaam.

Tervishoiuasutused, haiglad.

Nõmme Polikliinik, Vabariiklik Sanitaar-Epidemioloogiline Jaam, Tallinna Vabariikliku Haigla Polikliinik, Tallinna II Sünnitusmaja, Tallinna Harjumäe Haigla, Raudtee Lastehaigla, Tallinna Linna Traumatoloogiline Punkt.

---

[1] Täitevkomiteede osakondi võib ka väikese algustähega kirjutada, kui neid ei kasutata ametliku nimena.

[2] Õige on ka: *Võru 2. keskkool, Kuusalu 8-klassiline kool, Laasiku algkool* jne., kui nime ametlikku kuju ei rõhutata.

Valitsused, baasid, bürood.

Metsa-, Puidu- ja Paberitööstuse Valitsus, Kaubastute Valitsus, EV Jalatsite Hulgikaubanduse Baas, „Eesti Põllumajandustehnika" Vabariiklik Baas, TTV Konstrueerimis-Tehnoloogia Büroo.

Klubid ja majad.

Laevastiku Ohvitseride Maja, Haridus- ja Teadusala Töötajate Maja, Tallinna Ehitajate Klubi, Tombi-nim. Kultuuripalee.

Muud asutused.

Tallinna Ilmajaam, Eesti NSV Telegraafiagentuur, Eesti Vabariiklik Rahukaitse Komitee, Eesti Mustakirju Karja Riiklik Tõulava, Kurtna Haude- ja Linnukasvatuse Jaam.

Ettevõtete ja organisatsioonide nimed.

518 **Ettevõtete ja organisatsioonide nimed** võime jaotada kolme liiki nii oma sisult kui ka kirjutusviisilt:

1 nimed, mis väljendavad ettevõtte või organisatsiooni iseloomu: *Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Kombinaat, Maardu Keemiakombinaat, M. I. Kalinini nimeline Tallinna Elavhõbealaldite Tehas, Tallinna Kaubamaja; Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing, V. Kingissepa nimeline Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater, Üldlaulupeo Peakomisjon, Moskva M. Gorki nim. Filmistuudio; Tervishoiutöötajate Ametiühing, Ehituse ja Ehitusmaterjalide Tööstuse Tööliste Ametiühingu Vabariiklik Komitee, ÜAÜKN Mere- ja Jõelaevastiku Tööliste A/Ü Eesti Basseini Komitee;*

2 erinimed, mis ettevõtte või organisatsiooni iseloomu ei väljenda; tekstis pannakse need jutumärkidesse; nende juures olevat (ettevõtet või organisatsiooni) iseloomustavat sõna (sõnu) ei saa pidada nime osaks, sest seda võime soovi korral varieerida: *raadiotehas „**Punane Ret**" ~ tehas „**Punane Ret**" ~ vabrik „**Punane Ret**"; individuaalõmbluse vabrik „**Lembitu**" ~ õmblusvabrik „**Lembitu**"; trust „**Eesti Põlevkivi**", keemiatehas „**Pioneer**", riidevabrik „**Keila**", tekstiilikäitis „**Punane Koit**".*
Sellesse liiki kuuluvad ka laevade, võõrastemajade, kinode, kaupluste nimed: *laev „**Gruusia**", baaslaev „**Eduard Vilde**",*

*hotell „**Tallinn**“, kino „**Kosmos**“, kauplus „**Merivälja**“, valmisriiete kauplus „**Mood**“;*

3 nimed, mis koosnevad ettevõtte või organisatsiooni iseloomu väljendavatest sõnadest ja erinimest; sel juhul mõlemas nime osas kirjutatakse sõnad suure algustähega (välja arvatud abi- ja abistavad sõnad) ja erinimi pannakse jutumärkidesse: *Eesti NSV **Riiklik Akadeemiline Ooperi- ja Balletiteater** „**Estonia**“, Eesti NSV **Ametiühingute Vabatahtlik Spordiühing** „**Kalev**“ (VSÜ „Kalev“), **Riiklik Projekteerimise Instituut** „**Eesti Põllumajandusprojekt**“, **Remondi- ja Mehhaanikatehas** „**Progress**“, **Puuvillakombinaat** „**Balti Manufaktuur**“, **Jalanõude ja Kummivabrik** „**Põhjala**“, **Teeninduskombinaat** „**Ühendus**“.*

Kui asutuse või organisatsiooni nimi on pikk, tarvitatakse sel puhul **519**

1 sõnalühendit: ***EKP**, **ENSV TA**, **ETKVL**, **ÜAÜKN**;*

2 nime lühendatud kuju: ***Kommunistlik Partei** (= Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei), **Kommunistlik Noorsooühing** (= Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing), **Ministrite Nõukogu** (= Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu või Eesti NSV Ministrite Nõukogu), **Haridusministeerium** (= Eesti NSV Haridusministeerium), **Tallinna Autoinspektsioon** (= Tallinna Linna Miilitsavalitsuse Autoinspektsioon), **Tallinna Autokaubaveo Valitsus** (= Vabariikliku Autotranspordi Trusti Tallinna Autokaubaveo Valitsus);*

3 sõnalühendeid ainult osast nimesse kuuluvaist sõnadest. Et viimane moodus võimaldab nime koosseisu täpselt väljendada, kasutatakse eriti seda viimasel ajal rohkesti: ***NLKP** Keskkomitee, **EKP** Tallinna Linnakomitee, **ETKVL** Aianduskombinaat, **ENSV TA** Keemia Instituut.*

Mainitud nimelühendeis, mis asendavad nime täpset kuju, kirjutatakse iga sõna suure algustähega, sõnalühendeis kõik suurtähed.

Kui asutuse või organisatsiooni lühendatud nimetust ei tarvitata **520** ametliku nimena, siis kirjutatakse sellesse kuuluvad sõnad väikese algustähega, välja arvatud koha- ja isikunimed: ***pedagoogiline instituut*** (vrd. *Tallinna **Pedagoogiline Instituut*** või *E. **Vilde** nimeline Tallinna **Pedagoogiline Instituut***), ***Tallinna 20. keskkool*** (vrd. *V. **Kingissepa** nim. **Tallinna 20. Keskkool***), ***Põltsamaa autobaas*** (vrd. *Põltsamaa **Autotranspordibaas** nr. 5*).

Kui mitmesõnalisest pärisnimest on võetud ainult üks või paar sõna, millel pärisnime tähendus puudub, siis kirjutatakse see, resp. need väikese algustähega: ***partei*** (vrd. *Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei*), ***ülikool*** (vrd. *Tartu Riiklik Ülikool*), ***alumiiniumivabrik*** (vrd. *Tartu Alumiiniumivabrik*), ***ametiühingute nõukogu***.

521 Suuremate allasutuste või osakondade nimetused kirjutatakse suure, teised väikese algustähega: *Harju Rajooni TSN TK Sotsiaalkindlustuse Osakond, Eesti NSV TA Ajaloo Instituut*;

aga: *Pedagoogika Uurimise Instituudi algõpetuse sektor, Tallinna Pedagoogilise Instituudi pedagoogika ja algõpetuse metoodika teaduskond, TRÜ vene keele kateeder.*

522 **Kolhooside** ja **sovhooside nimede** eraldi käsitlemist õigustab see, et neil on kaks tähendust: ühelt poolt märgivad nad ettevõtet, organisatsiooni, teiselt poolt aga kohta. Sellele vastavalt on nende kirjutamises nii ühtesid kui teisi elemente.

1 Kolhooside ja sovhooside erinimed pannakse jutumärkidesse ja iga sõna kirjutatakse suure algustähega, välja arvatud abisõna: *„**Rahva Võidu**“ kolhoos, „**Punalipu**“ kolhoos, „**Sirbi ja Vasara**“ kolhoos, kolhoosid „**Tee Kommunismile**“ ja „**Uus Elu**“, „**Raku**“ sovhoos, „**1. Mai**“ kolhoos.*

2 Kui nimes leidub kolhoosi või sovhoosi asukohta märkiv kohanimi, siis kirjutatakse ainult kohanimeline osa suurtähega ja jutumärke ei tarvitata: *Saue sovhoos, Põdrangu sovhoos, Viimsi kolhoos, Järvakandi kolhoos.*

3 Kolhoosi- ja sovhoosinimedes, mis sisaldavad sõna ***nimeline***, kirjutatakse ainult isiku või sündmuse nimi suure algustähega; sidekriipsu tarvitatakse vastavalt omadussõna kokkukirjutamise reegleile: *Mitšurini-nimeline kolhoos, Koidula-nimeline kolhoos, E. Vilde nimeline kolhoos, J. Lauristini nimeline kolhoos.*

Kui kolhoosi nimi algab numbriga, siis kirjutatakse järgnev sõna suure algustähega: *21. Juuni nimeline kolhoos, 9. Mai nimeline kolhoos.*

Riikide nimed.

Riikide nimedel on kaks tähendust: ühelt poolt märgivad nad territooriumi, teiselt poolt riiklikku organisatsiooni. Nende kirjutusviis sarnaneb aga asutuste nimede omaga, s. t. kõik riiginimesse kuuluvad sõnad on suure algustähega: *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit, Läti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Saksa Demokraatlik Vabariik, Mongoolia Rahvavabariik, Afganistani Kuningriik, Etioopia Keisririik, Luksemburgi Suurhertsogiriik.* **523**

Suure algustähega kirjutatakse ka riigi nimi lühendatud kujul: *Nõukogude Leedu, Rahva-Poola, Vana-Kreeka.*

Ajalooliste sündmuste nimetused.

Ajalooliste sündmuste nimetuses kirjutatakse pärisnimeline osa suure, liiki näitav sõna aga väikese algustähega: *Trooja sõda, Peipsi jäälahing, Borodino lahing, Uusikaupunki rahu, Krimmi konverents, Jüriöö ülestõus, Laste ristisõda, Verine pühapäev, Teine maailmasõda.* **524**

Erandiks on *Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon* (ka *Suur Oktoober*), *Suur Isamaasõda* ja *Pariisi Kommuun*, milles iga sõna kirjutatakse suure algustähega.

Perioodiliste väljaannete nimed.

Perioodiliste väljaannete, s. o. ajalehtede, seinalehtede, ajakirjade, perioodiliselt ilmuvate teoste nimedes kirjutatakse iga sõna suure algustähega, välja arvatud abisõnad. Tekstis pannakse mainitud nimed jutumärkidesse. **525**

Ajalehed: *„Rahva Hääl“, „Spordileht“, „Säde“, „Sirp ja Vasar“, „Raadioleht“, „Nõukogude Õpetaja“, „Televisioon“, „Kodumaa“, „Leninlik Lipp“, „Pärnu Kommunist“.*

Seinalehed: *„Võitlev Sõna“, „Tungal“, „Noor Pedagoog“.*

Ajakirjad: *„Eesti Kommunist“, „Küsimused ja Vastused“, „Keel ja Kirjandus“, „Kultuur ja Elu“, „Looming“, „Tehnika ja Tootmine“, „Abiks Agitaatorile“, „Täheke“, „Eesti Loodus“, „Nõukogude Eesti Tervishoid“, raadioajakiri „Perekond ja Kodu“.*

Perioodiliselt ilmuvad teosed: *„„Loomingu" Raamatukogu"*. (Vt. § 389.)

Siia kuuluvad ka õpilasalbumid: *„Sulesepad"*, *„Tipa-Tapa"*, *„Oma Sulega"*, *„Meie Elu"*.

Teoste nimed.

526 **Teoste**, s. t. raamatute, artiklite (ka ajalehesõnumite), kunstiteoste (helitööde, maalide jts.), filmide, rahvatantsude ja mängude, seaduste ja määruste nimedes kirjutatakse ainult esimene sõna suure algustähega (v. a. pärisnimed); tekstis pannakse mainitud nimed jutumärkidesse.

Raamatud: *„Tervishoiu käsiraamat"*, *„Eesti NSV ajalugu"*, *„„Kalevipoeg" kunstis"*, *„Tõde ja õigus"* (romaan), *„Tabamata ime"* (näidend), *„Seitsme küla teedel"* (jutustus), *„Minu esimesed „triibulised""* (novell).

Artiklid: *„Mihhail Lomonossov vene keeleteaduse rajajana"*, *„Pidupäevad lähenevad"*, *„Nõukogude Eesti preemiate komisjonis kirjanduse ja kunsti alal"* (sõnum).

Kunstiteosed: *„Tormide rand"* (ooper), *„Külvi eel"* (maal), *„Merehelinate kuulaja"* (skulptuur).

Filmid: *„Tublid loomad"*, *„Ott kosmoses"*.

Rahvatantsud ja mängud: *„Linakitkumine"*, *„Rahvaste pall"*.

Seadused ja määrused: *„Eesti NSV tsiviilprotsessi koodeks"*, *„Käibemaksu põhimäärus"*. (Vt. ka § 389.)

Kultuurtaimede sordinimed.

527 **Kultuurtaimede sordinimedes** kirjutatakse esimene sõna suure algustähega ja nimi pannakse jutumärkidesse või ülakomade vahele: *„Paide taliõun"* või *'Paide taliõun'*, *„Valge klaarõun"*, *„Oktoobri võipirn"*, *„Liivi roheline võipirn"*, *„Tartu punane ploom"*, *„Nõmme liivakirss"*, *„Likööripihlakas"*, *„Saraatovi maasikas"*, *„Nõukogude vaarikas"*, mustsõstar *„Mitšurini mälestus"*, valgesõstar *„Inglise valge"*, karusmari *„Punane võidumari"*, kartul *„Jõgeva kollane"*.[1]

[1] Aga: *sõin ühe antoonovka, paide taliõuna* — vilja tähenduses võib väikest algustähte tarvitada.

Tööstustoodete nimed.

Tööstustoodete nimedes kirjutatakse esimene sõna suure 528
algustähega ja kogu nimi pannakse jutumärkidesse. Nimesse ei kuulu juures olev toote liiki märkiv sõna: *kosmoselaev* ***„Voshod I"***, *auto* ***„Zaporožets"***, *traktor* ***„Universaal"***, *mootorratas* ***„Jawa"***, *motoroller* ***„Vjatka"***, *pesupesemismasin* ***„Riga-8"***, *tolmuimeja* ***„Raketa"***, *elektronarvuti* ***„Uraal-4"***, *televiisor* ***„Temp"***, *fotoaparaat* ***„Start"***, *raadiovastuvõtja* ***„Latvija"***.

Autasude nimetused.

Autasude, s. t. ordenite, medalite ja preemiate nimetustes 529
kirjutatakse ainult esimene sõna suure algustähega. Kui sõna *orden* või *medal* on nime **ees**, siis pannakse nimi jutumärkidesse: *orden* ***„Ema au"***, *medal* ***„Eeskujuliku töö eest"***; kui autasu liiki märkiv sõna on nime **järel**, siis jutumärke ei panda: ***Lenini*** *orden*, ***Tööpunalipu*** *orden*, ***Georgi*** *rist*, ***Lenini*** *preemia*, ***Nobeli*** *auhind*.

Viisakussõnad.

Kellegi poole pöördumisel kirjutatakse sõnad *Sina* ja *Teie* suure 530
algustähega. Pole aga põhjust ei ametlikes avaldustes ega isiklikus kirjas kirjutada suure algustähega ametinimetust *minister*, *rektor*, *direktor*, *juhataja*, *esimees*, *dekaan* jts. (14, 152)

Väike algustäht.

On olemas rida sõnu, mis on lähedased pärisnimedele või neist 531
tuletatud, kuid ei loeta pärisnimedeks ja kirjutatakse seepärast **väikese algustähega**. Need on järgmised.

1 **Kuude, nädalapäevade, tähtpäevade ning pühade nimetused:** *jaanuar*, *juulikuu*, *heinakuu*; *esmaspäev*, *reede*, *pühapäev*; *rahvusvaheline naistepäev*, *kaevurite päev*, *õpetajate päev*, *lennuväe päev*, *oktoobripühad*, *uusaasta*, *võidupüha*, *maipühad*.

2 **Kongresside, konverentside, pleenumite, pidustuste, spordipidude** (olümpiaadide, spartakiaadide), **näituste ja kokkutulekute nimetused:** *partei XXIII kongress*, *EKP X kongress*,

VIII ülevenemaaline nõukogude kongress, ülemaailmne rahupooldajate kongress; partei aprillikonverents, matemaatikaõpetajate konverents; NLKP Keskkomitee märtsipleenum; XVII üldlaulupidu, XVII olümpiamängud, ülemaailmne noorsoo ja üliõpilaste festival, koolinoorte spartakiaad, Leipzigi kevadmess, üleliiduline rahvamajandusnäitus, tööjõureservlaste vabariiklik kokkutulek.

3 **Ameti- ja aunimed ning teaduslikud kraadid:** *minister, rektor, marssal, kindral, professor, dotsent, teaduste kandidaat, doktor, filoloogiakandidaat, matemaatikadoktor, sotsialistliku töö kangelane.*

4 **Peotantsude nimetused**: *valss, polka, masurka, polonees, padespann, padekaater, reinlender, tango, fokstrott, rumba, tvist.*

5 **Teadus-, kirjandus- ja kunstivoolude ning vastavate isikute nimetused**: *sotsialism, realism, naturalism, sotsialistlik realism, impressionism, futurism, sürrealism, eksistentsialism; sotsialist, realist, naturalist, impressionist, futurist, sürrealist, eksistentsialist.*

6 **Kalendrite, usundite ja usundilisi dogmasid sisaldavate raamatute nimetused**: *gregooriuse kalender, juuliuse kalender; buda usk, muhamedi usk, luteri usk, budism, katoliku kirik; talmud, katekismus* (vt. ka § 389).

7 Asutuse, organisatsiooni, käitise vms. koosseisu kuuluvat **väiksemat üksust tähistav nimetus**, nagu komisjon, ring, kateeder, sektor: *1. mai pidustuste ettevalmistamise komisjon, noorte naturalistide ring, kujutava kunsti ring, võõrkeelte kateeder, murdeuurimise sektor.*

8 Mitmesõnalisest pärisnimest võetud sõna või sõnad, mida tarvitatakse **üldnimena**: *partei, noorsooühing, ülemnõukogu presiidium, ülikool, polütehniline instituut, pedagoogiline instituut, kunstiinstituut, akadeemia, konservatoorium, taksopark.*

9 Käitise, ettevõtte, kolhoosi jms. **liiginimetus** seoses jutumärkides oleva erinimega: *trikootööstus „Marat", naha- ja jalatsikombinaat „Kommunaar", trükikoda „Punane Täht", raamatukauplus „Areng", toidubaar „Central", tehas „Eesti Kaabel", kolhoos „Oktoobri Võit".*

10 **Loomatõugude nimetused**: *kostromaa veis, šveitsi lammas, tori hobune, hollandi-friisi kari, jorkširi siga, angli pull, leghorni kana, pekingi part, inglise buldog, koloraado mardikas, atlandi heeringas, peipsi tint.*

11 Pärisnimedest moodustatud **üldnimed** ja **omadussõnad**: *itaallane, portugallane, poolakas, usbekk, kasahh, tšehh, slovakk, lesgiin; dünamolane, kalevlane, estoonlane; maniilovlus, mitšuurinlane, nahhiimovlane, kiirovlane, mahnoolane, zaporoožlased, baironism, oneeginlik, googollik, reepinlik, pearulik.*

12 **Isikunimed iseseisvate üldnimedena**, s. t. esemele või nähtusele antud leiutaja, esimese kasutaja vms. nimi: *amper* (Ampère), *brauning* (Browning), *boikott* (Boycott), *hermafrodiit* (Hermaphrodites), *ford* (Ford), *gobelään* (Gobelin), *herts* (Hertz), *kulon* (Coulomb), *kröösus* (Kroisos), *maksvell* (Maxwell) = magnetivoomõõtühik, *metseen* (Maecenas), *žilett* (Gillette), *žoržett* (Georgette), *meduus* (Medusa) = mütol. naiskoletis, *megäär* (Megaira), *messaliina* (Messalina).

13 **Isikunimed täiendsõnadena üldnimedes**: *bergmanntoru, diiselmootor, martäänahi; aadamaülikond, jaaniuss; morsetelegraaf, röntgenikiired.*

14 **Pärisnimelised omadussõnad** rahvuste, keelte, esemete ja nähtuste päritolu märkimiseks: *vene rahvas, läti keel, tartu murre, prantsuse kirjandus, itaalia kunst, kreeka filosoof, islandi kalur, hispaania konkistadoor, soome kelk, türgi diivan, hiina tee, vene tants, kölni vesi, bordoo vedelik, viini vorst, mulgi kapsad, paabeli segadus.*

15 Väikese algustähega kirjutatakse sääraste väga tihti esinevate asutuste ja ettevõtete üldnimeline osa, nagu raudteejaamad, külanõukogud, raamatukogud, sidekontorid, rahvamajad, sovhoosid, kolhoosid, metskonnad, maaparandusjaamad, katsebaasid, rahvakohtud: *Rakke raudteejaam, Piiri külanõukogu, Pilistvere raamatukogu, Muhu sidekontor, Kabala rahvamaja, Päinurme sovhoos, Rannu kolhoos, Vääna metskond, Polli katsebaas, Tallinna Mererajooni rahvakohus.*

Mitte-eestikeelsete telegraafiagentuuride nimede juures kirjutame sõna ***agentuur*** kui mitte nimesse kuuluva väikese tähega: *Reuteri agentuur, United Pressi agentuur.*

Kord suur, kord väike algustäht.

532 **Kohanimi ühe ja sama põhisõna täiendina** kirjutatakse kord suure, kord väikese algustähega. See oleneb väljendatavast mõistest: *Eesti ajalehed*, s. o. Eesti NSV-s ilmunud ajalehed (ka venekeelsed), *eesti ajalehed*, s. o. eestikeelsed ajalehed; *Läti töölised* — Läti NSV-st pärinevad töölised, *läti töölised* — lätlased; *Eesti kolhoosid* — Eesti NSV-s asuvad kolhoosid, *eesti kolhoosid* — eestlaste kolhoosid (näit. ka Kaukaasias, Krimmis jm.); *Nõukogude kaubandus* — Nõukogudemaa kaubandus, näit. välisriikidega, *nõukogude kaubandus* — nõukogulik kaubandus; *Nõukogude õpetaja* — Nõukogudemaalt pärinev õpetaja, *nõukogude õpetaja*; *Prantsuse kirjanik* — Prantsusmaalt pärinev kirjanik, *prantsuse kirjanik* — prantslane-kirjanik.

Üldse võime nentida, et kui on tegemist territooriumi, maa, riigi nimega, kasutatakse **suurt algustähte**; kui aga sõna väljendab rahvast, keelt, kirjandust, kunsti, ühiskondliku elu vormi vms., pruugitakse **väikest algustähte**. Näit.

Inglise peaminister, Prantsuse saadik, Itaalia linnad, Austria pealinn, Hollandi asumaa, Šveitsi kuurort, Portugali valitsus, Ungari konsul, Vene tsaar, Aafrika rahvad, Saksa okupatsioon, Rumeenia nafta, Rootsi kuningas, Norra territoorium.

Aga: *inglise traditsioonid, prantsuse kirjandus, itaalia renessanss, austria muusika, hollandi juust, portugali keel, ungari tšaardaš, vene ballett, aafrika elevant, saksa filosoofia, rootsi teras, norra heeringad.*

533 Eriti tuleb seda tähele panna sõna *Nõukogude — nõukogude* tarvitamisel:

***Nõukogude** laevad, sõjalaevastik, kaubalaevastik, lennuk, lennuväg, peaminister, saadik, konsul, esindaja, riigimees, diplomaatia, kodanik, raha, raadio, kaup, rubla, nafta, rahvad, kuurordid*;

***nõukogude** kord, võim, inimene, noor, rahvas, kunst, kirjandus, kultuur, patriotism, kool, moraal, vabariik.*

SÕNALÜHENDID.

Sõnade lühendamise põhimõtted.

Kirjas, eriti teaduslikes ja populaarteaduslikes teostes, tarvitatakse 534
rohkesti **sõnalühendeid.** See säästab ruumi ja aega. Teaduse ja tehnika üha laiema levikuga tõuseb ka sõnalühendite osatähtsus.

Sõnade lühendamisel lähtutakse teatavaist põhimõtteist, mida peame tundma, kuigi tuleb möönda, et ühe sõna lühendamiseks on mõnikord mitu võimalust või et üks ja sama lühend tähendab mitut sõna.

1 Lühendina kasutatakse **sõna esimest tähte** (tähtlühend). Sääraseid 535
lühendeid esineb kõige rohkem; neid tarvitatakse nii liht- kui ka liitsõnadest, üld- ja pärisnimedest, käänd-, pöörd- ja abisõnadest. Säherdune tähtlühend võib olla väike- või suurtäheline, punktiga või ilma. Liitsõnade või mitme kõrvuti oleva lihtsõna lühendamisel saame väike- või suurtäheliste tähtlühendite rühmad.

a. — aasta, aastal
a — aar
A — amper
a.-ü., *a/ü.* — ametiühing
e. — ehk
E. V. — Eduard Vilde
jne. — ja nõnda edasi
k. — keel, kell, korter, küla
l. — loe
l — liiter
NSVL — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
n.-ö. — nõnda-öelda
p. l. — pärast lõunat
r — raadius
u. — umbes
v. — või
V — volt
õ. — õhtul

Tähtlühendiks tuleb arvata ka sõna algusest võetud konsonantühendit: *Fr.* — Friedrich, Friedebert, *Kr* — krüptoon (element), *tr.* — trükk, *pl.* — pluural, plats, *sts.* — stseen.

2 Lühendina kasutatakse **tähti sõna algusest kuni teise või kol-** 536
manda silbi täishäälikuni (silplühend).

aadr. — aadress
dir. — direktor
kand. — kandidaat
kod. — kodanik
kop. — kopikas
lüh. — lühendatult, lühend

min. — minut
näit. — näiteks
prof. — professor
raj. — rajoon
surn. — surnud
sünd. — sündinud
tel. — telefon
täh. — tähendab
õp. — õpetaja
õpil. — õpilane
üliõpil. — üliõpilane

537 3 Lühend moodustatakse sõna **kaashäälikuist** (konsonantlühend): (14, 129 —131)

dr. — doktor
jsk. — jaoskond
kd. — köide
krt. — korter
nr. — number
rbl. — rubla
stj. — saatja
tn. — tänav
vrd. — võrdle
vt. — vaata

538 Nagu märgitud, võib ühe ja sama sõna lühendamisel eri printsiipidest lähtudes saada erinevad lühendid:

tänav { ***t.*** — tähtlühend; ***tän.*** — silplühend; ***tn.*** — konsonantlühend }

Samasugused lühendid on ***kl.***, ***k.*** = kell, ***t.***, ***tr.*** = tütar, ***pt.***, ***ptk.*** = peatükk. Teiselt poolt võib ühel ja samal lühendil olla eri tähendus:

t. — tund, tänav, tütar;
p. — poeg, punkt, päev;
k. — keel, kell, korter, küla;
C — 100 (centum), t° Celsiuse järgi, süsiniku (*carboneum*) keemiline märk, kulon (ampersekund, elektrihulga ühik), do (noot);
N — põhi (Nord), lämmastiku (*nitrogenium*) keemiline märk;
P — fosfori (*phosphorus*) keemiline märk, tasa (*piano*).

539 Ühes ja samas sõnalühendis võib olla rakendatud lühendamise eri printsiipe:

mnt. — maantee (konsonantlühend, tähtlühend)
s.-ag. — sideagentuur (tähtlühend, silplühend)
s.-jsk. — sidejaoskond (tähtlühend, konsonantlühend)
TPedI — Tallinna Pedagoogiline Instituut (tähtlühend, silplühend, tähtlühend).

Tuleb hoiduda kindlakskujunenud lühendite varieerimisest: ***lp.*** — lugupeetav (mitte: *lgp.*), ***lk.*** — lehekülg (mitte: *lhk.*), ***nr.*** — number (mitte: $N^{0}_{=}$), ***sm.*** — seltsimees (mitte: *sms.*).

Liitsõnade lühendamine.

Liitsõnu lühendatakse tavaliselt tähtlühendi põhimõttel: igast liitsõna osast võetakse esimene täht; kui põhisõna algab vokaaliga, siis pannakse selle ette side- või kaldkriips: **540**

a.-ü. või ***a/ü.*** — ametiühing
nn. — nõndanimetatud
pk. — postkast
rtj. — raudteejaam
sm. — seltsimees
õ.-a. või ***õ/a.*** — õppeaasta

Harvem tarvitatakse liitsõnade lühendamisel mitut printsiipi korraga:

mnt. — maantee
pst. — puiestee
ptk. — peatükk
s.-jsk. — sidejaoskond

Pärisnimede lühendamine.

Pärisnimesid lühendatakse kõige sagedamini tähtlühendite abil. Kui aga tähtlühendist ei piisa, kasutatakse ka teisi lühendamisviise. **541**

Isikunimede lühendamisel kasutatakse tavaliselt eesnime esimest tähte koos perekonnanimega — viimane peab olema järelasendis. Vajaduse ja sobivuse korral tarvitatakse ka perekonnanime eestähte lühendina. Kui selgus nõuab, siis pruugitakse silp- või konsonantlühendit:

August Jakobson — A. Jakobson — A. J.
Lev Tolstoi — L. Tolstoi — L. T.
Anton Hansen-Tammsaare — A. H. Tammsaare — A. H. T. — Tms.

Riikide, asutuste ja organisatsioonide nimede lühendamisel kasutatakse suurtähelist lühendit, s. o. nime koostises olevate sõnade algustähti, välja arvatud abisõnad ja abistavad sõnad. Selguse nõudel tarvitatakse ka liitsõna põhisõna algustähte.

ENSV — Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
VDV — Vietnami Demokraatlik Vabariik
ÜAÜKN — Üleliiduline Ametiühingute Kesknõukogu
ELKNÜ — Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
ETKVL — Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklik Liit
ETA — Eesti Telegraafiagentuur

Suurema selguse saab säherdune lühend siis, kui selle juures mõni sõna jäetakse lühendamata:

Läti NSV, Leedu NSV, RAT „Estonia", Mongoolia RRP (Rahvarevolutsioonilise Partei) *Keskkomitee.*

542 Parema loetavuse pärast kirjutatakse nime eri komponentide tähtlühendid rühmiti:

ÜDNF TK — Ülemaailmse Demokraatliku Noorsoo Föderatsiooni Täitevkomitee;
ENSV MN — Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu;
ENSV TA KKI — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Rahvusvahelised lühendid ja sümbolid.

543 **Rahvusvahelised lühendid ja sümbolid** tähistavad peamiselt keemilisi elemente, matemaatilisi ning füüsikalisi mõisteid ja ilmakaari:

Al — alumiinium
Ag — hõbe (argentum)
Au — kuld (aurum)
H — vesinik (hydrogenium)
N — lämmastik (nitrogenium)
O — hapnik (oxygenium)
P — fosfor (phosphorus)
S — väävel (sulphur)
H_2SO_4 — väävelhape
NaCl — keedusool

log — logaritm
r — raadius
sin — siinus
tan — tangens
lim — liimes
cal — kalor
kW — kilovatt
C — kulon; Celsius
V — volt

S — lõuna (Süd)
W — lääs (West)
N — põhi (Nord)
O — ida (Ost)
SO — kagu (Süd-Ost)
NO — kirre (Nord-Ost)
SW — edel (Süd-West)
NW — loe (Nord-West)

Sellesse rubriiki kuuluvad ka **meetermõõdustiku lühendid**, millest suur osa on rahvusvaheliselt tarvitusel. Lihtsõna puhul on siin sõnalühendiks esimene täht, liitsõna puhul iga sõna esimene täht.

m — meeter
km — kilomeeter
cm e. *sm* — sentimeeter
mm — millimeeter
dm — detsimeeter (10 *cm*)
Dm — dekameeter (10 *m*)
m^2 — ruutmeeter
m^3 — kuupmeeter
rm — ruumimeeter
tm — tihumeeter
g — gramm
kg — kilogramm
ts — tsentner (100 *kg*)
t — tonn (1000 *kg*)
a — aar (100 m^2)
ha — hektar (10000 m^2)
l — liiter (1000 cm^3)
Dl — dekaliiter (10 *l*)
dl — detsiliiter (0,1 *l*)
ml — milliliiter (0,001 *l*)

Teisi rahvusvahelisi lühendeid:

ca — umbes (*circa*)
NB! — pane tähele! (*nota bene!*)
SOS — päästke meie hinged! (*Save our souls!*)
P. S. — postskriptum, järelkiri kirja lõpus (*post scriptum*).

Punkti tarvitamine sõnalühendeis.

Ilma punktita kirjutatakse rahvusvahelised lühendid ja **544**
sümbolid, s. o. keemilisi elemente, matemaatilisi ja füüsikalisi mõisteid, ilmakaari ja meetermõõdustikku märkivad, samuti riikide, asutuste ja organisatsioonide suurtähelised sõnalühendid. Kõigil teistel juhtudel kasutatakse sõnalühendi lõpus **punkti**.

Kui liitsõnade lühendamisel tarvitatakse lühendina täiend- ja põhisõna alguskonsonante, siis pannakse **punkt** ainult lühendi lõppu: *nn.* — nõndanimetatud, *lk.* — lehekülg, *kt.* — kohusetäitja, *lp.* — lugupeetav.

Kui liitsõnade lühendamisel kasutatakse sõnalühendina täiend- või põhisõna algusvokaale või -silpe, siis pannakse iga tähe või silbi järele **punkt** ja need ühendatakse omavahel sidekriipsuga. Kui sidekriipsu asemel tarvitatakse kaldkriipsu, siis lühendi esimese osa järele punkti ei panda.[1] Näit. *a.-ü.* või *a/ü.* — ametiühing, *õ.-a.*, *õ/a.* — õppeaastal, *s.-ag.* — sideagentuur, *kaub.-org.* — kaubandus-organisatsioon.

Mitme kõrvuti oleva sõna (sõnaühendi) lühendid kirjutatakse kokku siis, kui tekkiva täheühendiga ei või eesti keeles alata ükski sõna. Sel puhul pannakse punkt ainult lühendi lõppu:

jne. — ja nõnda edasi
jpt. — ja paljud teised
jmt. — ja mitmed teised
jj. — ja järgmised
nn. — nõndanimetatud
vms. — või muud sellesarnased

Mitme kõrvuti oleva sõna lühendid kirjutatakse lahku, kui tekkiva täheühendiga võib eesti keeles alata mõni sõna. Sel juhtumil pannakse punkt iga sõna lühendi järele:

e. l. — enne lõunat (vrd. *el.* — elanik, elekter)
p. l. — pärast lõunat (vrd. *pl.* — pluural, plaan jt.)
e. m. a. — enne meie ajaarvamist
s. t. — see tähendab (vrd. *st.* — stiil, start jt.)
v. a. — väga austatud

Sõnalühendite lugemine ja käänamine.

545 **Väiketähelisi lühendeid** loetakse nende taga peituvate sõnadena: *näit.* — näiteks, *kt.* — kohusetäitja (võib lugeda ka *katee*), *ptk.* — peatükk, *m. a. j.* — meie ajaarvamise järgi.

Suurtähelisi lühendeid loetakse üksiktähtede kaupa, näit. *NSVL* (en-ess-vee-ell), *ENSV* (ee-enn-ess-vee), *ETKVL* (ee-tee-kaa-vee-ell), *TSN* (tee-ess-enn).

Kui suurtäheline sõnalühend sisaldab täishäälikuid ja annab kõlaliselt vastuvõetava häälikuühendi, loetakse seda sõnana, näit. *EPA*, *ALMAVÜ*, *ETA*, *TASS*.

---

[1] See kehtib ka järgarvude ühendamisel kaldkriipsuga, näit. *1965/66. õ.-a.*

Parema loetavuse või sisu selguse huvides lisatakse väiketähelistele sõnalühenditele tüvehäälik või käändelõpp, mis ühendatakse sidekriipsu abil. Käändelõpu ees tüvevokaali ei kasutata. Sõnalühendi lõpus olev punkt jäetakse sel puhul ära: ***nr***-i, ***lk***-l (mitte *lk*-el) = leheküljel, ***nr***-s (mitte *nr*-is) = numbris, ***sm***-ga (mitte *sm*-ega) = seltsimehega.

Mitmuse väljendamiseks lisatakse lühendi lõppu mitmuse tunnus jällegi ilma tüvevokaalita, millele omakorda liitub vajaduse puhul käändelõpp. Näit. ***lk***-d (mitte *lk*-ed) = lehekülged, ***nr***-tes (mitte *nr*-ites) = numbrites, ***sm***-tega (mitte *sm*-stega) = seltsimeestega.

Suurtähelise sõnalühendi käänamisel tarvitatakse tüvevokaali, kui lühend häälduamisel lõpeb kaashäälikuga; kui lühend lõpeb häälduamisel täishäälikuga, siis tüvevokaali ei kasutata. Näit. ***TASS***-ist, ***N***-ilt, ***ATEK***-is; ***EPA***-s, ***VTK***-st, ***K***-le.

Kui pärast lühendit jätkub pärisnimi, jäetakse lühend käänamata: *Tallinna Linna* ***TSN*** (mitte *TSN*-i) *Täitevkomitee*, ***ETKVL*** *Rajoonidevaheline Tallinna Kaubanduslik Baas.*

KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMINE.

Põhimõtted.

Sõnade kokku- ja lahkukirjutamisel lähtutakse eespool toodud printsiipidest ja arvestatakse ka järgmisi põhimõtteid: tähendus-, vormi-, traditsiooni- ja kontekstiprintsiipi. **546**

1 **Tähendusprintsiip**: kaks grammatilises seoses olevat sõna kirjutatakse **kokku** või **lahku** vastavalt tähendusele, mida tahetakse väljendada. Sellele printsiibile alluvad

a nimisõna koos tema juurde kuuluva nimisõnaga (näit. *puuoksad ~ puu oksad, vabrikukorsten ~ vabriku korsten, kooliskäimine ~ koolis käimine, lastearst ~ laste arst*). Sellele analoogiliselt kirjutatakse üldse definitiivne omastav harilikult kokku, kuigi lahkukirjutamisel eri tähendust ei esineks (*taskulamp, veoauto, tindipott, veiniklaas, piimapudel, kartulisupp*);

b nimisõna koos tema juurde kuuluva omadus-, arv- või asesõnaga (näit. *suurlinn ~ suur linn, kõrgepinge ~ kõrge*

pinge, kaugejaam ~ kauge jaam, väikemees ~ väike mees; nelinurka ~ neli nurka, kolmjalga ~ kolm jalga; omaalgatus ~ oma algatus, enesekriitika ~ enese kriitika);

c eri sõnaliikidesse kuuluvad sõnad, mis võidakse kokku kirjutada määrsõna tähenduse väljendamiseks (näit. *kõigepealt ~ kõige pealt, aegamööda ~ aega mööda, vastuvett ~ vastu vett, möödaminnes ~ mööda minnes, ülepea ~ üle pea*).

Kui sõnad kokkukirjutatuna eri tähendust ei väljenda, kirjutatakse nad selle printsiibi põhjal lahku, kui teised põhimõtted vastu ei räägi, näit. *eesti keel, tohutu suur, tol korral, sõja ajal, vesiniku aatom.*

2 **Vormiprintsiip**: kaks grammatilises seoses olevat sõna kirjutatakse **kokku**, kui täiendav sõna on nimetavas käändes või lühenenud, näit. ***tsementalus, betoonsild, laudtara, võrkkott, kaugõpe, töölisühing, purskkaev, reaalteadus, punanurk, punakaskollane, süsimust.***

3 **Traditsiooniprintsiip**: kaks grammatilises seoses olevat sõna kirjutatakse **kokku** või **lahku** vastavalt traditsioonile. Sellele printsiibile alluvad

a osalt nimisõnad, eriti pärisnimed (näit. ***vigade*** *parandus,* ***Peipsi*** *järv,* ***Uraali*** *mäed*);

b omadussõnad (näit. *möödunudaastane, linnadevaheline*);

c arvsõnad (näit. *kaks tuhat kakssada kakskümmend kaks*);

d tegusõnad (näit. *läbi lugema, läbi lugeda, läbiloetav, oli läbi loetud*);

e osalt määr- ja abisõnad (näit. *jõe ääres, metsa poolt, kuhupoole*);

f sidekriipsu tarvitamine liitsõnades (näit. *Kesk-Aasia, 3-aastane, emb-kumb*).

4 **Kontekstiprintsiip**: kaks kokkukuuluvat sõna kirjutatakse **kokku** või **lahku** vastavalt konteksti nõudeile. Kui näiteks esimesel kokkukuuluvaist sõnadest on omakorda täiendav sõna, siis kirjutatakse kõik sõnad lahku. Näit. *kuuekrae* (aga: ***märja*** *kuue krae*), *pooleaastane* (aga: ***kahe ja poole*** *aastane*), *raamatuleht ~* ***selle*** *raamatu leht, toaaken ~* ***meie*** *toa aken, keeleõpik ~* ***vene*** *keele õpik, raskemakujuline ~* ***kõige*** *raskema kujuline, 20-aastane ~* ***üle*** *20 aastane, jalgapidi ~* ***paremat*** *jalga pidi.*

Peale nende üldiselt kehtivate printsiipide on veel üksikuid tegu- **547**
reid, mis mõjustavad kokku- või lahkukirjutamist. Need on järgmised:

1 täiendava sõna pikkus — muude tingimuste võrdsuse puhul kirjutatakse lühem sõna järgnevaga kokku, pikem võidakse ka lahku kirjutada, näit. ***keeleõpik*** (aga: *astronoomia õpik*), ***lauluõpetaja*** (aga: *matemaatika õpetaja*);

2 kas täiendav sõna on liht- või liitsõna — esimene kirjutatakse kokku, teine lahku, näit. *pajakaas* (aga: ***supipaja kaas***), *saaliuks* (aga: ***aktusesaali uks***), *raamatuleht* (aga: ***pildiraamatu leht***);

3 kas ühend on sagedasti tarvitatav või juhuslik — esimesel juhul kirjutatakse sõnad kokku, teisel lahku, näit. ***raamatukirjutamine*** (aga: ***näidendi kirjutamine***), ***kooliminek*** (aga: ***kuuri minek***), ***kinoskäimine*** (aga: ***aidas käimine***).

Need printsiibid ja tegurid koos hulga reeglitega annavad suure ja komplitseeritud üksikjuhtumite arvu, mis teebki kokku- ja lahkukirjutamise eesti keele ortograafia kõige keerukamaks ning raskemaks peatükiks. Pealegi on reeglite hulgale vaatamata kokku- ja lahkukirjutamises mõndagi ebakindlat, kaheldavat. (137, 78—79)

Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

1 Kaks teineteise juurde kuuluvat nimisõna kirjutatakse **kokku**, kui **548**
esimene neist on ainsuse nimetavas käändes või lühenenud tüvega, näit. ***kevad**kross*, ***kuld**medal*, ***meister**sportlane*, ***põhi**mõte*, ***tiib**klaver*; ***loodus**lüürika*, ***pesitsemis**tingimused*, ***elutsemis**koht*, ***teadmis**janu*, ***ratsionaliseerimise**ettepanekud*, ***omandamis**kirg*, ***valitsus**delegatsioon*, ***tootmise**esrindlane*; ***töölis**klass*, ***inimsugu***.

2 Ainsuse omastavas käändes olev nimisõna kirjutatakse järg- **549**
neva nimisõnaga **kokku**:

a kui ta märgib põhisõnaga väljendatud mõiste **liiki**, **laadi** või **otstarvet**, näit. ***raamatu**riiul*, ***sõidu**auto*, ***veo**masin*, ***juubeli**laulupidu*, ***maratoni**jooks*, ***jalgratta**matk*, ***kooli**reform*, ***puutöö**tuba*, ***päeva**üllesanded*, ***organisaatori**võimed*, ***kodaniku**kohus*, ***mõõga**võlg*, ***ametniku**munder*, ***aabitsa**tõde*, ***ookeani**aurikud*, ***laeva**mastid*. Siia kuuluvad ka

täiendsõnadena esinevate kuude ja ilmakaarte nimetused: ***detsembri**kuu*, ***aprilli**kuu*, ***hein**akuu*, ***näärikuu**sk*, ***lõuna**poolus*, ***põhja**tuul*;

b kui põhisõna märgib **hulka**, **määra** või **kogu** ja täiendsõna **materjali**, näit. *liiva**koorem**, lume**hang**, vihma**piisk**, hein**akuhi**, rahva**hulk**, rauatükk, klaasi**kild**, kartuli**kuhi**, leiva**kannikas**, saia**päts***;

c kui täiendsõna väljendab objekti, millele põhisõnaga märgitud tegevus on sihitud, kusjuures ühend on kujunenud püsivaks liitsõnaks, näit. ***viljakoristamine**, **kartulivõtmine**, **rukkilõikus**, **ajajaotus**, **tõearmastus**, **rõõmuavaldus**, **loomakasvatus**, **kartulipanek**, **kalapüük**, **metsavaht**, **lumevedu**, **koolijuhataja***;

Märkus. Kui sihitislik omastav märgib juhusliku tegevuse objekti, siis kirjutatakse ta lahku: *näidendi kirjutamine* (vrd. ***kirja**kirjutamine*); *silla ehitamine* (vrd. ***maja**ehitamine*), *trepi pühkimine* (vrd. ***põranda**pühkimine*), *luuletuse lugemine* (vrd. ***raamatu**lugemine*), *särgi pesemine* (vrd. ***pesu**pesemine*).

d kui ainsuse omastaval on mitmuse omastava tähendus, näit. ***linnu**parv* (= *lindude parv*), ***porgandi**peenar*, ***tellise**tehas*, ***traktori**park*, ***lehe**nurgad*, ***raamatu**kaaned*, ***maja**katused*.

Märkus. Asutuste nimedes, eeskätt pärisnimedes, kirjutatakse asutuse tegevusala tähistav liitsõna või teadusharu nimetus järgnevast nimisõnast tavaliselt **lahku**, näit. *Põllumajanduse Ministeerium, Eesti Põllumajanduse Akadeemia, Etnograafia Muuseum, Sanitaarhariduse Maja, geograafia kateeder, kommunaalmajanduse osakond, loomakasvatuse sektor.* (153, 843)

e Iseseisvate nimisõnadena tarvitatavad pärisnimest tekkinud üldnimed (näit. *diisel, morse, röntgen, maraton, olümpia*) kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, näit. ***diisel**mootor*, ***morse**tähestik*, ***röntgeni**kiired*, ***maratoni**jooks*, ***olümpia**mängud*.

Märkus. Loomatõugude nimed kirjutatakse **alati lahku**, kuigi mõni tõunimi võib esineda iseseisva nimisõnana, näit. ***tori** hobune*, ***leghorni** kanad*. (153, 847)

550 3 Ainsuse omastavas käändes olev nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku**:

a kui ta märgib **kuuluvust** kellelegi või millelegi ja vastab küsimustele *kelle? mille?*, näit. ***toodangu** kvaliteet*, ***rahva** heaolu*, ***teaduse***

saavutus, ***õpetaja*** *raamatud*, ***tehase*** *sisustus*, ***komisjoni*** *liige*, ***loengu*** *kava*, ***õpiku*** *autor*, ***meisterlikkuse*** *tõus*, ***teose*** *idee*, ***romaani*** *süžee*, ***kirjaniku*** *teos*, ***õe*** *kübar*;

b kui tal on täiend, näit. ***suure*** *puu leht* (vrd. *puuleht*), ***noorema*** *venna poeg* (vrd. *vennapoeg*), ***väikese*** *kuuse latv* (vrd. *kuuselatv*), ***selle*** *raamatu kaas* (vrd. *raamatukaas*), ***meie*** *kolhoosi keskus*, ***tõusva*** *päikese kiirtes*, ***soome*** *sepa poja*, ***kevadise*** *looduse ilust*;

Märkus. Kui aga täiend kuulub kogu liitsõna juurde, siis kirjutatakse omastavas käändes olev nimisõna **kokku**; *suurel* ***puu****lehel*, *nooremal* ***venna****pojal*, *kevadisest* ***looduse****ilust*.

c kui ta on objektiline liitsõna, näit. ***haljaskesa*** *kündmine*, ***suvepuhkuse*** *taotlus*, ***elamispinna*** *vajadus*;

d kui põhisõna väljendab **hulka** ja täiendav sõna on liitsõna, näit. *peenleiva* ***kannikas***, *paekivi* ***kild***, *peegliklaasi* ***tükk***, *mereliiva* ***hunnik***;

e kui ta märgib **ainet**, põhisõnaks aga on *aatom*, *molekul*, näit. ***vesiniku*** *aatom*, ***vee*** *molekul*.

4 Kui ühe põhisõna juurde kuuluvad kaks või rohkem sidesõnaga ***ja*** ühendatud omastavalist täiendit, soovitatakse need põhisõnast **lahku** kirjutada: ***varustuse ja turustuse*** *valitsus*, ***aianduse ja mesinduse*** *selts*, ***keele ja kirjanduse*** *kabinet*, ***kunsti ja kirjanduse*** *dekaad*, ***ostu ja müügi*** *leping*, ***viki ja kaera*** *segatis*, ***raua ja vase*** *segu*. **551**

Eeltoodud juhtumist tuleb lahus hoida sellised sõnaühendid, nagu ***laeva-*** *ja* ***lennu****ühendus* (s. t. *laevaühendus* ja *lennuühendus*), *partei* ***linna-*** *ja* ***rajooni****komiteed* jts., kus on juttu kahest eri mõistest. (153, 846)

5 Lisaks kõigele eespool öeldule võib ainsuse omastava käände kokku- ja lahkukirjutamise kohta (mis on üldse kõige keerulisem, kõige sagedamini esinev ja suurima arvu vigu põhjustav liitsõnaliik — eksitakse just kokkukirjutamise nõude vastu) märkida järgmist: **552**

a on hulk ühendeid, kus esimene kokkukuuluvaist sõnadest on definitiivne genitiiv, mis esineb **ainult kokkukirjutatuna** (***lae****lamp*, ***veo****auto*, ***tindi****pott*, ***seina****kell*, ***pildi****raamat*, ***käe****kott*, ***tuule****veski*, ***kalapüük*** jne.), ja teisi, kus esimene sõna on possessiivne või subjektiline genitiiv, mis esineb **ainult lahkukirjutatuna** (***õe*** *lamp*, ***naabri*** *auto*, ***venna*** *raamat*, ***poisi*** *õpik*, ***lamba*** *määgimine* jne.);

b teatavad sõnad esinevad kord **kokku-**, kord **lahkukirjutatuna**, kusjuures kummalgi kirjutusviisil on erinev tähendus — kokkukirjutatud omastav näitab **liiki, laadi**, lahkukirjutatu — **kuuluvust** (***aknaklaas*** ~ ***akna klaas***, ***raamatuleht*** ~ ***raamatu leht***, ***majakatus*** ~ ***maja katus***, ***toolijalg*** ~ ***tooli jalg***, ***farmijuhataja*** ~ ***farmi juhataja***);

c on sõnu, mis esinevad kord **kokku-**, kord **lahkukirjutatuna** ilma tähendusliku erinevuseta, s. t. neid sõnu võib kirjutada kahe eri reegli järgi (***matemaatikaõpik*** ~ ***matemaatika õpik***, ***geograafiaõpetaja*** ~ ***geograafia õpetaja***, ***astronoomiatund*** ~ ***astronoomia tund***, ***ajalookabinet*** ~ ***ajaloo kabinet***, ***agronoomiaprofessor*** ~ ***agronoomia professor***, ***rahvaluuledotsent*** ~ ***rahvaluule dotsent*** jne.). Nagu näeme, on siin tegemist ühenditega, mille täiendav sõna on küll definitiivne, kuid teiselt poolt on ta pikk või liitsõnaline, milline tegur teda lahkukirjutamise suunas kisub.

Eelnevat võib illustreerida tabeli abil.

Kokku või lahku	Kokku ja lahku tähendusliku erinevusega	Kokku ja lahku tähendusliku erinevuseta
laelamp, tindipott, piimapudel, vihmavari, põllumees; õe lamp, tema pudel, venna auto, poisi raamat	*autoratas* ~ *auto ratas* *lennukitiib* ~ *lennuki tiib* *traktoriroomik* ~ *traktori roomik* *kellapendel* ~ *kella pendel*	*geograafiatund* ~ *geograafia tund* *füüsikaklass* ~ *füüsika klass* *keemiakabinet* ~ *keemia kabinet* *ajalooõpetaja* ~ *ajaloo õpetaja*

553 6 Mitmuse omastavas olev nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast harilikult **lahku**, näit. ***vigade*** *parandus*, ***ookeanide*** *pind*, ***ehitajate*** *päev*, ***rahvaste*** *pere*, ***puude*** *okstel*, ***töötajate*** *kollektiiv*, ***pioneeride*** *palee*, ***lauljate*** *esinemine*, ***teaduste*** *akadeemia*, ***tarbijate*** *kooperatiiv*, ***kalurite*** *ühistu*, ***toiduainete*** *kauplus*, ***teadete*** *büroo*, ***loengute*** *sari*, ***õpetajate*** *tuba*.

554 7 Erandlikult kirjutatakse mitmuse omastavas olev nimisõna järgneva nimisõnaga **kokku**, kui väljendatakse kindlakskujunenud mõistet:

a sõnades, nagu ***võõrastemaja*** (= hotell), ***vanadekodu***, ***reisijatelaev***, ***vanematearmastus*** (= armastus vanemate vastu);

b kui mitmuse omastavas olev nimisõna on kahesilbiline ja ühendosad lihttüvelised, näit. ***laste**aed, **laste**arst, **laste**haigus, **laste**sõim, **laste**kirjandus, **noorte**brigaad, **noorte**rekord, **naiste**päev, **käte**rätik, **maade**uurija, **nõude**pesija, **häälte**enamus, **tee**masinad.* Kui aga üks ühendosadest on liitsõna, siis kirjutatakse mitmuse omastav **lahku**, näit. *laste **mängumuru**, naiste **suvekingad**, noorte **ujumisrekord**, **raudteede** ehitus, **polaarmaade** uurija.*

8 Järgneva nimisõnaga **kokku** kirjutatakse ka mõnes muus käändes olev nimisõna, kui sõnad kokkukirjutatuna väljendavad eri mõistet, näit. ***koju**igatsus, **vetel**pääste, **ellu**suhtumine, **linna**sõit, **tee**leminek, **kalal**käimine, **reas**külv, **peas**tarvutus, **töötatööline**.* (153, 844) **555**

9 Tuleb rõhutada, et nimisõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku** ainult kindlakskujunenud, omaette mõistet väljendavate ühendite puhul; juhuslikumad, lõdvemalt seotud sõnaühendid tuleb **lahku** kirjutada, näit. ***tööpuudus*** (aga: ***julguse** puudus*), ***raamatu**pidaja* (aga: ***raamatu** koostaja*). (153, 846) Kui nimisõnaliste sõnaühendite puhul on võimalik niihästi **kokku**- kui ka **lahkukirjutamine**, siis on eelistatav lahkukirjutamine, näit. ***demokraatia** leer, **mõtte** selgus, **sõja** ajal, **laupäeva** õhtu.* **556**

Märkus. Selguse nõudest lähtudes tuleb mõnikord **kokku** kirjutada või sidekriipsuga ühendada niisugused sõnad, mis reeglite järgi peaksid eraldi seisma, näit. *Viljandi **Lastemuusikakool**, Pärnu **Lastespordikool**, eelseisva **rajoonilaulupäeva**, välismaa **ajakirjandusekonverents**, oma **pioneeride**salgaga.*

Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine.

1 Kui sõna pärisnimena ei esine ega käändu, vaid moodustab järgnevaga koos kohanime, kirjutatakse ta **kokku**, näit. ***Emajõgi**, **Võrtsjärv**, **Tütar**saar, **Pühajärv**, **Muna**mägi, **Vahe**meri, **Põhja**meri, **Jaani**linn, **Nõmm**küla, **Osmus**saar.* **557**

2 Kohanimi kirjutatakse **kokku** järgneva sõnaga ***maa***, näit. *Nõukogude**maa**, Saksa**maa**, Doni**maa**, Kubani**maa**, Saare**maa**, Hiiu**maa**, Tartu**maa**, Grööni**maa**.*

3 Ilmakaare nimetus kohanime ees, samuti kaksikkohanime osad kirjutatakse **kokku** sidekriipsu abil, näit. ***Põhja-Eesti***, ***Ida-Aasia***, ***Kesk-Euroopa***, ***Kohtla-Järve***, ***Kilingi-Nõmme***, ***Kaug-Ida***, ***Uus-Meremaa***. Ilma sidekriipsuta kirjutatakse ***Valgevene*** ja ***Suurbritannia***.

558 4 Üksi tarvitatav pärisnimi kirjutatakse järgnevast üldnimest **lahku**, näit. ***Moskva*** *linn*, ***Uraali*** *mäed*, ***Jenissei*** *jõgi*, ***Tartu*** *rajoon*, ***Kihnu*** *saar*, ***Riia*** *laht*, ***Balkani*** *poolsaar*, ***Gibraltari*** *väin*, ***Suessi*** *kanal*, ***Laadoga*** *järv*.

5 **Lahku** kirjutatakse ka tänavate ja väljakute nimed ning käänduvad omadussõnad kohanimedes, näit. ***Rohu*** *tänav*, ***Võidu*** *väljak*, ***Mere*** *puiestee*, ***Riia*** *maantee*, ***Lossi*** *plats*, ***Must*** *meri*, ***Kollane*** *jõgi*, ***Punane*** *meri*.

Märkus. Kohanime lahutamatuks osaks kujunenud omadussõna kirjutatakse aga üldnimega **kokku**, näit. ***Suursaar***, ***Pühajärv***, ***Mustjõgi***, ***Paljassaar***, ***Vanaküla***, ***Uuemõisa***, ***Sinialliku***, ***Valgejõgi***, ***Teravmäed***. (153, 848)

Omadus-, ase-, arv- või tegusõna + nimisõna.

559 1 Omadus-, ase- või arvsõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast harilikult **lahku**, näit. ***suur*** *hoone*, ***ilus*** *loodus*, ***sel*** *ajal*, ***tol*** *korral*, ***sel*** *kombel*, ***suures*** *linnas*, ***neli*** *nurka*.

560 2 Omadus-, ase- või arvsõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, kui nad moodustavad ühe mõiste, näit. ***suur****linn*, ***raske****tööstus*, ***halja****skesa*, ***kore****sööt*, ***oma****looming*, ***ise****tegevus*, ***ene****setunne*, ***kümme****päevak*, ***neli****nurk*, ***veeranda****asta*, ***kaheksandik****noot*.

3 Alati **kokku** kirjutatakse konsonanttüveline ja lühenenud sõna, näit. ***ühise****lamu*, ***põlis****mets*, ***hilis****õhtul*; ***kapitaal****remont*, ***administratiivala***; ***ürg****mets*, ***üld****juht*, ***kõrg****rõhkkond*; ***pöördsõna***, ***tõmb****lukk*, ***lend****kala*, ***triiv****jää*.

561 4 Pärisnimedest saadud mittekäänatavad omadussõnad kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku**, näit. ***vene*** *keel*, ***eesti*** *kirjandus*, ***soome*** *kelk*, ***viini*** *vorstid*, ***kölni*** *vesi*, ***türgi*** *diivan*, ***mulgi*** *kapsad*, ***tori*** *hobune*.

5 Eesnimest saadud noomen kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, näit. ***jaaniuss***, ***jaanilill***, ***mardisant***, ***kadripäev***, ***jüriöö***. Eranditeks on ***gregooriuse*** *kalender* ja ***juuliuse*** *kalender*.

6 Sõna ***eri*** kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku**, kui ta tähendab *ise, omaette, lahusolev, eraldi, üksik, erinev*, ja **kokku**, kui ta tähendab *eriline, spetsiaalne*, näit. ***eri*** *alad* ~ ***eri****alad*, ***eri*** *ained* ~ ***eri****ained*, ***eri*** *küsimused* ~ ***eri****küsimused*, ***eri*** *haridus* ~ ***eri****haridus*. **562**

7 Mõnel juhul võib ka määrsõna nimisõnaga liituda ja moodustada liitnimisõna, näit. ***kõrval****hoone*, ***tänapäev***, ***püsti****asend*, ***otse****tabamus*, ***taga****hoov*, ***ees****koda*, ***vastu****kaja*, ***all****üürnik*, ***peal****kiri*. (153, 847)

Märkus 1. Kokku kirjutatakse niisugused kolme- ja neljasõnalised omaette tähendusega ühendid, nagu ***jalgpallimeeskond, võrkpalliväljak, korvpallivõistlus, rõõsakoorevõi, üheinimesevoodi, kahehobusevanker, kuumaveeallikas, allveelaev, pealmaakaevandus, ülesõelajahu, ümbermaailmareis, allmaaraudtee***.

Märkus 2. Ühendid, mis harilikult lahku kirjutatakse, tuleb kirjutada **kokku**, kui seda nõuab mõtte selgus (kontekst). Vrd. *kortsunud* ***särgi käis*** (kogu särk oli kortsunud) ja *kortsunud* ***särgikäis*** (ainult käis oli kortsunud); ***naiste käekotid****, kunstipäraste* ***naiste-käekottide***; ***teadete tahvel****, värskelt värvitud* ***teadetetahvel***; ***invaliidide artell****, esimeste* ***invaliidide-artellide***; ***partei liige****, iga* ***parteiliige***. (153, 844)

Sõna kokkukirjutamine järgneva omadussõnaga.

1 Omadussõna kirjutatakse eelneva juurdekuuluva käändsõnaga alati **kokku**, isegi siis, kui see sõna on mitmuses. Samuti kirjutatakse omadussõna **kokku** eelneva kesksõnaga. Näit. *süsi****must****, peegel****sile****, tuli****kuum****, veri****punane****, plaani****kindel****, kunsti****küps****, sademete****rikas****, metsade****rohke****, magus****hapu****, möödunud****aastane***. **563**
Eraldi tuleb tähelepanu juhtida ***ne-***, ***line-*** ja ***lik***-liitelistele omadussõnadele, mis on põhisõnaks enamikus liitomadussõnades, näit. *kolme****aastane****, linnade****vaheline****, sajandite****pikkune****, teeäärne****, viieteistkümne****aastane****, tuhandele****heküljeline****, heatahtlik, külma****kartlik****, silma****kirjalik***.

2 Kui eelnevaks osaks on pärisnimi, arv, märk vms., siis kirjutatakse see omadussõnaga **kokku** sidekriipsu abil, näit. *Vilde****nimeline****, 3-****aastane****, x-****kujuline****, line-****liiteline****, §-****kujuline***.

3 Eelneva käändsõnaga kokku moodustavad **käändumatu liitomadussõna** ***-karva***, ***-võitu*** ja ***-ohtu***, näit. *tuha****karva** juuksed, viluvõitu olemine, plika****ohtu** müüja*. (153, 848)
Kokku kirjutatakse ***valgetverd***, ***mustaverd***, ***puhastverd***. (153, 846)

564 4 Kui omadussõna juurde kuuluval käändsõnal on täiend (pärisnimel eesnimi või selle esitäht) või kui arvsõna juures on sõnad ***üle***, ***alla***, ***kuni***, ***ligi*** jts., siis kirjutatakse sõnad **lahku**, näit. *E. Vilde nimeline*, ***suurte*** *metsade rikas*, ***kärestikuliste*** *jõgede rohke*, ***paljude*** *sajandite pikkune*, ***kahekümne*** *kolme aastane*, ***üle*** *kolmesaja meheline*, ***alla*** *50 rublane*, ***kuni*** *kahekümne kraadine.*

5 Omadussõnast kirjutatakse **lahku** ka sidesõnaga ***ja*** ühendatud omastavalised määrused, näit. ***kahe ja poole*** *aastane*, ***kolme ja veerand*** *kilone*, ***Moskva ja Leningradi*** *vaheline.*

6 Määrsõna tähenduses esinev omadussõna kirjutatakse järgnevast omadussõnast **lahku**, näit. ***ääretu*** *lai*, ***määratu*** *pikk*, ***tohutu*** *suur*, ***põhjatu*** *sügav*, ***otsatu*** *pikk.*

Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

565 1 Eelneva arvsõnaga kirjutatakse **kokku** sõnad ***-teist***(***kümmend***), ***-kümmend***, ***-sada***, näit. *viisteist*, *seitse****teistkümmend***, *kolm****kümmend***, *üheksa****kümmend***, *kakssada*, *kaheksasada.*

2 Eelnevast arvsõnast kirjutatakse **lahku** ühelised, tuhanded, miljonid, miljardid jne., näit. *kakskümmend* ***üks***, *kolm* ***tuhat***, *neli* ***miljonit***, *seitse* ***miljardit.***

Need reeglid kehtivad ka murdarvude kohta, näit. *kakskümmend viis kolmekümne* ***kolmandikku***, *kakssada kolmkümmend üks kahesaja neljakümne* ***viiendikku.***

566 3 Sõna ***pool*** kirjutatakse järgneva sõnaga **kokku**, kui ta moodustab sellega ühe mõiste ega käändu, näit. ***pool****kera*, ***pool****aasta*, ***pool****kuu*, ***pool****jaam*, ***pool****toores*, ***pool****joostes*, ***pool****nuttes*, ***pool****avatud*, ja järgnevast sõnast **lahku**, kui ta märgib hulka ja käändub, näit. ***pool*** *meetrit*, ***poolt*** *meetrit*, ***poolest*** *meetrist*, ***poolt*** *raamatut*, ***poolel*** *maailmal.*

567 4 Arvsõnalised asesõnad ***mitu***, ***paar*** ja ***mõni*** kirjutatakse nagu arvsõnad: **kokku** sõnadega ***-kümmend*** ja ***-sada***, muil juhtumeil **lahku**, näit. ***mitu****kümmend*, ***mõni****kümmend*, ***paar****kümmend*, ***mitu****sada*, ***mõni****sada*, ***paar****sada*; ***mitu*** *tuhat*, ***mitu*** *miljonit*, ***paar*** *tuhat*, ***paar*** *miljonit.*

Käändsõnade kokkukirjutamise eriküsimusi.

Sõnad ***eba-***, ***era-***, ***esi-***, ***hiigla-*** (***hiigel-***), ***igi-***, ***kesk-***, ***pisi-***, ***sega-***, ***sise-***, ***üli-***, ***uhi-***, ***võhi-***, ***puru-***, ***ime-***, ***puht-***, ***liht-*** jts. kirjutatakse järgneva sõnaga **kokku**, näit. ***eba**kindel*, ***era**asi*, ***esi**etendus*, ***hiigla**suur*, ***igi**haljas*, ***kesk**tormaja*, ***pisi**asi*, ***sega**mets*, ***sise**tüli*, ***üli**armas*, ***uhi**uus*, ***võhi**võõras*, ***puru**laisk*, ***ime**väike*, ***puht**majanduslik*, ***liht**saadetis*. 568

Märkus. Järgnevast nimisõnast kirjutatakse ***puht*** lahku: *ta tegi seda* ***puht*** *teadmatusest.* (153, 848)

Tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

1 **Liittegusõnad** e. liitverbid kirjutatakse **kokku** kõigis vormides, sest neil on püsiva liitsõna iseloom, näit. ***abielluma***, ***tasakaalustama***, ***esietenduma***, ***ülehindama***, ***alahindama***, ***iseloomustama***, ***autasustama***, ***sajakordistama***, ***võidurõõmutsema***, ***heakorrastama***, ***helilindistama***, ***kooskõlastama***, ***pealkirjastama***. 569

2 **Ühendtegusõnadel** e. ühendverbidel kirjutatakse juurdekuuluvate abimäärsõnadega **kokku** täiendina esinevad oleviku ja mineviku kesksõna ning ***mata***-vorm, näit. ***sissejuhatav** sõnavõtt*, ***läbiloetud** raamat*, ***ettenähtud** kulud*, ***kokkulepitud** ajal*, ***ülesehitav** töö*, ***mahamurdunud** puud*, ***väljasaatmata** kaup*. 570
Kokku kirjutatakse ka teo- ja tegijanimi, näit. ***edasiarendamist***, ***väljaehitamisel***, ***väljaregistreerimist***, ***kokkupuutumine***, ***äralubamine***, ***esiletoomiseks***, ***osavõtjad***, ***ümberkujundajad***.
Kuna teo- ja tegijanimi on verbist tuletatud nimisõnad, kirjutatakse nad tähendusprintsiibist lähtudes **kokku** mõnikord ka eelneva nimisõnaga, näit. *kartulivõtmine*, *viljakoristamine*, *heinaniitmine*, *kirjakirjutamine*, *raamatulugemine*.

3 Juurdekuuluvatest abimäärsõnadest kirjutatakse **lahku** tegevusnimed (ja nende käänded ***-des***, ***-mas***, ***-mast***, samuti ***mata***-vorm, mis ei esine täiendina) ja pöördelised vormid, näit. ***edasi õppima***, ***kinni pidades***, ***on ette valmistamata***, ***oli läbi lugenud***, ***on üles kasvatatud***, ***oli ette nähtud***. 571

4 Ka määruslikes ***nud-***, ***tud-*** ja ***mata***-lauselühendeis kirjutatakse tegusõnad juurdekuuluvast abimäärsõnast **lahku**, näit. ***Ümber kirjutanud** kirjandi*, *hakkas Ants matemaatika ülesandeid lahendama*.

Aine ***läbi võetud****, asuti kordama. Kõik poisid olid kohal,* ***välja arvatud*** *Jaan. Maret väljus toast kordagi* ***tagasi vaatamata.***

572 5 Juurdekuuluvast käändsõnast kirjutatakse kesksõnad (*-v*, *-tav*, *-nud*, *-tud*) harilikult **lahku**, näit. *raamatut* ***lugev****, tööd* ***armastav****, üle jõu* ***käiv*** *töö, selgust* ***toov****, näkku* ***tõusnud****, seinale* ***pandud*** *pilt, linna* ***sõitev****, lumega* ***kattunud****, laubale* ***langenud****, valgeks* ***lubjatud*** *lagi, laeni* ***ulatuvad*** *riiulid, roheliseks* ***värvitud*** *aed, vaigust* ***lõhnavad*** *palgid.*

6 Käändsõnaga kirjutatakse kesksõna **kokku** ainult siis, kui nad koos märgivad üht mõistet (piltlikku väljendit), näit. ***viljakandev*** *maa,* ***silmaspeetav*** *reegel,* ***südantlõhestav*** *hääl,* ***juttupuhuvad*** *mehed,* ***närvesöövad*** *töö,* ***silmipimestav*** *edu,* ***jaluleseatud*** *õigused,* ***osakssaanud*** *kiitus.*

Kokku kirjutatakse ka kesksõna ja määrsõnalise sisseütleva abil moodustatud ühendid, näit. ***lehteläinud*** *puud,* ***aukuvajunud*** *silmad,* ***lukkupandud*** *uks,* ***hangetuisanud*** *teed,* ***kühmuvajunud*** *eideke,* ***keerduläinud*** *pael,* ***sassiläinud*** *nöör,* ***vangivõetud*** *vaenlane.*

573 7 Kesksõnad kirjutatakse harilikult **lahku** juurdekuuluvast iseseisvast määrsõnast, eriti kui see on liitmäärsõna või märgib kohta, aega, viisi, näit. ***homme saabuv*** *külaline,* ***varsti lõpetatav*** *töö;* ***eespool nimetatud*** *juhtum,* ***omaette elavad*** *vennad,* ***ületalve peetav*** *loom,* ***allpool esitatud*** *näited,* ***väljastpoolt tulnud*** *teade;* ***hästi kirjutatud*** *töö,* ***tasakesi lausutud*** *sõnad,* ***käsitsi kootud*** *kindad,* ***kõrvuti asetsevad*** *toad;* ***siia saabuv*** *delegatsioon,* ***siin viibivad*** *külalised.*

Märkus. Kesksõnaga kirjutatakse **kokku** kaassõnast lähtuvad määrsõnad, näit. ***kõrvalseisev*** *isik,* ***möödasõitev*** *auto,* ***alljärgnevad*** *teated,* ***eelolevad*** *sündmused,* ***juuresolev*** *tõend.*

574 8 *ma-* või *da*-tegevusnimi ning nende eri vormid (*-des*, *-mas*, *-mast*, *-mata*) kirjutatakse järgnevast kesksõnast **lahku**, näit. ***minema*** *hakkav,* ***liikuma*** *hakanud,* ***teada*** *tahtev,* ***suplemast*** *tulevad,* ***magama*** *minev,* ***lugeda*** *armastav,* ***müümata*** *jäänud,* ***roostetama*** *löönud,* ***jalutamas*** *olevad.*

Nimetatud vormid kirjutatakse **kokku** üksikuil kindlakskujunenud juhtumeil, mil neil ei ole otsest tähendust, näit. ***käimasolev*** *võitlus,* ***seismapandud*** *töö,* ***lüpsmatulev*** *lehm,* ***olemasolevad*** *andmed,* ***lüüasaanud*** *vaenlane.*

9 Kaassõnad kirjutatakse tegusõnadest alati **lahku**, näit. *riiuli* **575**
***alla kukkunud** raamat, laua **kohale riputatud** lamp, teed **mööda sõitev** masin, koolimaja **ette jõudnud** autobuss, minu **juurde tulnud** mehed.*
Samad sõnad võivad aga esineda abimäärsõnadena, kuuludes mitte käändsõna, vaid tegusõna juurde: nende juures olevad käändsõnad ei ole sellises käändes, mis võimaldaks tarvitada vastavat kaassõna. Sel juhtumil kirjutatakse nad **kokku**, näit. *pesast **allakukkunud** linnupoeg, meist **möödasõitev** masin, frondist **ülelendav** lennuk, riiulilt **mahakukkunud** vaas, koosoleku poolt **vastuvõetud** otsus.*

10 Mõnikord tingib **kokkukirjutamist** selguse nõue, näit. *Sellest **linnast-tulnud** arveametnikust on kolhoosil suur kasu. Auto jäi peatuma suure **aiaga-ümbritsetud** maja ette.* (153, 851)

Muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

1 Iseseisev määrsõna kirjutatakse juurdekuuluvast sõnast üldiselt **576**
lahku, näit. ***väga** hea, **määratu** suur, **kiiresti** riknev, **valjusti** kõnelemine, **hoolikalt** tehtud, **vaevalt** nähtav, **kiiresti** kihutav, **varakult** surnud, **äsja** lõpetatud, **kaugelt** toodud.*

2 Kui kõrvuti olevad ükskõik millisesse sõnaliiki kuuluvad sõnad **577**
väljendavad üht määrsõnalist mõistet, kirjutatakse nad **kokku**, näit. ***aegamööda, allamäge, eeskätt, harutihti, hullupööra, hädavaevalt, igatahes, ilmaasegu, jalamaid, kahevahel, karvapealt, kuivõrd, kusjuures, kõigepealt, käsikaudu, läbisegi, lõpukorral, meeltmööda, naljapärast, niikuinii, niiviisi, nüüdsama, omaette, omajagu, otsekohe, pahatihti, pikkamööda, punktipealt, pärituult, salamahti, sedaviisi, sõjajalal, tasapisi, täpipealt, umbkaudu, vahepeal, vahetevahel, vastuoksa, ükshaaval, ülesmäge, ümberringi.***
Kui aga kumbki sõna on iseseisva tähendusega, kirjutatakse nad **lahku**, näit. ***teine kord, mööda minnes, seda viisi, kõige pealt, selja taga, nii palju.***

3 Kaassõnad kirjutatakse **lahku** neist käändsõnadest, mille **578**
juurde nad kuuluvad, näit. *laua **all**, seina **ääres**, **ümber** järve, ahju **taga**, pea **kohal**, päev **läbi**, **üle** jõu käiv, **üle** plaani.*

Samuti kirjutatakse lahku sõnad ***teel***, ***jooksul***, ***korral***, ***puhul***, kui need on tarvitatud kaassõnadena, näit. *kirja* ***teel***, *aja* ***jooksul***, *tarbe* ***korral***, *õnnetuse* ***puhul***.

579 (4) Sõnad ***pool***, ***poole***, ***poolt*** kirjutatakse käändsõnadest **lahku** (kui kaassõnad kunagi) ja määrsõnadega **kokku** (moodustavad liitmäärsõna), näit. *lääne* ***poole***, *ida* ***poolt***, *teisele* ***poole***, *igalt* ***poolt***, *ühel* ***pool***; aga: *siin****pool***, *siia****poole***, *siit****poolt***; *üles****poole***, *ülal****pool***, *ülalt****poolt***; *kus****pool***, *kuhu****poole***, *kust****poolt***; *välja****poole***, *väljas****pool***, *väljast****poolt***; *sisse****poole***, *sees****pool***, *seest****poolt***. Siinjuures tuleb tähele panna, et juurdekuuluvad määrsõnad käänduvad kolmes kohakäändes.

580 5 Sõnad ***haaval***, ***ohtu***, ***võitu*** ja ***pidi*** kirjutatakse eelneva sõnaga **kokku**, näit. *natuke****haaval***, *lapse****ohtu***, *napi****võitu***, *nurka****pidi***.

6 Sõnad ***kaupa*** ja ***viisi*** kirjutatakse **kokku** ainsusliku käändsõnaga, aga **lahku** mitmuslikust, näit. *tüki****kaupa***, *päeva****kaupa***, *tüki****viisi***, *päeva****viisi***; aga: *päevade* ***kaupa***, *nädalate* ***viisi***.

Märkus. Kui eelneval käändsõnal on täiend, siis kirjutatakse sõnad ***haaval***, ***ohtu***, ***võitu***, ***pidi***, ***kaupa***, ***viisi*** **lahku**: ***kolme*** *päeva* ***kaupa***, ***kahte*** *nurka* ***pidi***, ***viie*** *liitri* *viisi*.

7 Sõnad ***kombel*** ja ***moodi*** kirjutatakse eelnevast sõnast **lahku**, kui nad esinevad kaassõnadena, näit. *inimese* ***kombel***, *teadlase* ***moodi***. Kui nad aga eelneva sõnaga koos väljendavad üht määrsõnalist mõistet, kirjutatakse nad **kokku**, näit. *ime****kombel***, *õnne****kombel***, *mehe****moodi***.

8 Sõnad ***niipalju*** ja ***kuipalju*** kirjutatakse **kokku** tähenduses *niivõrd*, *kuivõrd*, näit. *See ei olene* ***niipalju*** (= niivõrd) *ettevaatamatusest,* ***kuipalju*** (= kuivõrd) *just oskamatusest.* Aga: *Ära* ***nii palju*** *kõnele.* ***Kui palju*** *on täna külma?*

9 Sõna ***väel*** kirjutatakse eelneva nimisõnaga **kokku**, näit. *särgi****väel***, *kuue****väel***, *pesu****väel***, *ime****väel***.

581 10 Viisiütlevast käändest tekkinud määrsõnalised ühendid kirjutatakse **kokku**, näit. ***pikisilmi***, ***kinnisilmi***, ***paljapäi***, ***paljajalu***, ***paljakäsi***, ***püstipäi***, ***üksisilmi***, ***üksisõnu***, ***joobnudpäi***. **Lahku** kirjutatakse ainult kolme- ja enamasilbilise täiendiga sõnad, näit. ***lehvivi*** *hõlmu,* ***ammuli*** *sui,* ***värisevi*** *käsi,* ***lahtisi*** *silmi,* ***paljastatud*** *päi.*

Sidekriipsu tarvitamine liitsõnades.

Sidekriipsu tarvitatakse:

1 pikemais mitmeosalistes liitsõnades parema loetavuse huvides, kusjuures sidekriips pannakse nende sõnade vahele, mille kokkukuuluvus on vähem tihe, näit. *elektri-mõõduühik, korvpalli-meistrivõistlused, jalgrattasõidu-võistlused, traktori-külvimasin, karusmarja-jahukaste, heinavälja-külvikord, maa-rahvamajad, mees-transporditöölised*; 582

2 lühemais liitsõnades mõtte selguse huvides, näit. *sarika-palgi, alg-ajal, kuuse-tukad, luu-leidude, pool-elutu, eel-õpetus, harjas-ussid, põõsas-aed, puur-auk, maat-uss* (juhtudel 1 ja 2 ei peeta sidekriipsu puudumist veaks);

3 et vältida kolme või nelja sama tähe kõrvuti sattumist, näit. *isamaa-armastus, kutse-eetika, maa-alune, maa-ala, iga-aastane, tormiilid, kuu-uurijad, jää-äärsed*; *metall-liistud, plekk-katus, plekkkast, latt-tara, lakk-kingad, lõpp-punkt, kilovatt-tund*; 583

4 liitsõna korduva osa (täiend- või põhisõna) ärajätmisel, näit. *haridus- ja kultuuritöö, õuna-, pirni- ja ploomipuud, kodu- ja metsloomad, tütar- ja poeglapsed, puu- ja aedviljad, toidu- ja tööstuskaubad, õpperaamatud ja -abinõud, sünniaasta, -kuu ja -päev, liitnimi-, -omadus-, -arv- ja -määrsõnad*;

5 liitsõnades, mille esimeseks osaks on üksik täht, täheühend, silp, märk, number vms., näit. *C-vitamiin, s-häälik, lik-liiteline, o-kujuline, 15-aastane, aasta-tüüpi sõnad, i-mitmus*;

6 liitomadussõnades, mille esimeseks osaks on pärisnimi, näit. *Lenini-nimeline, Võrtsjärve-äärne, Vilde-taoline, Taani-sarnane, Alpide-kõrgused mäed*; 584

7 kohanimedes, nagu ***Põhja-Euroopa, Lõuna-Prantsusmaa, Ida-Siber, Väike-Aasia, Lääne-Aafrika, Uus-Meremaa, Suure-Jaani, Kilingi-Nõmme, Kohtla-Järve, Väike-Maarja***;

Märkus. Sidekriipsu ei tarvitata seesugustes sõnades siis, kui nad on kirjutatud väikese algustähega, näit. ***lõunaeesti*** *murre,* ***vanakreeka*** *kirjandus.*

8 isikunimedes, mille esimene osa iseloomustab teist, näit. ***Pime-Juhan, Laulu-Kaarli, Sauna-Madis, Räpsi-Rein, Pläralära-Leenu***; kui esimene sõna märgib kohta, siis sidekriipsu ei panda: *Mogri Märt, Oru Pearu, Katku Villu, Kuusiku Toomas*;

585 9 liitmäärsõnades, nagu ***aasta-aastalt***, ***aeg-ajalt***, ***päev-päevalt***, ***järk-järgult***, ***samm-sammult***, ***sõna-sõnalt***, ***tükk-tükilt***, ***kord-korralt***. Kui tagumine sõna pole alaltütlevas, vaid mõnes muus käändes, siis kirjutatakse sõnad **lahku**: ***õlg õla*** *kõrval*, ***aasta aasta*** *järel*, ***aastast aastasse***, ***päevast päeva***;

10 paarissõnade vahel, kusjuures sidekriips asendab puuduvat sidesõna (*ja*, *või*), näit. ***marksism-leninism***, ***eesti-vene*** *sõnaraamat*, ***soome-ugri*** *keeled*, ***õed-vennad***, ***naised-lapsed***, ***luud-kondid***, ***emb-kumb***, ***enam-vähem***, ***risti-rästi***, ***tahes-tahtmata***, ***heast-paremast***, ***edasi-tagasi***, ***siin-seal***, ***sigin-sagin***, ***maast-madalast***, ***tikk-takk***, ***silk-leib***, ***mai-juuni***, ***pudi-padi***, ***vinka-vonka***, ***sirin-sorin***, ***siira-viira***, ***sirr-sorr***, ***sinna-tänna***, ***mitu-setu***.

Märkus. Sidekriipsuga kirjutatavatest ühenditest tuletatud ***lane-*** ja ***line***-liitelised nimi- ja omadussõnad kirjutatakse ilma sidekriipsuta: *Põhja-Eesti*, aga: ***põhjaeestlane***; *Lõuna-Eesti*, aga: ***lõunaeestiline*** *hääldus*; *Indo-Hiina*, aga: ***indohiinlane***; *järk-järgult* ~ ***järkjärguline***. (153, 853)

586 11 Sidekriipsuga kirjutatakse niisugused elukutset, töö- või tegevusala märkivad ühendid, mille mõlemad pooled käänduvad, näit. *lüpsja-karjatalitaja* (*lüpsjat-karjatalitajat*), *sekretär-masinakirjutaja*, *müürsepp-krohvija*, *kirjanik-võitleja*, *pioneerid-mitšuurinlased*.

Üksikud kindlamad ühendid aga kirjutatakse kokku ja sel juhul käändub ainult põhisõna: ***kindralmajor***, ***kindralmajorit*** jne. (153, 853)

Märkus. Kui selliste ühendite üks pool koosneb kahest või mitmest sõnast, siis tarvitatakse sidekriipsu asemel mõttekriipsu: *eesrindlased — kommunistlikud noored, malematš NSV Liit — Ameerika Ühendriigid*.

Sidekriipsu asemel tarvitatakse mõttekriipsu ka siis, kui on tegemist vahemaadega: ***Volga—Doni*** *kanal*, ***Kohtla-Järve—Tallinna*** *gaasijuhe*, ***Türi—Viljandi—Mõisaküla*** *liin*. (153, 853)

12 Sidekriips esineb korduvate sõnade vahel, näit. ***tere-tere***, ***äiu-äiu***, ***oi-oi***, ***napilt-napilt***, ***oot-oot***, ***palju-palju***, ***harva-harva***.

13 Sidekriipsu tarvitatakse põhisõna ja selle järel asetseva lisandsõna vahel, näit. ***ema-hellake***, ***tütar-väikseke***, ***neiu-nooruke***, ***laps-väetike***, ***linn-võitleja***.

NIMELÜHENDID.

A. A. — A. Alle
H. A. — H. Angervaks
J. B. — J. Barbarus
V. B. — V. Beekman
E. B. — E. Bornhöhe
Fr. R. F. — Fr. R. Faehlmann
V. G. — V. Gross
A. H. — A. Hint
S. J. — Suve Jaan
A. J. — A. Jakobson
V. J. — V. Juhkum
A. Kl. — A. Kaal
L. Kib. — L. Kibuvits
E. K. — E. Kippel
A. K. — A. Kitzberg
L. K. — L. Koidula
O. K. — O. Kool
F. K. — F. Kotta
Fr. R. Kr. — Fr. R. Kreutzwald
E. Kr. — E. Krusten
J. K. — J. Kunder
P. K. — P. Kuusberg
J. Kr. — J. Kärner
H. L. — H. Leberecht
T. L. — T. Lehtmets
J. L. — Juhan Liiv
J. Lintr. — J. Lintrop
O. L. — O. Luts
E. Maas. — E. Maasik
J. Mad. — J. Madarik
O. W. M. — O. W. Masing
M. M. — M. Metsanurk
L. M. — L. Metsar
J. M. — J. Mändmets
E. Männ. — E. Männik
E. N. — E. Niit
M. N. — M. Nurme
V. P. — V. Panso
J. P. — J. Parijõgi
R. P. — R. Parve
Kr. J. P. — Kr. J. Peterson
L. P. — L. Promet
H. P. — H. Pukk
J. Pn. — J. Pärn
Rhvl. — rahvalaul
S. R. — S. Rannamaa
E. R. — E. Rannet
M. R. — M. Raud
H. R. — H. Raudsepp
V. R. — V. Ridala
R. R. — R. Roht
P. R. — P. Rummo
E. Rl. — E. Rängel
A. S. — A. Saar
V. S. — V. Saar
J. Semp. — J. Semper
H. S. — H. Sergo
R. S. — R. Sirge
J. Sm. — J. Smuul
H. Sp. — H. Suislepp
G. S. — G. Suits
E. S. — E. Särgava
J. S. — J. Sütiste
J. T. — J. Tamm
E. T. — E. Tammlaan
A. H. T. — A. H. Tammsaare
A. T. — A. Tigane
O. T. — O. Tooming
Fr. T. — Fr. Tuglas
L. V. — L. Vaher
J. V. — J. Vahtra
P. Vall. — P. Vallak
P. Viid. — P. Viiding
M. Vm. — M. Veetamm
M. V. — M. Veske
E. V. — E. Vilde

TÄHTSAMATE KEELEÕPETUSE TERMINITE RAHVUSVAHELISED, VENE-, SAKSA- JA INGLISKEELSED VASTED.

ahtushäälik	spirant	щелевой согласный	das Engelaut	spirant
ainsus	singular	единственное число	die Einzahl, der Singular	singular
ajamäärus	temporaaladverbiaal	обстоятельство времени	Adverbiale der Zeit	adverbial of time
ajalause	temporaallause	придаточное предложение времени	der Temporalsatz	adverbial clause of time
alaleütlev	allatiiv	—	—	—
alalütlev	adessiiv	—	—	—
alaltütlev	ablatiiv	—	—	—
algvõrre	positiiv	положительная степень	der Positiv	positive degree
alus	subjekt	подлежащее	das Subjekt	subject
aluslause	subjektlause	придаточное предложение подлежащее	der Subjektsatz	subject clause
—	antonüüm	антоним	das Antonym	antonym
arvsõna	numeraal	имя числительное	das Zahlwort, das Numerale	numeral
asesõna	pronoomen	местоимение	das Fürwort, das Pronomen	pronoun
eessõna	prepositsioon	предлог	die Präposition	preposition
eesvokaal	—	гласный переднего ряда	der Vordervokal	front vowel
enesekohane asesõna	refleksiivpronoomen	возвратное местоимение	das Reflexivpronomen	reflexive pronoun
enneminevik	pluskvamperfekt	—	das Plusquamperfekt	past perfect
—	fraseoloogia	фразеология	die Phraseologie	phraseology
hammashäälik	dentaal	зубной звук	der Zahnlaut	dental
heliline häälik	—	звонкий звук	stimmhafter Laut	voiced sound

helitu häälik	—	глухой звук	stimmloser Laut	voiceless sound
—	homonüüm	омоним	das Homonym	homonym
huulhäälik	labiaal	губной звук	der Lippenlaut	labial, lip-sound
häälekurrud	—	голосовые связки	die Stimmbänder	vocal chords
hääl̈ik	—	звук	der Laut	sound
hääliku vältus	kvantiteet	долгота звука	die Lautlänge	length of sounds
häälikuõpetus	foneetika	фонетика	die Lautlehre	phonetics
hüüdlause	—	восклицательное предложение	der Ausrufesatz	exclamatory sentence
hüüdsõna	interjektsioon	междометие	die Interjektion	interjection
hüüumärk	—	восклицательный знак	das Ausrufezeichen	exclamation mark
ilmaütlev	abessiiv	—	—	—
isikuline asesõna	personaalpronoomen	личное местоимение	das Personalpronomen	personal pronoun
isikuline tegumood	personaal	личная форма	—	—
jutumärgid	—	кавычки	die Anführungs-zeichen	quotation-marks
jutustav lause	—	повествовательное предложение	der Aussagesatz	declarative sentence
kaasaütlev	komitatiiv	—	—	—
kaashäälik	konsonant	согласный звук	der Konsonant	consonant
kaassõna	pre- ja postpositsioon	предлог, послелог	das Verhältniswort	—
kaksikpunkt	koolon	двоеточие	das Kolon	colon
kaksiktäishäälik	diftong	двугласный, дифтонг	der Diftong	diphtong
kaudne kõne	indirektne kõne	косвенная речь	indirekte Rede	indirect speech
kaudne kõneviis	modus obliquus	—	—	—
kesksõna	partitsiip	причастие	das Partizip	participle
keskvõrre	komparatiiv	сравнительная степень	der Komparativ	comparative degree
kiillause	parentees	вводное предложение	der Schaltsatz	parenthesis
kiilsõna	parentees	вводное слово	der Schaltsatz	parenthesis

kindel kõneviis	indikatiiv	изъявительное наклонение	der Indikativ	indicative mood
kinnine silp	—	закрытый слог	geschlossene Silbe	close syllable
kirjavahemärgid	—	знаки препинания	die Interpunktionszeichen	punctuation marks
kohamäärus	lokaaladverbiaal	обстоятельство места	das Adverbiale des Ortes	adverbial of place
kohalause	lokaallause	придаточное предложение места	der Lokalsatz	adverbial clause of place
kokku- ja lahkukirjutamine	—	слитное и раздельное написание слов	die Zusammen- und Getrenntschreibung	—
koma	koma	запятая	das Komma	comma
koondlause	—	предложение с однородными членами	der Satz mit gleichartigen Satzgliedern	contract sentence
kõneviis	moodus	наклонение	der Modus	mood
kõrvallause	—	придаточное предложение	der Nebensatz	subordinate clause
käskiv kõneviis	imperatiiv	повелительное наклонение	der Imperativ	imperative mood
käsklause	—	повелительное предложение	der Befehlssatz	imperative sentence
käänamine, käändkond	deklineerimine	склонение	die Deklination	declination
käändsõna	noomen	склоняемая часть речи	das Nomen	nominal part of speech
käändsõnaline öeldis	—	именное составное сказуемое	das Nominalprädikat	nominal predicate
köide	koopula	связка	die Kopula	link-verb
küsilause	—	вопросительное предложение	der Fragesatz	interrogative sentence
küsimärk	—	вопросительный знак	das Fragezeichen	questionmark

küsiv asesõna	interrogatiiv-pronoomen	вопросительное местоимение	das Interrogativ-pronomen	interrogative pronoun
laensõna	—	заимствованное слово	das Lehnwort	loan word
lagihäälik	palataal	палатальный звук	der Palatal	palatal
lahtine silp	—	открытый слог	offene Silbe	open syllable
laiendamata lihtlause	—	простое нераспространённое предложение	einfacher unerweiterter Satz	simple unextended sentence
laiendatud lihtlause	—	простое распространённое предложение	einfacher erweiterter Satz	simple extended sentence
lause	—	предложение	der Satz	sentence
lause kõrvalliige	—	второстепенный член предложения	das Nebensatzglied	secondary part of a sentence
lauseliige	—	член предложения	das Satzglied	part of the sentence
lauselühend	—	обособленный оборот	verkürzter Nebensatz	syntactical complex
lause pealiige	—	главный член предложения	das Hauptsatzglied	principial part of a sentence
lausestik	periood	период	die Periode	mixed sentence
lauseõpetus	süntaks	синтаксис	die Satzlehre	syntax
lihtlause	—	простое предложение	einfacher Satz	simple sentence
lihtminevik	imperfekt	—	das Imperfekt	past indefinite
lihtsõna	—	простое слово	—	simple word
liitlause	—	сложное предложение	zusammengesetzter Satz	compound and complex sentences
liitsõna	—	сложное слово	zusammengesetztes Wort	compound word
lisand	apositsioon	приложение	die Apposition	apposition
minevik	preteeritum	прошедшее время	das Präteritum	past tense
muutelõpp	—	окончание	die Flexionsendung	ending
mõttekriips	tiree	тире	der Gedankenstrich	dash
mõttepunktid	—	многоточие	die Auslassungspunkte	dots

määrsõna	adverb	наречие	das Adverb	adverb
määrus	adverbiaal	обстоятельство	das Adverbiale	adverbial
määruslause	adverbiaallause	обстоятельственное придаточное предложение	der Adverbialsatz	adverbial clause
möönduslause	kontsessiivlause	уступительное предложение	der Konzessivsatz	adverbial clause of concession
nimetav	nominatiiv	именительный падеж	der Nominativ	nominative
nimisõna	substantiiv	имя существительное	das Substantiv	noun
ninahäälik	nasaal	носовой согласный	der Nasal	nasal
näitav asesõna	demonstratiiv-pronoomen	указательное местоимение	das Demonstrativ-pronomen	demonstrative pronoun
olev	essiiv	—	—	—
olevik	preesens	настоящее время	das Präsens	present tense
omadussõna	adjektiiv	имя прилагательное	das Adjektiv	adjective
omastav	genitiiv	родительный падеж	der Genitiv	possessive case
omastav asesõna	possessiivpronoomen	притяжательное местоимение	das Possessiv-pronomen	possessive pronoun
osaalus	partsiaalsubjekt	—	—	—
osasihitis	partsiaalobjekt	—	—	—
osastav	partitiiv	—	—	—
osaöeldistäide	partsiaalpredikatiiv	—	—	—
otsene kõne	direktne kõne	прямая речь	direkte Rede	direct speech
otstarbemäärus	finaaladverbiaal	обстоятельство цели	Adverbiale des Zweckes	adverbial of purpose
otstarbelause	finaallause	придаточное предложение цели	der Finalsatz	adverbial clause of reason
pealause	—	главное предложение	der Hauptsatz	principal clause
peenendus	palatalisatsioon	смягчение, палатализация	die Palatalisation	palatalisation
poolitamine	—	перенос слов	die Silbentrennung	syllable-division

punkt	punkt	точка	der Punkt	full stop
punktkoma	semikoolon	точка с запятой	das Semikolon	semicolon
põhjusmäärus	kausaaladverbiaal	обстоятельство причины	das Adverbiale des Grundes	adverbial of reason
põhjuslause	kausaallause	придаточное предложение причины	der Kausalsatz	adverbial clause of reason
põimlause	hüpotaks	сложно-подчинённое предложение	das Satzgefüge	complex sentence
pärisnimi	prooprium	имя собственное	der Eigenname	proper noun
pööramine	konjugeerimine	спряжение	die Konjugation	conjugation
pöördkond	konjugatsioon	спряжение	die Konjugation	conjugation
pööre	persoon	лицо	die Person	person
pöördsõnaline öeldis	—	глагольное сказуемое	das Verbalprädikat	verbal predicate
rajav	terminatiiv	—	—	—
rindlause	parataks	сложно-сочинённое предложение	die Satzreihe	compound sentence
rõhk	aktsent	ударение	die Betonung	stress
rõhuline silp	—	ударяемый слог	betonte Silbe	stressed syllable
rõhuta silp	—	безударный слог	unbetonte Silbe	unstressed syllable
saav	transitiiv	—	—	—
seestütlev	elatiiv	—	—	—
seesütlev	inessiiv	—	—	—
sidekriips	—	чёрточка, дефис	der Bindestrich	hyphen
sidesõna	konjunktsioon	союз	die Konjunktion	conjunction
siduv asesõna	relatiivpronoomen	относительное местоимение	das Relativpronomen	relative pronoun
sihitis	objekt	прямое дополнение	direktes Objekt	direct object
sihitislause	objektlause	дополнительное придаточное предложение	der Objektsatz	object clause
sihitismäärus	indirektne objekt	косвенное дополнение	indirektes Objekt	indirect object

silbitamine	—	деление на слоги	die Silbentrennung	syllabi(fi)cation
sisseütlev	illatiiv	—	—	—
sulghäälik	klusiil	смычный согласный	der Verschlußlaut	plosive
sulud	klambrid	скобки	die Klammern	brackets
sõltumine	rektsioon	управление	die Rektion	government
sõnavara	leksika	словарный состав	das Wortgut	vocabulary
sõnaühend	—	словосочетание	die Wortgruppe	word-group
sünonüüm	sünonüüm	синоним	das Synonym	synonym
tagasõna	postpositsioon	послелог	—	postposition
tagavokaal	—	гласный заднего ряда	der Hintervokal	back vowel
tegevusnimi	infinitiiv	неопределённая форма глагола	der Infinitiv	infinitive
tegusõna	verb	глагол	das Verb	verb
tegusõna käändeline vorm	infiniitne vorm	склоняемая форма глагола	Nominalform des Verbs	non-finite forms of the verb
tegusõna pöördeline vorm	finiitne vorm	спрягаемая форма глагола	finite Form des Verbs	finite forms of the verb
teonimisõna	verbaalsubstantiiv	отглагольное имя существительное	das Verbalsubstantiv	verbal noun
tingimuslause	konditsionaallause	условное придаточное предложение	der Konditionalsatz	conditional clause
tingiv kõneviis	konditsionaal	сослагательное или условное наклонение	der Konditional	subjunctive mood
tunnus	—	признак	das Merkmal	—
tähestik	alfabeet	алфавит	das Alphabet	alphabet
täiend	atribuut	определение	das Attribut	attribute
täiendlause	atribuutlause	определительное придаточное предложение	der Attributsatz	attributive clause
täisalus	totaalsubjekt	—	—	—
täishäälik	vokaal	гласный	der Vokal	vowel

täisminevik	perfekt	—	das Perfekt	present perfect
täissihitis	totaalobjekt	—	—	—
täisöeldistäide	totaalpredikatiiv	—	—	—
tüvi	—	основа слова	der Stamm	base
umbisikuline tegumood	impersonaal	безличная форма	—	—
umbmäärane asesõna	indefiniitne pronoomen	неопределённое местоимение	das Indefinit-pronomen	indefinite pronoun
vastastikune asesõna	retsiprookne pronoomen	взаимное местоимение	das Reziprok-pronomen	reciprocal pronoun
viisimäärus	modaaladverbiaal	обстоятельство образа действия	das Adverbiale der Art und Weise	adverbial of manner
viisilause	modaallause	придаточное предложение образа действия	der Modalsatz	adverbial clause of manner
vormiõpetus	morfoloogia	морфология	die Formenlehre	morphology
võrdlemine	kompareerimine	сравнение	die Komparation	comparison
võrdlusaste	—	степень сравнения	die Steigerungsstufe, die Komparationsstufe	degree of comparison
võõrsõna	—	иностранное слово	das Fremdwort	foreign word
õigekirjutus	ortograafia	правописание, орфография	die Rechtschreibung, die Orthographie	spelling, orthography
öeldis	predikaat	сказуемое	das Prädikat	predicate
öeldistäide	predikatiiv	именная часть сказуемого	das Prädikativ	predicative
öeldistäitelause	predikatiivlause	придаточное предложение сказуемое	der Prädikativsatz	predicative clause
ühildumine	kongruents	согласование	die Kongruenz	agreement, concord
ülakoma	apostroof	апостроф	der Apostroph	apostrophe
üldnimi	apellatiiv	имя нарицательное	der Gattungsname	common noun
ülivõrre	superlatiiv	превосходная степень	der Superlativ	superlative degree
üte	—	обращение	die Anrede	name of direct address

LISA.

ÜLESANDED.

Vastata numbritega — rooma numbriga märkida ülesanne ja araabia numbriga üksikküsimus.

A

I Märkida II välte sõnad (5).
1. kartul 2. ammu 3. kuulus 4. pähkel 5. kreeka 6. eesti 7. suhkur 8. endine 9. kaua 10. hilja

II Järgnevaist mitmuse osastavatest on kolm ebaõiged.
1. ränku 2. väikseid 3. põhjusi 4. pärnu 5. pilvi 6. vääri 7. rõõmusid 8. atrasi 9. žanre 10. õunu

III Järgnevaist tegusõnavormidest on kolm ebaõiged.
1. (me) teeksime 2. (ta) annaks 3. (me) jätaks 4. (nad) suudaksid 5. (te) võtaks 6. (nad) ütleks 7. (kes) tuleks 8. (me) teaksime 9. (laps) ütleks 10. (sa) suudaksid

IV Märkida väärad ortogrammid (5).
1. möödaminnes 2. siit möödasõitnud auto 3. käes oleval aastal 4. kanalisatsiooni võrk 5. seinalt mahavõetud maal 6. heakorrastus tööd 7. väravast väljaastunud laps 8. maa asulad 9. paarinädalane 10. näidis sovhoos

V Märkida sõnad, mille ees tuleb kirjutada ***Nõukogude***.
1. kord 2. territoorium 3. võim 4. väliskaubandus 5. ilmajaam 6. õpilane 7. riik 8. teadlane 9. valitsus 10. arst

VI Märkida õige keelend.
Ta oli (1. sama 2. niisama) tugev ja (3. sama 4. niisama) laisk kui karu. Raamatud, (5. mis 6. missugused) ta oli raamatukogust toonud, (7. käsitasid 8. käsitlesid) aatomifüüsika probleeme. Ukse tagant (9. kostus 10. kostis) köhatust.

VII Märkida väärad sõnalühendid (2).
1. ja muud — jm. 2. sideagentuur — s-ag. 3. ja paljud teised — jpt. 4. enne lõunat — e. l. 5. lehekülg — lhk. 6. ehk — e. 7. ja muud sellised — jms. 8. tsentner — ts 9. korterites — krt-tes 10. lugupeetud — lp.

VIII Märkida sulgudes olevaist sõnadest õiged.
(1. Pildiajakirjas „Pilt ja Sõna" 2. Pildiajakirjas „Pilt ja Sõnas" 3. Pildiajakiri „Pilt ja Sõnas") on huvitavaid fotosid Assuani tammist. (4. Vend Andresel 5. Vennal Andresel) on nüüd uus töökoht. Hulk töölisi (6. tuli 7. tulid) meile appi. Vead (8. tuleb 9. tulevad) kolmapäevaks parandada.

IX Märkida õige sõnade järjekord.
Aadu ei jõudnud veel (1. pöörduda ümber 2. ümber pöörduda), kui võõras

mees (2. püsti kargas 4. kargas püsti) ja toast (5. välja jooksis 6. jooksis välja). Kui (7. lõpetasid õpilased (8. õpilased lõpetasid) kirjandi kirjutamist, (9. kell helises (10. helises kell) vahetundi.

X Valida õiged kirjavahemärgid (= tähistab kirjavahemärgi puudumist).
Tema sündides oli ema juba vana (1, 2 =) üle neljakümne (3, 4 =) ja et eelmisigi lapsi oli rohkem (5, 6 =) kui tarvis (7, 8 =) siis tema (9, 10 =) see viimane, oli ilmselt liiast.

B

I Antud sõnadest on kuus III vältes. (Märkida need.)
1. kaua 2. kinni 3. kinnine 4. hiljaks (*jääma*) 5. korsten 6. lahtine 7. kiire 8. loomus (= iseloom) 9. knopka 10. lõhkine

II Järgnevatest mitmuse osastavatest on kolm valed.
1. õunu 2. pärni 3. pilvi 4. ilmi 5. rõõme 6. välje (väli) 7. relvi 8. põtre (põder) 9. vääri (väär) 10. ränki

III Järgnevaist tegusõnavormidest on kolm ebaõiged.
1. (ma) annaksin 2. (ta) lööks 3. (sa) läheksid 4. (me) teaks 5. (ta) saadaks 6. (nad) sööksid 7. (te) saaks 8. (me) veedaksime 9. (sa) ütleksid 10. (nad) oleks

IV Märkida õiged ortogrammid (5).
1. mitutuhat meest 2. Püha järv 3. võõrastemaja 4. kümnemeetripikkune 5. ülesehitamine 6. silma torkav riietus 7. tsiviilkoodeks 8. paaridekaupa 9. käitumisreegel 10. rahvamalevlane

V Valida sulgudes antud sõnadest õige ja märkida see.
Lahedad õppimisvõimalused andis alles (1. Nõukogude 2. nõukogude) kord. 1940. a. astus (3. Nõukogude 4. nõukogude) riiki neli uut (5. Nõukogude 6. nõukogude) vabariiki.

VI Antud sõnadest on kolmel väär häälikuline kuju.
1. seadma 2. esmaspäeviti 3. praegu 4. kahetsus 5. painutama 6. jatk 7. jaotama 8. säädus 9. algul 10. mikspärast

VII Märkida õige keelend.
Saadud (1. juhise 2. juhendi) (3. järele 4. järgi) (5. moodustati 6. kujundati) olümpiaadi komitee. Igaüks (7. toimib 8. toimetab) siin (9. oma 10. enda) äranägemise järgi.

VIII Märkida õige vorm.
Sinu (1. õde 2. õelt) Mairelt pole veel kirja. (3. Teater „Vanemuises" 4. Teatris „Vanemuine" 5. Teatris „Vanemuises") etendati G. Ernesaksa (6. ooperit „Tormide rand" 7. ooperit „Tormide randa" 8. ooper „Tormide randa"). Kooli olümpiaadist (9. võtsid 10. võttis) osa ka Jüri ja Mihkel.

IX Antud sõnalühenditest on 5 õiged.
1. jne. (= ja nii edasi) 2. j. m. t. (= ja mõned teised) 3. jt. (= ja teised) 4. lhk. (= lehekülg) 5. lk-lt (= leheküljelt) 6. lk-delt (= lehekülgedelt) 7. jpt. (= ja paljud teised) 8. pg. (= poeg) 9. j. j. (= ja järgmised) 10. sün. (= sündinud)

X Märkida sõnade õige järjekord.
Varsti (1. käitis hakkab 2. hakkab käitis) (3. laskma välja 4. välja laskma) 12 miljonit meetrit riiet aastas. Kogu päeva (5. usinasti tegime 6. tegime usinasti) peenraid. Ära karu nahka (7. enne nüli 8. nüli enne), kui karu (9. tapetud on 10. on tapetud).

C

I Antud sõnadest on kuus III vältes.
1. palju 2. põhjus 3. polka 4. päike 5. rätsep 6. teaduslik 7. vahva 8. valmis 9. vastus 10. väike

II Antud sõnu tuleb käsitada kohamääruslike sisseütlevatena. Kolm on ebaõiged.
1. tasku 2. koju 3. kaenla 4. teatrisse 5. poodi 6. väguni 7. lootsikusse 8. pähe 9. kambri 10. keldrisse

III Järgnevaist tegusõnavormidest on kolm ebaõiged.
1. käidakse 2. ei käida 3. müüakse 4. ei müüda 5. ei tuua 6. ei viida 7. kästakse 8. ei kästa 9. küsitakse 10. ei käia

IV Märkida õiged ortogrammid (5).
1. tarbe korral 2. aja jooksul 3. kursist kõrvale kaldunud laev 4. mõlemat otsa pidi 5. tund-tunni järel 6. mineva aastane saak 7. emb kumb 8. kuivale veetud paat 9. vahetunni ajal 10. kuuse hekk

V Märkida sõnad, mille ees tuleb kirjutada ***nõukogude.***
1. lennuk 2. delegatsioon 3. armee 4. noor 5. sportlane 6. kodanik 7. kool 8. vabariik 9. intelligents 10. riik

VI Antud sõnadest on kolmel väär häälikuline kuju.
1. konstateerima 2. familiaarne 3. materjal 4. grammafon 5. materiaalne 6. tapetseerima 7. akordion 8. nöitraalne 9. odekolonn 10. kongreetne

VII Märkida õige keelend.
(1. Kogu 2. Kõike 3. Kõiki) mainitud probleeme võime (4. sama 5. niisama) hästi (6. käsitada 7. käsitleda 8. käsitseda) ka (9. järgneval 10. järgmisel) koosolekul.

VIII Märkida õige vorm.
(1. Kõigile 2. Kõigele) sellele tuleb rohkem (3. tähelpanu 4. tähelepanu) pöörata. Meie (5. ülikoolilinn 6. ülikoolilinnas) Tartus loetakse rohkesti (7. ajalehte „Edasit" 8. ajalehte „Edasi"). Muudatust ema käitumises (9. märkas 10. märkasid) ka Peeter ja tema õde.

IX Märkida väärad sõnalühendid.
1. a-dega (= aaridega) 2. õpil. (= õpilane) 3. O (= ida) 4. j. n. e. (= ja nii edasi) 5. t-dest (= tonnidest) 6. õ.-a-l (= õppeaastal) 7. n. n. (= nõndanimetatud) 8. üliõp. (= üliõpilane) 9. maj. (= meie ajaarvamise järgi) 10. vt. (= vaata)

X Valida õige kirjavahemärk (= tähistab kirjavahemärgi puudumist).
Eriti (1 , 2 =) kui ta nägi, et Toots oma surmariista nii hullupööra ülistab (3 , 4 =) tegi see temale heameelt (5 , 6:) Tootsil oli nüüd midagi suurt (7 , 8 =) midagi kaelamurdvalt suurt (9 , 10 =) ja see pidi temal ometigi metallimõtted peast välja ajama.

D

I Antud sõnadest on kuus III vältes.
1. loomus (= noodatõmme) 2. kreeka 3. meile 4. ollus 5. mulle 6. sulle 7. otsus 8. oskus 9. pehme 10. (*metsa*) poole

II Antud osastavate käänete hulgas on kolm valed.
1. ämblikut 2. suve 3. õue 4. mõru 5. tädi 6. mitmet 7. tragi 8. valju 9. suhkrut 10. onut

III Järgnevaist tegusõnavormidest on kolm ebaõiged.
1. ei küsita 2. tekkib 3. süttib 4. sattub 5. hukkub 6. lõpeb 7. uppub 8. kerkib 9. käsib 10. lasksin

IV Märkida väärad ortogrammid (5).
1. mineva-aastane saak 2. emb-kumb 3. tarbekorral 4. kuivale veetud paat 5. ajajooksul 6. vahetunni ajal 7. vikati löed 8. kuusehekk 9. mõlemat otsapidi 10. tund-tunni järel

V Märkida sõnad, mille ees tuleb kirjutada ***Nõukogude.***
1. laevastik 2. kool 3. kunst 4. vabariik 5. armee 6. pass 7. delegatsioon 8. intelligents 9. noor 10. lennuväli

VI Märkida õiged ortogrammid (5).
1. kassgi 2. kuubgi 3. kuubki 4. duššgi 5. garaažki 6. latvgi 7. kül 8. lehmgi 9. üldse 10. küll

VII Märkida õige keelend.
Vello (1. sihiks 2. eesmärgiks) on saada arstiks (3. või 4. ehk) keemikuks. (5. Kõike 6. Kõiki) neid sisult (7. sääraseid 8. sarnaseid) küsimusi võime (9. käsitleda 10. käsitada) järgmisel koosolekul.

VIII Märkida õige vorm.
(1. Kõigele 2. Kõigile) sellele ei tahtnud Peep enam mõeldagi. Meie (3. pealinn Tallinnast 4. pealinnast Tallinn 5. pealinnast Tallinnast) sõitsime (6. aurik „Kunglal" 7. aurikul „Kunglal" 8. aurikul „Kungla") (9. sadamalinn Murmanski 10. sadamalinna Murmanskisse).

IX Märkida sõnade õige järjekord.
Kaotatud au on raske (1. võita tagasi 2. tagasi võita). Ukse kohal (3. seisis ahjuhark 4. ahjuhark seisis), mis takistas teda (5. langemast kinni 6. kinni langemast). Aeglaselt (7. Illimar liikus 8. liikus Illimar) edasi. Oli vaja (9. võtta tarvitusele 10. tarvitusele võtta) otsustavad abinõud.

X Valida õige interpunktsioon (= tähistab kirjavahemärgi puudumist).
Arno (1 , 2 =) kes seda nalja pealt oli vaadanud (3 , 4 =) lippas kohe kodu poole (5 , 6 =) niipea kui välk sisse lõi (7 , 8 :) see on (9 , 10 =) kui köster tuli.

E

I Antud sõnadest on kuus III vältes.
1. eepos 2. ainult 3. auto 4. gloobus 5. hilja 6. homme 7. kangelane 8. kartul 9. eesti 10. kiiresti

II Antud sõnadest on neljal väär häälikuline kuju.

1. gramofon 2. jätk 3. painutama 4. kahetsema 5. kevadeti 6. petrooleum 7. posteljon 8. jagama 9. tapetseerima 10. järgimööda

III Antud on sõnad ainsuse sisseütlevas käändes kohamääruse tähenduses. Nende hulgas on kolm valed.
1. pessa 2. ojja 3. vabriku 4. tasku 5. voodi 6. vaksalisse 7. kodusse 8. kaenlasse 9. metsa 10. majja

IV Järgnevaist tegusõnavormidest on kolm ebaõiged.
1. kõnelnud 2. vaadata 3. laastada 4. töötada 5. viljelda 6. tüüdanud 7. hõiganud 8. lennanud 9. rüüstada 10. töödanud

V Märkida ebaõiged ortogrammid (5).
1. metsast läbi tungiv põder 2. mahalöödud silmil 3. sotsialistlik tööstus 4. 10-päevane 5. praegu lahtitehtav uks 6. siia kokku kutsutud mehed 7. trepist alla minevad lapsed 8. kuhupoole 9. astmetekaupa 10. päevadeviisi

VI Märkida sõnad, mille ees tuleb kirjutada ***nõukogude***.
1. raha 2. võim 3. kord 4. sõdur 5. saadik 6. kunst 7. laevastik 8. kirjandus 9. kinokunst 10. armee

VII Märkida õige keelend.
(1. Vahest 2. Vahel) toimuvad teaduslikud (3. avastused 4. leiutused) (5. juhuse 6. juhtumi) tõttu, enamasti on nad sihipärase (7. uurimistöö 8. uurimustöö) (9. tulemuseks 10. tagajärjeks).

VIII Märkida sulgudes olevaist vormidest õige.
Need raamatud (1. tulevad 2. tuleb) jalamaid kogusse tagasi viia. (2. Ajaleht „Rahva Häält" 4. Ajalehte „Rahva Häält" 5. Ajalehte „Rahva Hääl") trükitakse (6. trükikojas „Kommunist" 7. trükikojas „Kommunistis"). Pataljon pataljoni järel (8. marssis 9. marssisid) mööda.

IX Märkida väärad sõnalühendid (3).
1. õppeaasta — õ/a. 2. välja arvatud — v. a. 3. raadius — r. 4. meetritel — m-tel 5. põhi — N 6. umbkaudu — ca 7. õpetaja — õpet. 8. see tähendab — st. 9. võrdle — vrd. 10. aastal — a.-l

X Valida õige kirjavahemärk (= tähistab kirjavahemärgi puudumist).
Aga isal enesel (1 , 2 —) oli see nüüd köögi suitsust (3 , 4 =) kus vana Riinu keetma ja küpsetama hakkas (5 , 6 =) või rutulisest sõidust (7 , 8 = 9 —) lõid silmad ka niiskeks.

F

I Antud sõnadest on viis II vältes.
1. polka 2. põhjus 3. seitseaastak 4. päike 5. rätsep 6. vastus 7. teaduslik 8. otsus 9. oskus 10. pehme

II Märkida sõnad, mille ees kirjutatakse ***Nõukogude***.
1. kord 2. võim 3. raha 4. kodanik 5. kunst 6. sõdur 7. ohvitser 8. kirjandus 9. õpetaja 10. saadik

III Järgnevaist tegusõnavormidest on kolm ebaõiged.
1. andnud 2. tundnud 3. lasknud 4. lasksime 5. lõpeb 6. kandnud 7. rabeletud 8. tegeletakse 9. logeleti 10. tõmbasin

IV Antud on sõnad ainsuse sisseütlevas kohamääruse tähenduses. Nende hulgas on kolm valed.
1. linna 2. teatri 3. kivvi 4. kodu 5. finišisse 6. voodisse 7. metsa 8. vabrikusse 9. söökla 10. riidesse

V Märkida õiged ortogrammid (5).
1. metsast läbi voolav jõgi 2. praegu lahti tehtav uks 3. siia kokku kutsutud mehed 4. mahalöödud silmil 5. trepist allaminevad mehed 6. astmetekaupa 7. sotsialistlik tööstus 8. 25-päevane 9. päevade-viisi 10. kuhu poole

VI Antud sõnadest on kolmel väär häälikuline kuju.
1. minia 2. päevitama 3. jagama 4. taldrik 5. kahetsema 6. alul 7. päivik 8. janunema 9. paenduma 10. seadsin

VII Märkida õige keelend.
Kohtunikud (1. toimivad 2. toimuvad 3. toimetavad) kindlate seaduste (4. järele 5. järgi). (6. Teineteise 7. Üksteise) (8. järele 9. järgi 10. järel) astusid kooriliikmed lavale.

VIII Valida sulgudes antud sõnadest õige.
Üle väina sõitsime (1. mootorlaeval „Lermontovil" 2. mootorlaev „Lermontovil" 3. mootorlaeval „Lermontov"). (4. Ajaleht „Sirp ja Vasaras" 5. Ajalehes „Sirbis ja Vasaras" 6. Ajalehes „Sirp ja Vasar") avaldati uuest raamatust (7. valitud 8. valituid) peatükke. Karjafarmis (9. töötas 10. töötasid) ka Aadu ja tema naine.

IX Märkida väärad sõnalühendid (2).
1. lääs — W 2. numbrist — nr-ist 2. tsentneriga — ts-ga 4. see tähendab — s. t. 5. ruutmeeter — m^2 6. see on — s. o. 7. hobujõuga — hj-ga 8. dotsent — dot. 9. ametiühingus — a.-ü-s 10. selle kuu päeval — skp.

X Märkida sõnade õige järjekord.
Tiit pani (1. tähele seda hoolega 2. seda hoolega tähele). Selles teoses (3. kirjanik käsitleb 4. käsitleb kirjanik) kolhoosielu. Niisugused vaated (5. oli ta 6. ta oli) isakodust (7. toonud kaasa 8. kaasa toonud). Õhtul (9. tegelesid poisid 10. poisid tegelesid) spordiga.

G

I Antud sõnadest on viis II vältes.
1. loomus (= noodatõmme) 2. loomus (= iseloom) 3. otsus 4. palju 5. kiiresti 6. lõhkine 7. meile 8. mulle 9. auto 10. eesti

II Märkida sõnad, mille ees tuleb kirjutada ***nõukogude.***
1. kord 2. väliskaubandus 3. võim 4. armee 5. riik 6. arst 7. valitsus 8. teadlane 9. ilmajaam 10. sportlane

III Antud sõnadest on kahel väär häälikuline kuju.
1. grammofon 2. patoloogiline 3. reuma 4. neutraalne 5. materjaalne 6. abiturient 7. konstanteerima 8. tualett 9. familiaarne 10. imperialist

IV Antud osastavate käänete hulgas on kolm valed.
1. õuet 2. köömnet 3. tragi 4. abinõu 5. valjut 6. mõru 7. kraed 8. mitut 9. korstent 10. suhkrut

V Järgnevaist tegusõnavormidest on kolm ebaõiged.
1. kerkib 2. tekib 3. õpib 4. lõpeb 5. satub 6. hukub 7. käsib 8. sütib 9. sattutakse 10. hukkutakse

VI Märkida õiged ortogrammid (5).
1. tähele pandud faktid 2. ärasõitev 3. hiljutivärvitud aed 4. kevadised tuule iilid 5. suur mees 6. igalepoole 7. iseseisev nooruk 8. kullast valmistatud ehe 9. möödamineja 10. alt poolt

VII Märkida õige keelend.
Loomaliike (1. eraldatakse 2. eristatakse 3. eritatakse 4. eritletakse) teatud kindlate tunnuste (5. järele 6. järgi). (7. Sarnastel 8. Sellistel) tõsistel (9. juhtudel 10. juhustel) tuleb kohe arsti poole pöörduda.

VIII Valida sulgudes antud sõnadest õige.
Tšitšikov ostis (1. surnud 2. surnuid) hingi. (3. Spordiühing „Kalevi" 4. Spordiühingu „Kalev" 5. Spordiühingu „Kalevi") korraldatud kergejõustikuvõistlused õnnestusid. (6. Romaanis „Väikeses Illimaris" 7. Romaanis „Väike Illimar" 8. Romaan „Väikeses Illimaris") käsitleb kirjanik oma lapsepõlve. Kõik asjad (9. tulevad 10. tuleb) oma kohale tagasi panna.

IX Märkida sõnade õige järjekord.
Kui (1. oli ta 2. ta oli) (3. toonud ära 4. ära toonud) kaks koormat, oli (5. käes lõuna 6. lõuna käes). Ants oli juba (7. siis kodus 8. kodus siis), kui ma (9. helistasin sulle 10. sulle helistasin).

X Märkida numbrid, mille asemele tuleb koma panna.
Taplesid Kukulinna ja Nurmeküla poisike vastastikku (1) siis oli kindel (2) et Kukulinna poiss protsessi kaotas (3) kui (4) seletajaks (5) tuli kolmas Nurmekülast (6) aga võitis siis (7) kui see Kukulinnast oli. Keskmädalal (8) 5. veebruaril (9) jõudsime kohale varem (10) kui arvasime.

H

I Märkida õiged ortogrammid (5).
1. marsruut 2. renessanss 3. renesanss 4. balanseerima 5. balansseerima 6. kümmned 7. kümnes 8. fajans 9. fajanss 10. marssruut

II Antud osastavate käänete hulgas on kolm valed.
1. korstnat 2. valju 3. abinõud 4. köömnet 5. kraet 6. onu 7. suhkurt 8. mitut 9. tädi 10. õue

III Järgnevaist vormidest on kolm valed.
1. kõneldi 2. kogeledes 3. teaksite 4. tekitakse 5. töötanud 6. tegelenud 7. satuvad 8. aimanud 9. kõnelenud 10. õmblesin

IV Märkida ebaõiged ortogrammid (3).
1. tahaplaanile 2. siia tulev 3. on end ülehinnanud 4. siit äraläinud 5. vastikust tundev 6. §-märk 7. alt ülespoole vaatav 8. paendlik nooruk 9. üliriided 10. tähelepanu

V Märkida ebaõiged ortogrammid (3).
1. Ukraina külad 2. üleriided 3. Norra peaminister 4. tagaplaanile 5. Eesti

kirjandus 6. tähelepanu 7. Liiduvabariigi Ülemnõukogu 8. vastuolu 9. +-märk 10. nõukogude pass

VI Valida sulgudes olevaist sõnadest õige.
(1. Majanduslikud 2. Majanduslised) küsimused paelusid (3. kõigi 4. kõige) koosolekust osavõtjate (5. tähelpanu 6. tähelepanu). Teistele (7. järeleaimamisega 8. järelaimamisega) ei jõua kaugele.

VII Märkida sulgudes antud sõnadest õiged.
Kas te loete (1. ajalehte „Sädet" 2. ajaleht „Sädet" 3. ajalehte „Säde")? VIII klass käis ekskursioonil Läti NSV (4. pealinnas Riia 5. pealinn Riias 6. pealinnas Riias). Grupp tütarlapsi (7. läks 8. läksid) jõe äärde. Jämedamad puud (9. tulevad 10. tuleb) samuti peeneks lõhkuda.

VIII Märkida väärad sõnalühendid (2).
1. „Rahva Hääl" — RH 2. detsimeeter — dm 3. postscriptum — P. S. 4. see tähendab — s. t. 5. lehekülgedel — lk-del 6. vesinikust — H-st 7. Nõukogude Liidu Telegraafiagentuurist — TASS-st 8. käsikiri — kk. 9. minut — min. 10. kilomeeter — km.

IX Märkida sõnade õige järjekord.
Meil (1. tulevad kindlasti 2. kindlasti tulevad) huvitavad laagripäevad. Nii (3. vaikus kestab 4. kestab vaikus) mõne silmapilgu, siis (5. koer vaatab 6. vaatab koer) altkulmu noormehe poole ja püüab end (7. sügada uuesti 8. uuesti sügada). Koer hakkas poisile (9. jooksma järele 10. järele jooksma).

X Märkida numbrid, mille asemele tuleb panna koma.
Anna oli (1) seepeale (2) pisut vaikinud ja isalt siis mõtlemisaega nõudnud (4) ning kui isa talle seda andis (5) siis ei teinud ta asjast enam juttu (6) ei sel ega järgmisel päeval (7) nii (8) et ta (9) sõna lausumata (10) Kõrbojalt linna tagasi sõitis.

I

I Märkida õiged ortogrammid (5).
1. lepplik 2. lõplik 3. mässlev 4. keppjas 5. kepjas 6. lippkond 7. lipkond 8. kärsslane 9. kärslane 10. revanš

II Kuus antud sõnadest vastavad küsimusele *kuidas*?
1. aidas 2. kapis 3. harkis 4. lehtes 5. kottis 6. kimpus 7. rüpes 8. söötis 9. kursis 10. lontis

III Järgnevaist tegusõnavormidest on kolm ebaõiged.
1. ei tooda 2. ei viida 3. tekib 4. müüdakse 5. satub 6. ei müüa 7. toodakse 8. suleb 9. ei käida 10. ei treita

IV Märkida väärad ortogrammid (5).
1. eevaülikond 2. üles antud pala 3. aleksandrikook 4. vastu võetav lahendus 5. jahu ja leiva kombinaat 6. kagupoolt puhuv tuul 7. laeva ja lennu ühendus 8. kaugelttoodud vaip 9. teedeosakond 10. minust möödakihutav auto

V Märkida õige keelend.
(1. Iga 2. Igaüks) (3. toimetab 4. toimib) sel (5. juhusel 6. juhtumil 7. juhul) oma äranägemise (8. järele 9. järgi 10. järel).

VI Märkida sulgudes olevaist vormidest õiged.
Isa tellis (1. ajalehe „Sirbi ja Vasara", 2. ajalehe „Sirp ja Vasar", 3. ajaleht „Sirp ja Vasara") kogu aastaks. Taevas (4. paistis 5. paistsid) korraga päike ja kuu. Salk noorukeid (6. läheb 7. lähevad) staadionile. Need tööd (8. tulevad 9. tuleb) homseks lõpetada.

VII Märkida õiged ortogrammid (5).
1. laevast üle lennanud lennuk 2. laost välja andmata produktid 3. tööülikond 4. 10-ne kordne 5. aleksandrikook 6. teedeosakond 7. kiitustvääriv õpilane 8. möödunud nädalane 9. ostu ja müügi leping 10. äsja remondist tulnud auto.

VIII Märkida ebaõiged lühendid (3).
1. liiter — l 2. õppeaastad — õ.-a-d 3. peatükkides — pt-es 4. sideagentuur — s.-ag. 5. lugupeetav — lp. 6. ja paljud teised — jpt. 7. tsentner — ts. 8. tonn — t 9. kommunism — komm. 10. korteritest — krt-st

IX Märkida sõnade õige järjekord.
Juba hommikul (1. päike paistis 2. paistis päike) palavalt. Peeter oli juba (3. kodus siis 4. siis kodus), kui ma (5. helistasin sulle 6. sulle helistasin). Jõudnud koju, (7. Aadu asus 8. asus Aadu) pooleli jäänud töö kallale. Harjutus tuleb (9. kirjutada ümber 10. ümber kirjutada).

X Valida õiged kirjavahemärgid.
Päevad otsa hoiti aknaluugid kinni (1 , 2 =) et päike ei pääseks tubadesse (3 = 4 ,) aga ööselgi oli raske neid avada (5 , 6 =) sest õhk oli ka siis lämmatav (7 , 8 :) kui päike kadus (9 = 10 ,) hõõgusid majaseinad ja tänavakividki.

VÕTI.

A	B	C
I 2, 5, 6, 9, 10	I 2, 3, 5, 6, 8, 10	I 2, 4, 6, 7, 8, 10
II 1, 4, 8	II 4, 6, 8	II 3, 6, 9
III 3, 5, 6	III 4, 7, 10	III 1, 5, 10
IV 3, 4, 6, 8, 10	IV 3, 5, 7, 9, 10	IV 1, 2, 4, 8, 9
V 2, 4, 5, 7, 9	V 2, 3, 6	V 4, 5, 7, 8, 9
VI 2, 4, 5, 8, 10	VI 6, 8, 10	VI 4, 8, 10
VII 2, 5	VII 2, 4, 5, 7, 9	VII 3, 5, 7, 9, 10
VIII 1, 4, 6, 8	VIII 2, 4, 6, 9	VIII 2, 4, 6, 8, 10
IX 2, 3, 5, 8, 10	IX 1, 3, 5, 6, 7	IX 4, 7, 9
X 2, 3, 6, 7, 9	X 2, 4, 6, 7, 10	X 1, 3, 6, 7, 9

D	E	F
I 3, 5, 6, 8, 9, 10	I 1, 4, 6, 7, 8, 10	I 1, 3, 5, 6, 8
II 1, 6, 10	II 1, 5, 7, 10	II 3, 4, 6, 7, 10
III 2, 4, 7	III 3, 5, 7	III 7, 8, 9
IV 3, 5, 7, 9, 10	IV 3, 9, 10	IV 2, 4, 9
V 1, 5, 6, 7, 10	V 1, 6, 7, 9, 10	V 4, 5, 7, 8, 9
VI 3, 6, 8, 9, 10	VI 2, 3, 6, 8, 9	VI 6, 7, 9
VII 2, 3, 6, 8, 9	VII 2, 3, 4, 5, 7, 9	VII 1, 5, 7, 10
VIII 1, 5, 8, 10	VIII 2, 5, 6, 8	VIII 3, 6, 7, 10
IX 2, 3, 6, 8, 10	IX 3, 8, 10	IX 2, 8
X 1, 3, 5, 7, 9	X 2, 3, 5, 9	X 2, 4, 5, 8, 9

G	H	I
I 1, 3, 4, 9, 10	I 1, 2, 5, 7, 9	I 2, 5, 7, 9, 10
II 1, 3, 6, 8, 10	II 3, 5, 7	II 3, 4, 5, 6, 8, 10
III 5, 7	III 2, 6, 9	III 4, 6, 7
IV 1, 5, 9	IV 1, 8, 9	IV 2, 4, 6, 7, 8
V 6, 8, 9	V 5, 7, 10	V 2, 4, 6, 7, 9
VI 2, 5, 7, 8, 9	VI 1, 3, 6, 7	VI 2, 5, 6, 9
VII 2, 6, 8, 9	VII 3, 6, 7, 10	VII 3, 5, 6, 9, 10
VIII 1, 4, 7, 10	VIII 7, 10	VIII 3, 7, 10
IX 2, 4, 6, 7, 10	IX 1, 4, 6, 8, 10	IX 2, 4, 6, 8, 10
X 1, 2, 3, 6, 7, 8, 10	X 4, 5, 7	X 1, 4, 5, 8, 10

KASUTATUD KIRJANDUST.

1. **Aavik, J.** Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tallinn, 1936.
2. **Aavik, J.** Saaremaa keel ja kirjakeel. Kuressaares 1923.
3. **Ahrens, E.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweiter Theil. Satzlehre. Reval, 1853.
4. **Ahven, E.** J. V. Veski keelearendus-põhimõtteist. Tema 90. sünnipäeva puhul. Keel ja Kirjandus 1963, nr. 6.
5. **Aller, R.** Lisa *nakatuma*-verbi rektsioonile. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 7.
6. **Alvre, P.** *a*-mitmuse päritolust. Emakeele Seltsi Aastaraamat X. Tallinn, 1964.
7. **Alvre, P.** Kahest väljasurnud käändest. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 9.
8. **Alvre, P.** Keeleajalooline pilk eesti muutkondade süsteemile. Keel ja Kirjandus 1964, nr-d 2, 3, 4.
9. **Ariste, P.** Eesti asesõnade *me*, *te* ja *meie*, *teie* suhteist. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused I. Tallinn, 1956.
10. **Ariste, P.** Eesti keele foneetika. Tallinn, 1953.
11. **Ariste, P.** Eesti keele foneetika. Õpik Ajaloo-Keeleteaduskonna keeleosakondade üliõpilastele. TRÜ. Tartu, 1965. (Rotaprint.)
12. **Ariste, P.** Eesti keele hääldamine. Tartu, 1939.
13. **Eesti keele grammatika I,** 1. vihik. TRÜ. Tartu, 1963. (Rotaprint.)
14. **Eesti keele grammatika I,** 2. vihik. Tartu Riiklik Ülikool. Tartu, 1964. (Rotaprint.)
15. **Eesti keele grammatika II.** Morfoloogia. Arv- ja asesõna. Tartu, 1965. (Rotaprint.)
16. **Eesti keele süntaks I.** KKI. Tallinn, 1964. (Rotaprint.)
17. **Eesti NSV ajalugu.** Tallinn, 1957.
18. **Elisto, E.** Mõni sõna koma „psühholoogiast". Keel ja Kirjandus 1959, nr. 8.
19. **Elisto, E.** Mälestusi Akadeemilisest Emakeele Seltsist. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 3.
20. **Engels, F.** Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn, 1946.
21. **Есперсен О.** Философия грамматики. Москва, 1958.
22. **Hermann, K. A.** Eesti keele Lause-õpetus. Jurjevis 1896.
23. **Heuer, H.** Hädas lauselühenditega. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 6.
24. **Hupel, A. W.** Ehstnische Sprachlehre. Mitau, 1818. Vorerinnerung.
25. Isiku- ja kohanimeliste täiendite ortograafiast. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 11.
26. **Karelson, R.** Ka Soomes on päevakorral lauseõpetus. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 5.
27. **Kask, A.** Eesti keel ja selle arenemine. Tallinn, 1946.
28. **Kask, A.** Eesti keele lauseliigendusest ja lauseliikmeist. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 4.

29. **Kask, A.** J. V. Veski ja ühise eesti kirjakeele taotlused. Emakeele Seltsi Aastaraamat IV. Tallinn, 1958.
30. **Kask, A.** 40 aastat Emakeele Seltsi. Emakeele Seltsi Aastaraamat VI. Tallinn, 1960.
31. **Kask, A.** 15 aastat nõukogude eesti keeleteadust. Emakeele Seltsi Aastaraamat II, Tallinn, 1956.
32. **Kettunen, L.** Lauseliikmed eesti keeles. Tartu, 1924.
33. **Kindlam, E.** Eitavavormilise jaatuse kaitseks. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 11.
34. **Kindlam, E.** Ettepanekuid arvsõnareegli täienduseks. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 12.
35. **Kindlam, E.** Kahest asesõnast. Keel ja Kirjandus 1961, nr. 10.
36. **Kindlam, E.** Kellesse puutub see, mis on üle trükivigade? Keel ja Kirjandus 1964, nr. 12.
37. **Kindlam, E.** Kogu kõnekeele vormikirevus ei mahu kirjakeele süsteemi. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 3.
38. **Kindlam, E.** Kui palju reegleid vajame sõnade poolitamiseks. Keel ja Kirjandus 1965, nr. 6.
39. **Kindlam, E.** Mõnede perekonnanimede tüvevokaalist. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 4.
40. **Kindlam, E.** Mõnest keeleküsimusest vastsete grammatikavihikute valgusel. Keel ja Kirjandus 1965, nr. 5.
41. **Kindlam, E.** Perekonnanimede käänamisest. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 11.
42. **Kindlam, E.** Verbide derivatsiooni õigekeelsust. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 10.
43. **Kindlam, E.** Ühest eelistatavusest, mida eelistada siiski ei maksaks. Keel ja Kirjandus 1963, nr. 6.
44. **Kindlam, E.** Ühest pisiküsimusest liitumise alalt. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 2.
45. **Kindlam, M.** Ehkki *kõige külgmisem*, siiski *kõige esimene*. Keel ja Kirjandus 1965, nr. 2.
46. **Kindlam, M.** Kumma infinitiiviga konstrueerub verb *vaevuma*? Keel ja Kirjandus 1960, nr. 2.
47. **Kindlam, M.** *Kuune — kuine — kuuline*. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 2.
48. **Kindlam, M.** Lisandi ühildumisest. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 1.
49. **Kindlam, M.** *nakatuma* millessegi ja millegagi. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 5.
50. **Kindlam, M.** *õitseva* ~ *õitsva*. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 2.
51. **Koit, E.** Käändsõnalisest öeldisest ja kaudsihitisest. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 9.
52. **Kont, I.** *lane*-liide eesti kirjakeeles. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 12.
53. **Kont, I.** *nna*- ja *tar*-liite kasutamisest. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 6.
54. **Kont, K.** Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused IX. Tallinn, 1963.
55. **Kont, K.** Lause eitavast sisust sõltuv objekt läänemeresoome keeltes. Emakeele Seltsi Aastaraamat IV. Tallinn, 1958.
56. **Kont, K.** Liikumist tähistavate verbide objektist läänemeresoome keeltes. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 5.

57. **Kont, K.** Läänemeresoome keelte objekti probleeme. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 3.
58. **Kont, K.** Teadusliku süntaksi metodoloogiast. Objektist passiivi liitkonstruktsioonides. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 10.
59. **Kull, R.** *happeline* ja *happene*. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 11.
60. **Kull, R., Hallap, V., Poll, V.** Mis saab edasi? Sirp ja Vasar 25. V 1962, nr. 21.
61. **Kull, R.** Mida mõistame rahvakeele all ehk põhimõisted tuleks selgeks teha või selgeks vaielda. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 8.
62. **Kull, R.** Partitsiipide kokku- ja lahkukirjutamisest. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II. Tallinn, 1957.
63. **Kure, K.** Eesti keele lauseliigenduse alustest. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 1.
64. **Kure, K.** Mõningaid märkusi lauseliigenduse küsimuste kohta avaldatud sõnavõttude puhul. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 5.
65. **Kure, K.** Tegusõna *olema* funktsioonidest ja tähendustest. Emakeele Seltsi Aastaraamat II. Tallinn, 1956.
66. **Kure, K., Valgma, J.** Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn, 1956.
67. **Laanest, A.** Kohakäändeliste substantiivatribuutide kasutamisest. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 1.
68. **Laugaste, G., Teder, M.** Eesti keele grammatika VIII kl. Tallinn, 1956.
69. **Leetberg, K.** Eesti lauseõpetus. Rakveres 1925.
70. **Lehari, V.** Viimaseid süntaksialaseid kirjutisi lugedes. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 6.
71. **Liiv, G.** Eesti keele kolme vältusastme vokaalide kestus ja meloodiatüübid. Keel ja Kirjandus 1961, nr-d 7, 8.
72. Loodi vabariiklik õigekeelsuse komisjon. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 7.
73. **Lõtkin, V.** Permi rahvaste kirjakeelte kujunemise ajaloost. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 10.
74. **Марузо Ж.** Словарь лингвистических терминов. Москва, 1960.
75. **Mihkla, K.** Kuidas kasutada tänapäeva eesti kirjanduses lauselühendiga lauset? Emakeele Seltsi Aastaraamat IX, Tallinn, 1963.
76. **Mihkla, K.** Missuguseid käändsõnalisi rektsioone tarvitada. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 10.
77. **Mihkla, K.** Mõningaid märkmeid lauseliikmete ja lauseanalüüsi kohta. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 3.
78. **Mihkla, K.** Öeldis ja selle ühildumine alusega tänapäeva eesti kirjakeeles. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 12.
79. **Miller, A.** Ajalehekeele puudustest. Looming 1957, nr. 1.
80. **Mäger, M.** Onomatopoeetilisest sõnavarast eesti keeles. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 9.
81. **Neetar, H.** Aluse ja öeldise ühildumise seaduspärasustest eesti murretes. Keel ja Kirjandus 1965, nr. 1.
82. **Neetar, H.** Aluse ja öeldise ühildumist mõjutavatest teguritest eesti murretes. Emakeele Seltsi Aastaraamat X, Tallinn, 1964.

83. **Nurkse, R.** Rohkem tähelepanu sõnatüüpide funktsioonile keele struktuuris. Keel ja Kirjandus 1963, nr. 1.
84. **Nurm, E.** Deklineerimise üksikküsimusi. Emakeele Seltsi Aastaraamat III. Tallinn, 1957.
85. **Nurm, E.** Hääliku- ja vormiõpetuse käsitlus keskkooliõpikus. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 7.
86. **Nurm, E.** *lõppklass, kontserdireis, kuurortlinn, rekordilehm.* Keel ja Kirjandus 1960, nr. 1.
87. **Nurm, E.** Normimuudatustest ja -täpsustustest „Õigekeelsuse sõnaraamatus". Keel ja Kirjandus 1960, nr. 7.
88. **Nurm, E.** Soome nimede kahesuguse käänamise puhul. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 5.
89. **Nurm, E.** Sõnadest *alg-* ja *algus-*. Keel ja Kirjandus 1963, nr. 7.
90 **Nurm, E.** Vene nimede edasiandmisest eesti keeles. Keel ja Kirjandus 1965, nr. 3.
91. **Nurm, E.** Ühe vastukriitika puhul. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 3.
92. **Ojasson, O.** Kuidas normeerida erila adsete eesti perekonnanimede käänamist? Nõukogude Kool 1962, nr. 5.
93. **Ojasson, O.** Veel perekonnanimede käänamisest. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 11.
94. **Palmeos, P.** Asesõnade *enese* ~ *enda* ja *oma* kasutamisest. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 5.
95. **Palmeos, P.** Eesti keele pronoomenist *enese* — *enda*. Emakeele Seltsi Aastaraamat II. Tallinn, 1956.
96. **Peegel, J.** Keelekultuuri nimel. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 8.
97. **Peegel, J.** Tingiva kõneviisi tähenduslikest funktsioonidest ja kohast eesti kõneviiside süsteemis. Emakeele Seltsi Aastaraamat III. Tallinn, 1957.
98. **Peegel, J.** J. V. Veski 90-aastane. Emakeele Seltsi Aastaraamat IX. Tallinn. 1963.
99. **Peegel, J.** Ääremärkusi pöörete kasutamisest. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 8.
100. **Pikamäe, A.** Eesti keele vältesüsteemist. Emakeele Seltsi Aastaraamat III. Tallinn, 1958.
101. **Päll, E.** Infinitiiv alusena ja öeldisena eesti keeles. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused I. Tallinn, 1956.
102. **Päll, E.** Keelte arenemisest sotsialismilt kommunismile ülemineku ajajärgul. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused VI. Tallinn, 1961.
103. **Päll, E.** Kümme aastat keeleteaduslikust diskussioonist. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 6.
104. **Päll, E.** Mõningaid süntaktilisi küsimusi. Nõukogude Kool 1953, nr. 10.
105. **Raiet, E.** Kahesilbilise kolmandavältelise nimetavaga er-lõpuliste sõnade käänamisest. Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1957, nr-d 3—4.
106. **Raiet, E.** Küsimusi võõrsõnade ortograafia alalt. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 1.
107. **Raiet, E.** Nimisõnade nimetavalisest ja omastavalisest liitumisest. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 12.
108. **Rajamets, K.** Keelevabadus värsis. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 5.

109. **Rannut, L.** Ajamäärus eesti keeles (tähendusfunktsioonid). Emakeele Seltsi Aastaraamat VI. Tallinn, 1960.
110. **Rannut, L.** Läänemeresoomeline uurimus eesti süntaktika vaateväljas. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 9.
111. **Rannut, L.** Objektisarnane ajamäärus eesti keeles. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 10.
112. **Rannut, L.** Seesütlev ja alalütlev ajamääruse käänetena. Emakeele Seltsi Aastaraamat V. Tallinn, 1959.
113. **Rannut, L.** Täis- ja osaalus tänapäeva eesti kirjakeeles. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 1.
114. **Remmel, N.** Eesti keele õpik töölisnoorte koolidele. Tallinn, 1962.
115. **Remmel, N.** Kirjakeel ühiskeelele lähemale. Sirp ja Vasar, 11. V 1962, nr. 19.
116. **Remmel, N., Valgma, J., Riikoja, E.** Eesti keele grammatika VIII—X klassile. Tallinn, 1961.
117. **Riikoja, E.** Kehaliiget ja abinõu märkivate sõnade liitumisest. Keel ja Kirjandus 1958 nr-d 4—5.
118. **Riikoja, E.** *mõte*-tüüpi täiendsõna liitumisest. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 4.
119. **Saari, H.** Kahe aasta keelemured. Keel ja Kirjandus 1963, nr-d 1—2.
120. **Saari, H.** Mis on *loengkontsert* ja mis on *kontsertloeng*? Keel ja Kirjandus 1962, nr. 2.
121. **Saari, H.** Refleksiivide kasutamisest. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 4.
122. **Sepamaa, H.** Rohkem vabadust *des*-vormi kasutamisel. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 6.
123. **Sepamaa, H.** Suure ja väikese algustähe küsimusest. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 8.
124. **Sepamaa, H.** Öeldise ainsusest ja mitmusest arvsõnalise aluse puhul. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 2.
125. **Серебренников Б.** Категория времени в прибалтийско-финских языках. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused VIII. Tallinn, 1963.
126. **Serebrennikov, B.** Keele ajalugu ja rahva ajalugu (soome-ugri keelte materjalide põhjal). Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused I. Tallinn, 1956.
127. **Serebrennikov, B.** Läänemeresoome keelte enne- ja täismineviku päritolu küsimusest. Emakeele Seltsi Aastaraamat 1958. IV.
128. **Serebrennikov, B.** Mõningaid kaudseid andmeid kaasaegsete soome-ugri keelte üksikute rühmade kujunemise ajast. Emakeele Seltsi Aastaraamat III. Tallinn, 1957.
129. **Silk, E.** Bolševike võitlus eesti keele õiguste eest 1917. aastal. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 11.
130. **Zinder, L.** Keelestatistika. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 12.
131. **Tauli, V.** Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. Tartu, 1938.
132. **Uuspõld, E.** Mõtteid nn. käändumatute omadussõnade ja nende kirjutusviisi puhul. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 7.
133. **Vaga, A.** Mittekäänduva omadussõna mõiste liialdatud rakendamisest. Keel ja Kirjandus 1958, nr-d 4, 5.
134. **Vakk, F.** Somaatilisest fraseoloogiast. Keel ja Kirjandus 1963, nr. 11.

135. **Vakk, F.** Somaatiliste idioomide etümoloogiaid. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 9.
136. **Valgma, J.** Aluse ja öeldise kongruentsist eesti kirjakeeles. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused VIII. Tallinn, 1963.
137. **Valgma, J.** Liitsõna ortograafiast, teooriast ja õpetamise metoodikast. Eesti keele õpetamise metoodika küsimusi III. Tallinn, 1962.
138. **Valgma, J.** Mida ei tule lugeda keeleveaks. Nõukogude Kool 1959, nr. 4.
139. **Vals, H.** Ainult keskmise piiril. Paarikümne brošüüri keele arvustus. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 3.
140. **Vals, H.** Keelelise toimetaja märkmikust. Keel ja Kirjandus 1964, nr. 9.
141. **Vals, H.** Rektsioon jääb päevakorda. Keel ja Kirjandus 1963, nr. 9.
142. **Veski, A.** J. V. Veski eesti keele sõnavara arendajana. Emakeele Seltsi Aastaraamat IV. Tallinn, 1958.
143. Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 1. Tallinn, 1958.
144. **Veski, J. V.** Märkmeid eesti ajalehtede keele kohta. Emakeele Seltsi Aastaraamat I. Tallinn, 1955.
145. **Veski, J. V.** Ortograafilisi ja morfoloogilisi ebakohti eesti kirjakeeles. Emakeele Seltsi Aastaraamat II. Tallinn, 1956.
146. **Vihma, H.** Homonüümi mõistest. Emakeele Seltsi Aastaraamat X. Tallinn, 1964.
147. **Viires, A.** Hädas suure ja väikese algustähega. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 6.
148. **Viires, P.** Kõnelgem keelekultuurist. Keel ja Kirjandus 1963, nr. 5.
149. **Viitso, T.-R.** Tüvelisest astmevaheldusest (eriti eesti keeles). Emakeele Seltsi Aastaraamat VIII. Tallinn, 1962.
150. **Villand, L.** Stiiliõpetuse algmed. Katsetöövihik VIII kl. Tallinn, 1964.
151. **Vääri, E.** Keele uurimise meetodeist, „kaudsihitisest" ja öeldistäitest. Keel ja Kirjandus 1959, nr. 4.
152. **Vääri, E.** Mõnede sõnaliikide piirist ja funktsiooni muutumisest lauses. Emakeele Seltsi Aastaraamat IV. Tallinn, 1958.
153. **Õigekeelsuse sõnaraamat.** Tallinn, 1960.
154. Õigekeelsuse sõnaraamatu ilmumise puhul. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 10.

INDEKS.

Numbrid märgivad paragrahve.

A

aasta-tüüpk. 84
Aavik, J. 20
abessiiv 75
abimäärsõna asend lauses 349, 372
abimäärsõnad 53, 149
abinõumäärus 217
abisõnalised sünonüümid 466
abiverb *olema* 119
abiverbi asend lauses 326, 337, 344, 371
ablatiiv 70
absoluutne nominatiiv 267
abstraktsed nimisõnad 56
adessiiv 69
adjektiivid 53
adverbiaal 171
adverbid 53
Ahrens, E. 19
ahtushäälikud 24, 26
ainemäärus 217
ainenimed 56
ainsus 57
ainsuslikud ja mitmuslikud nimisõnad 58
ajad 122
ajalause 288, 378
ajalooliste sündmuste nimed 524
ajamäärus 218, 219
ajamääruse asend lauses 327, 348
aktiivsed hääldamiselundid 24
akusatiiv vt. sihitav
alaleütlev 68
alaltütlev 70
alalütlev 69
alfabeet vt. tähestik
alg- 468
algus 468
algvõrre 98
alistavad sidesõnad 152
alistavad sõnad 279, 290
alistuma 469
alistumine 160
allatiiv vt. alaleütlev
alluma 469
alumine 101
alus 175, 180
aluse ja sihitise vahepiir 247
aluse asend eksistentsiaallauses 337, 369
aluse ja öeldise asend kõrvallauses 338—344
aluse ja öeldise inversioon 328
aluse ja öeldise kõrvu asend 326, 331, 332, 335, 336, 345, 346
aluse ja öeldise vahepiir 245
aluse ja öeldistäite vahepiir 246
aluse ja öeldise ühildumine 189—202
aluseta laused 183
aluslause 285, 378
alust asendav lauseliige 335, 336
alveo-dentaalid 26
alveoolid 24
Alvre, P. 80, 138
ameti- ja aunimed 531
antonüümid 467
apex 24
apositsioon vt. lisand
araabia laenud 440
argotismid 407
arhaismid 407
arv 57
Arvelius 18
arvsõnad 53, 102
arvsõna liitumine nimisõnaga 432
arvsõnaliited 416

arvsõnaline täissihitis 212
arvsõnalise aluse puhul öeldis ainsuses 195
arvsõnalise aluse puhul öeldis mitmuses 194
arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine 565, 566, 567
asendama 469
asesõnad 53
asesõnade käänamine 111
asesõnaline sihitis 213
asesõnalised sünonüümid 466
asesõna liitumine nimisõnaga 432
asesõnalise sihitise asend lauses 348
asesõna mõiste ja liigid 104
asetama 469
aspektverbi asend lauses 326, 337, 344
aspektverbid 119
assimilatsioon 70
astmevaheldus 34
astmevaheldusega sarnanevad nähted 37
astmevahelduse iseärasused 36
astmevahelduse liigid 35
astmevahelduse määramine 38
asutuste nimed 517
atribuut vt. täiend
au 81
aus-tüüpk. 84
autasude nimed 529
avastama 469

B

balti laenud 436
Beiträge 18

D

da-tegevusnimi 133
definiitne subjekt 182
demonstratiivsed pronoomenid vt. näitavad asesõnad
dentaalid vt. hammashäälikud
derivatsioon 413
des-lauselühendi verbi asend 363
des-lühend 48
deverbaali laiendi asend 358
dialektismid 407
diftong 27
dorsum 24

E

edendama 469
eesnime asend perekonnanime suhtes 362
eessõnad 53, 151
eesti perekonnanimede käänamine 91
eesti pärisnimed 90
eesti sõnakorda iseloomustavad jooned 325, 386
eesvokaalid 25
ega-laused 345, 346
ehtne 84
ei asend lauses 373
eksistentsiaallause 172, 337
eks-laused 345, 346
elama-tüüpk. 140
elatiiv vt. seestütlev
elliptilised laused 170
elusat ja elutut väljendavad nimisõnad 56
enamik 468
enamus 468
enda 468
enesekohased asesõnad 106
enne 470
ennem 470
enneminevik 123
epiteedina kasutatud täiend 255
eraldavad sidesõnad 152
eri kokku- ja lahkukirjutamine 562
erilaadilised täiendid 255
eriväärsed osalaused 307
esimene 101
esimene käändkond 81
esimene pöördkond 139
esimene välde 33
esimese astme kõrvalliikmed 176
esitama 469
esitlema 469
essiiv vt. olev

etendama 469
et-laused 341
ettevõtete ja organisatsioonide nimed 518

F

Faehlmann, F. R. 18
foneem 29
foneetika 24
foneetiline printsiip 488
foneetilised homonüümid 457
fonoloogiline pikkus 31
Forselius, B. G. 17
fortisklusiilid 26
fraseoloogilised väljendid 282, 314, 471
frikatiivid vt. hõõrdhäälikud

G

geenused vt. tegumoed
geminaat 28
genitiiv vt. omastav
genitiivne liitumine vt. omastavaline liitumine
germaani laenud 437
grammatilised homonüümid 458, 461

H

haaval, ohtu, võitu, pidi 580
habe-tüüpk. 84
hakkama-tüüpk. 142
hambasombud 24
hammashäälikud 24
hammas-tüüpk. 88
handid 13
hauduma 141
heebrea laenud 440
helilised häälikud 24
helitud häälikud 24
Helle, A. Th. 18, 483
Hermann, K. A. 19
hiina laenud 440
hobune 85
Holtz, O. 18
homonüümid 457
hoogne 84
hoolas-tüüpk. 88
Hornung, J. 18
h sõna algul 45, 493
hulga- ja mõõdumäärus 217, 220
Hupel, A. W. 18, 483
Hurt, J. 19
huuled 24
huulhäälikud 24, 26
h võõrsõnades 506
hõõrdhäälikud 26
hääldamisvead 46
häldusalus 39
häldushomonüümid 457, 458
häälekurrud 24
häälik 29
häälikuline koostis 24
häälikuortograafia 29, 492, 493
häälikute moodustamine 24
häälikute väldete kirjutamine 496
häälikuvälde 30
häälikuühend 27
häälikuühendite kirjutamine 498, 499
hüpotaks vt. põimlause
hüüdlause 164, 345, 346, 391
hüüdsõnad 53, 153
hüüumärk 388, 306, 391, 399

I

idu 86
igapäevase kõne sõnavara 476
ige-hammashäälikud 26
i ja *j* ortograafia 500
ilukirjanduslik stiil 9
illatiiv vt. sisseütlev
ilmaütlev 75
i-mitmus 48, 96
imperatiiv vt. käskiv kõneviis
imperfekt vt. lihtminevik
impersonaal vt. umbisikuline tegumood
indefiniitne subjekt 182
indefiniitsed pronoomenid vt. umbmäärased asesõnad

indikatiiv vt. kindel kõneviis
inessiiv vt. seesütlev
infinitiivi asend lauses 344, 348, 356, 374
infinitiivid vt. tegevusnimed
informatsioonikeel 7
informatsioonilause 346
inglise keelest pärinevad võõrsõnad 447
inglise laenud 440
instruktiiv vt. viisiütlev
interjektsioonid vt. hüüdsõnad
interrogatiivsed pronoomenid vt. küsivad asesõnad
intonatsioon 44
intransitiivsed verbid vt. sihitud tegusõnad
iseseisvad määrsõnad 53, 149, 150
iseseisvad verbid 119
isikuline tegumood 130
isikulised asesõnad 105
isikute ja olendite nimed 515
i-superlatiiv 48, 100
itaalia keelest pärinevad võõrsõnad 446

J

jaatav ja eitav kõne 131
jalg-tüüpk. 86
jaotamatud nimisõnad 56
jaotatavad nimisõnad 56
jooksma 141, 148
joonealused andmed 254
juhtum 468
juhul kui 310
juhus 468
ju-laused 345, 346
jutumärgid 388, 323, 401
jutustavad laused 162
juus 85
Jõgever, J. 19
jõgi-tüüpk. 86
jõud-tüüpk. 86
järel 470
järeldavad sidesõnad 152
järeldus 468
järele 470
järgarvsõnad 102
järgi 470
järjestus: alus—öeldis 326, 330
järjestus: öeldis— alus 337
järjestus: öeldise laiend—öeldis—alus 326, 327, 328, 330, 334, 335, 336
jätma 141

K

kaashäälikud 26
kaasaütlev 76
kaasolu- ja ilmaolumäärus 217
kaassõnad (ees- ja tagasõnad) 53, 151, 382
kaerte 86
kaheksas-tüüpk. 84
kahepealiikmeline lause 175
kahju 83
kaitsma 141
kaks 87
kaksiktäishäälik 27
kalendrite nimetused 531
kardinaalid vt. põhiarvud
karjala keel 15
katma 141
katsebaasid 531
katus-tüüpk. 85
kaudne kõneviis 128
kaupa, viisi 580
keelekonverentsid 5
keele olemus 1
keeletipuhäälikud 24
keeleuuendus 20, 485
keel ja mõtlemine 1
keel-tüüpk. 87
kes 112, 468
keskkõrged vokaalid 25
kesksõnad 134
keskvõrre 98, 99
kiillause mõiste ja funktsioon 291
kiillause paigutus 381
kiilsõna 292
kindel kõneviis 125
kinnine silp 32
kirjakeel 3, 6, 16

kirjakeele normid 5
kirjaliku kõne leksika 479
kirjavahemärgid ja intonatsioon 390
kirjavahemärgid ja paus 390
kirjavahemärgivigu 403
kirjavahemärkide funktsioon 388
kirjavahemärkide (punkti, koma, jutumärkide) tarbetus 389
kirjavahemärk lause lõpul 162—167, 391
kirju 83
kirjutama-tüüpk. 140
kiskuma 141
klusiilid vt. sulghäälikud
klusiilid sõna algul 494
klusiilid sõna sees 495
koartikulatsioon 39
koerte 86
kogu 468
kogunimed 56
kohalause 288
kohamäärus 71, 217, 218
kohamääruse asend lauses 327, 348
kohanimed 71, 90, 516
kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine 557, 558
kohanimede käänamine 90
kohus 88, 468
kohustus 468
koi-tüüpk. 81
kokku- ja lahkukirjutamine 546
kolhooside ja sovhooside nimed 522, 531
kolmas 84
kolmas käändkond 83
kolmas pöördkond 141
kolmas välde 33
koma 177, 228—231, 253—255, 270, 298, 303—314, 388, 392, 393
komi keel 14
komitatiiv vt. kaasaütlev
komparatiiv vt. keskvõrre
konditsionaal vt. tingiv kõneviis
kongresside, konverentside jne. nimetused 531
kongruents vt. ühildumine
konjunktsioonid vt. sidesõnad
konkreetsed nimisõnad 56
konsonandid 26
konsonantide tabel 26
konsonantlühend 537
konsonanttüveline liitumine 431
konsonantühend 27
koolon 256, 294, 295, 296, 388, 394
koondlause 173, 252
koondlause analüüs 260
koondlause interpunktsioon 253
koopula vt. köide
koordinatsioon vt. rinnastus
kreeka keelest pärinevad laensõnad 446
kreeka keelest pärinevad võõrsõnad 443
kuipalju 580
kujutama 469
kultuurtaimede sordinimed 527
kumbki 468
kunstlikud sõnad 450
kurat 84
kuude, nädalapäevade ja pühade nimetused 531
Kullamaa käsikiri 16
kurgunibu 24
kvantiteet vt. vältus
kõik 86, 113, 468
kõneelundid (läbilõige) 24
kõnelema-tüüpk. 140, 148
kõnestiil 11
kõnetlussõna vt. üte
kõne-tüüpk. 83
kõneviisid 124
kõrged vokaalid 25
kõri 24
kõrihäälik 26
kõrvallause funktsioon 338
kõrvallause mõiste 279, 282
kõrvallause paigutus 378—380
kõrvallausete astmed 283
kõrvallausete liigid 284—289
kõrvalliikmed 176
kõva suulagi 24
käima-tüüpk. 139

käsitama 469
käsitlema 469
käsitsema 469
käsi-tüüpk. 87
käskima 141
käskiv kõneviis 127
käsklause 166, 337, 391
käänded 59
käändkonnad 79, 80
käändsõnad 53
köide 187
külanõukogud 531
küllap-laused 345, 346
külghäälik 24, 26
küsilause 163, 337, 345, 346, 391
küsimärk 306, 388, 391, 400
küsivad asesõnad 109
kütma 141
küüs-tüüpk. 87

L

laadima 141
laadivaheldus 35
labased sõnad 477
labiaalid vt. huulhäälikud
ladina keelest pärinevad laensõnad 440
ladina keelest pärinevad võõrsõnad 444
laenama 469
laenud 434
laenutama 469
lahtine silp 32
lahutamatud sõnaühendid 158
laiend 156
laiendamata lihtlause 168
laiendatud lihtlause 168
lapi rahvad 15
laps 87
lapsekõne sõnad 478
larüngaal vt. kõrihäälik
laskma 141
latera 24
lateraal vt. külghäälik
laulma-tüüpk. 141
lause definitsioon 155
lause ja otsustus 155
lauselaiend 178, 328
lauselühend 174, 261, 315—318, 328
lauselühendiga lause analüüs 271
lauselühendi interpunktsioon 270
lauselühendi liigid 262
lauselühendi verbi asend 363—366, 374
lausete liigitamine 161
lause terviklikkuse seadus 347—349
leem 87
leenisklusiilid 26
leiutama 469
leksika 404
leksikograafia 482
lihtarvsõnad 102
lihthäälik 27
lihthäälikute kirjutamine 496, 497
lihtlause 168
lihtlause analüüs 241—244
lihtlause ehitus 175
lihtminevik 123, 144
lihtne 84
lihtsidesõnad 152
lihttüvi 52
lihtverbid 118
liide 52
liige-tüüpk. 88
liitabisõnad 421
liitarvsõnad 102
liitarvsõnade käänamine 103
liited 412
liiteline astmevaheldus 35
liit- ja ühendtegusõnad 421
liitkäändsõnad 421
liitlause 169
liitlause analüüs 324
liitlause mõiste 272
liitmäärsõnad 421
liitomadussõnad 563
liitsõna 419
liittüvi 52
liitverbid 118
liivlased 15
lisand 227

lisandi asend lauses 362
lisandi kirjavahemärgid 228—232
lisandi ühildumine 233—240
lisandlause 289
loendama 469
loetlema 469
loomatõugude nimetused 531
Luce, J. 18
lugema-tüüpk. 141
lugemik-tüüpk. 86
lumi 82
luulekeel 9
lõpp 52
läbima 469
läbistama 469
läänemeresoome keeled 12, 15
läänemeresoome sõnad 411
lühike silp 32

M

maaparandusjaamad 531
madalad vokaalid 25
maitsma 141
mansid 13
Masing, O. W. 18
mata-lauselühendi verbi asend 364
ma-tegevusnimi 133
matma 141
mees 87
meri 82
metskonnad 531
milline 468
minema 140
minevik 122, 123
mis 112, 468
mitu kirjavahemärki kõrvuti 298, 402
mitme täiendiga põhisõna 259
mitme täisaluse korral öeldis ainsuses 191, 192
mitme täisaluse puhul öeldis mitmuses 190
mitmus 57
mitmuse omastav 94
mitmuse osastav 48, 95
mitmuse tunnused 57
mitteeksistentsiaallaused 172
mittetäielikud laused 170
modaalverbi asend lauses 326, 337, 344
modaalverbid 119
modus obliquus vt. kaudne kõneviis
moodne 84
moodused vt. kõneviisid
mordvalased 14
morfoloogia ja süntaksi suhe 50
morfoloogia mõiste 47
morfoloogiline printsiip (ortograafias) 490
morfoloogiline printsiip (sõnade liigitamisel) 53
morfoloogilised kategooriad 49
murdarvsõnad 102
murdekeel 2
murdesõnad kirjakeeles 448
murdma-tüüpk. 141
muud elemendid lauses 177
Muuk, E. 80, 138, 486
muutumatud liitomadussõnad 54
muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamine 576—581
muutuma-tüüpk. 140
mõis 84
mõlemad 468
mõni 82
mõte-tüüpk. 88
mõtlema 142
mõttekriips 257, 297—299, 388, 391, 396
mõttepunktid 306, 322, 388, 391, 397
mõõn perioodis 277
määralause 288
määrus 176, 215—217
määruse asend lauses 326, 327, 329, 348, 368, 369
määruslause 288, 315, 328
määruslikud lauselühendid 263—267
määrsõnad 53, 54, 149
määrsõna laiendi asend 350
määrsõnaliited 418

määrsõnaline sõnaühend 159
määrsõnalised sünonüümid 466
mööndusalause 288
möönvad sidesõnad 152, 278

N

nagu asend lauses 384
nasaalid 24
natuke 470
neljas käändkond 84
neljas pöördkond 141
neologismid 407
niipalju 580
niisama 468
nimetavaline ja omastavaline liitumine 428
nimetavaline liitumine 5, 48, 422—426
nimetavalised laused 170
nimetav kääne 62, 90
nimisõnad 53, 55
nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine 548—556
nimisõna laiendi asend 353—362, 375
nimisõnaliited 414
nimisõnaline sõnaühend 159
nimisõnaline täiend 225
nimisõnalised sünonüümid 463
nimisõnalise sihitise asend lauses 327, 348
nimisõnalise täiendi asend 355, 357—361
nimi-tüüpk. 82
ninahäälikud 24, 26
nna-liiteliste sõnade käänamine 83
nominatiivne liitumine vt. nimetavaline liitumine
nominatiivsed laused 170
nominatiiv vt. nimetav kääne
noomenid 53
nud-kesksõna 134, 145
nud-lauselühendi verbi asend 366
number-tüüpk. 84
numeraalid vt. arvsõnad
nõrgenev tüvi 35
nõu 81
nõukogude ajastu sõnavara 405
nägema 140-b
näide 468
näidis 468
näima 139
näitavad asesõnad 108

O

objekt vt. sihitis
okstes 86
olema öeldisena 186
olemislaused 171
olemisverbid 115
olevik 122, 143
olev kääne 73
oma 468
omadus 468
omadussõnad 53
omadussõnade võrdlusastmed 98
omadussõna laiendi asend 352
omadussõnaliited 415
omadussõna liitumine nimisõnaga 432
omadussõnaline sõnaühend 159
omadussõnalised sünonüümid 464
omadussõnalise täiendi asend 353, 354, 360, 361
omadussõna mõiste ja liigid 97
omadussõna + nimisõna 559—561
omandus 468
omastav asesõna 107
omastavaline liitumine 427
omastav kääne 63, 94
ordinaalid vt. järgarvud
ortoeepia 24
ortograafia 487
ortograafilised homonüümid 457
osaalus 182
osaaluse asend lauses 337, 369
osaaluse mõiste 272
osalausete alistav seos 274
osalausete hõlmav asetus 273
osalausete järjestikune asetus 273
osalausete rinnastav seos 274
osalised homonüümid 460
osasihitis 208, 209, 214
osastav kääne 64, 92

osaöeldistäide 48, 188
ostjakid vt. handid
otsene kõne 281, 323
otsese kõne asendamine kaudsega 320, 321
otsese kõne mõiste 319
otstarbekuse printsiip 5
otstarbelause 288, 316
otstarbemäärus 217

P

padi-tüüpk. 86
paene-tüüpk. 85
palatalisatsioon vt. peenendus
paralleelvormid 5
paras 84
parataks vt. rindlause
partitiiv vt. osastav kääne
partitsiibid 134
partitsiibi laiendi asend 351
partsiaalne predikatiiv vt. osaöeldistäide
passiivsed hääldamiselundid 24
pealause algus 326, 337
pealause funktsioon 338
pealause kaaluga kõrvallause 338, 339, 341—343
pealause mõiste 279
pealmine 101
peakäänded 61
peakäänete astmevaheldus likud suhted 61
peenendus 41
pehme suulagi 24
peotantsude nimetused 531
perfekt vt. täisminevik
perioodika 525
perioodi mõiste 277
permi keeled 12, 13
permikomi rahvus 14
personaal vt. isikuline tegumood
personaalsed pronoomenid vt. isikulised asesõnad
pesa-tüüpk. 82
pesema 140
pidama 141
pidu 86
pikk silp 32
pime-tüüpk. 84
pingne 84
pisut 470
pluskvamperfekt vt. enneminevik
pluural vt. mitmus
pogri 83
poiste 86
pool, poole, poolt 579
populaarteaduslik stiil 8
positiiv vt. algvõrre
possessiivne pronoomen vt. omastav asesõna
postpositsioonid vt. tagasõnad
potentsiaal 129
prantsuse keelest pärinevad võõrsõnad 445
prantsuse laenud 440
predikaat vt. öeldis
predikatiiv vt. öeldistäide
preesens vt. olevik
prepositsioonid vt. eessõnad
preteeritum vt. minevik
pronoomenid vt. asesõnad
publitsistlik stiil 10
punkt 388, 391, 544
puu-tüüpk. 81
põhiarvsõnad 102
põhikäänded 60
põhisõna (liitsõnas) 420
põhisõna (sõnaühendis) 156
põhisõnavara 406
põhiverbi asend lauses 348, 371, 374
põhjuslause 288, 316, 378
põhjusmäärus 217
põimlause mõiste 169, 274, 275, 279—281
põlissõnavara 408
põrgu 84
pärisnimed 56, 87
pöörded ja arv 120
pöördelised ja käändelised vormid 132
pöördkonnad ja tüüpkonnad 137
pöördsõnad 53
pügama 141

R

raamatukogud 531
raamatulik leksika 479
rahvakeel 4
rahvakohtud 531
rahvamajad 531
rahvuskeel 22
rahvuskeelte tulevik 22
rahvuslik kirjakeel 3
rahvusvahelised lühendid 543
rajav kääne 74
raudne-tüüpk. 85
raudteejaamad 531
refleksiivsed pronoomenid vt. enesekohased asesõnad
rehi 86
reisija 468
rektsioon vt. sõltumine
relatiivsed pronoomenid vt. siduvad asesõnad
retsiprooksed pronoomenid vt. vastastikused asesõnad
rida-tüüpk. 86
riikide nimed 523
rindlause mõiste 169, 274, 275, 278, 280, 281
rinnastavad sidesõnad 152
rinnastus 160, 173
rohi 86
rootsi laenud 438
Rosenplänter, J. H. 18
rubla 83
rõhk 43
rõhumäärsõna asend lauses 383
rõhumäärsõnad 53, 149
rõhuolude mõju sõnajärjestusele 368—373

S

saatelause 281, 319
saatma-tüüpk. 141
saav kääne 72
saksa laenud 438
sama 468
samalaadilised täiendid 255
samaväärsed osalaused 293
sarnane 468
seadma 141
see kõik — kõik see 385
seesama 468
seestütlev 67
seesütlev 66
segaliitlause 169, 276
segatüüpi liitlause vt. segaliitlause
seinte 86
seisma-tüüpk. 141
sel ajal kui 310
seletavad sõnad osalausete vahel 278
sellele vaatamata 281
sellest hoolimata 281
selline 468
semantiline printsiip (ortograafias) 491
semantilised sünonüümid 462
semikoolon 258, 388, 301, 302, 395
seminar-tüüpk. 82
sest et laused 342
sest-laused 281, 342
side, om. *side* 468
side, om. *sideme* 468
sidekontorid 531
sidekriips liitsõnades 582—586
sidesõnad 53, 152, 179
siduvad asesõnad 109
sihilised verbid 116
sihitav kääne 78
sihitud verbid 116
sihitis 176, 206, 207
sihitise asend lauses 326, 327, 329, 335, 336, 348, 368, 369
sihitise ja määruse vahepiir 249
sihitislause 287, 316, 378
sihitislikud lauselühendid 269
sihitismäärus 71, 217
sihitismääruse asend lauses 327, 336, 348
sihitismääruslause 288
silbivälde 32
silp 32
silplühend 538

singular vt. ainsus
sipelgas-tüüpk. 84
sisehäälikud 33
sisekohakäänded 67, 71
sisseütlev 65, 94
slaavi laenud 435
soome keel 15
soome laenud 449
soome-ugri keeled 12
soome-ugri sõnad 409
soovlause 165, 337, 391
sovhoosid 531
speetsies 182
spetsiaalne leksika 480
spirandid vt. ahtushäälikud
Stahl, H. 17, 483
stiilid 7
stilistilised sünonüümid 462
subjekt 175, 180
subordinatsioon vt. alistus
substantiivid vt. nimisõnad
suhtelause 288
suhtemäärus 217
suhtumiskeel 7
sulghäälikud 24
sulud 300, 388, 398
superlatiiv vt. ülivõrre
suulaehäälikud 26
suulagi 24
suulise kõne leksika 475
suur algustäht 513—530
suur ja väike algustäht 513
suuruum 24
sõber-tüüpk. 86
sõitja 468
sõltumine 160
sõnade järjekorda mõjustavad tegurid 367—377
sõnade järjekord lauses 9, 325
sõnade liitmine 419
sõnade silbitamine ja poolitamine 511, 512
sõnade tähendus 468
sõnade tähenduse muutumine 451—456
sõna kui morfoloogiline ühik 51
sõnaliigid 53
sõnalühendid 534—543
sõnalühendite lugemine 545
sõna osad 52, 413
sõnastusstiil 8
sõnavara 404
sõnavara stiililised kihid 474
sõnavälde 33
sõnaühend 156
süda 84
sünonüümid 462
süntaksi aine 154
süntaksi ülesanded 154
süntaktiline printsiip (sõnade liigitamisel) 53
süntaktilised suhted 157
sürja keel vt. komi keel
sürjakomi rahvus 14

T

tagajärg 468
tagajärjelause 288
tagasõnad 53, 151
tagavokaalid 25
tagumine 101
tarbestiil 8
tasku 84
tavaline kõrvallause 338, 340
teaduslik stiil 8
tegelema 469
tegema 141
tegevuslaused 171
tegevusnimed 133
tegevusverbid 115
tegijamäärus 217
tegumoed 130
tegusõnad 53
tegusõna kokku- ja lahkukirjutamine 569—575
tegusõnaliited 417
tegusõna liitumine nimisõnaga 432
tegusõnaline sõnaühend 159
tegusõna mõiste ja liigid 114
tegusõna peavormid 136

tegusõna põhivormid 135
tegutsema 469
teine käändkond 82
teine pöördkond 140
teineteise 468
teine-tüüpk. 85
teine välde 33
teomäärus 217
teoste nimed 526
teos-tüüpk. 85
terminatiiv vt. rajav kääne
tingimuslause 288, 316, 378
tingiv kõneviis 126, 147
tis- ja *tus*-tuletised 5, 414
tooma-tüüpk. 139
totaalpredikatiiv vt. täisõeldistäide
traditsiooni printsiip (ortograafias) 489
transitiivsed verbid vt. sihilised tegusõnad
translatiiv vt. saav kääne
tremulant vt. värihäälik
tsitaadid 322, 323
tubli-tüüpk. 83
tud-kesksõna 134
tud-lauselühendi verbi asend 366
tugevnev tüvi 35
tuhat 84
tulema-tüüpk. 140
tulemus 468
tuletamine 413
tuletis 413
tuli 82
tunnistama 469
tunnus 52
tunnustama 469
tõus perioodis 277
tähenduse muutumine 54
tähendusõpetus 451
tähestik 29
täht 29
tähtlühend 537
täielikud homonüümid 459
täiend 176, 221—224
täiendi ja määruse vahepiir 250
täiendilised lauselühendid 268
täiendi ühildumine 226
täiendlause 289, 316, 378
täiendsõna 420
täisalus 182
täishäälikud 24, 25
täisminevik 123
täissihitis 208—214
täisõeldistäide 188
töökas-tüüpk. 84
tööstustoodete nimed 528
tütar-tüüpk. 88
tüvi 52
tüüpkonnad 79, 137

U

udmurdi keel 14
ugri keeled 12
uks 87
umbisikuline tegumood 130
umbisikulise tegumoe olevik 146
umbmäärased asesõnad 110
ungarlased 13
uni 82
uskuma 141
uuemad laenud 438
uus kirjaviis 19, 487
uus-tüüpk. 87

V

vabad sõnaühendid 158
vabariiklik õigekeelsuse komisjon 6
vadjalased 15
vahel 470
vahest 470
vale 83
vana kirjaviis 18, 487
vanemad laenud 434—437
Wanradt-Koelli katekismus 16
vars-tüüpk. 87
vastandavad sidesõnad 152, 278
vastastikused asesõnad 106
vastupidise tähendusega laused 345, 346, 391

vat-lauselühendi verbi asend 365
veenmislause 346
veidi 470
velaar-palataalid 26
vene laenud 439
vene nimede kirjutamine 501
vene nimede käänamine 92
verbaalsed sünonüümid 465
verbid 53
Veske, M. 19
Veski, J. V. 21, 80, 138, 485
Wiedemann, F. J. 19, 484
viies käändkond 85
viimane 101, 468
viimne 468
viisakussõnad 530
viisilause 288
viisimäärus 217
viisimääruse asend lauses 327, 348
viisiütlev kääne 77
Virginius, A. 17
vogulid vt. mansid
vokaalharmoonia 42
vokaalid 24, 25
volga keeled 12
volga-soome-permi sõnad 410
votjaki keel vt. udmurdi keel
v-partitsiip 134
võrdluslause 288, 312, 313, 316, 343, 378
võrdlusmäärus 217, 312, 313, 376
võtma 141
võõra sõnavara kohanemine 441
võõrnimede käänamine 93
võõrnimede ortograafia 507, 508
võõrsõnad 442
võõrsõnade käänamine 89
võõrsõnade lühenemine 48
võõrsõnade ortograafia 504
väike algustäht 531—532
väliskohakäänded 70, 71
väljajättelised lused 170
vältevaheldus 35
vältus 30
värihäälik 24, 26

Õ

õige 468
õigekirjutus 487
õigus 468
õmblema-tüüpk. 142
õpik-tüüpk. 84
õppima-tüüpk. 141

Ö

öeldis 175, 184
öeldise asend kõrvallauses 338—344, 346, 374
öeldise ja sihitise vahepiir 248
öeldise laiendi asend lauses 327, 329
öeldise lõppasendiga pealaused 345, 346
öeldise teise koha seadus 326, 330, 333, 334, 345, 346
öeldistäide 187
öeldistäite asend lauses 348, 369, 374
öeldistäitelause 286, 378
öeldistäitemääruse asend lauses 327, 348
öeldistäite ühildumine alusega 203
öeldistäitemäärus 217, 220

Ü

ühendavad sidesõnad 152, 278
ühendsidesõnad 152, 290, 310
ühendverbid 118, 570—575
ühepealiikmeline lause 175
ühepöördelised verbid 121
ühildumine 160
ühiskeel 4
üksteise 468
üldnimed 56
üldrahvalikkuse printsiip 5
üldtarvitatav leksika 475
ülev leksika 481
ülipikk silp 32
ülivõrre 98, 100
üte 177
ütlema 142

SISUKORD

Eessõna 5
Sissejuhatus 7
Keele olemus 7
Murde-, kirja- ja ühiskeel . . 7
Kirjakeele normidest 10
Eri stiilidest 13
Eesti keele koht soome-ugri keelte hulgas 16
Eesti kirjakeele arenemisest . . 19
Eesti keel kui ühtne rahvuskeel ja rahvuskultuuri vorm. Rahvuskeelte tulevikust 23

Foneetika ja ortoeepia

Eesti keele häälikuline koostis . . 26
Lihthäälik ja häälikuühend . . . 30
Geminaat 30
Häälik ja täht 31
Vältus 32
Astmevaheldus 36
Eesti keele hääldamisest 42
Koartikulatsioon ja häädusalus . 42
Sandhi 43
Palatalisatsioon 44
Vokaalharmoonia 44
Rõhk 45
Intonatsioon 46
Sõnaalguline *h* 46
Murdekeele mõju kirjakeele hääldamisele 46

Morfoloogia

Morfoloogia mõiste ja kategooria d.
Morfoloogia ja süntaksi suhe . . 49
Sõna kui morfoloogiline ühik . . 50
Sõnaliigid 51
Nimisõnad 54
Mõiste ja liigid 54
Nimisõna vormid 56
Käändkonnad 67
Võõrsõnade käänamine . . . 86
Pärisnimede käänamine . . . 87
Üksikuist käändeist 93
i-mitmuse moodustamine ja tarvitamine 100
Omadussõnad 101
Mõiste ja liigid 101
Omadussõnade võrdlusastmed . 102
Arvsõnad 104
Mõiste ja liigid 104
Liitarvsõnade käänamine . . 105
Asesõnad 107
Asesõna mõiste ja liigid . . . 107
Asesõnade käänamise erijooni . 109
Tegusõnad 113
Mõiste ja liigid 113
Tegusõna vormid 114
Pöördkonnad 124
Üksikutest tegusõnavormidest . 133
Määrsõnad 135
Kaassõnad 137
Sidesõnad 138
Hüüdsõnad 139

Süntaks

Sissejuhatus 140
Sõnaühend 142
Lausete liigid 146
Lihtlause ehitus 152
Lause pealiikmed 155
Alus 155
Öeldis 158

Öeldistäide 159
Aluse ja öeldise ühildumine 161
Öeldistäite ühildumine alusega 165
Lause kõrvalliikmed 166
Sihitis 166
Määrus 172
Täiend 177
Laiendatud lihtlause analüüs ja lauseliikmete piirid 188
Koondlause 198
Koondlause mõiste ja ehitus 198
Koondlause interpunktsioon 200
Mitme täiendiga põhisõna . 204
Koondlause analüüsi iseärasused 205
Lauselühendiga lause 207
Lauselühendiga lause mõiste ja ehitus 206
Lauselühendi liigid . . . 208
Määruslikud lauselühendid 209
Täiendilised ja sihitislikud lauselühendid 211
Lauselühendi interpunktsioon 212
Lauselühendiga lause analüüsi iseärasused 214
Liitlause 215
Liitlause mõiste, ehitus ja liigid 215
Rindlause 217
Põimlause 219
Kõrvallausete liigid 224
Kiillause 231
Liitlause interpunktsioon . . 233
Osalause ja lauselühendi vahekord 241
Otsese kõne asendamine kaudsega. Tsitaadid 243
Liitlause analüüs 247
Sõnade järjekord lauses 251
Ülevaade kirjavahemärkide kasutamisest 280

Leksikoloogia

Sissejuhatus 296
Sõnade päritolu 298
Põlissõnavara 298
Sõnade tuletamine liidete abil 301
Sõnade liitmine 310
Laenud 318
Võõra sõnavara kohanemine . 321
Võõrsõnad 321
Murdesõnad, soome laenud ja kunstlikud sõnad 325
Tähendusõpetus 326
Sõnade tähenduse muutumine. 326
Homonüümid 328
Sünonüümid 330
Antonüümid 335
Mõnede sõnade tähendusest . 336
Fraseoloogia 340
Fraseoloogia mõiste 340
Fraseoloogiliste väljendite sarjad 341
Fraseoloogia päritolu ja tähtsus 342
Sõnavara stiililised kihid . . . 343
Sõnavara stiililise jaotuse alused 343
Üldtarvitatav leksika 344
Suulise kõne leksika 344
Kirjaliku kõne leksika . . . 346
Leksikograafia 347

Ortograafia

Eesti keele ortograafia alused . . 351
Häälikuortograafia 353
h sõna algul 353
Klusiilid sõna algul 354
Klusiilid sõna sees helitu hääliku kõrval 354
Häälikute välted 355
i ja *j* ortograafia 357
Vene nimede kirjutamine eesti keeles 358
Võõrsõnade ja -pärisnimede ortograafia 360
Sõnade silbitamine ja poolitamine 362

Suur ja väike algustäht 363
Suur algustäht 364
Väike algustäht 373
Kord suur, kord väike algustäht 376
Sõnalühendid 377
Kokku- ja lahkukirjutamine . . . 383
Põhimõtted 383
Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine 385
Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine 389
Omadus-, ase-, arv- või tegusõna + nimisõna 390
Sõna kokkukirjutamine järgneva omadussõnaga 391
Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine 392
Käändsõnade kokkukirjutamise eriküsimusi 393
Tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine 393
Muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamine 395
Sidekriipsu tarvitamine liitsõnades 397
Nimelühendid 399
Tähtsamate eesti keeleõpetuse terminite rahvusvahelised, vene-, saksa- ja ingliskeelsed vasted 400
Lisa 408
Võti 417
Kasutatud kirjanduse nimestik . . 418
Indeks 424

Иоханнес Валгма, Николай Реммель. Грамматика эстонского языка. Справочник. На эстонском языке. Художественное оформление Д. Пааламяэ. Издательство «Валгус», Таллин, Пярнуское шоссе, 10. Toimetaja E. Leibak. Kunstiline toimetaja A. Säde. Tehniline toimetaja T. Liivand. Korrektorid V. Leibak ja H. Kahar. Laduda antud 15. III 1967. Trükkida antud 26. IX 1967. Paber 60 × 90/16. Trükipaber nr. 1 — Staicele Paberivabrik. Trükipoognaid 27,5. Arvestuspoognaid 24,99. Trükiarv 15 000. MB-08548. Tellimise nr. 1919. Hans Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli tänav 17/19. II Hind rbl. 1.30

A
28981
1099615

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU
1 0300 00109961 5